

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NİN BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Erkan SALAN

Danışman: Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ

Ocak 2013
DENİZLİ

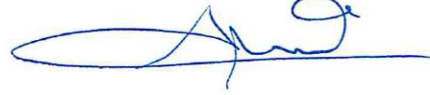
DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğrencisi Erkan SALAN tarafından Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ yönetiminde hazırlanan “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Biçim Bilgisi Özellikleri” başlıklı tez, aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 07/01/2013 tarihinde yapılan savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. C. Vedat UYGUR

Üye (Danışman)
Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ

Üye
Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ

Üye
Prof. Dr. Ali AKAR

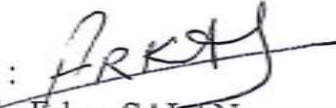
Üye
Doç. Dr. Nurten SARICA

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 03./02./2013 tarih ve 03./16. sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırılmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza :
Öğrenci Adı Soyadı: Erkan SALAN

ÖNSÖZ

Seyahatnâme, Evliya Çelebi'nin elli bir yıl boyunca Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri, duyduklarını, gördüklerini, öğrendiklerini ve seyahatle geçen yaşamını anlattığı on ciltlik eserdir. 17. yüzyılda kaleme alınan *Seyahatnâme*, Türkçe için sözcük hazinesi, biçim ve ses bilgisi özellikleri bakımından oldukça önemli bir eserdir. Bu bakımdan eserin dil özelliklerinin ele alınması, Türkçe araştırmaları açısından önemlidir.

Seyahatnâme'nin biçim bilgisi özelliklerini işlevsel açıdan inceleyen tez çalışması giriş, inceleme ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, öncelikle çalışmanın kapsamı, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Genel olarak Evliya Çelebi'nin hayatı ve seyahatlerinden bahsedilmiş ve *Seyahatnâme*'nin Türkçe açısından önemi, dil ve üslup özellikleri, yazma nüshaları kısaca tanıtılmıştır.

İnceleme bölümünde, eserin biçim bilgisi özellikleri "Sözcük Yapımı", "Sözcük Çekimi ve Çeşitleri" olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. "Sözcük Yapımı" başlığı altında yapım ekleri anlatılmış, "Sözcük Çekimi ve Çeşitleri" başlığı altında ise adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar ve eylemler sahip oldukları biçimsel özelliklere göre işlevsel olarak incelenmiştir.

Çalışmamızın sonuç bölümünde inceleme sonucunda ortaya çıkan tespitler maddeler hâlinde ifade edilmiştir.

Doktora eğitimim boyunca ilminden ve değerli görüşlerinden faydalandığım, büyük bir sabır, hoşgörü ve özveri ile desteğini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ'a, tavsiyeleriyle bana yol gösteren Tez İzleme Komitesi'ndeki hocalarım Prof. Dr. Ceyhun Vedat Uygur'a ve Doç. Dr. Nurten SARICA'ya, çeşitli konularda yardımını gördüğüm Yard. Doç. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR'e ve Okutman Zeynep GENÇER'e, değerli fikirleri ve manevi desteğiyle her zaman yanımda olan eşim Gülcan PEYİNİRÇİ SALAN'a, bugünlere ulaşmamda bana emeği geçen tüm hocalarıma ve ayrıca çalışmalarına maddi destek sağlayan Pamukkale

Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP)'ne teşekkürü bir gönül borcu bilirim.

Denizli, 2013

Erkan SALAN

ÖZET

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NİN BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

SALAN, Erkan
Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı ABD
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ

Ocak 2013, XI+416 Sayfa

Bu çalışmada, 17. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi incelenmiştir. Seyahatnâme, Evliya Çelebi'nin elli bir yıl süren seyahatlerini anlattığı on ciltlik eseridir. Seyahatnâme'nin çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları vardır. Ancak tez çalışmamızda Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki orijinal ve güvenilir kabul edilen yazma nüsha esas alınmıştır.

Tez; Giriş, İnceleme ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın kapsamı, amacı ve metodu verilmiş, genel olarak Evliya Çelebi'nin hayatı, seyahatleri ve Seyahatnâme üzerinde durulmuştur. İnceleme bölümünde Seyahatnâme'nin işlevsel biçim bilgisi özellikleri örneklerle anlatılmıştır. Çalışmayla ortaya çıkan tespitler sonuç bölümünde maddeler hâlinde verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, biçim bilgisi, işlev.

ABSTRACT**THE MORPHOLOGICAL FEATURES OF EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ**

SALAN, Erkan

Doctoral Dissertation

Department of Turkish Language and Literature

Thesis Advisor: Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ

January 2013, XI+416 Pages

In this study, Evliya Çelebi Seyahatnâme which was written in 17th century has been researched. Seyahatnâme is a book consisting of 10 volumes that Evliya Çelebi narrated his travels which lasted for 51 years. There are several manuscripts of Seyahatnâme in different libraries. Yet in our thesis we used the manuscript, which is considered to be original and reliable, stored in the Library of Topkapı Palace Museum.

The thesis is comprised of introduction, research and conclusion sections. In the introduction section; the scope of the study, its purpose and its method have been introduced. Afterwards, it has been focused on generally Evliya Çelebi's life, his travels and Seyahatnâme. In the research; the functional morphology features of Seyahatnâme have been explained with examples. In the conclusion section; the determinations revealed through the study have been presented as articulated.

Key words: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, morphology, function.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ.....	x
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM GİRİŞ

1.1. KONU, AMAÇ, YÖNTEM VE KAPSAM.....	1
1.1.1. Konu.....	1
1.1.2. Amaç.....	1
1.1.3. Yöntem ve kapsam.....	2
1.2. EVLİYA ÇELEBİ VE <i>SEYAHATNÂME</i>	3
1.2.1. Evliya Çelebi'nin hayatı ve kişiliği.....	3
1.2.2. Evliya Çelebi'nin seyahatleri.....	8
1.2.3. Evliya Çelebi'nin eserleri.....	10
1.2.4. <i>Seyahatnâme</i> 'nin Türkçe açısından önemi.....	11
1.2.5. <i>Seyahatnâme</i> 'nin dil ve üslup özellikleri.....	14
1.2.6. <i>Seyahatnâme</i> 'nin yazma nüshaları.....	19
1.2.6.1. <i>Seyahatnâme</i> 'nin yurt içindeki yazma nüshaları.....	19
1.2.6.2. <i>Seyahatnâme</i> 'nin yurt dışındaki yazma nüshaları.....	22
1.2.7. Tez çalışmasına esas alınan nüshalar ve özellikleri.....	23

İKİNCİ BÖLÜM İNCELEME

2.1. BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ.....	27
2.1.1. SÖZCÜK YAPIMI.....	27
2.1.1.1. Addan ad yapma ekleri.....	27
2.1.1.2. Eylemden ad yapma ekleri.....	42
2.1.1.3. Addan eylem yapma ekleri.....	56
2.1.1.4. Eylemden Eylem Yapma Ekleri.....	61
2.1.2. SÖZCÜK ÇEKİMİ VE ÇEŞİTLERİ.....	67
2.1.2.1. Adlar.....	67
2.1.2.1.1. Ad çekimi.....	67
2.1.2.1.1.1. Adlarda nicelik.....	67
2.1.2.1.1.1.1. Adlarda teklik.....	67
2.1.2.1.1.1.2. Adlarda çokluk.....	68

2.2.1.1.1.2.1. Türkçe biçimler.....	69
2.2.1.1.1.2.2. Arapça biçimler.....	71
2.2.1.1.1.2.3. Farsça biçimler.....	74
2.1.2.1.1.2. Adlarda iyelik.....	75
2.1.2.1.1.3. Adlarda durum.....	80
2.1.2.1.1.3.1. Amaç (Hedef) durumu.....	81
2.1.2.1.1.3.2. Araçlık durumu.....	83
2.1.2.1.1.3.3. Ayrılma durumu.....	86
2.1.2.1.1.3.4. Benzerlik durumu.....	86
2.1.2.1.1.3.5. Birliktelik durumu.....	92
2.1.2.1.1.3.6. Bulunma durumu.....	93
2.1.2.1.1.3.6.1. Yerde bulunma durumu.....	93
2.1.2.1.1.3.6.2. Zamanda bulunma durumu.....	97
2.1.2.1.1.3.7. Görelilik durumu.....	100
2.1.2.1.1.3.8. Karşılaştırma durumu.....	102
2.1.2.1.1.3.9. Karşılık durumu.....	105
2.1.2.1.1.3.10. Karşılıklılık durumu.....	107
2.1.2.1.1.3.11. Karşıtlık durumu.....	108
2.1.2.1.1.3.12. Kaynak (Çıkma) durumu.....	109
2.1.2.1.1.3.13. Nicelik durumu.....	110
2.1.2.1.1.3.14. Niteleme durumu.....	115
2.1.2.1.1.3.15. Özne durumu.....	118
2.1.2.1.1.3.16. Sebep durumu.....	119
2.1.2.1.1.3.17. Seslenme durumu.....	122
2.1.2.1.1.3.18. Sınırlandırma durumu.....	122
2.1.2.1.1.3.19. Tamlayan durum.....	128
2.1.2.1.1.3.20. Varma durumu.....	132
2.1.2.1.1.3.21. Yineleme durumu.....	132
2.1.2.1.1.3.22. Yönelme durumu.....	133
2.1.2.1.1.3.23. Yükleme (Nesne) durumu.....	136
2.1.2.1.1.4. Adlarda aitlik.....	139
2.1.2.1.1.5. Adlarda soru.....	141
2.1.2.2. Zamirler.....	141
2.1.2.2.1. Kişi zamirleri.....	142
2.1.2.2.2. Dönüşlülük zamirleri.....	145
2.1.2.2.3. Gösterme zamirleri.....	147
2.1.2.2.4. Belirsizlik zamirleri.....	151
2.1.2.2.5. Soru zamirleri.....	154
2.1.2.3. Sıfatlar.....	154
2.1.2.3.1. Nitelik sıfatları.....	155
2.1.2.3.2. Belirleme sıfatları.....	161
2.1.2.3.2.1. Gösterme sıfatları.....	161
2.1.2.3.2.2. Sayı sıfatları.....	163
2.1.2.3.2.2.1. Asıl sayı sıfatları.....	163
2.1.2.3.2.2.2. Sıra sayı sıfatları.....	165
2.1.2.3.2.2.3. Üleştirme sayı sıfatları.....	165
2.1.2.3.2.2.4. Kesirli sayı sıfatları.....	167
2.1.2.3.2.3. Belirsizlik sıfatları.....	168

2.1.2.3.2.4. Soru sıfatları.....	170
2.1.2.4. Zarflar.....	170
2.1.2.4.1. Durum (niteleme) zarfları.....	171
2.1.2.4.2. Zaman zarfları.....	176
2.1.2.4.3. Yer ve yön zarfları.....	184
2.1.2.4.4. Nicelik (miktar / azlık-çokluk) zarfları.....	190
2.1.2.4.5. Tekrar zarfları.....	194
2.1.2.4.6. Sebep zarfları.....	195
2.1.2.4.7. Kesinlik zarfları.....	198
2.1.2.4.8. Ekleme zarfları.....	199
2.1.2.4.9. İhtimal zarfları.....	200
2.1.2.4.10. Birliktelik zarfları.....	201
2.1.2.4.11. Araçlık (vasıta) zarfları.....	202
2.1.2.4.12. Benzetme zarfları.....	204
2.1.2.4.13. Görelik zarfları.....	207
2.1.2.4.14. Karşılaştırma zarfları.....	208
2.1.2.4.15. Karşılıklılık zarfları.....	211
2.1.2.4.16. Gösterme zarfları.....	212
2.1.2.4.17. Karşıtlık zarfları.....	213
2.1.2.4.18. Amaç (hedef) zarfları.....	213
2.1.2.4.19. Soru zarfları.....	215
2.1.2.5. Edatlar.....	218
2.1.2.5.1. Çekim edatları.....	218
2.1.2.5.1.1. Amaç (hedef) edatları.....	219
2.1.2.5.1.2. Araçlık (vasıta) edatları.....	220
2.1.2.5.1.3. Benzerlik edatları.....	221
2.1.2.5.1.4. Birliktelik edatları.....	225
2.1.2.5.1.5. Yer ve yön edatları.....	225
2.1.2.5.1.6. Zaman edatları.....	229
2.1.2.5.1.7. Görelik edatları.....	234
2.1.2.5.1.8. Karşılaştırma edatları.....	235
2.1.2.5.1.9. Karşılık edatları.....	237
2.1.2.5.1.10. Karşılıklılık edatı.....	238
2.1.2.5.1.11. Karşıtlık edatları.....	238
2.1.2.5.1.12. Niteleme edatları.....	239
2.1.2.5.1.13. Nicelik (miktar) edatları.....	240
2.1.2.5.1.14. Sebep edatları.....	243
2.1.2.5.1.15. Aitlik ve ilgili olma edatları.....	246
2.1.2.5.1.16. Başkalık edatları.....	247
2.1.2.5.2. Bağlama edatları (bağlaçlar).....	247
2.1.2.5.2.1. Sıralama edatları.....	248
2.1.2.5.2.2. Cümle başı edatları.....	255
2.1.2.5.2.2.1. Benzerlik edatları.....	255
2.1.2.5.2.2.2. Sebep edatları.....	256
2.1.2.5.2.2.3. Karşıtlık edatları.....	257
2.1.2.5.2.2.4. Çıkarım edatları.....	261
2.1.2.5.2.2.5. Şart edatları.....	262
2.1.2.5.2.2.6. Kuvvetlendirme edatları.....	263

2.1.2.5.2.2.7. Üsteleme, katma edatları.....	264
2.1.2.5.2.2.8. İhtimal edatları.....	266
2.1.2.5.2.2.9. Açıklama, örneklendirme, özetleme edatları.....	267
2.1.2.5.2.2.10. Zaman edatları.....	268
2.1.2.5.2.3. Karşılaştırma - denkleştirme edatları.....	270
2.1.2.5.2.4. Açıklama edatları.....	274
2.1.2.5.2.5. Cümle sonu edatları.....	275
2.1.2.5.2.6. Kuvvetlendirme edatları.....	276
2.1.2.5.3. Ünlem edatları (ünlemler).....	281
2.1.2.5.3.1. Gösterme edatları.....	281
2.1.2.5.3.2. Seslenme edatları.....	282
2.1.2.5.3.3. Cevap edatları.....	286
2.1.2.5.3.4. Soru edatları.....	287
2.1.2.5.3.5. Duygu edatları.....	288
2.1.2.5.4. Tekrar edatları.....	292
2.1.2.5.5. Olumsuzluk edatları.....	293
2.1.2.6. Eylemler.....	293
2.1.2.6.1. Eylem çekimi.....	293
2.1.2.6.1.1. Eylemlerde kişi.....	293
2.1.2.6.1.1.1. İyelik kökenli kişi ekleri.....	294
2.1.2.6.1.1.2. Zamir kökenli kişi ekleri.....	297
2.1.2.6.1.1.3. Emir kipindeki kişi ekleri.....	303
2.1.2.6.1.2. Eylemlerde şekil ve zaman.....	303
2.1.2.6.1.2.1. Basit kipler.....	303
2.1.2.6.1.2.1.1. Görülen geçmiş zaman.....	303
2.1.2.6.1.2.1.2. Öğrenilen geçmiş zaman.....	305
2.1.2.6.1.2.1.3. Şimdiki zaman.....	310
2.1.2.6.1.2.1.4. Gelecek zaman.....	312
2.1.2.6.1.2.1.5. Geniş zaman.....	314
2.1.2.6.1.2.1.6. Dilek-şart kipi.....	319
2.1.2.6.1.2.1.7. İstek kipi.....	320
2.1.2.6.1.2.1.8. Gereklilik kipi.....	324
2.1.2.6.1.2.1.9. Emir kipi.....	325
2.1.2.6.1.2.2. Birleşik kipler.....	333
2.1.2.6.1.2.2.1. Hikâye.....	333
2.1.2.6.1.2.2.1.1. Geniş zamanın hikâyesi.....	333
2.1.2.6.1.2.2.1.1.2. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi.....	336
2.1.2.6.1.2.2.1.1.3. Görülen geçmiş zamanın hikâyesi.....	338
2.1.2.6.1.2.2.1.1.4. Şimdiki zamanın hikâyesi.....	339
2.1.2.6.1.2.2.1.1.5. İstek kipinin hikâyesi.....	339
2.1.2.6.1.2.2.1.1.6. Gereklilik kipinin hikâyesi.....	340
2.1.2.6.1.2.2.1.1.7. Dilek-şart kipinin hikâyesi.....	340
2.1.2.6.1.2.2.2. Rivayet.....	341
2.1.2.6.1.2.2.2.1. Geniş zamanın rivayeti.....	341
2.1.2.6.1.2.2.3. Şart.....	342
2.1.2.6.1.2.2.3.1. Geniş zamanın şartı.....	342
2.1.2.6.1.2.2.3.2. Görülen geçmiş zamanın şartı.....	343
2.1.2.6.1.2.2.3.3. Şartın şartı.....	344

2.1.2.6.1.2.1.4. "(i-)ken" zarf-eylemi.....	344
2.1.2.6.1.2.1.4.1. Geniş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi.....	344
2.1.2.6.1.2.1.4.2. Öğrenilen geçmiş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi.....	347
2.1.2.6.1.2.1.4.3. Şimdiki zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi.....	348
2.1.2.6.1.3. Adlarda bildirme.....	348
2.1.2.6.1.3.1. Ek eylemin geniş zamanı.....	349
2.1.2.6.1.3.2. Ek eylemin görülen geçmiş zamanı.....	352
2.1.2.6.1.3.3. Ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanı.....	353
2.1.2.6.1.3.4. Ek eylemin şartı.....	353
2.1.2.6.1.3.5. "idİK" sıfat-eylemi.....	354
2.1.2.6.1.3.6. "(i-)ken" zarf-eylemi.....	354
2.1.2.6.2. Eylemsiler.....	355
2.1.2.6.2.1. Ad-eylemler.....	355
2.1.2.6.2.2. Sıfat-eylemler.....	359
2.1.2.6.2.2.1. Geçmiş zaman sıfat-eylemleri.....	359
2.1.2.6.2.2.2. Gelecek zaman sıfat-eylemleri.....	363
2.1.2.6.2.2.3. Geniş zaman sıfat-eylemleri.....	365
2.1.2.6.2.3. Zarf-eylemler.....	370
2.1.2.6.2.3.1. Durum (niteleme) zarf-eylemleri.....	370
2.1.2.6.2.3.2. Zaman zarf-eylemleri.....	375
2.1.2.6.2.3.3. Amaç (hedef) zarf-eylemleri.....	384
2.1.2.6.2.3.4. Sebep zarf-eylemleri.....	385
2.1.2.6.2.3.5. Karşıtlık zarf-eylemleri.....	392
2.1.2.6.2.3.6. Şart zarf-eylemleri.....	393
2.1.2.6.2.3.7. Sınırlandırma zarf-eylemleri.....	394
2.1.2.6.2.3.8. Karşılaştırma zarf-eylemleri.....	395
2.1.2.6.2.3.9. Görelilik zarf-eylemleri.....	396
SONUÇ.....	397
KAYNAKLAR.....	406
ÖZGEÇMİŞ.....	416

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ء	’
ا	a, ā
ا	a, ā, e
ب	b, p
پ	p
ت	t
ث	s
ج	c, ç
ح	ç
هـ	h
د	h
ذ	d
ز	z
ر	r
ز	z
ج	j
س	s
ش	ş
ك	ş
ك	z
ط	t
ظ	z
ع	’
غ	g
ف	f
ق	k
ك	k, g, ñ
ك	ñ
ل	l
م	m
ن	n
و	v; o, ö, u, ü, ū
هـ	h; a, e
ي	y; i, ī

SİMGE VE KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
çok.	: Çoğul / çokluk
DLT	: Divanü Lûgati't Türk
ed.	: Editör veya editörler
Far.	: Farsça
H	: Hicri
hzl.	: Hazırlayan veya hazırlayanlar
Q	: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 numarada kayıtlı nüsha
M	: Miladi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
mec.	: Mecaz
no.	: Numara
P	: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Pertev Paşa 462 numarada kayıtlı nüsha
s.	: Sayfa
T.	: Türkçe
tek.	: Tekil / teklik
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TÜBAR	: Türklük Bilimi Araştırmaları
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
()	: 1. Örnekler içerisinde tarafımızdan yapılan açıklamalar için kullanılmıştır. 2. Örneklerin yazma eserdeki yerlerini göstermek için kullanılmıştır (cilt no., sayfa no. / satır no.).
(...)	: Yazma nüshada boş bırakılan yerleri göstermek için kullanılmıştır.
?	: Şüpheli olan ve kesin olmayan ifadeler için kullanılmıştır.
/	: 1. Örneklerin yazma nüshadaki yerlerini gösterirken sayfa ve satır numaralarının arasında kullanılmıştır. 2. Veya
+	: Sözcüklerin adlığını ve eklerin adlara geldiğini gösterir
-	: Sözcüklerin eylemliğini, eklerin eylem yapıcılığını veya eylemlere geldiğini gösteren işaret
<	: Sözcüğün veya ekin nereden geldiğini gösterir.
Ø	: İşaretsiz biçimbirim
[]	: Metnin aslında olmayan bir eklemeyi gösterir.
~	: Arasına girdiği yapıların birbirine eş değer olduğunu gösterir.

GİRİŞ

1.1. KONU, AMAÇ, YÖNTEM VE KAPSAM

1.1.1 Konu

Türkçe en eski yazılı kaynaklarından bugüne farklı dönemlerde siyasi, sosyal, coğrafi, dinî vb. sebeplerle ortaya çıkan gelişmelerden dolayı tarihî gelişim süreci içerisinde farklı yapı ve işleyiş özellikleri kazanmış zengin bir dildir. Bu bakımdan Türkçenin sahip olduğu yapı ve işleyiş özelliklerinin sağlam bir şekilde tespit edilip ortaya konmasında çeşitli tarihî dönemlere ait metinlerin dil özellikleri açısından incelenmesi önemli bir yere sahiptir.

Özellikle Anadolu sahasında Türkçenin 15. yüzyıldan sonraki gelişim sürecinin yapı ve işleyiş özellikleri açısından çeşitli dil çalışmalarına konu olması, dil araştırmacılarının Türkçenin tarihî gelişim sürecini takip edebilmeleri açısından önemli bir ihtiyaçtır. Bu tarz çalışmaların bugün Türkçe araştırmalarının karşı karşıya olduğu birtakım sorunların çözümünde ve çeşitli özelliklerin sağlam ve güvenilir temellere dayalı olarak ortaya konmasında vazgeçilmez çalışmalar olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

"Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Biçim Bilgisi Özellikleri" adlı tezimizde, *Seyahatnâme*'nin dil özellikleri biçimsel açıdan incelenmiştir. Eserde yer alan biçimsel özellikler, işlevlerine göre ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

1.1.2. Amaç

Çeşitli tarihî dönemler içerisinde yazılmış olan eserler, dilin işlenmesine ve gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamakla birlikte dillerin sahip olduğu kuralların somut hâle gelmesinde ve korunmasında da önemli yazılı belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan yazılan eserlerin dil özelliklerinin ortaya konmasının dil tarihi araştırmaları açısından olduğu gibi dil araştırmacıları açısından da önemli olduğuna şüphe yoktur.

Türk edebiyatının ve 17. yüzyıl Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* üzerine çeşitli dil çalışmaları yapılmıştır¹. Çalışmalar, genel olarak makale ve bildiri düzeyindedir. Hazırlanan tez düzeyindeki çalışmaların ise çoğunlukla ses bilgisi, halk etimolojisi, söz aktarımı ve yer adları konularında yoğunlaştığı görülür. *Seyahatnâme*'nin hâlâ dil incelemeleri açısından üzeri tozlu bir hazine olarak karşımızda durması ve eserle -dolayısıyla dönem Türkçesiyle ilgili çeşitli biçimsel özelliklerin ortaya konarak dil araştırmacılarının hizmetine sunulması gereği bizi bu çalışmayı hazırlamaya sevk etmiştir.

Yapılmış olan bu çalışmada *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nin işlevsel biçim bilgisi özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Özellikle yurt içinde ve yurt dışında *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* üzerine biçimsel açıdan -tez veya kitap düzeyinde- bir dil incelemesinin yapılmamış olması dolayısıyla tez çalışmamız var olan bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin incelenmesi, hem dönem Türkçesinin ve *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nin dil özelliklerinin ortaya konması hem günümüz Türkçesinin sahip olduğu biçimsel özelliklerin sağlam temellere dayalı olarak açıklanması hem de dil araştırmacılarının faydalanabileceği kaynak eser olabilmesi açısından son derece önemlidir. Bununla birlikte bu çalışmanın Türkçenin tarihsel gramerinin hazırlanmasına da katkı sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

1.1.3. Yöntem ve kapsam

Tez çalışması için öncelikle Yapı Kredi Yayınları tarafından 1996-2007 yılları arasında yayımlanmış olan 10 ciltlik *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* isimli eser temin edildi². Eserin oldukça hacimli olması dolayısıyla her cildin farklı yerlerinden ortalama

¹ Yapılan dil çalışmaları için tez çalışmasının *Kaynaklar* kısmına bakınız.

² Yayımlanan bu eserin ilk sekiz cildi güvenilir ve orijinal olarak kabul edilen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki (Bağdat Köşkü nu.: 304, 305, 307, 308; Revan Köşkü nu.: 1457) yazma nüshadan hareketle, dokuzuncu cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Haçı Beşir Ağa 452 numaralı yazma nüshaların karşılaştırılmasıyla ve onuncu cildi ise İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hazı Beşir Ağa 452 numaralı yazmaların karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Bu on ciltlik eser 2011 yılında iki ciltte toplanarak yayımlanmıştır. Tez çalışmamızda, yayımlanan bu eser kullanılmıştır: Seyit Ali Kahraman, vd. (hzl.), *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, (ed.: M.

yirmişer sayfalık bölümler belirlenmiş ve belirlenen bu bölümler bilgisayar ortamına aktararak inceleme metni oluşturulmuştur. İnceleme metni oluşturulurken inceleme alanı dışında kaldığından dolayı özellikle Arapça ve Farsça ifadelerin az geçtiği kısımlar seçilmiştir. Bunun dışında herhangi bir seçim veya tercih söz konusu değildir.

Bilgisayar ortamına aktararak oluşturulan inceleme metninden hareketle eserde tezimizin konusunu teşkil eden biçim bilgisi unsurları işlevlerine göre fişlenmiş ve fişlenen bu unsurlar daha sonra tasnif edilip işlenerek çalışmamızın *İnceleme* bölümü oluşturulmuştur. Bu bölüme konu olan örnekler, *Seyahatnâme*'nin teze esas alınan el yazması nüshalarından³ da kontrol edilerek çeviri yazı alfabesiyle çalışmamıza dâhil edilmiş ve ortaya çıkan tespitler tez çalışmasının *Sonuç* bölümünde verilmiştir.

İnceleme ve *Sonuç* bölümleri yazıldıktan sonra, tez çalışmamız boyunca temin edilen *Evliya Çelebi* ve *Seyahatnâme* ile ilgili kaynakların okunmasıyla oluşan bilgi, düşünce ve görüşlerden hareketle çalışmamızın *Giriş* bölümü yazılmıştır.

1.2. EVLİYA ÇELEBİ VE SEYAHATNÂME

1.2.1. Evliya Çelebi'nin hayatı ve kişiliği

Yaşadığı dönemdeki çeşitli kaynaklarda yer almayan Evliya Çelebi'nin hayatı hakkındaki bilgiler, eserinin çeşitli bölümlerinde yer verdiği kısa bilgilerden ibarettir⁴.

Evliya Çelebi, kendisinin verdiği bilgiye göre 25 Mart 1611 tarihinde⁵ İstanbul'un Unkapanı semtinde doğmuştur. Semih Tezcan, Evliya Çelebi'nin doğum günü ile ilgili olarak yaptığı bir incelemede, hayatında birçok önemli olayın (kendisinin dünyaya geldiği gün, Hazreti Muhammed'i rüyasında gördüğü gün, ilk seyahate çıktığı gün ...) Muharrem ayının 10. gününe denk gelmesinden dolayı doğum gününü H 10

Sabri Koz), İstanbul 2011.; Seyit Ali Kahraman, vd. (hızl.), *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar, Dizin*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

³ Tezimize esas alınan yazma nüshalar ve inceleme metninin bu nüshalarda yer aldığı kısım hakkında bilgi için tezimizin 1.2.7. **Tez çalışmasına esas alınan nüshalar ve özellikleri** adlı bölümüne bakınız.

⁴ Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", *Osmanlı*, C 8, Ankara 1999, s. 344.

⁵ *bu hakîr-i pür-takşîr evliyâ-yı bî-riyâ ibn dervîş mehemmed zillî rahîm-ı mâderden müştak olup rû-yı arza kadem başdığımız bu sultân ahmed hanîñ zamân-ı saltanatında biñ yigirmi muharremü'l-harâmîñ onuncı günü yevm-i 'âşûrâda vücûda gelüp ...* (1, 59^a / 1-3); Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (çev.: Müfit Günay), İstanbul 2010, s. 45.

Muharrem (M 25 Mart) olarak belirleyenin, Evliya Çelebi'nin kendisi olduğunu ifade eder⁶.

Evliya Çelebi'nin babası aslen Kütahyalı olan sarayın kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zıllî'dir. Annesi I. Ahmet döneminde saraya getirilen Abaza kökenli bir ailenin kızıdır. *Seyahatnâme*'den öğrendiğimize göre Evliya Çelebi'nin annesi uzun boylu, iri yapılı, güler yüzlü, güzel giyimli bir kadındır⁷. Ancak annesiyle ilgili *Seyahatnâme*'de nadiren bilgi verdiğini görüyoruz. Ne zaman öldüğünü belirtmediği annesini küçük yaşlarda kaybetmiş olması muhtemeldir⁸. Babası Derviş Mehmed Zıllî ise kuyumcubaşılığın yanı sıra mimarlık, musahiplik, müezzinlik gibi pek çok meslekte tanınmış aydın bir kişidir. Yazdığı ve okuduğu pek çok eser vardır. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'nin çeşitli yerlerinde 1648 yılında 117 yaşındayken kaybettiği babasından sık sık bahseder. Evliya Çelebi'nin Mahmud adında bir erkek, İnal adında da bir kız kardeşinin olduğu ifade edilmektedir⁹.

Dış görünüşü ile ilgili olarak *Seyahatnâme*'de çok az bilgiye rastlanan Evliya Çelebi'nin özellikle yirmi yaşındayken zayıf, ince yapılı ve çocuk görünüşlü olduğu, ayrıca kafasının büyük olması dolayısıyla doğumunun zor olduğu, ayaklarının küçük olduğu *Seyahatnâme*'den öğrenebildiğimiz bilgilerdir. Buna ek olarak *Seyahatnâme*'nin bazı yerlerinde sakalının tıraşlı olduğunu da ifade etmiştir¹⁰.

Seyahatnâme'de adının *Evliya* olduğunu belirten Evliya Çelebi bu adın kendisine nasıl verildiği ile ilgili herhangi bir bilgi vermez. Ancak bu adı hocası Evliya Mehmed Efendi'ye saygıdan dolayı almış olabileceği iddia edilir¹¹. *Çelebi* ise Evliya Çelebi'nin unvanıdır¹².

Evliya Çelebi son derece mütevazı bir insandır. *Seyahatnâme*'de kendisi için genellikle bir alçak gönüllülük ifadesi olarak *hakîr* "değersiz" sözcüğünü kullanır. Bunun yanı sıra yer yer *kemter*, *hakîr-i kemter-i fakîr*, *abd-i kemter*, *hakîr-i pür-taksîr* ...

⁶ Semih Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, S 207, 2011, s. 64-67.

⁷ *ammâ hazarî kızları var kim serâmed ve serbülend, kıddi bülend, kıyâfeti şeh-levend, balaban kızlar olur kim güyâ bizim vâlidemizdir.* (Q 10, 249^a / 30-31)

⁸ Cafer Erkılıç, *Evliya Çelebi -Hayatı, Sanatı, Eseri-*, İstanbul 1954, s. 6.

⁹ M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, 4. Cilt, Eskişehir 2001, s. 401.

¹⁰ Şükrü Hâluk Akalın, *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*, Ankara 2011, s. 12.

¹¹ M. C. Baysun, "Evliya Çelebi", 400.

¹² R. Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 138.

gibi ifadelere de yer verir. *hakîr* sözcüğünü babası da kullanır. Evliya Çelebi'de bu tarz sıfatları kullanma geleneğinin oluşmasında babasının etkisi de düşünülebilir.

Evliya Çelebi çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim almıştır. Sıbyan Mektebi'nde okuduktan sonra 7 yıl medrese eğitimi görmüştür. Babasından kuyumculuk sanatının inceliklerini¹³ ve taş üzerine yazı yazma sanatını¹⁴ öğrenmiştir. Öğrendiği bu yazma sanatını gezdiği çeşitli yerlerde de icra etmiştir¹⁵. Sâdizâde Darülkurrâsı'nda 11 yıl eğitim görmüş, Kur'an'ı ezberleyerek hafızlık icazeti almıştır¹⁶. 1636 yılında IV. Murad'ın emri ile saraya alınmış ve Enderun'daki eğitimine başlamıştır. Enderun'da Güğümcübaşı Mehmed Efendi'den hat, padişahın musahibi Derviş Ömer Gülşeni'den musiki, Keçi Mehmed Efendi'den ilm-i nahv ve kafiye ve Evliya Mehmed Efendi'den tecvit dersleri almıştır¹⁷. Burada belirli bir süre kalarak eğitimine devam etmiştir. Bu dönemde içinde bulunduğu sosyal çevre, Evliya Çelebi'nin bilgi ve görgüsünün artmasında etkili olmuştur¹⁸.

Seyahatnâme'deki bilgilere göre Evliya Çelebi evlenmemiştir. Evlenmemenin içinde bir yara olduğunu belirtebiliriz. Hatta seyahate düşkünlüğünün bu yaranın acısını hafiflettiği de düşünülebilir (6, 49^a).

Seyahat etme arzusu ve merakı Evliya Çelebi'nin çocukluğundan itibaren karşı koyamadığı bir tutkudur. Bu tutku sayesinde seyahat için küçük görevler üstlenmiş olmanın yanı sıra maiyetinde bulunduğu insanlarla iyi geçinmeye çalışmış, yolculuklarda ve her türlü mecliste aranan kişi olmuştur¹⁹. Seyahatlerinde yolculuk masraflarını bazen cebinden karşılamış bazen de elçilik, vergi toplama, müezzinlik, imamlık, mektup götürüp getirme gibi çeşitli görevlerde bulunarak elde ettiği gelirlerle karşılamıştır.

¹³ Y. Dağlı, "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", 344.

¹⁴ R. Aslıhan Aksoy-Sheridan, Michael D. Sheridan, "Evliyâ Çelebi'nin Hayatı: Zamandizimsel Bir Döküm", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 21.

¹⁵ Bilgi için bk.: Mehmet Tütüncü, "Seyahatnâme'de Kitabeler ve Evliyâ'nın Hattât ve Hakkâklığı Hakkında", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan), İstanbul 2009, s. 397-412.

¹⁶ Y. Dağlı, "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", 344.

¹⁷ M. C. Baysun, "Evliya Çelebi", 401.; R. Aksoy-Sheridan, M. D. Sheridan, "Evliyâ Çelebi'nin Hayatı: Zamandizimsel Bir Döküm", 21.

¹⁸ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. 529.

¹⁹ Y. Dağlı, "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", 345.

Özellikle musikiye olan ilgisi ve yeteneği, güzel sesi ve konuşması, hoşsohbet ve nüktedan bir kişi olması, kıvrak bir zekâyâ sahip olması onu insanlar arasında ön plana çıkarmıştır. Evliya Çelebi, sahip olduğu üstün alçak gönüllülük özelliği sayesinde de insanlarla hep iyi geçinmiş ve onların sevgisini kazanarak değer verilen bir insan olmuştur.

Evliya Çelebi'nin öğrenme merakı, toplumun en alt tabakasından en üst tabakasına uzanan genişlikte bir sosyal çevre kazanmasını sağlamanın yanı sıra her tür konuda bilgi ve kültürel birikimin oluşmasında da etkili olmuştur. Özellikle gezdiği yerlerle ilgili tarihten coğrafyaya, edebiyattan dile, mimariden el sanatlarına, yemek kültüründen giyim kuşama kadar pek çok konuda sistemli ve planlı bir bilgi edinme ve verme düşüncesi, hiç şüphesiz Evliya Çelebi'nin pek çok konuda donanımlı hâle gelmesinde etkili olmuştur.

Evliya Çelebi'de, sahip olduğu din anlayışı önemli bir etkiye sahiptir. Kur'an hafızı olması, çocukluğundan itibaren her cuma gecesini Kur'an okuması, namazlarını aksatmaması, gittiği yerlerde türbeleri ziyaret ederek dua etmesi ve bu türbeleri *Seyahatnâmes*'nde anlatması, *Seyahatnâme*'de anlattıklarını yer yer ayet ve hadislerle delillendirmesi, dürüstlüğün hayatında önemli bir yere sahip olması ve hatta inancının da seyahat etmesinde etkili olduğunu²⁰ ifade etmesi gibi sayılabilecek pek çok özellik onun inancının hayatında ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Evliya Çelebi ok atma, kılıç kullanma, ata binme, cengâverlik gibi üstün yeteneklere sahiptir. Hatta yirmili yaşlarda İstanbul'da okçuluk alanında şampiyon olduğu tespit edilmiştir²¹. Bu yetenekleri sayesinde pek çok savaşta bulunmuş ve hiçbir savaşta ciddi bir yara almamıştır. Özellikle *Seyahatnâme*'de, katıldığı savaşlarla ilgili verdiği bilgiler oldukça etkileyicidir. Bu bakımdan Evliya Çelebi, pek çok araştırmacı tarafından bir savaş muhabiri olarak da değerlendirilir.

Evliya Çelebi'nin en bariz özelliklerinden biri de mizahî yönünün kuvvetli olmasıdır. Taklit yapmaktan hoşlanan Evliya Çelebi çeşitli insanların gülünç

²⁰ İnancının seyahatine etkisi hakkında bk.: (8, 323^b).

²¹ Semih Tezcan, "Evliyâ Çelebi'nin Okçuluğu", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hızl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 48.

özelliklerini abartarak anlatmayı çok sever²². Bu bakımdan *Seyahatnâme*'de gülünç unsuru olabilecek ifade ve anlatımlara sık sık rastlanır. Okuyucu ve dinleyicileri güldürmekten zevk alan Evliya Çelebi renkli ve mizahçı bir kişiliğe sahiptir.

Şiir, Evliya Çelebi'nin hayatında önemli bir yere sahiptir. Çeşitli şairler ve onların yazdığı şiirler hakkında bilgi sahibidir. Şiir hakkındaki bilgisi okuduğu şairlerin şiir tarzları hakkında yorum yapabilecek düzeyde gelişmiştir. *Fuzulî, Ahmedî, Neffî* gibi pek çok şairin şiirlerini okumuştur²³. *Seyahatnâme*'de çeşitli şairlere veya kendisine ait beyitlerle tarih kaydı düşmesi, pek çok şairin şiirlerini okuduğunu göstermesinin yanı sıra şiir okuma sevgisi ve merakının da ifadesidir. Ayrıca resme, el sanatlarına da ilgi duyar ve özellikle minyatürlü ve tezhipli kitaplara hayrandır. Bu bakımdan Evliya Çelebi'nin sanata va sanatçıya değer verdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz.

Evliya Çelebi'nin çocukluğundan itibaren sahip olduğu öğrenme merak ve isteği seyahat ederek öğrenme arzusunu da bereberinde getirmiştir. Seyahat ederek öğrenme arzusunun oluşmasında babasından dinlediği hikâyelerin de etkili olduğu ifade edilmektedir²⁴. 19 Ağustos 1630 tarihinde *Seyahatnâme* için sebep-i telif özelliği taşıyan o meşhur rüyasını²⁵ gördükten sonra doğduğu ve *vatan-ı aslı* olan İstanbul'dan başlayıp ömrünün büyük bir kısmını at sırtında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının çeşitli yerlerini seyahat ederek geçirmiştir. Ve bu seyahatlerini, yazdığı *Seyahatnâme* isimli eseriyle ölümsüzleştirmiştir.

Evliya Çelebi'nin İstanbul'da başlamış olan gezmeye, öğrenmeye ve anlatmaya adanmış hayatının nerede ve hangi tarihte son bulduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur²⁶. Ancak Evliya Çelebi'nin 1683 yılında başarılılıkla sonuçlanan İkinci Viyana kuşatmasından haberinin olması, 1685 yılının Aralık ayında idam edilmiş olan Melek İbrahim Paşa hakkında *rahmetu'llâhi aleyh* ifadesini kullanması, 31 Ekim 1687'den

²² Y. Dağlı, "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", 345.

²³ Evliya Çelebinin okuduğu kaynaklar hakkında bilgi için bk.: Meşkûre Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960.; Hakan Karateke, Hatice Aynur (hzl.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*, Ankara 2012.

²⁴ M. C. Baysun, "Evliya Çelebi", 402.

²⁵ (I, 6^b - 7^{a-b}).

²⁶ Evliya Çelebi'nin ölüm tarihi konusundaki görüşler için bk.: Nuran Tezcan, "Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 37-42.

sonra 7. kitapta değişiklik yapmış olması Evliya Çelebi'nin 1687 yılında yaşadığını gösterir²⁷. Bu bakımdan Evliya Çelebi'nin 1687 yılından sonra öldüğü ifade edilebilir.

1.2.2. Evliya Çelebi'nin seyahatleri

Seyahatnâme'de anlattıklarına göre elli bir yıl boyunca yedi iklim, on sekiz padişahlık gezerek²⁸ ömrünün büyük bir kısmını at üzerinde seyahat ederek geçiren Evliya Çelebi'nin üç kıtadaki seyahat coğrafyası yaklaşık yirmi beş milyon kilometrekare ile bugün otuz devlete tekabül eder²⁹.

Büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi, yalnız gezmekle kalmamış gezdiği yerlerin tarih, coğrafya, dil, edebiyat, mimari, yaşam tarzı, yemek kültürü gibi aklımıza gelebilecek pek çok alanda çeşitli özelliklerini, başından geçen olayları ve insanlardan dinlediklerini etkileyici bir anlatımla *Seyahatnâme*'de toplamıştır.

Evliya Çelebi, âdeta ömrünü adadığı üç kıtadaki seyahatlerinin başlangıcını 19 Ağustos 1630 (H 10 Muharrem 1040) tarihinde gördüğü bir rüyaya bağlar. Bu rüyaya göre İstanbul'un Yemiş İskelesi civarındaki Ahi Çelebi Camii'nde Hz. Muhammed'i kalabalık bir cemaatle birlikte görür, Hz. Muhammed'in elini öperken *Şefaat yâ Resûllallah* diyeceğine *Seyahat yâ Resûllallah* der. Hz. Muhammed, tebessüm ederek ona şefaati, seyahati ve ziyareti müjdelere ve orada bulunanların duasını alır. Sa'd bin Ebû Vakkas da gördüklerini yazmasını ister. Rüyayı yorumlattığı Kasım Paşa Mevlevihanesi şeyhi Abdullah Dede'nin önce İstanbul'u anlatmasını tavsiye etmesinden sonra -yaşadığı yerden başlayarak- gezmeye ve gördüklerini yazmaya karar verir³⁰.

İstanbul'u³¹ karış karış gezerek bilgi toplayan Evliya Çelebi, İstanbul dışına ilk seyahatini 1640 yılında Bursa'ya yapmıştır. Babasından izinsiz çıktığı bu seyahat dönüşünde, babası Evliya Çelebi'ye bundan sonraki seyahatlerine izin vererek birçok

²⁷ N. Tezcan, "Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman öldü?", 42.

²⁸ *hakîr bu elli bir yıl seyâhatde on sekiz âdede sikkeler ve hutbe şâhibi pâdişâhlık yerleri eķâlîm-i seb'ada geşt [ü] güzâr idüp yüz kırk yedi âdede lîsân cem' idüp kuvvet-i hâfîzâmız sebebiyle her lîsândan birer şemme kelîmât etmege isti'dâdım vardır ...* (7, 179^b / 9-11).

²⁹ Ş. H. Akalın, *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*, 7.

³⁰ M. İlgürel, "Evliya Çelebi", 529-530.

³¹ Evliya Çelebi İstanbul'u *Seyahatnâme*'nin 1. cildinde anlatmıştır.

nasihatte bulunmuş ve hatta bir Seyahatnâme yazmasını da tavsiye etmiştir³². Evliya Çelebi kısa bir İzmit gezisinden sonra Ketenci Ömer Paşa ile birlikte Trabzon'a gider. Burayı gezdikten sonra Gürcistan'ı ve annesinin memleketi Abhazistan'ı gezer. 1641 yılında Anapa'ya giderek Azak Kalesi'nin alınması için sefere katılır. Kış Bahçesaray'da Bahadır Giray Han'ın yanında geçirdikten sonra Kırım seyahati dönüşünde Karadeniz'de fırtınaya tutulur ve ölüm tehlikesi atlatır ve bu kazadan sekiz ay sonra İstanbul'a döner. Dört yıl İstanbul'da kalan Evliya Çelebi, 9 Nisan 1645 yılında Girit Seferi'ne çıkan Yusuf Paşa kuvvetlerine katılarak Hanya Kalesi fethinde bulunur. 1646 yılında Erzurum'a giden Evliya Çelebi, bu seyahati sırasında Kuzey Anadolu'yu, Tebriz'i, Bakü'yü, Tiflis'i de gezer. 1648 yılı Haziran'ında Erzurum dönüşünde Ankara'dayken babasının ölüm haberini alır ve İstanbul'a döner. İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra Ekim 1648'de Suriye seyahatine çıkar³³. Evliya Çelebi bu seyahat esnasında 1656 yılına kadar Şam, Suriye, Filistin, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'yu gezer³⁴.

1656 yılında Evliya Çelebi'nin Van'da bulunan akrabası Melek Ahmed Paşa Özi beylerbeyliğine atanır ve Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa ile beraber Özi'ye gider. Bu süreçle birlikte Evliya Çelebi 1670 yılına kadar Balkanları ve Avrupa'yı ve Karadeniz'in kuzeyini gezer³⁵. 6. ve 7. ciltlerde yer verdiği Almanya, İsveç, Danimarka, Hollanda, Fransa gibi ülkelere de gittiğini ifade eden Evliya Çelebi'nin bu ülkelerindeki seyahatlerini planlamakla birlikte gerçekleştirmediği yani Batı Avrupa yolculuğunun kurmaca bir yolculuk olduğu da iddia edilmektedir³⁶.

Evliya Çelebi, Mayıs 1671'de hacca gitmek üzere maiyetiyle birlikte İstanbul'dan ayrılır. Bu yolculukta, daha önce gezme olanağı bulamadığı Batı Anadolu'dan geçer. Burada İznik, Kütahya, Afyonkarahisar, Uşak, Akhisar, Manisa, İzmir, Çeşme, Sakız Adası, Aydın, Denizli, Muğla gibi pek çok yeri gezme fırsatı bulmuştur. Batı Anadolu gezisi sırasında Evliya Çelebi'nin Bergama'yı ve Isparta'yı görmeden kurmaca olarak anlattığı da iddia edilmektedir³⁷. Daha sonra Evliya Çelebi

³² Evliya Çelebi'nin babasının nasihatleri için bk.: (2, 241^b).

³³ Evliya Çelebi, Suriye seyahatine kadar olan kısmı *Seyahatnâme*'nin 2. cildinde anlatmıştır.

³⁴ Evliya Çelebi bu seyahatlerini *Seyahatnâme*'nin 3. ve 4. ciltlerinde anlatmıştır.

³⁵ Evliya Çelebi bu seyahatlerini *Seyahatnâme*'nin 5., 6. ve 7. ciltlerde anlatmıştır.

³⁶ Bilgi için bk.: Nuran Tezcan (2009). "Seyahatnâme", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, s. 16.

³⁷ Feridun Emecen, "Evliya Çelebi'nin Anadolu Seyahati Üzerine Notlar", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 135-147.

Karaman, Adana, Maraş, Antep, Halep, Trablusşam üzerinden 1672 yılının Ocak ayı gibi Kudüs'e ulaşır. Kudüs ziyaretinden sonra hac kervanına katılmak üzere Şam'a oradan Nisan 1672'de Mekke'ye ulaşarak hac görevini yerine getirir³⁸. Daha sonra Kahire'ye giderek Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın himayesine girer.

Evliya Çelebi, 3 Haziran 1672'de Kahire'ye ulaştıktan sonra Mısır başta olmak üzere Nil sahillerini, Sudan'ı ve Habeş'i gezmiştir³⁹. Evliya Çelebi'nin bu seyahati son seyahati olmuştur ve bu seyahatinden sonra İstanbul'a dönüp dönmediği kesin olarak bilinmemektedir.

1.2.3. Evliya Çelebi'nin eserleri

Evliya Çelebi'nin en önemli eseri *Seyahatnâme*'dir ve *Seyahatnâme*'de farklı eserler yazdığını da ifade etmektedir.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de *Şağanâme* adında bir eserinin olduğunu ifade eder. Ancak bugüne kadar böyle bir eser tespit edilememiştir:

*bu bir mesiregâh-ı keferi idi kim her gören âdem evzâ' [u] etvârından ve refâtâr [u] güftârından hazz idüp hayrân kalırdı. cemî'î a'yân-ı kibârîñ ma'lûmı bir dîvâne idi. şağanâmemizde taqlîdî mufaşşal tahrîr olunmuşdur*⁴⁰. (1, 114^b / 22-23)

Evliya Çelebi, sadrazam fermanı üzerine Kandiye'nin fethi için bir *Fetihnâme* yazdığını ve bundan dolayı sadrazamdan 200 altın ödül aldığını belirtir. Bu *Fetihnâme*, *Seyahatnâme*'nin içindedir (8, 326^a - 329^a).

Evliya Çelebi, bahsedilen bu eserler dışında *Seyahatnâme*'de *Risâle-i Menâkıb-ı Melek Ahmed Paşa* (6, 48^a / 6) ve *Feryâdnâme*⁴¹ adında iki eser yazdığından bahseder ancak eserlerin adları dışında *Seyahatnâme*'de herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Dankoff, bu eserlerin yazıldığı ile ilgili ifadeleri gerçek değil olasılık olarak düşünmek gerektiğini ifade eder⁴².

³⁸ Evliya Çelebi'nin hac yolculuğu *Seyahatnâme*'nin 9. cildinde anlatılır.

³⁹ Evliya Çelebi bu seyahatlerini *Seyahatnâme*'nin 10. cildinde anlatmıştır.

⁴⁰ Son cümle derkenarda yer alır.

⁴¹ *hattâ hâkîr tahta bitinden bir feryâdnâme tahrîr eyledim.* (Q 10, 189^a / 26).

⁴² Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 190.

Evliya Çelebi'nin yakın zamanda yeni bir eseri gün yüzüne çıkmıştır. Bu eser, Nil Nehri boyunca yaptığı gözlem ve keşifleri gösteren açıklamalı bir haritadır⁴³. Harita daha çok bölgenin topoğrafik yönüyle ilgilidir. Bu haritadaki notta eserin adı *Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl* biçiminde geçer ve kitap olduğu belirtilmiştir⁴⁴. Bu haritadan İlk defa Ettore Rossi bahsetmiştir⁴⁵. Daha sonra harita Robert Dankoff ve Nuran Tezcan tarafından ayrıntılı bir şekilde *Seyahatnâme* ile karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve 2011 yılında yayımlanmıştır⁴⁶. Rossi, 12 Aralık 1685 yılında öldürülen Defterdar Melek İbrahim Paşa ile ilgili *rahmetu'llâhi aleyh* ifadesinin geçmesinden dolayı haritanın 1685 yılı civarında yapılmış olduğunu belirtir. Fakat Evliya Çelebi'nin 1682 yılında öldüğü düşüncesinden hareketle haritanın onun okurları tarafından veya maiyetinde yer alan bir kişi tarafında çizilmiş olduğunu öne sürer⁴⁷. Ancak son araştırmalar haritayı yapan ve yazan kişinin Evliya Çelebi'den bağımsız olmadığını ortaya koymaktadır⁴⁸. Nuran Tezcan, haritadaki açıklamalarda Evliya Çelebi'nin dil ve üslup özelliklerinin açıkça görüldüğünü ve bu açıklamaların Evliya Çelebi'nin dikte etmesine veya yazılı notlarına göre bir yazıcı tarafından yazıya geçirildiğini, haritanın tasarımının yanı sıra bazı belirli ana hatların çizimlerinin ise Evliya Çelebi tarafından yapılmış olduğunu belirtir⁴⁹.

Sonuç olarak *Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl* ve *Seyahatnâme* Evliya Çelebi'nin çeşitli kütüphanelerde yer alan tespit edilmiş eserleridir. *Şakanâme*, *Risâle-i Menâkıb-ı Melek Aḥmed Paşa*, *Feryâdnâme* isimli eserleri ise bugün kayıptır.

1.2.4. *Seyahatnâme*'nin Türkçe açısından önemi

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de gezdiği yerlerle ilgili tarihî ve coğrafi bilgilere, mimari özelliklere, yemek kültürüne, menkıbelere, yaşam tarzlarına, giysilere, insan özelliklerine, dil, lehçe ve ağızlara ilişkin bilgi sunmasının yanı sıra eserde müzikten tıbbı, edebiyata kadar pek çok alana dair de önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgileri görgü

⁴³ Bilgi için bk.: Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Gün Işığına Çıkan Eseri Nil Haritası", *Toplumsal Tarih*, S 207, 2011, s. 58-63.; Robert Dankoff, Nuran Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*, İstanbul 2011.

⁴⁴ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*, 50.

⁴⁵ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*, 9.

⁴⁶ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*.

⁴⁷ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*, 9.

⁴⁸ R. Dankoff, N. Tezcan, *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl în ahbâr-ı Nîl"*, 16.

⁴⁹ N. Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Gün Işığına Çıkan Eseri Nil Haritası", 63.

tanığı olarak veya herhangi bir kaynaktan öğrenerek aktarması *Seyahatnâme*'yi pek çok alan için önemli bir tarihî kaynak hâline getirmiştir.

Seyahatnâme'de Evliya Çelebi'nin bizzat gördüklerine ve duyduklarına yer vermesi, eserin orijinalliğini ve değerini artırmıştır. Üstelik gördüklerini ve duyduklarını -kekeme bir kişinin konuşması, kedi sesi, güvercin çağırın bir kişinin seslenişi gibi- orijinal biçimleriyle yazıya geçirmede titiz davranması bu açıdan dikkate değerdir⁵⁰.

Evliya Çelebi, çeşitli alanlarla ilgili bilgilerin yanı sıra eserinde özellikle gezip gördüğü yerlerdeki kişilere ait ağız, lehçe ve farklı dil örneklerine de yer vermiştir. *Seyahatnâme*'de Maraş, Erzurum, Kars, Bitlis, Tokat, Diyarbakır, Van, Manisa, Bolu, Tosya, Amasya, Edirne gibi Anadolu yörelerine ait ağız örneklerinin yanı sıra Azeri, Türkmen, Tatar (Dobruca ve Kırım), Nogay, Özbek gibi Türk lehçelerine ait örneklere de rastlanmaktadır. Evliya Çelebi eserinde ağız ve lehçe örneklerinin yanı sıra Macar, Arnavut, Boşnak, Rum, Kalmuk, İbrani, Çingene, Rus, Arap, Fars, Hırvat, Sırp, Ermeni, Romen, Polonya, İspanyol, Gürcü, Çerkez, Abaza, Kıpti, Kürt ve Habeşî diline ait örnek ve bilgilere de yer vermiştir. Bu bakımdan *Seyahatnâme* sadece Türk dili için değil yabancı pek çok dilin tarihî seyrinin takibi açısından da önemli bir eserdir.

Seyahatnâme, Türkçenin 17. yüzyıldaki fonetik özelliklerini yansıtan yazılışlara yer vermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir⁵¹. Özellikle Evliya Çelebi'nin eserde konuşma diline özgü kullanımları titizlikle ve değiştirmeden yansıtmaya çalışmış olması *Seyahatnâme*'yi Türkçe ses özellikleri bakımından vazgeçilmez bir tarihî kaynak hâline getirmiştir.

Evliya Çelebi'nin özellikle yer adlarının anlatımında sık sık etimolojik açıklamalara da başvurduğu görülmektedir. Bu açıklamaları genellikle kendi bilgisi veya halkın rivayeti olarak aktarmaktadır. Bu açıklamaların bir kısmının halk etimolojisine⁵² dayandığı bir kısmının ise ilmî açıdan yanlış olmayan açıklamalar

⁵⁰ Musa Duman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", *TDAY-Belleten 1995*, Ankara 1997, s. 156.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk.: M. Duman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", 159.

⁵² *Seyahatnâme*'de geçen halk etimolojisi örnekleri hakkında bk.: Fatih Kemik, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde halk etimolojisi (I-II. Ciltler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.; Fatih Kemik, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Halk Etimolojisi Örnekleri Üzerine", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hızl.: Nuran Tezcan), İstanbul

olduğu ifade edilmektedir⁵³. Eserde yer verilen etimolojik açıklamaların bilimsel etimolojik çalışmalarla desteklenmesi hâlinde kaynak değeri taşıyabileceği de ortaya çıkarılabilir. Ayrıca burada *Seyahatnâme*'nin halk etimoljisi örnekleri bakımından Türkçenin en zengin eseri olduğunu ifade etmek abartılı olmasa gerektir.

Seyahatnâme, sözcük hazinesi bakımından Türkçenin en önemli ve en hacimli eserlerinden biridir. Eserde arkaik sözcüklerin yanı sıra dönem Türkçesinde kullanımda olan pek çok sözcük vardır. Sözcüklerin ve sözcük gruplarının gerçek anlamları yanında pek çok yan anlama sahip kullanımları da karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra kaynaklarda pek karşılaşılmayan deyimler ve sözcükler de kullanılmıştır⁵⁴. Evliya Çelebi, bazen kullandığı sözcüklerin açıklamasını yapmak bazen de aynı veya takip eden cümlede Türkçe karşılıklarını vermek suretiyle sözlük çalışmaları için de hatırı sayılır bir malzeme ortaya çıkarmıştır⁵⁵. Eserin sözcük hazinesinin ortaya konmasının Türkçe araştırmaları için önemi açıktır. Bu konuda ilk ve ön çalışma niteliğindeki önemli adım, 1991 yılında Robert Dankoff tarafından atılmış ve eser daha sonra Türkçeye çevrilmiştir⁵⁶. *Seyahatnâme*'deki söz varlığı, kısıtlı sayıdaki sözcüğü içeren bu çalışmaya ek olarak pek çok araştırmacının çalışma yapmasını beklemektedir.

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de Türkçenin ağızlarına ve lehçelerine dair malzemelere de yer vermiştir. Bu malzemeler bazen derli toplu ve sistemli bir şekilde verildiği gibi bazen de aktarma cümlelerde ve kendi cümlelerinde yer almaktadır. Özellikle Türkçenin tarihî dönemlerinde yazılmış eserlerin genellikle bu tarz örneklerden yoksun olması, *Seyahatnâme*'yi lehçe ve ağız araştırmaları için vazgeçilmez kaynak hâline getirmiştir.

Seyahatnâme, sahip olduğu biçim bilgisel özellikleriyle de Türkçenin farklı eserlerinden biridir. Farklı kullanımlara yer vermekten hoşlanan Evliya Çelebi, ekleri ve sözcükleri de farklı işlevlerde kullanabilmektedir. Hem dönem Türkçesi hem günümüz Türkçesi araştırmalarında *Seyahatnâme*'nin işlevsel biçim bilgisi özellikleri önemli bir

2009, s. 217-227.

⁵³ M. Duman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", 171.

⁵⁴ Semih Tezcan, "Türk Dilinin Büyük Ustası Evliyâ Çelebi", *Evliyâ Çelebi Konuşmaları / Yazılar*, (hızl.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011, s. 281.

⁵⁵ Bilgi ver örnekler için bk.: M. Duman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", 173-176.

⁵⁶ Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, (katkılarla çev.: Semih Tezcan), İstanbul 2008.

yere sahiptir. Bu bakımdan hazırlamış olduğumuz tezde, *Seyahatnâme*'nin biçim bilgisi özelliklerini işlevsel açıdan incelemeye çalıştık. Bu çalışmanın *Seyahatnâme* ve dil araştırmalarına katkı sağlayacağını umuyoruz.

1.2.5. *Seyahatnâme*'nin dil ve üslup Özellikleri⁵⁷

Titiz bir Türkçe kullanıcısı ve dil meraklısı olan Evliyâ Çelebi, mükemmel bir dil bilincine sahiptir. Özellikle gezginlerin gezdiği yörelerin dilini en azından günlük ihtiyaçları karşılama açısından bilmeleri gerektiğini düşünür. Tıpkı bir dil araştırmacısı gibi bir sözcüğün çeşitli dillerde ne şekilde kullanıldığını ifade etmenin yanı sıra o sözcüğün doğru kullanımı konusunda fikir belirtecek derecede de bilgili, bilinçli ve ilgilidir.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de yer yer bir sözlük yazarı gibi bazı kelimelerin farklı dillerdeki anlamlarını da vermiştir. Burada özellikle insanların anlattıklarını daha iyi anlaması amacı ön plandadır. Evliya Çelebi, oldukça uzun cümlelere yer vermekle birlikte cümlelerin kusursuz olması konusunda da oldukça özenlidir. Bu yönüyle dili doğru ve güzel kullanmanın önemini anlatmasa da eserinde kullandığı güzel Türkçeyle bu bilinci açıkça ortaya koymaktadır.

Seyahatnâme'de renkli ve farklı bir anlatım tarzıyla karşılaşırız. Nesir biçiminde yazılmış olmasına rağmen sık sık söz içi uyaklarla anlatıma ritmik bir hava katılmıştır. Anlatım âdeta şiirselleştirilmiştir. Söz içinde uyum sağlamak amacıyla bazen sözcüklerin orijinal biçimlerinde değişiklik yapılabildiği gibi sözcüklerin farklı işlevlerde kullanıldığı da görülür. Örneğin Türkçede genellikle edat ve zarf olarak kullanılan *hiç* sözcüğü, ad olarak kullanılmıştır. Yine *kaç*- eylemi *kaş*- biçimine dönüştürülmüştür. Ayrıca bu kullanımlar, bazen -"mevsim" anlamında kullanılan *yaz* sözcüğünün "sıcak" anlamında kullanılması gibi- sözcüklerin farklı yan anlamlar kazanmış örneklerini de ortaya çıkarmıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de bu tarz anlatımlara önem verdiği anlaşılmaktadır:

⁵⁷ *Seyahatnâme*'nin üslup özellikleri hakkında bk.: R. Dankoff, "Evliya Çelebi'de Gramer Ve Üslup Hususiyetleri", 147-152.; N. Tezcan, "Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi", 231-243.; Mine Mengi, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Bir Üslup Özelliği Olarak Türler Arasılık", *Çağın Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan), İstanbul 2009, s. 281-291.; H. Lamers, "Evliya Çelebi'nin Üslubu", 117-142.

gerçi evleri **şazdır** ammā hevāsı **yazdır** ve ekseriyyā halkı **beyāzdir** ammā güzelleri **azdır**. (7, 145^b / 29), bu feth olunan taburdan cümle ‘asker-i islām içeri girüp elleri **kan** ve kılıçları ‘**uryān** ve sīneleri **biryān** ve cigerleri **giryān** ve vücūdları **sūzān** ve lisānlarında **hazret-i kūr’ān** tilāvet iderek cānib-i şarka (...) ⁵⁸ sā‘atlik menzili iki sā‘atde ilğar ile varup tā seykel şahrāsına at birağup gitdiklerinde ... (6, 21^b / 17-19), ba‘dehu sūleymān han bed-du‘ā idüp ilahī benim ‘ırq-ı tāhirimden olan evlādlarım ve ‘askerlerim beçe varırlar ise **peç olalar ve pīç olup pūç olalar ve hiç bulalar**. (8, 203^a / 21-22), meger küffār bizi az ‘asker şanup **şataşdı** ammā āhır-ı kār küffār **şaşdı** ve yüz dutup dağlara **kaşdı**. (7, 5^b / 24), ... "bağa gāziler nedir bu şehīd, niçün böyle nā-hağ kan dökersiz. tatar gāzileri **kardeş** ve **yoldaş** ve **gāzādaşlarıñız** degil midir" dedikde ... (6, 24^b / 1-2), el-hāşıl **yedikleri darı, geydikleri deri, evleri şaz, kendileri nā-sāz** kavimdirler. (7, 147^a / 36).

Aşağıdaki cümle, söz içi uyumun en güzel örneklerinden biridir. Ayrıca bu örnekte Arapça -ī, ses uyumunu sağlamak için Türkçe *dağ* sözcüğünün üzerine getirilmiştir:

ve halkı ašlā **şerī‘at** ve **tarīkat** ve **hakīkat** ve **ma‘rifet** nedir bilmezler, bir alay **dağī** ve **bāğī** ve **yağī** ve **zāğī** ve cild-i siyāh **māğī** ve nār-ı caħīm olacağ **durağī** **rāğī** ve ‘**ākī** kavm-i **zengīlerdir** kim dīn imān ve mezheb i‘tikād nedir bilmezler, bir alay ecnās-ı maħlūkāt bu ıklīm-i hābeşdedir. (P 10, 332^b / 19-21; Q 10, 335^b / 19-21).

Evliya Çelebi, Genellikle aynı cümlede veya ardı ardına sıralanan iki cümlede aynı sözcüğün tekrarına yer vermez ve aynı anlamda farklı sözcükler kullanmayı tercih eder. Bu bakımdan *Seyahatnâme*'nin anlatımında sözcük tekrarlarından kaçınma amacı ön plandadır. Bunun yanı sıra farklı kullanımlara yer verme merakı da ifadeye farklılık ve zenginlik katmıştır. Bu durum *Seyahatnâme*'de pek çok eş anlamlı sözcüğün kullanımını sağlamıştır:

bir **cānibi** kumral ve bir **tarafi** zerdeçavī ve bir **yanı** māvī ve ortası kırmızı gūnā-gūn ablağ ve palağ şakalları vardır kim rūm ādemi anları gördikde **hayrān** olur. (4, 234^a / 2-3), zīrā **şar‘a** dutan ādeme kurd yüregi yedirseler bi-emrillah **dutarıkdan** ⁵⁹ şifā bulup ten-

⁵⁸ Yazma nüshada sayı sözcüğünün olduğu bu kısım boş bırakılmıştır.

⁵⁹ sara hastalığı.

*dürüst olur. (4, 396^a / 16-17), ibtidā bir **kolınıñ** tülū'ı yine hakkarī dağlarından gelir ve bir **fırkası** hoşāb kal'ası dağlarından gelir ve bir **bölügi** mahmūdī diyārınıñ Abağay ve kara kal'a kühlerinden gelüp hakkarīniñ vaştān kal'asıyla ve anıñ erdemid bāğları içinde van deryāsına rīzān olur. (4, 237^a / 32-34).*

Aşağıdaki örnekte *müşā*, *çetdeş*, *hudūddaş*, *hem-müşā* sözcüklerini eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu örneklerde anlam aynı olmasına karşın ek ve sözcüklerde biçimin farklı olduğu görülür. *Seyahatnâme*'de bu ve bunun gibi pek çok örnekte söz tekrarını önleme, anlatımı tekdüzelikten kurtarma çabası sık sık karşımıza çıkar:

*bu şehir-i ismā'iliñ cānib-i şarkīsi kili kazāsıyla **meşādir**⁶⁰. şimāl tarafı aḳkirmān ile **çetdeşdir**. yıldız tarafı tabaḳ köyi ve İskerled köyleri tarafı boğdan vilāyetiyle **hudūddaşdır**. tūna kenārıyla gidüp boğdaniñ ḳalaş kal'asıyla **hem-meşādir**. (5, 34^b / 33-34).*

Bazen birbiri ardınca sıralanan cümlelerde tamlamaları ve sözcükleri farklı biçimlerde kullanma çabası görülür. Bu tarz örnekler, Evliya Çelebi'nin anlatımda biçimsel kaygıyı ön planda tuttuğunun en güzel örnekleridir:

*ve bu rabṭa-i üskübcik içinden cereyān iden 'uyūn-ı zülāl nehr-i (...)⁶¹ dir kim dağlar aşup tā ḳaradeñiz sāhilinde küh-ı iştıracadan gelüp revān olarak **nehr-i ergeneye maḳlūt olur**. **ergene nehri** daḳı enez kal'ası ḳurbında aḳdeñize **ḳarışır**. (6, 41^b / 11-12).*

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de klişe ifadelerle de sık sık yer verir⁶². Pek çok bölümün sonunda çeşitli unsurların özelliklerini sayarken şart bildiren ifadelerden - çoğunlukla *taḳrīr etsek*- sonra anlatılacak şeyin çokluğunu vurgulamak veya anlattığı konular hakkında bilgili olduğunu okuyucuya sezdirmek için aynı tarzda ifadelerle sık sık yer verir. Evliya Çelebi'nin bu ifadelerine bakarak aslında *Seyahatnâme*'nin bir özet niteliğinde olduğu yorumu da yapılabilir:

⁶⁰ Evliya Çelebi "ortak alan" anlamında kullanılan bu sözcüğü "sınırdas" anlamında kullanmıştır.

⁶¹ Yazma nüshada nehrin adı boş bırakılmıştır.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bk.: N. Tezcan, "Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi", 232-235.

... bir mücellled tevārîh olur (8, 320^a / 2), ... bir müdevven olur (4, s. 324^a / 17), ... bir mücellled kitâb olur. (2, 272^a / 9), ... tomar-ı dırâz olur. (6, 29^b / 32), ... bir mücellled manzûm tevārîh olur. (8, 315^a / 1-2).

Seyahatnâme'de herhangi bir esere karşı duyulan hayranlığı veya beğeniye ifade etmek için de bazı klişe ifadeler sıklıkla başvurulur⁶³:

*vaşfinda lisân kâşır*dır. (9, 35^b / 9), *vaşfinda diller lâldir*. (8, 353^b / 28), *ta'rif ü tavşifinde lisân 'acizdir*. (8, 284^b / 12-13), *vaşfinda zebânlar kâşır ve kilik-i cevâhir-nişârlar kâşır*dır. (8, 287^b / 29), *diller ile ta'bîr ve kâlemlerle tahtîr olunmaz*. (7, 146^a / 14-15), ... *diller ile ta'bîr ü tavşif olunur değil idi ...* (6, 19^a / 31-32), ... *vaşfinda lisân kâşır ve midhatinde kâlemler kâşır*dır. (8, 216^b / 2).

Seyahatnâme'nin anlatımında karşılaştırmaların da önemli bir yeri vardır. Evliya Çelebi bu anlatım yöntemini ifadeyi somutlaştırmanın yanında anlattığı unsurun çeşitli özelliklerini ve mükemmelliğini vurgulama amacıyla da sıklıkla kullanır:

... *ammâ bunda beyâz ve kalın lezîz kaymak ve bal olur kim erzurûmîñ biñgöl yaylasında ve adana şehrinde cāmūs kaymağı böyle olmaz*. (6, 32^b / 10-11), *hattâ bu demirhişârda olan nâr-ı dânedâr bir dâr-ı diyârda yokdur kim gâyet âbdârdır*. 'acem diyârında şehribân nârından ve 'urfâ ve mar'ayş ve niksâr nârlarından lañif ve hoş-ğor rümmânı olup çekirdegi haşhâş dânesi kadar olur. (8, 222^b / 4-6), *memdühâtından her meyvesi çokdur ammâ köstendil elması rub'-ı meskûnda yokdur. hattâ malañiyeniñ nârinli elması ve kefeniñ şudağ bâğı elmasından bunuñ elması memdühâdır...* (5, 174^a / 32-33).

Seyahatnâme'de abartılı ifadeler sıklıkla karşımıza çıkar. Bu tarz ifadeler anlatımda etkileyciliği artırma amacına yöneliktir. Bunlar metnin anlatımını tekdüzelikten kurtararak renkli, canlı ve ilgi çekici bir anlatım meydana getirmiştir:

haniñ bu bâğ sarâyınıñ haremî tarafında bir tirkeş okı menzili tülen ve 'arzen bir hadîka-i rızvân var kim eger deryâlar mürekkeb ve cemî'i ağaçlar kâlem ve cemî'i hattâtlar cem' olup bu bâğıñ tavşif[u] temdiñinde deryâda katre ve güneşde zerre kadar

⁶³ N. Tezcan, "Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi", 235.

tahrîr idemeyeler. (4, 229^a / 26-28), ... ammâ öyle hırsızlardır kim sürmeden gözi çalup sürme yerinde kalır tâ bu mertebe harâmîlerdir. (7, 150^a / 26-27), bize ol kadar toplar atup gülleler urdu kim ‘askerimiz içinde gülleler kellelerimiz üzre kuş gibi sekerdi. (6, 184^b / 33).

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de ilginç ve farklı benzetmelere çok sık başvurur. Bunu bazen anlatımı somut hâle getirmek için bazen de anlatımı etkili kılmak için yapar:

bu diyârîñ hâk-i pāk-i ‘amber-āsāsında ve keckemet ve Peşte şahrāsında la‘l-gün deve dişi nām bir gendümi olur, güyâ islāmbol kırbında tekirdağı buğdayıdır. (6, 87^b / 29-30), hemān şadra‘zam kıolından bir yaylım top ve bir yaylım yigirmi biñ tüfengden ikişer kıurşum kâfir üzre bārān-ı la‘net gibi yağınca rümeli ‘askeri ve anaṭolı ‘askeri ve sirem ve semendire ‘askerleri merreten vāhıde aç kıurd kıoyuna ve aç kıoyun tuza ve şusız deve şuya segirdir gibi cümle kıanıkmış güzāt dal tığ-ı zāhḥāk olup kâfire tekrār yine girişirler. (6, 65^b / 11-13), ... cemî‘i toplarıñ gülleleri deryâ üzre martı kıuşı gibi seküp uçarağ ve kıarpuz gibi yuvarlanarağ ve keklik gibi gülleler rüy-ı deryâda ve kıarada sekerek küffârîñ karşı adada yaṭan gemilerine kıarib top gülleleri gāvvaş gibi dalardı. (8, 305^a / 4-5), ... ammâ başı adana kıabağı gibi gözleri mardin encāsı gibi burnı mora paṭlıcanı gibi cümle şişmiş. (7, 62^a / 22-23).

Seyahatnâme'de bazen çokluk biçimlerinin bir anlatım tarzı olarak kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır. Bu tarz örneklerde, özellikle sözcük tekrarından kaçınarak anlatımı tekdüzelikten kurtarma amacıyla ardı ardına sıralanan cümlelerde farklı çokluk biçimlerinin de kullanıldığı görülür:

nehr-i ergene kenārında tâ şoğollı meḥammed paşa cisrine varınca şehir kıarafında biñ ‘adedden mütecāvız müfid [ü] muḥtaşar çalaşdan ve külbe-i aḥzāndan dükkānlardır. ‘anḳā bāzergānlar için kârgir dekākınler dağı vardır ammâ azdır. (3, 108^a / 8-10), gözleriniñ deliklerine birer ādem-i bî-bāk girer ve çıkar. ḥattâ ‘ayneyni deliklerinde miskî kıartallar āşiyān etmişler. (4, 238^a / 21-22).

Aslında Evliya Çelebi'nin anlatım tarzının *Seyahatnâme*'nin söz varlığına da önemli katkılar sağladığını düşünebiliriz. Söz içi uyak oluşturma, farklı sözcükler

kullanma merakı gibi nedenlerle sözcüklerin farklı işlev ve anlamlarda kullanılmış olması *Seyahatname*'nin söz varlığı ve Türkçe açısından oldukça önemlidir. Bu durumun örnekleriyle *Seyahatnâme*'de sık karşılaşılır. *Seyahatnâme*'nin üslubu üzerine yapılacak çeşitli çalışmalarla Evliya Çelebi'nin zengin ve farklı üslubuna pek çok farklı özellik ve örnek eklenebilecektir.

1.2.6. *Seyahatnâme*'nin yazma nüshaları

Seyahatnâme'nin yazma nüshaları yurt içinde ve yurt dışında çeşitli kütüphanelerde yer alır⁶⁴.

1.2.6.1. *Seyahatnâme*'nin yurt içindeki yazma nüshaları

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshası

Bu kütüphanede *Seyahatnâme*'nin eksik olan iki farklı serisi vardır. Araştırmacılar aşağıdaki ilk serinin *Seyahatnâme*'nin en güvenilir yazma nüshası olduğu konusunda birleşirler. Ancak bu yazma nüshayı kimin yazdığı noktasında düşünce farklılıkları vardır. Bir kısım araştırmacılar yazma nüshanın bizzat Evliya Çelebi tarafından yazıldığını düşünürken⁶⁵ bir kısım araştırmacılar da Evliya Çelebi gözetiminde başkasına yazdırıldığını düşünmektedir⁶⁶. Hatta başka bir yazma nüshadan çoğaltıldığı da iddia edilmektedir⁶⁷. En son yapılan bir çalışmada, yazma nüshada geçen harf noktalamalarının ve harekelerinin kesin olarak Evliya Çelebi'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Ve araştırmacı, bu nüshanın otograf (yazarın kendi gözetimi altında

⁶⁴ Eserin yazma nüshaları hakkında bilgi için bk.: Saadet Çağatay, "Evliya Çelebi", *Türk Lehçeleri Örnekleri -VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili-*, Ankara 1963, s. 341.; Richard Kreutel, "Neues zur Evliyâ Çelebi-Forschung", *Der Islam*, 48, 1972, s. 269-279.; A. Pierre Mackay, "The Manuscripts of Seyahatname of Evliya Çelebi", Part I: the Archetype, *Der Islam*, 52, 1976, s. 278-298.; Fahir İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C VII, 1979, s. 61-79.; H. Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, 5-8; Robert Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Gazimağusa 2002, s. 99-118.; Martin van Bruinessen, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (hzl.: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten), (çev.: Tansel Güney), İstanbul 2009, s. 28-30.; N. Tezcan, "Seyahatnâme", 18.; Robert Dankoff, Semih Tezcan, "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 2-3. (CD biçiminde).

⁶⁵ H. Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, 8.; R. Kreutel, "Neues zur Evliyâ Çelebi-Forschung", 269-279.

⁶⁶ A. P. Mackay, "The Manuscripts of Seyahatname of Evliya Çelebi", 278-298.

⁶⁷ Bilgi için bk.: F. İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", 61-79.

oluşturulan ve yazarın kendisi tarafından düzeltilen yazma) olduğu görüşündedir⁶⁸. Yazma nüshalar içinde en güvenilir nüsha olduğu için tez çalışmamızda bu nüsha esas alınmıştır.

Seyahatnâme'nin en güvenilir yazma nüshası olan aşağıdaki seri, 1673 yılından sonra Kahire'de yazılmıştır. Eser, Kahire'de Emir Özbek Bey ailesinde kalmış ve aile eseri I. Mahmud'un Darüssaade Ağası olan Hacı Beşîr Ağa'ya 1742-43 yılında hediye olarak göndermiştir⁶⁹. 1715 yılında Mısır'da bulunduğu sırada bu eseri görmüş olduğu anlaşılan Hacı Beşîr Ağa, kendisine gelen bu eseri Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne koymuştur⁷⁰.

Bağdat Köşkü no.: 304 (1. ve 2. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 305 (3. ve 4. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 307 (5. cilt)

Revan Köşkü no. : 1457 (6. cilt)

Bağdat Köşkü no.: 308 (7. ve 8. ciltler)

Yukarıdaki bölümde yer alan ilk seri *Seyahatnâme*'nin en eski yazma nüshalarıdır. Bu serinin 9. ve 10. cildi kayıptır.

İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü 5973 numarada (9. ve 10. ciltler) kayıtlı olan nüsha ile aşağıda belirtilen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 306 (9. cilt) numarada kayıtlı olan nüsha, 1751-52 yılında orjinalinden kopya edilmiştir, her sayfa 29 satır yazıldığı için orjinal nüshanın satır sayısı korunarak olduğu gibi kopya edilmesi yönünde çaba gösterilmemiştir⁷¹. Ancak bu nüshalarda Evliya Çelebi'nin yazış biçimlerine ve harf noktalamalarına sadık kalınmıştır⁷²:

Bağdat Köşkü no.: 306 (9. cilt)

⁶⁸ R. Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji", 101, 103.

⁶⁹ Nuran Tezcan, "1814'ten 2011'e Seyahatnâme Araştırmalarının Tarihçesi", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 78.

⁷⁰ N. Tezcan, "1814'ten 2011'e Seyahatnâme Araştırmalarının Tarihçesi", 78.

⁷¹ R. Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji", 108.

⁷² R. Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji", 108.

Yukarıdaki serinin dışında Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde ikinci bir seri daha vardır. Bu seri, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesindeki Hacı Beşir Ağa nüshasından istinsah edilmiştir⁷³. Bu serinin de 1. ve 2. ciltlerinin yer aldığı kısım eksiktir⁷⁴:

Bağdat Köşkü no.: 300 (3. ve 4. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 301 (5. ve 6. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 302 (7. ve 8. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 303 (9. ve 10. ciltler)

Robert Dankoff ve Semih Tezcan tarafından hazırlanan çalışmada, aşağıda belirtilen yazmanın Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesindeki Pertev Paşa nüshasından 1765 yılında istinsah edildiği belirtilmiştir⁷⁵:

Revan Köşkü no.: 1458-1460 (7., 8. ve 9. cilt)

İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi nüshası

Bu kütüphanede yer alan *Seyahatnâme*'nin yazma nüshaları şunlardır:

Türkçe Yazmalar no.: 2371 (1., 3. ve 4. ciltler)

Türkçe Yazmalar no.: 5973 (9. ve 10. ciltler)

Aşağıdaki yazma nüsha, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesindeki Hacı Beşir Ağa nüshasından istinsah edilmiştir:

Türkçe Yazmalar no.: 5939 (1. ve 2. ciltler)

⁷³ Robert Dankoff, Semih Tezcan, "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran tezcan, Semih Tezcan), Ankara 2011, s. 3. (CD biçiminde)

⁷⁴ Bu serinin 1. ve 2. ciltlerinin yer aldığı kısım, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar no.: 5939'da kayıtlıdır.

⁷⁵ R. Dankoff, S. Tezcan, "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", 3.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi nüshası

Bu kütüphanenin Pertev Paşa ve Hacı Beşir Ağa bölümünde iki seri vardır. Bu nüshalar, Hacı Beşir Ağa (öl. 1746) tarafından, hediye olarak gelen orjinal nüshadan çoğalttırılmıştır⁷⁶. Bu iki seri, 1742-1746 tarihleri arasında çoğalttırılmıştır:

Pertev Paşa no.: 448 (1. ve 2. ciltler)

Pertev Paşa no.: 449 (3. ve 4. ciltler)

Pertev Paşa no.: 450 (5. ve 6. ciltler)

Pertev Paşa no.: 451 (7. ve 8. ciltler)

Pertev Paşa no.: 452 (9. ve 10. ciltler)

Hacı Beşir Ağa no.: 458 (1. ve 2. ciltler)

Hacı Beşir Ağa no.: 459 (3. ve 4. ciltler)

Hacı Beşir Ağa no.: 460 (5. ve 6. ciltler)

Hacı Beşir Ağa no.: 461 (7. ve 8. ciltler)

Hacı Beşir Ağa no.: 462 (9. ve 10. ciltler)

Aşağıdaki nüsha Pertev Paşa nüshasından 1765 yılında istinsah edilmiştir:

Hamidiye Camii Yazmaları no.: 963 (10. cilt)

1.2.6.2. *Seyahatnâme*'nin yurt dışındaki yazma nüshaları

Seyahatnâme'nin yurt dışındaki yazma nüshaları dağınık biçimde Almanya, İngiltere ve Avusturya'daki çeşitli kütüphanelerde bulunur:

Kiel nüshası

Bu nüsha, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesindeki Pertev Paşa nüshasından 1765 yılında istinsah edilmiştir⁷⁷:

⁷⁶ F. İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", 68.

⁷⁷ Bilgi için bk.: R. Dankoff, S. Tezcan, "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", 3.

Universitätsbibliothek cod. MS ORO, no.: 386-387 (1., 2. ve 3. ciltler)

Londra nüshası

Royal Asiatic Society, MS, no.: 23 (1., 2., 3. ve 4. ciltler)

Manchester nüshası

Bu nüsha 1814 yılında istinsah edilmiştir⁷⁸.

Jhon Rylands Library, no.: 142 (4. ve 5. ciltler)

Viyana nüshası

Österreichische Nationalbibliothek, cod. Mixt, no.: 1382 (1. cilt)

1.2.7. Tez çalışmasına esas alınan nüshalar ve özellikleri

Doktora Tez çalışmasına esas alınan yazma nüsha, orjinal ve güvenilir nüsha oldukları için Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde yer alan aşağıdaki yazma seridir:

Bağdat Köşkü no.: 304 (1. ve 2. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 305 (3. ve 4. ciltler)

Bağdat Köşkü no.: 307 (5. cilt)

Revan Köşkü no. : 1457 (6. cilt)

Bağdat Köşkü no.: 308 (7. ve 8. ciltler)

Bu serinin 9. ve 10. ciltlerinin yer aldığı kitap kaybolduğu için bu ciltlerin incelenmesinde aşağıdaki nüshalar kullanılmıştır:

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü no.: 306 (9. cilt)

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Pertev Paşa no.: 462 (9. ve 10. ciltler)

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa no.: 452 (9. ve 10. ciltler)

⁷⁸ R. Dankoff, S. Tezcan, "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", 3.

Doktora tez çalışmamızda kullanılan bu nüshaların özellikleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır:

Bağdat Köşkü no.: 304

Bu numarada kayıtlı olan kitap *Seyahatnâme*'nin 1. ve 2. ciltlerini içerir. Bu ciltler bir arada ciltlenmiş olup toplam 374 varaktır. 1. cilt ilk 217 varaktan oluşur, 2. cilt ise 218-374 varaklar arasında bulunur. Her sayfa 36 satırdan oluşur ve sayfaların kenarlarında yer yer derkenarlar bulunur. Hattı rika ile nesih karışık bir yazıdır⁷⁹.

Bağdat Köşkü no.: 305

Bu numarada kayıtlı olan kitap *Seyahatnâme*'nin 3. ve 4. ciltlerini içerir. Bunlar bir arada ciltlenmiş olup toplam 408 varaktır. 3. cilt ilk 185 varaktan oluşur, 4. cilt ise 186-408 varaklar arasındadır. Her sayfa 36 satırdan oluşur ve sayfalarda yer yer derkenarlar bulunur⁸⁰.

Bağdat Köşkü no.: 307

Seyahatnâme'nin 5. cildini ihtiva eden bu kitap 187 varaktan oluşur. Sayfa satırları 33 ile 36 arasında değişmektedir. Az da olsa bazı sayfalarda derkenarlar bulunur⁸¹.

⁷⁹ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 1. ve 2. ciltlere ait giriş bölümlerine bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

⁸⁰ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 3. ve 4. ciltlere ait giriş bölümlerine bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

⁸¹ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 5. cilde ait giriş bölümüne bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

Revan Köşkü no.: 1457

Seyahatnâme'nin 6. cildini ihtiva eden bu kitap 188 varaktan oluşur. Kötü bir nesihle yazılmıştır. Sayfalar 34 satırdan oluşur. Azda olsa bazı sayfalarda derkenar bulunmaktadır⁸².

Bağdat Köşkü no.: 308

Bu numarada kayıtlı olan kitap *Seyahatnâme*'nin 7. ve 8. ciltlerini içerir. Bunlar bir arada ciltlenmiş olup toplam 383 varaktır. Kötü bir nesihle kaleme alınmış olan bu kitapta sayfalar 33 satırdan oluşur. Sayfalarda yer yer derkenarlar bulunur. 7. cilt bu kitabın ilk 188 varağını kapsar. 8. cilt ise kitabın son 195 varağını oluşturur⁸³.

Bağdat Köşkü no.: 306

Bu numarada kayıtlı olan kitap *Seyahatnâme*'nin 9. cildini içerir. 387 varak ve 29 satırdan oluşur. Ayrıca cildin başında 3 varaklık bir fihrist bulunur. 1751-1752 (H 1165) yılında nesih yazıyla Hacı Mehmed tarafından istinsah edilmiştir⁸⁴. Tez çalışmamızda 9. cilt için bu nüshadan faydalanılmıştır.

Pertev Paşa no.: 462

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olan bu nüsha, 9. ve 10. ciltleri içerir. Toplam 352 varak olan bu nüshada sayfalar 48 satırdan oluşur. 1'den başlayıp 158^a'da son bulan kısım 9. cilt ve 158^b'den başlayıp 351^b'de son bulan kısım

⁸² Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 6. cilde ait sunuş bölümüne bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

⁸³ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 7. cilde ait sunuş ve 8. cilde ait giriş bölümüne bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar, Dizin*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

⁸⁴ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 9. cilde ait giriş bölümüne bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar, Dizin*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

10. cilttir. 1742 (H 1155) yılında Hâfız Ahmed tarafından nesih yazıyla istinsah edilmiştir⁸⁵. Tez çalışmamızda bu nüshanın sadece 10. cildinden faydalanılmıştır.

Hacı Beşir Ağa no.: 452

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olan bu nüsha, 9. ve 10. ciltleri içerir. Toplam 358 varak olan bu nüshada sayfalar 48 satırdan oluşur. 1^bden başlayıp 156^b'de son bulan kısım 9. cilt ve 159^b'den başlayıp 358^a'da son bulan kısım 10. cilttir. 9. cildin başında 2 varaklık bir fihrist bulunur. 157^a ile 159^a arasında 10. cildin fihristi bulunur. Bu nüsha 1745 (H 1158) yılında nesih yazıyla istindah edilmiştir⁸⁶. Tez çalışmamızda bu nüshanın sadece 10. cildinden faydalanılmıştır.

Tez çalışmamızda kullanılan inceleme metninin yazma nüshalarda geçtiği yerler aşağıda verilmiştir:

1. cilt: 157^b - 171^a
2. cilt: 264^b -277^b
3. cilt: 94^a -108^a
4. cilt: 227^b - 241^a
5. cilt: 50^b -62^b
6. cilt: 17^b - 31^a
7. cilt: 143^a - 157^b
8. cilt: 215^b - 228^b
9. cilt: 14^a -36^a
10. cilt: Pertev Paşa nu. 462: 259^b - 269^a ; Hacı Beşir Ağa nu. 452: 262^b - 272^a.

⁸⁵ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 9. ve 10. ciltlere ait giriş bölümlerine bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar, Dizin*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

⁸⁶ Daha fazla bilgi için künyesini verdiğimiz çalışmada yer alan 9. ve 10. ciltlere ait giriş bölümlerine bk.: S. A. Kahraman, vd., *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar, Dizin*, (ed.: M. Sabri Koz), İstanbul 2011.

İNCELEME

2.1. BİÇİM BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

2.1.1. SÖZCÜK YAPIMI

Türkçe yeni sözcükler türetmede oldukça zengin bir dildir. Yeni sözcüklerin türetilmesinde en çok başvurulan yol yapım eklerini kullanmadır. Yapım ekleri addan ad, eylemden ad, addan eylem ve eylemden eylem türeten ekler olmak üzere dört çeşittir:

2.1.1.1. Addan ad yapma ekleri

+ak

Genellikle benzetme ve küçültme işlevli adlar türeten bu ek *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

şolak "sol elini kullanan kimse" (7, 143^b / 22), *yığnaq* (< yığ-ın+ak) (7, 143^b / 34), *kırağ* "kenar, çevre" (6, 26^a / 17).

+an, +en

Eski Türkçede çokluk eki olarak da kullanılmış olan⁸⁷ bu ekin inceleme metnimizde iki örneği vardır. Bu örneklerde ek kökle kaynaşmış durumdadır:

olanlar (< ol "oğul" + an) "*olan*: şehzade"⁸⁸ (5, 51^a / 23), *erenleridir* "*eren*: ermiş kişi" (2, 267^b / 4).

+ar, +er; +sar, +şer

Üleştirme sayı adları türeten işlek bir ektir. Sıfat olarak kullanılırlar:

⁸⁷ A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet Akalın), Ankara 2003, s. 44.

⁸⁸ Tatar Türkçesine özgü olan ve Evliya Çelebi tarafından kullanılan bir sözcüktür. Sözcük hakkında bk.: R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 183.

onar on beşer ādem (1, 170^b / 13), *on ikişer sâ'at* (2, 268^a / 29), *üçer dörder sâ'at* (2, 267^b / 11-12), *beşer altışar boynuzlu* (1, 168^b / 18), *ikişer ve dörder ādem* (1, 168^b / 19), *ellişer kañtār* (1, 159^b / 11), *birer qadırğa* (2, 269^a / 14).

+ca, +ce, +çe; +şa

Seyahatnâme'de işlek bir ektir. Ekin çeşitli işlevlerde kullanıldığı görülür:

a) "küçültme ve benzerlik" işleviyle cins adlar (hayvan adı, araç-gereç adı ...) türetir: *atmaca* "bir kuş türü" (4, 227^b / 34), *şarıca* "bir asker sınıfı" (5, 53^a / 29), *ılıca* "kaplıca" (8, 222^a / 10), *karaca* "ceylan" (7, 150^b / 4), *yağmurca* "bir tür geyik" (7, 155^a / 12), *alaca* "birkaç iplikten yapılmış dokuma" (9, 25^a / 12), *atmaca* "tohumluk buğday" (1, 159^a / 7), *qarınca*⁸⁹ "kuşlarda görülen bir çeşit hastalık" (4, 228^a / 6), *boğça* (< boğ "bohça, boğ, eşya konan heybe"⁹⁰ + ça) "bohça" (5, 51^a / 26).

b) Yer bildiren bazı özel adlar türetmiştir:

südlüce (1, 167^b / 22), *qanlıca* (1, 167^b / 23), *delice* "bir kale adı" (9, 22^b / 12).

c) Dil adları türetir:

türkce (5, 59^b / 14) ~ *türkçe* (9, 32^a / 13), *urumca* "Rumca" (1, 170^b / 10), *lisân-ı tatarca* (5, 54^a / 2), *lisân-ı lehce* (6, 22^a / 17), *çerkezce* (7, 155^a / 27), *lisân-ı yunanca* (8, 217^a / 22).

Aşağıdaki sözcükte bu ek *-şa* şeklinde geçer. Ekin bu tarz kullanımına Eski Anadolu Türkçesi döneminde de rastlanır⁹¹:

tatarşa "Tatarca" (7, 145^a / 30).

ç) Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de verdiği Manisa ağzına ait örneklerde sözcük grubu biçimindeki bazı yiyecek adlarının yapısında kalıplaşarak çekimlik özelliğini kaybetmiştir:

⁸⁹ Bu örnek derkenarda geçer.

⁹⁰ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara 1999, s. 98.

⁹¹ Zeliha Gaddar, *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dil Bilgisel Özellikleri ve Dizini*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2012, s. 12.

şaplıca kızıl "kiraz" (9, 28^a / 11), *tügllice donbağ* "dikenli kestane" (9, 28^a / 13), *tülüce yumru* "şeftali" (9, 28^a / 13), *kaplıca burka* "yumurta" (9, 28^a / 14).

+cağ, +cek

“küçültme ve pekiştirme” işleviyle sözcükler türetir ve işlek değildir:

küçücek “küçücük” (2, 270^b / 11). *ısıcağ* [*< ısı (< DLT isig) +cağ*] "sıcak" (1, 167^b / 28).

+cağaz, +cağız, +cuğaz

“küçültme, sevgi, acıma” ifadeli adlar türetir:

hancuğazları “küçük hanları” (8, 216^b / 31), *topcağazlar* "savaş topları" (6, 22^b / 34), *atcağızım* "atcağızımı" (3, 100^a / 3), *kuşcağızıñ* (4, 228^b / 30).

+cı, +cı, +cu

Seyahatnâme'de çok işlek bir ektir:

a) Türkçe sözcüklerin yanı sıra yabancı sözcüklere de gelerek meslek adları türetir:

kapucısı (1, 157^b / 29), *gülābcıyān* “gül suyu satanlar” (1, 158^b / 5), *ekmekci* (1, 162^a / 2), *gözlemeciyan* “gözlemeciler” (1, 160^a / 6), *çörekçiler* (1, 160^a / 9), *simitci* (1, 160^a / 14), *ekinci* (1, 159^a / 1), *yolcu* (2, 265^a / 24), *korucuları* (*korucu < DLT koruğ+çı < korı-ğ+çı*⁹²) (2, 268^a / 5), *seyircilere* (1, 159^b / 9). *ğalbürçıyān* "kalburcular" (1, 161^a / 2), *tīmārḥāneciyan* "timarhaneciler" (1, 158^b / 20), *çiftci* (1, 159^a / 28), *südcü* “sütçü” (1, 167^a / 21), *kuyumci*⁹³ (4, 228^a / 6).

Bu ek, meslek adlarından kalıplaşma yoluyla oluşmuş aşağıdaki yer adlarında kullanılır:

ma'cūncı "İstanbul'da bir mahalle adı" (1, 167^b / 21), *köprüci* "bir semt adı" (3, 107^a / 30), *demirci* "bir şehir adı" (9, 24^a / 20-21).

⁹² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, Ankara 2007, s. 543.

⁹³ Bu örnek derkenarda geçer.

Unvan bildiren özel adda kullanılır:

kıyucı murād paşa (2, 274^a / 17).

b) Bir şeye ait olan özelliği bildiren sözcükler türetir:

gecgincidir “geçici olandır, geçicidir” (2, 274^a / 16).

+cık, +cık, +cik, +cığ, +cig

Evliya Çelebi, ekin bir küçültme eki olduğunu belirtir: “*cik*” lafzı kelām-ı taşgîrdir. ya‘nî küçük dimekdir. (2, 353^a / 12).

a) Adlara ve sıfat olarak kullanılan sözcüklere “küçültme, pekiştirme, sevgi, acıma, abartma” ifadesi katar ve işlek bir ektir:

Ad: *galyoncıklarda* “gemiciklerde” (1, 164^b / 28), *kıbbecikde* (1, 167^a / 29), *balacıkları* (1, 269^b / 19), *cezirecikdir* “adacıktır” (2, 270^b / 11), *kaşabacıktır* (2, 277^b / 16) ~ *kaşabacikdir*. (9, 18^b / 27), *kızılıcık* “bir tür ağaç” (4, 234^a / 32), *evcik* (4, 238^b / 25), *büleydecige* “şehirciğe” (4, 241^a / 1), *adımcıktır* (7, 145^b / 17), *kapucıklardan* (7, 145^a / 4), *küçücik kapucık* (7, 145^b / 12).

Sıfat: *incecik deridir* (1, 163^b / 34), *küçücik* (2, 277^a / 17), *alçacıktır* (9, 24^a / 3), *daracıktır* (7, 145^a / 4).

b) Yer bildiren özel adlarda kullanılır:

filibecik “bir kale adı” (8, 217^a / 9), *aydıncık* “bir Anadolu şehri” (8, 217^a / 16), *yaylacık* “İstanbul'da bir mahalle adı” (1, 167^b / 21).

c) Araç adı türetir:

yancıklar “*yancıktır*: (at için) zırh” (6, 29^a / 5), *alacıkların* “*alacıktır*: bir tür çadır” (7, 156^b / 1).

+cıl

Hayvan adları türetir. *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

balıkçılları “*balıkçıl*: bir kuş türü” (7, 146^b / 16).

+daş, +deş

Seyahatnâme'de "ortaklık, birliktelik" bildiren adlar türetmiştir: *karındaşım* (2, 275^a / 4), *mankadaş* "gemide koğuş arkadaşı" (2, 270^a / 15), *yoldaşları* (3, 103^a / 7), *emildeş*⁹⁴ "süt kardeş" (5, 51^a / 23).

Bu ek, aşağıdaki cümlede söz içi kafiye unsuru olarak kullanılmıştır. Söz içi uyaklar, *Seyahatnâme*'de Evliya Çelebi tarafından sıkça başvurulan bir üslup özelliğidir: ... "bağa gâziler nedir bu şehîd, niçün böyle nâ-ħağ kan dökersiz. tatar gâzileri *kardeş* ve *yoldaş* ve *gâzâdaşlarıñız degil midir*" dedikde ... (6, 24^b / 1-2).

+dı, +di, +dü

Ses yansımali sözcüklerden çeşitli adlar türetir, *Seyahatnâme*'de işlek değildir: *gürüldüsi* "gürültüsü" (2, 267^b / 15) ~ *gürüldi* "gürültü" (4, 232^a / 7), *catırdı* "çatırtı" (6, 21^a / 31), *patırdı* "patırtı" (6, 21^a / 31), *gıjıldı* (7, 151^b / 24), *kütürdi* (7, 151^b / 36).

+duruk

Araç-gereç adı türetir. İnceleme metnimizde tek örneği vardır: *boyunduruk* "Çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember" (1, 159^a / 4).

+ğa

Araç-gereç adları türetir. Bu ek İnceleme metnimizde Tatar Türkçesine özgü sözcüklerde kullanılmıştır:

şavğasın (*şavğa* < sav "sağ, canlı, diri"⁹⁵ +*ğa*) "*şavğa*: tutsak vergisi"⁹⁶ (5, 52^a / 7), *kızılgalar* "altınlar" (P 10, 261^a / 14; Q 10, 264^a / 15).

⁹⁴ Evliya Çelebi'nin kullandığı Tatar Türkçesine özgü sözcüktür.

⁹⁵ Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2009, s. 230.

⁹⁶ Tatar Türkçesine özgü olan ve Evliya Çelebi tarafından kullanılan bir sözcüktür. "vergi" anlamında Tatar Türkçesinde kullanılan bu sözcüğe "hediye, armağan" anlamında farklı lehçelerde de rastlanır.

+ğıl

Seyahatnâme'de "benzerlik" ifadeli ad ve hayvan adı türetmiştir ve işlek değildir:

kırğıl "kır çalar, kır gibi" (4, 233^b / 8), *kırğıl* "bir tür kuş" (4, 227^b / 34).

+ıdak

Sonu çift ünsüzle biten tek heceli ses taklidi sözlere gelecek tarz bildiren ve cümlede zarf olarak kullanılan adlar türetir⁹⁷. *Seyahatnâme*'de tek örneği vardır:

larkıdak "larkadak (diye ses çıkararak oturmak)" (6, 21^a / 32).

+ıl

Seyahatnâme'de işlek olmayan bu ek, renk adı türetmiştir:

kızıl (4, 234^a / 11).

+ır, +ür

Ses yansımali köklerden yeni türetmeler yapılabilmesi için gövde oluşturan ektir⁹⁸:

çatırdı "çatırtı" (6, 21^a / 31), *patırdı* "patırtı" (6, 21^a / 31), *kütürdi* (7, 151^b / 36).

+ış

Yansıma seslerden ikincil biçimli yansıma ses türetir⁹⁹:

çağış çağış iderek (1, 168^a / 18).

+in, +un

Seyahatnâme'de "pekiştirme, küçültme" işleviyle ad türetir:

⁹⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara 2003, s. 34.

⁹⁸ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 48.

⁹⁹ Bu ekle türeyen ikincil biçimli yansıma sesler için bk.: Hamza Zulfikar *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara 1995, s. 101-102.

yegin "hızlı (at için)" (4, 234^b/ 31).

+la, +lağ, +lak

a) Yer bildiren adlar türetir, işlek değildir:

tuzlası (2, 277^b / 8), *yayla* (3, 106^b / 9), *yaylağa* "yaylağa" (3, 107^b / 6).

b) küçültme, sevgi bildiren ad türetir:

*taylak*¹⁰⁰ "yeni doğmuş ? (at yavrusu), tay" (7, 143^a / 32).

+leg

Giysi adı türetir, işlek değildir:

gömlegi (< gön+lek+i) (1, 165^b / 8).

+lama, +leme

Addan eylem türeten *+IA-* ekiyle eylemden ad türeten *-mA* ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş bir birleşik ektir¹⁰¹:

taşlamadan "taşlama: güreşte bir tür oyun" (9, 22^b / 27), *üçerleme* "bir tür dalga" (2, 264^b / 21), *yedişerleme* "bir tür deniz fırtınası" (2, 265^a / 2). *sepetleme* (< sepet "karın"¹⁰² +leme) "sepetleme bir şekilde, karından vurularak (öldürülmek)?" (3, 101^a / 17).

+lan

Addan hayvan adı türetir, işlek değildir:

domuzlan "bir tür böcek" (4, 232^a / 32).

¹⁰⁰ *Seyahatnâme*'de Evliya Çelebi'nin kullandığı Tatar Türkçesine özgü bir sözcüktür. *ba' dehu tüp köyinden kalkıp ma'mür şalalara konup laşşe ya'ni lākşe şurbaları ve semiz taylak at etleri yiyüp zevk [u] şafâlar idüp talcan ve kurut ve yazma ve kıımızlar nüş iderek ...* (7, 143^a / 32-33) ifadesinde geçer.

¹⁰¹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 50.

¹⁰² Ömer Asım Aksoy vd. (hızl.), *Derleme Sözlüğü X*, Ankara 1993, s. 3584.

+lap

Bu yapım eki, *+la-* addan eylem yapma ekiyle *-p* zarf-eylem ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bir yapım ekidir¹⁰³.

Bu ekin *Seyahatnâme*'de kullanıldığı sözcüklerden biri *şadaqlap*'tır. *şadaqlap*, Evliya Çelebi'nin Nogay Türkçesine örnek olarak verdiği sözcüklerdendir. Evliya Çelebi sözcüğün anlamını *tirkeşli* olarak vermiştir. Bu bakımdan bu ekin *+II* ekiyle aynı işleve sahip olduğu düşünülebilir:

şadaqlap "tirkeşli, sadağı olan, ok kabı olan" (7, 147^b / 4).

Seyahatnâme'de geçen aşağıdaki örnekte *+lap* ekini almış sözcük "ayaklı, yürüyerek" anlamında cümlede zarf olarak kullanılmıştır. Ayrıca *Seyahatnâme*'nin inceleme metnimiz dışında kalan farklı bir yerinde de bu anlamda kullanılmıştır¹⁰⁴:

ammā bu nehirleriñ kimin ayaklap geçdik. ve ikisine ağaç cisirler binā olunup geçildi. (7, 151^a / 18-19).

+lı, +li, +lu, +lü

Seyahatnâme'de çeşitli işlevlerde kullanılan oldukça işlek bir ektir:

a) Adlardan "sahip olma, içinde bulundurma, herhangi bir özelliği taşıma, ilgili olma, birlikte olma" anlamlarında sıfat olarak kullanılan adlar türetir:

tuzlu (2, 266^b / 28), *dökündüli* "ufalanmış, parçalanmış" (< dök-ündü+li) (1, 163^a / 24), *cebelüleri* "silâhlı adamları" (2, 269^b / 7), *çamurlu* (2, 277^b / 17), *boynuzlu* (1, 168^b / 18), *uşlu* "akıllı, uysal bir şekilde" (5, 60^a / 23), *çorlulardır* "hastalıklıdırlar, hastadırlar" (3, 106^b / 10), *kınâli ve gözleri sürmeli* (4, 234^a / 4), *menfa'atlü zamānda* (2, 269^a / 30), *ormanlı ve dağlı ve bāğçeli ve cāmi'li ve han u hammāmlı ve çārsū-yı bāzārlı* (2, 277^b / 15-16), *yağlı* (1, 158^b / 13), *za'ferānlı ve çörek otlı ve sūsāmlı ve yumurtalı çörekler* (1, 161^a / 25).

¹⁰³ Ek bugün Karakalpak Türkçesinde yapım eki olarak kullanılmaktadır. Bilgi için bk.: Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, İstanbul 2010, s. 66.

¹⁰⁴ *ba'dehu büke bulağından cümle asker-i tatar ile mağrib tarafına vilāyet-i kazak içine gıdiler kim nehr-i perezeni tā başından ayaklap geçeler zīrā leb-i deryāda gemiyle geçmek emr-i 'ažim 'usretidir.* (7, 106^b / 17-18).

Kalıplaşarak yer bildiren özel adlarda da kullanılmıştır:

çomaklı “bir dağ adı” (4, 237^a / 35), *bereketli* “bir kasaba adı” (8, 217^a / 10), *karlıdan* “*karlı*: bir dağ adı” (8, 218^a / 24), *şarımşaklı* “bir köy adı” (8, 218^b / 24), *taraklı* “bir kale adı” (3, 95^b / 13), *kurşumlu* (3, 106^a / 12).

b) Adlardan “bir yere veya memlekete ait olma” anlamı veren özel veya cins adlar türetir:

bursalı (1, 164^b / 20), *kıramanlı* (1, 164^b / 20), *venedikli* (2, 271^b / 26), *cezâyirli* (2, 271^a / 26), *kırimlı* (7, 153^b / 14), *şehirli* “şehirli, İstanbul'da yaşayanlar” (1, 169^b / 12), *tunuslı* (3, 97^a / 33), *tarabuluslı* “Trabluslu” (3, 97^a / 33).

Aşağıdaki örnekte boya ait olmayı ifade eder:

kumuklı (7, 157^a / 1).

c) Miktar bildiren ad türetir:

yeñli “ağırın karşıtı, hafif” (7, 144^a / 16).

ç) Bazı sözcüklerde kalıplaşarak edat oluşturur:

mişilli “gibi” (2, 276^b / 30), *şekilli* “gibi” (2, 265^a / 13).

d) Unvan bildiren özel adda kullanılır:

bıyıklı muşafâ paşaya (3, 97^a / 7).

Belirli makam sahipleri (padişah, vezir vb.) için kullanılan saygı ifadeli unvan adlarında kullanılır:

sa‘âdetlü (padişah için) (2, 269^a / 33), *devletli* (5, 58^a / 33).

+lık, +lik, +luk, +lük, +lığ, +lig, +luğ, +lüg

Seyahatnâme'de çeşitli işlevlerde kullanılan oldukça işlek bir ektir:

a) Yer bildiren adlar türetir:

arpalık “arpa ekilecek yer” (1, 157^b / 30), *taşlık* (1, 163^a / 24), *kettānlığı* “*kettānlık*: keten

yetiştirilen yer" (1, 166^a / 25), *çiftlik* (1, 167^a / 4), *çamlık* (3, 95^b / 1), *çeltikliği* "*çeltik*: çeltik ekilen yer" (3, 99^b / 16), *şazlık* (3, 101^a / 35), *kamışlık* (3, 101^a / 35), *şovukluk* "hamamlarda yıkanılan yerle giyinilen yer arasındaki az ısıtılan yer" (4, 229^b / 34), *çöplük* (8, 223^b / 33), *ormanlık* (7, 151^b / 8), *develigi* "*develik*: deve konulan yer" (2, 277^a / 4), *kırıntılık* "kesilmiş ağaçların bulunduğu yer" (6, 20^b / 26), *mezârlığı* (7, 152^b / 24), *papaslıktır* "*papaslık*: mahalle" (6, 29^b / 2-3), *aralıktan* "*aralık*: küçük açık yer" (5, 58^b / 33), *ağaçlık* (6, 21^a / 30), *voyvadalıktır* "*voyvadalık*: voyvoda egemenliği altındaki yer" (7, 144^b / 31).

Yer bildiren özel adlarda kullanılır:

*dallık*¹⁰⁵ "bir yer adı" (5, 54^a / 4), *kurbağılık* "bir mahalle adı" (8, 219^a / 24), *temâşâlık* "Atina'da yüksekte bulunan bir yerin adı" (8, 222^b / 34), *hızırlık dağı* (9, 15^b / 18), *arnavudluk* (2, 270^b / 19).

b) Soyut adlar türetir ve oldukça işlektir:

şâhib-keremliğin (1, 158^a / 2), *muzhiklik* "komiklik" (1, 162^b / 34), *cömerdlik* (1, 165^b / 1), *şaşkınlık* (2, 268^b / 11), *tâzeliğin* "(senin) gençliğinin" (4, 236^a / 8), *konakbânlık* "konukseverlik" (7, 150^a / 27), *kıtlıklar* (6, 31^a / 11), *kürdligi* "cesaretliliği, korkusuzluğu?" (4, 233^a / 25), *eylige* "iyiliğe" (2, 273^a / 33), *kemlik* "kötülük" (2, 273^a / 33), *şusuzlıktan* (5, 58^a / 34), *açlıktan* (5, 58^a / 33), *ucuzluk* (8, 218^a / 18), *şarılık* "hastalık adı" (2, 273^b / 4), *zorbalık* (3, 99^a / 18), *hasteliğin* "hastalığını" (4, 228^a / 4), *yohsulluk* (P 10, 264^a / 41; Q 10, 267^a / 37).

Evliya Çelebi'nin Manisa ağzı için verdiği örneklerden birinde soyut anlamlı olan fakat sonradan somut anlam kazanmış sözcük türetmiştir:

râhâtlık "avrat, erkeğin karısı, eş" (9, 28^a / 9).

c) Meslek adı veya uğraşı alanı gösteren adlar türetir:

hamurkârlık "hamur yoğuruculuğu" (1, 159^b / 9), *karakolluğu* "Osmanlı ordusunda ayak işlerine bakan er" (3, 102^b / 35), *mü'ezzinlik* (2, 266^a / 8), *kulağızlık* (2, 266^b / 14), *karavulluk* (2, 270^a / 25), *kolluk* (2, 270^a / 25), *çaşıtlık* "casusluk" (2, 270^b / 18), *silâşorlukda* (4, 228^b / 4), *hırsızlık* (7, 150^a / 22), *elçilik* (6, 19^b / 18), *berberlikde* (4,

¹⁰⁵ *menzil-i dallık*: bir dere içre ormanlık dalları olmağıla tatar kavmi bu mahalla dallık derler. (5, 54^a / 4-5) ifadesinde geçer. Tatarca bir sözcüktür.

228^b / 2), *sevdāgerlik* "tüccarlık, ticaret" (1, 165^b / 34), *cerrāhlikde* (4, 227^b / 29), *yaycılığda* (4, 228^b / 4).

+*lıg* eki, aşağıdaki cümlede geçen *maṭraḳbāzlıg* "mızrak kullanıcılık" ve *şemşirbāzlıg* "kılıç kullanıcılık" sözcüklerinde *u* bağlama edatının etkisiyle ekin sonundaki sert ünsüzün ötümlüleşmesi sonucu oluşan konuşma diline özgü kullanımdır. *kemāndārlıg* "yay kullanıcılık" sözcüğündeki +*lıg* ise diğer sözcüklerle ses uyumu oluşturmak amacıyla meydana getirilmiş suni bir kullanımdır:

zīrā bu ‘abd-i kemter vanda maḥşūr olan murtażā paşanıñ baba ḥarbi žandısından maṭraḳbāzlıg u şemşirbāzlıg u kemāndārlıg dizgin ḥānelerinden beşer onar ḥāne görmiş idik. (P 10, 266^b / 10-12; Q 10, 269^b / 10-11).

ç) Organ adları türetir:

uyluḳlarıma (1, 163^b / 28).

d) "bir şey için" anlamında tahsis işlevli adlar türetir ve bunlar genellikle sıfat olarak kullanılırlar:

ḳuşaḳlıḳ (5, 50^b / 29), *donluḳ* (5, 54^b / 11), *kebāblıḳ* (1, 166^b / 22), *ḳıymalıḳ* (1, 166^b / 22),

e) "kuvvetlendirme, küçültme" işlevli adlar türetir:

iplik (1, 166^a / 25), *saḡlıgā* (6, 20^b / 14), *aydınlıḳ* "ışık" (7, 147^a / 9).

f) Zaman bildiren adlara gelerek "o zaman süresi içine giren" anlamında miktar bildiren ve sıfat olarak kullanılan adlar türetir:

beş aylıḳ yoldur (2, s. 268^a / 28-29), *yetmiş seksen yıllıḳ mayalanmış sirke fiçıları* (1, 170^b / 27), *altı aylıḳ ḳul mevācibi* (3, 96^b / 23-24), *ikişer günlük yemlerin* (3, 96^b / 7), ... *bir heftelik gelmiş tırāş ḳadar şaḳalı var.* (7, 150^b / 11-12).

g) Makam veya mertebe bildiren soyut adlar türetir:

yeñiçeri ağalığı (2, 276^a / 6), *tañrılık* (4, 241^a / 1), *şāhlığın* "şahlığını" (4, 239^a / 36), *atalıklara* "atalık: Tatar Türklerinde bir ünvan¹⁰⁶" (5, 51^a / 23), *baş haţmanlığı* "baş komutanlığı" (5, 60^a / 16), *şehīdlik* (3, 99^b / 36).

ğ) Miktar ve değer bildiren adlar türetir ve genellikle bunlar sıfat olarak kullanılırlar: *beşlik* "beş altın değerinde olan" (4, 240^a / 31), *biñlik* (P 10, 264^b / 20; Q 10, 267^b / 18), *yetmiş biñ ğuruşlık* (3, 102^b / 12).

h) Araç gereç adları türetir:

yağlıkları "mendilleri, çevreleri" (5, 51^a / 30), *parmaqlık* "korkuluk" (8, 227^a / 6), *gögüslük* "kasapların göğsüne taktığı bir tür önlük" (1, 168^a / 21), *oluqlar* "oluq: suyun akmasına yarayan üstü açık boru" (< oy "yerdeki oyukluk, çukurluk" +luk) (3, 95^a / 16).

ı) Cümlede zaman zarfı olarak kullanılabilen ad türetir:

çoqluk "çoğunlukla, çoğu zaman" (6, 23^a / 19).

i) Bitki adı türetir:

kara ğunlik "ilaç olarak kullanılan bir tür bitki" (4, 232^a / 26).

j) Giysi adları türetir:

kuşaklık "bir tür değerli giysi" (4, 235^b / 12).

k) Meslek adına gelerek o mesleğin niteliğini veya yapılışını bildiren ad türetir:

kārgerlikdir "kārgerlik: işçilik, işçinin işleme niteliği, yapılan iş" (8, 226^a / 4).

l) Hayvan adı türetir:

keklik "bir kuş türü" (< *kek* "yansıma sözcük" +*lik*)¹⁰⁷ (4, 227^b / 35).

+m

Eylemlerde 1. teklik kişiyi belirten bu ek, aşağıdaki sözcükte kalıplaşarak yapım eki işlevi kazanmıştır:

¹⁰⁶ R. Dankoff, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 65.

¹⁰⁷ Bilgi için bk.: H. Zülfikar, *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, 236.

buyurdımla “*buyurdım*: buyrultu, emirname” (5, 56^b / 12).

+man

Çeşitli işlevlerde adlar türeten bu ek işlek değildir:

süñü yalmanıyla “*yalman*: kesici ve batıcı araçların kesen veya batan bölümü” (3, 101^a / 15), *ķaraman* “İstanbul'da bir mahalle adı” (1, 167^b / 22).

+ncı, +nci, +ıncı, +inci, +uncı, +üncü

Sıra bildiren ve sıfat olarak kullanılan sayı adları türetir. *Seyahatnâme*'de oldukça işlektir:

dördüncü (2, 264^b / 31), *üçüncü gün* (2, 265^b / 4), *beşinci* (2, 267^a / 7), *yedinci* (2, 267^a / 16), *toķuzuncı* (2, 272^b / 4), *dördüncü işfet kralı* (2, 267^a / 6-7), *ikinci ve üçüncü koyunu* (1, 168^a / 26), *on altıncı pādīşāh-ı ‘azîmü’ş-şān* (2, 274^a / 35-36).

+ndi

Seyahatnâme'de zaman bildiren ad türetmiştir:

kindi (< iki + ndi) “öğle ile akşam arasındaki zaman dilimi, ikindi” (5, 51^a / 19).

+rek

Seyahatnâme'de “karşılaştıma” bildiren ad türetir:

yigrek “daha iyi, daha üstün” (4, 234^b / 6).

+sağ, +sak

İşlek olmayan bir ektir:

a) Organ adı türetir:

balık kursağı (< kuruğ+sağ "kursak, mide")¹⁰⁸ (1, 163^b / 10), *bağırsağları* (< bağır+suk+lar+ı) (1, 163^b / 26).

b) Bitki adı türetir, İnceleme metninde tek örneği vardır:

şarımşak (1, 171^a / 3).

+sal

Yer bildiren adlar türetir, işlek değildir:

kumsal (< kum+sal) (1, 163^a / 24).

+sız, +süz

Seyahatnâme'de işlek olan bu ek, "yokluk, eksiklik" bildiren olumsuz anlamlı adlar türetir:

donsız "giysisiz" (7, 150^a / 10), *issiz* (< is "sahip, malik" + sız) "tenha" (5, 53^b / 26), *şusuz* (2, 276^b / 13), *elsiz* (1, 168^a / 2), *ayağısız* (1, 168^a / 2), *şarımşaksız* (1, 171^a / 3), *tuzsuz* (1, 160^a / 32), *örtüsüz* (7, 144^b / 34), *hammāmsız* (9, 18^b / 27), *çārsūsuz* (9, 18^b / 27).

Yer bildiren özel adda da kullanılır:

şusuz "bir köy adı" (9, 17^b / 26).

+sul

İnceleme metnimizde tek örneği vardır:

yohsulluk (P 10, 264^a / 41; Q 10, 267^a / 37).

+tuğ

İnceleme metnimizde tek örneği vardır, ekin işlevi açık olmamakla birlikte "küçültme" işlevi düşünülebilir:

¹⁰⁸ Mehmet Vefa Nalbant, *Divânü Lugât't-Türk Grameri - I: İsim*, İstanbul 2008, s. 80.

koltuğları (< kol+tık)¹⁰⁹ "*koltuğ*: Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer" (4, 231^b / 3).

+uğ

Seyahatnâme'de işlek değildir:

*koruğ*¹¹⁰ (< kor "yoğurt mayası" +(u)k)¹¹¹ "olgunlaşmamış ekşi üzüm" (1, 158^a / 24).

+uş

Seyahatnâme'de çok seyrek kullanılan bu ek, aşağıdaki örneklerde "kuvvetlendirme" işlevinde olabilir:

yokuş (< yok "bayır, yokuş" +uş)¹¹² (9, 25^a / 10), *tavuşı*¹¹³ (< tav "yansıma ses"+uş+ı) "*tavuş*: ses, seda" (P 10, 263^b / 8; Q 10, 266^b / 10).

+uz

Benzerlik işleviyle alet adı türetir:

topuz (1, 168^b / 14).

+ül

Ses yansımali sözcüklerden ikincil biçimler türetir:

gürüldüsü "gürültüsü" (2, 267^b / 15).

¹⁰⁹ M. V. Nalbant, *Dîvânü Lugât't-Türk Grameri - I: İsim*, 82.

¹¹⁰ Sözcük, yazma nüshanın derkenar kısmındadır.

¹¹¹ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 544.

¹¹² T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 1155., H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 254.

¹¹³ Tatar Türkçesine özgü olan ve Evliya Çelebi tarafından kullanılan bir sözcüktür. Sözcük bugün Kazan-Tatar Türkçesinde *tavış* şeklinde kullanılır. Bilgi için bk.: M. Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 269.

2.1.1.2. Eylemden ad yapma ekleri

-a

Seyahatnâme'de Tatarca Türkçesine ait bir sözcükte karşımıza çıkan bu ek¹¹⁴, yer adı türetmiştir:

şala (< şal- "koymak, yerleştirmek; bina etmek, kurmak"¹¹⁵ + a) "köy" (7, 146^b / 33).

-ağ, -ak, -ek, -ük

b) Araç-gereç adları türetir:

bıçaqları (1, 163^b / 12) ~ *bıçağıla* (1, 163^b / 13), *kesek* "çayır parçası veya tezek" (5, 60^a / 1), *düdüklerin* "kavallarını" (< tüt- "emmek" + -ek)¹¹⁶ (1, 162^a / 21), *saçaqlı* "saçaklı, püsküllü" (< saç-ğak+lı) (1, 157^b / 29), *kapakları* "*kapak*: pencerenin açılıp kapanan kısmı" (4, 229^b / 22), *sancağ* (< sanç- "batırmak, saplamak"+ -ak) "sancak" (6, 21^a / 20), *bayraklı* (< batır-ak)¹¹⁷ (6, 21^a / 20).

c) Eylemin yapıldığı veya olduğu yeri bildirir:

batağ "bataklık" (2, 277^b / 17), *konakları* "*konak*: konma yeri, menzil" (6, 19^b / 22), *egrek* (< egir- "hayvanları bir araya toplamak"-ek) "Büyük ve küçük baş hayvanların toplandığı yer, ağıl" (1, 167^a / 6), *yatağ* "gemilerin duracağı liman" (1, 163^a / 25), *kucaqlamış* (< kuç- "kucaklamak"-ak+la-mış) (4, 231^b / 26).

ç) Eylemin bildirdiği işin adı olarak kullanılan sözcük türetir:

oğurağ "konaklama, kalma" (7, 150^b / 26).

d) Ölçü birimi olarak kullanılan ad türetir:

konak "atla bir günde alınan yol" (2, 267^b / 15).

e) Eylemin bildirdiği işin sonucu olan ad türetir:

¹¹⁴ *tataristānda köglere "şala" dirler.* (7, 146^b / 33)

¹¹⁵ M. Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 227.

¹¹⁶ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 309.

¹¹⁷ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 124.

oğurağları “*oğurağ*: bir köşeye çekilmiş, emekli¹¹⁸” (2, 268^a / 5).

-ağan, -egen

Eklendiği eylemdeki hareketin sürekli yapıldığını veya onu sürekli yapanı bildiren adlar türetilir. *Seyahatnâme*’de işlek değildir:

ķayađan “mermer” (8, 216^b / 27), *olağandır* “*olağan*: normal, hep olagelen” (7, 152^a / 30), *yetegen*¹¹⁹ “tazı” (9, 28^a / 11).

-ağı

Araç adı türetilir. *Seyahatnâme*’de işlek değildir:

yapağı (< *yap*- “örtmek, kapamak“+ -ağı) “kırkılmış koyun yünü” (2, 264^b / 26).

-al

İşlek değildir:

çatal (< *çat*-al) “ikiye ayrılmış, çift” (7, 147^a / 22).

-an

Seyahatnâme’de işlek değildir:

ayran (< *ayır*-an < a) “Süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm” (1, 167^a / 14).

-an, -en, -đan, -gen (< ğAn)

Farklı işlevlerde kalıcı adlar türetilir:

cānķurtaran “bir çeşit halat” (1, 162^b / 23), *caradan*¹²⁰ “yaradan, Tanrı” (7, 147^b / 4), *ciğerdelen* “bir çeşit kule” (6, 28^a / 11), *cānyırđan* “bir tür köpek” (1, 168^b / 25).

¹¹⁸ R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 185.

¹¹⁹ Evliya Çelebi’nin Manisa ağzı için verdiği örneklerde geçer.

¹²⁰ Evliya Çelebi’nin Nogay Türkçesi için verdiği örnek sözcüklerdendir.

Seyahatnâme'de kazan sözcüğü çoğunlukla *kazgan*, seyrek olarak *kazan* şeklinde kullanılır:

kazganlar "kazanlar" (1, 158^b / 5) ~ *kazanda* (1, 162^b / 11).

Bu ekle türetilmiş sözcükler özel ad olarak da kullanılır:

karışdıran "Burgaz ve Çorlu arasında bulunana bir köyün adı" (3, 107^a / 35), *kızlar kitgen* "Kırım'da bir nehir adı" (7, 153^b / 22), *kızlar alğan* "Kırım'da bir nehir adı" (7, 153^b / 23).

-c

Soyut adlar türetir, işlek değildir:

kazanc (5, 54^b / 25), *ödünc* "borç" (7, 152^b / 10).

Aşağıdaki örnekte *gevinc* sözcüğü, *ödünc* ile ikileme olarak kullanılmıştır:

ve konaqbāniñ, ya'ni ev şāhibiñ bir tavuğa muhtāc olsa gayret idüp her şeyi ödünc gevinc alup seni şıylar ya'ni doylayup ri'āyet ider. lākin sen dağı gidecek zamān bir şey-i kalil verirseñ cihān anıñ olup haz ider. (7, 152^b / 10-11).

Aşağıdaki örnekte *gülünc* sözcüğü *dinc*, *mütekāşir*, *vāfir* sözcükleriyle aynı anlamdadır. Sözcüklerin hepsi "çok, bol" anlamında miktar bildirir. Sözcük tekrarından kaçınma amacıyla eş anlamlı sözcükleri kullanma, Evliya Çelebi'nin üslup özelliklerindedir. *dinc* sözcüğü ile *gülünc* sözcüğünü uyum oluşturmak için bir arada kullanmıştır:

la'in-i bi-din küffār, āl-i 'oşmān ile kıbrıs gāzāsından berü ceng [ü] cidāl ve harb [u] kıtāl etmemeğile 'askeri dinc ve cebehānesi gülünc ve sā'ir mühimmātları mütekāşir ve soltağları vāfir, şeb [u] rüz ārām etmeyüp ... (2, 271^a / 31-33).

-cağ (< -acağ)

İşlek olmayan bir ektir:

şıyrıncağ "kaygan" *yerde* (1, 163^b / 22), *şalıncağlar* (8, 217^b / 32).

-d, -t, -it

Yiyecek ve yer adları türetir, işlek değildir:

yoğurd (< *yuğ- “*yoğunlaştırmak“ -ur- “kalınlaştırmak“-d)¹²¹ (1, 167^a / 13), *kurut* “kurutulmuş süt ürünü ile yapılan bir tür içecek” (7, 143^a / 33), *kurud* “kurutulmuş süt ürünü” (7, 147^a / 33), *geçit* “geçecek yer” (4, 237^b / 1).

-dı, -di

Bu ek Türkçede görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılır. Ancak eklendiği bazı eylemlerle kalıplaşarak¹²² yeni adlar oluşmasını sağlamıştır. İşlek değildir:

serdengeçdi “asker, akıncı yiğit” (5, 59^b / 11), *buyurdılar* “emirler, fermanlar” (3, 101^a / 8).

-ec (< -meç < -ma aş)¹²³

Seyahatnâme'de araç adı türetmiştir, işlek değildir:

kömeç “bal peteği” (< köm- + -meç)¹²⁴ (4, 234^a / 13).

-enek, -anaç

Tek heceli eylemlerden somut adlar türetir, *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

deyenek “deynek” (1, 158^b / 24), *şaganaklar* “şiddetli ve kısa süreli yağmurlar” (2, 274^b / 21).

-ğ, -g, -ıg, -üg, -k, -k, -ık, -ik, -uğ

Seyahatnâme'de çeşitli işlevlerde kullanılan işlek bir ektir:

a) Araç-gereç adları türetir:

¹²¹ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 1152.

¹²² Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara 2000, s. 54.

¹²³ Bilgi için bk.: Ahmet Bican Ercilasun, “-maç, -meç Eki Üzerine”, *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, (hızl.: Ekrem Arıkoğlu), Ankara 2007, s. 353-358.

¹²⁴ A. B. Ercilasun, “-maç, -meç Eki Üzerine”, 356.

kuşaklar (kur “kuşak” + şa- + -k)¹²⁵ (1, 168^b / 36), *taraklar* “*tarak*: bahçivanlıkta toprağın taşını ayıklamak için kullanılan, ucu bu biçimde olan araç, tırmık” (1, 159^a / 12), *tekerlegi* (1, 160^a / 15) ~ *tekerlekleri* (1, 160^b / 18), *elekleri* (1, 160^b / 31), *kundaklı*¹²⁶ (< kong+da-k+lı) “*kundağ*: ‘tüfek gibi ateşli silahlardaki ağaç veya metal bölüm’” (< Uygurca *kong* “kalça”+da- “kalçasından bağlamak”-k)¹²⁷ (1, 161^b / 28), *kayığ*¹²⁸ “Kürek veya yelkenle yürütülen ufak tekne” (1, 165^a / 25), *şalıklar* “*şalık*: Ucunda kısa zincirlere bağlı birkaç demir yuvarlağı bulunan sopadan ibaret eski savaş âleti” (1, 168^b / 22), *yalağdan* (< yal+a-ğ+dan) “*yalağ*: hayvanların su içip yem yedikleri kap” (1, 168^b / 33), *dutuğ* “peçe, örtü” (8, 228^b / 26), *ulağları* “habercileri, elçileri” (5, 53^b / 31), *fırlağ* “bir tür oyuncak” (4, 231^a / 2).

b) Yapılmış, olmuş veya tamamlanmış bir eylemin sonucu veya ürünü olan adlar türetir: *büyük* (1, 164^a / 10), *yanık* “yanmış” (1, 165^b / 17), *eksik* (1, 168^a / 27), *artık* “fazla” (1, 168^a / 27), *isdekli* (3, 97^b / 2), *bölüğü* “grubu” (4, 237^a / 33), *uyanık* (5, 57^a / 25), *yıkık* (5, 60^a / 4), *çürüklük* (7, 153^b / 11), *çatlak* “deli” (6, 27^a / 30), *kırığı* (5, 59^b / 28), *açık* (3, 99^b / 35), *yükseklikde* (< yükse- “yükselmek”+k¹²⁹+lik+de) (7, 153^b / 10), *şoluğ* “nefes” (5, 58^b / 11), *işlek* “çok işleyen, canlı, hareketli” (7, 145^a / 5), *topraklı* (< topra- “kurumak” +k¹³⁰+lı) (4, 232^b / 26), *şovuğdan* (2, 265^b / 3), *delikden* (4, 229^a / 36), *gedikdir* “*gedik*: Bir düzey üstündeki yıkık, çatlak veya aralık” (< kert-+ik¹³¹ / < *kēt-(ü)k¹³²) (1, 168^a / 10), *arığ* (< arı- “zayıflamak” + -ğ) “zayıf, cılız” (9, 16^b / 24).

Bu işlemlerle türetilmiş olan adların bazen özel ad olarak kullanıldığı da görülür: *yanık* “bir kale adı” (5, 50^b / 10).

c) Organ adları türetir:

kaynakları “kıcı meydana getiren kaba etler, oturak yeri” (1, 163^b / 20), *ilik* “kemik iliği” (7, 150^b / 4).

ç) Zarf olarak kullanılan ad türetir:

¹²⁵ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 579.

¹²⁶ Sözcük, sayfanın derkenar kısmında yer alır.

¹²⁷ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 568.

¹²⁸ Sözcük, sayfanın derkenar kısmında yer alır.

¹²⁹ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 1189.

¹³⁰ İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara 2009, s. 143.

¹³¹ Mehmet Kara, *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Ankara 2004, s. 76-77.

¹³² T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 359.

dibelik (< ET. tüble- “bir şeyin dibine varmak”+ -k) “büsbütün, tamamiyle” (2, 275^a / 33).

d) Nicelik bildiren ad türetir:

buçuk "yarım" (4, 233^a / 2).

e) Soyut ad türetir:

yazığı "merhameti, acıması" (4, 240^b / 32).

f) Nitelik adları türetir:

yaldağ "eyersiz (at için)" (< yal "at yelesi"¹³³ + da- "atın yelesinden tutmak, gerdana el koymak"¹³⁴ + ğ) (5, 57^b / 10).

g) Yer adı türetir:

çignegi “*çignek*: sık geçilen (yol veya yer)” (9, 31^b / 22), *kaaynağ* “suyun çıktığı yer, göze” (4, 234^a / 18).

-ge

Araç-gereç adı türetir, işlek değildir:

süpürge (6, 30^a / 36).

-gen

Araç-gereç adı türetir, işlek değildir:

digren (< tir-gen) “dirgen” (1, 159^a / 5).

-ğı, -gi, -gu, -kı, -ki, -kü

Araç-gereç adları türetir, işlek bir ektir:

kösegi (< köz+e-gü) “ocak karıştırmakta kullanılan ucu yanmış odun” (3, 102^a / 33), *avlağılanır* (< avla- “toplanmak” -ğı “ağıl, çit” +lan-ır) “*avlağılan-*: toplanmak,

¹³³ B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*, 732.

¹³⁴ Ignas Kúnos, *Şejh Sülejman Efendi's Çagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902, s. 97.

gölgelenmek?” (7, 153^a / 16), *depingili* “*depingi*: hayvanın sırtını incitmemesi için eyerin ve palanın altına konulan içi doldurulmuş keçe” (5, 52^a / 18), *küskü* “delik açmak için kullanılan demir” (< köz+e-gü)¹³⁵ (1, 158^a / 34), *bıçkıları* (1, 159^a / 23), *burgular* “*burgu*: delik açmaya yarayan alet” (1, 163^a / 3), *kaşığı*¹³⁶ (*kaşığı* < *kaşı-* [~*kaşa-*] “kaşımak”+ *-ğu*)¹³⁷ “*kaşığı*: *mec.* kaşiyıcı, (fitne ve fesat) çıkarıcı” (5, 59^b / 10), *dağlağılarıyla* “*dağlağı*: dağlama aracı” (6, 23^b / 2).

-ğıc, -ğıç, -ğuç, -kıc

Eylemin gösterdiği işi yapanı veya işten etkileneni gösteren adlar türetir. İşlek değildir:

sorğuç (< sar- “sarmak“ + -a[<u]- + -ğuç)¹³⁸ “tüy veya püskül biçimindeki süs” (1, 160^a / 28), *dalgıcân* “dalgıçlar” (1, 163^a / 33) ~ *talğıç* (1, 163^b / 8) ~ *dalgıc* (1, 164^a / 15), *pañlanķıcı* “*pañlanķıc*: su tabancası” (1, 160^b / 14).

-ğın, -ğın, -ğın, -ğün, -kın, -kin, -kun

a) Eylemin gösterdiği işin çok yapıldığını veya olduğunu bildiren adlar türetir, işlek bir ektir:

çapğın “atların koşması” (3, 99^b / 12), *yorgun* (3, 100^b / 2), *durgun* (3, 100^b / 2), *göçğünü* “göçü” (4, 227^b / 35), *bozğunluk* (5, 61^a / 28), *kızğın* “ısınmış, sıcak” (6, 23^b / 2), *urgunculık* “vurgunculuk” (6, 23^b / 15-16), *pişkindir* (1, 165^b / 25), *şaşkınlık* (2, 268^b / 11), *uçkun* “hızlı” (2, 270^b / 23), *geçgincidir* “geçici olandır” (2, 274^a / 16), *taşkın* “coşkun” (4, 237^a / 36), *kaçkın* “kaçak, kaçan” (3, 105^a / 33).

-ı, -i, -u, -ü

Seyahatnâme’de çeşitli işlevlerde kullanılan işlek bir ektir:

¹³⁵ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 593.

¹³⁶ Bu sözcük şu cümlede geçer: ... *ammā yine fitne vü fesād kaşığı mel’ün hıyel ü şeytanat etmeden hālî olmazlardı.* (5, 59^b / 10-11).

¹³⁷ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 473.

¹³⁸ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 800.

a) Edilgen eylem gövdelerine gelerek eylemin bildirdiği işin bitmişliğini gösteren ve zarf olarak kullanılan ad türetir:

gömüli "gömülü bir şekilde" (6, 30^a / 9).

b) Araç-gereç adları türetir:

çırpılar "çırpı: bir çeşit marangoz aleti" (1, 162^b / 20), *örtüsü* (1, 161^a / 32), *ütüleyerek* (< üt-ü(g)+le-(y)erek) "ütüle-: Alevde tüylerini veya kabuğunu yakıp gidermek" (1, 169^b / 2), *tarlıların*¹³⁹ (<tarlı- "bağlamak"¹⁴⁰ +-ı+ları+n) "tarlı: atları bağlamaya yarayan yular, ip" (5, 60^b / 16).

c) Eylemin gösterdiği işin ürünü veya sonucu olan adlar türetir:

sürü "hayvan topluluğu" (1, 169^b / 9), *şalkı* (ip için) "sallanan, eğri?" (4, 229^a / 8), *puşu* "birine saldırmak için saklanarak beklenen yer" (5, 54^a / 5), *ölü* (7, 152^a / 11).

ç) Yiyecek adı türetir:

pişidir "pişi: bir tür yiyecek" (7, 150^a / 34).

d) Miktar bildiren ad türetir:

yarısı "yarısı" (5, 54^a / 22).

-ıcı, -ici, -üci, -ücü, -yıcı

Bu ek, *Seyahatnâme*'de iki farklı işlevle karşımıza çıkar:

a) Eylemden meslek adları veya "o işi sürekli yapan" anlamında sıfat ve ad olarak kullanılan sözcükler türetir:

yankesicisi "yankesici: usta hırsız" (P 10, 266^b / 22; Q 10, 269^b / 22), *çalıcı* "çalıcı çalan" (2, 270^a / 8), *pişiriciler* "fırında ekmek pişiren kişiler, fırıncılar" (1, 161^a / 28), *sürücü*¹⁴¹ "sürüyle ilgilenen, sürüyü götüren, çoban" (1, 168^b / 17), *boğazlayıcılarıñ* "boğazlayıcı: koyun kesici, kasap" (1, 166^b / 26).

¹³⁹ Evliya Çelebi'nin kullandığı Tatar Türkçesine özgü bir sözcüktür.

¹⁴⁰ M. Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 266.

¹⁴¹ Bu sözcükte, ekin -üci eki mi (*sür-üci*) yoksa +cı eki mi (*sürü+cı*) olduğu konusunda belirsizlik vardır. Belirsizliği işlevden ve cümledeki kullanımdan gidermek mümkün olmadığından çalışmamızda -üci ekinden yana olan tercihimizde kesinlik ve ısrar söz konusu değildir.

b) Eylemin gösterdiği işi özellik olarak taşıyan ve sıfat olarak kullanılan ad türetir:

yırıtıcı vahşî hayvânlar "yırıtıcı: beslenmek için başka hayvanları parçalayarak yiyen" (1, 169^a / 5-6).

-ındı, -indî, -ıntı, -ündü, -ünti

Seyahatnâme'de somut ve soyut adlar türeten işlek bir ektir:

dökündüli "ufalanmış, parçalanmış" (1, 163^a / 24), *kırintı* "kesilmiş ağaç" (6, 20^b / 30), *şalıntı* (< sal-ı-ntı) "sallantı" (2, 264^b / 32), *üşünti* "üşüşme, toplanma" (5, 57^a / 33), *aķındısıyla* "akıntısıyla" (5, 61^a / 7), *serpindileri* (6, 23^b / 12), *kırintı* "bir tür dalga"¹⁴² (2, 264^b / 32).

-il, -ul

Seyahatnâme'de işlek olmayan bir ektir:

a) Eylemin bildirdiği işin sonucunu ifade eden ad türetmiştir:

*çapul*¹⁴³ "cege gitme, sefer" (7, 147^b / 4).

b) Araç adı olarak kullanılan ad türetmiştir:

ögdilleri "ögdil: güreşte kazanana verilen armağan" (< ög-üt- "övmek, methetmek" + ül)¹⁴⁴ (9, 22^b / 28).

-ķal

Seyahatnâme'de araç adı türeten bu ekin tek örneği vardır:

dutķal "tutkal, zamk" (1, 170^a / 6)

-m, -im, -im, -um, -üm

a) Eylemin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren adlar türetir¹⁴⁵:

¹⁴² R. Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 149.

¹⁴³ Evliya Çelebi'nin Nogay Türkçesi için verdiği örnek sözcüklerdendir.

¹⁴⁴ Erdal Şahin, "Ödül Kelimesi", *Hediye Kitabı*, (ed.: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), İstanbul 2007, s. 281.

boğum “kamış, saz vb. bitkilerin şişkince bölümü” (1, 161^b / 32), *yıldırım* (< *yaldır-* “parlamak” + -m) (2, 264^b / 32), *uçurum* (2, 267^b / 24), *kıldırımları* (2, 277^b / 19), *geyimli* (3, 100^a / 26), *derim* “çadırın etrafını koruyan çul siper?” (6, 23^b / 22), *boğumları* "*boğum*: Parmağın şişkince bölümü" (6, 26^a / 8), *ölüm* (3, 102^b / 33), *segirdim* “Yeniçeri mutfakları için kesilen etleri taşıyan hayvanların ön ve arkalarında yürüyen yeniçeri” (1, 168^a / 14), *adım* (4, 231^a / 12), *sağım* "*sağım*: sağma, sağma işi" (1, 167^b / 4), *yemlerin* "yemlerini" (3, 96^b / 7-8).

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de Nogay Türkçesi için verdiği örnekler arasında *toyum bolğanda "doyum olanda"* (7, 147^b / 8-9) ifadesi geçer. "ganimet elde edildiğinde" anlamında kullanılan bu ifadede *toyum* sözcüğünün karşılığını kendi lehçesinde yani Osmanlı Türkçesiyle *doyum* şeklinde vermiştir. Dolayısıyla aşağıdaki Tatar serdarının konuşmasında geçen sözcük de *toyum* şeklindeki Evliya Çelebi tarafından değiştirilerek *doyum* şeklinde verilmiş olabilir:

*doyum*¹⁴⁶ "ganimet" (6, 19^b / 6) ~ *toyum*¹⁴⁷ (7, 147^b / 8).

b) Eylemin gösterdiği işle ilgili hareket adları türetir:

yaylım (< yayıl-ım) (1, 164^b / 26), *şarmaşup* (< sar-(ı)m+a-ş-up) “*şarmaş-*: birbirine girmek, ceng etmek“ (1, 164^b / 36), *şarımşak* (1, 171^a / 3).

c) Eylemin bildirdiği işi yapanı gösteren ad türetir:

karım (< *karı-* "kötülemek"¹⁴⁸ + m) "düşman" (6, 27^b / 32).

ç) Nicelik (miktar) bildiren ad türetir:

yarım (7, 146^b / 21).

-ma, -me

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir:

¹⁴⁵ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 89.

¹⁴⁶ Tatar serdarının konuşmasında geçer.

¹⁴⁷ *Seyahatnâme*'de Evliya Çelebi'nin Nogay Türkçesi için verdiği örnek sözcüklerdendir. Evliya Çelebi bu sözcüğün anlam olarak karşılığını "doyum" şeklinde verir.

¹⁴⁸ Ö. A. Aksoy, *Derleme Sözlüğü VIII*, 2662.

a) Giysi ve araç-gereç adları türetir:

sürme “kirpik diplerine sürülen siyah boya, sürme” (7, 150^a / 27), *dolamalarla* “*dolama*: giysilerin üstüne giyilen, önü açık bir tür üstlük” (1, 160^a / 29), *kazma* (2, 277^b / 9), *şırma*¹⁴⁹ (1, 161^b / 28), *oyma* “bir tür süsleme” (1, 168^a / 6), *kapamalar* “*kapama*: bir tür giysi” (7, 147^a / 31), *şıpırma* “bir tür başlık” (5, 52^a / 28).

b) Yiyecek adları türetir:

teleme “Yağı çiğ süttten yapılan peynir” (1, 167^a / 14), *kertme* “bir tür süt ürünü” (1, 167^a / 14), *paşdırma* (< bas-dır-ma) (1, 169^b / 28), *kesme* “bir tür peynir” (1, 167^b / 3), *yazma* “bir tür yiyecek” (7, 147^a / 33), *gözleme* (1, 160^a / 21).

c) Eylemin gösterdiği işin sonucunu bildiren adlar türetir:

depme “tekme” (3, 101^b / 8), *şarmasından* “*şarma*: güreşte bir tür oyun” (9, 22^b / 26), *yanaşma* “parayla tutulmuş uşak”¹⁵⁰ (9, 25^b / 9), *bölme* “bölünmüş” (5, 55^a / 20), *aşlama* “aşılanmış” (1, 159^a / 23).

ç) Soyut anlamlı ad türetir:

degme “seçkin, seçme” (4, 237^b / 34).

d) Hastalık adı türetir:

ısıtmalı (< ısı-t-ma+lı) “sıtması olan, sıtmalı” (8, 226^a / 32).

e) Bitki adı türetir:

aşmasında “*aşma*: üzüm veren bitki” (1, 159^a / 20).

-mac (< ***maca***)¹⁵¹

Seyahatnâme'de adın yapılış biçimini gösterir¹⁵², işlek değildir:

yırđmacı (< yırt-maç+ı) “*yırđmac*: çoğunlukla etek, paça veya kol yeminde, dikilmemiş uzunca açıklık” (7, 150^a / 14).

¹⁴⁹ Sözcük, derkenarda yer alır.

¹⁵⁰ R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 238.

¹⁵¹ Bilgi için bk.: A. B. Ercilasun, “-maç, -meç Eki Üzerine”, 353-358.

¹⁵² Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 89.

-mak, -mek

a) Araç-gereç adları türetir:

toğmağları “*toğmağ*: ağaçtan yapılmış iri çekiç” (< *tokı-mak)¹⁵³ (1, 162^a / 26), *yamağdır* “*yamağ*: yardımcı” (< ya-mağ)¹⁵⁴ (1, 160^a / 32), *çağmağ* “bir tür taş” (4, 238^a / 7).

b) Yiyecek, içecek adları türetir:

ekmek (1, 160^a / 32) ~ *etmek* “ekmek” (1, 160^b / 32), *ğaymağ* “Sütün veya yoğurdun yüzünde zar durumunda toplanan, açık sarı renkli, koyu yağlı katman” (1, 167^a / 13).

c) Nitelik adları türetir:

*ağırmağ*¹⁵⁵ “safkan, hızlı koşan (at)” (5, 52^a / 17).

-mal

Ekin *Seyahatnâme*’de tek örneği vardır:

şagmal “süt veren, sağılan” (1, 167^a / 12).

-men, -ken (< -men)

Seyahatnâme’de giysi adı türeten bu ekin farklı şekillerde tek örneği vardır:

çekmenler “*cepkenler*” (5, 51^b / 6), *cepkenlerinde* (< çek-men)¹⁵⁶ “cepkenlerinde” (4, 233^b / 33). *Seyahatnâme*’de *çekmen* sözcüğünün de geçmesi Hasan Eren’in tespitini destekler niteliktedir. Ayrıca Anadolu ağızlarında da bu sözcük “çobanların giydiği bir tür yağmurluk” anlamında kullanılır¹⁵⁷.

¹⁵³ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 906.

¹⁵⁴ Besim Atalay, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1942, s. 204.; T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 1050.

¹⁵⁵ Tatar Türkçesine özgü bir sözcüktür. Sözcük hakkında bk.: R. Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 58.

¹⁵⁶ H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 69.

¹⁵⁷ Ö. A. Aksoy, *Derleme Sözlüğü III*, 1116.

-miş, -miş

a) Eylemin bildirdiği işin sonucu olan ad türetir:

kızmışlıkların "kızgınlıklarını" (6, 29^b / 26).

b) Yiyecek adı türetir:

yemiş "meyve?" (P 10, 266^a / 39; Q 10, 269^a / 37).

-mik, -muğ

a) Yiyecek adı türetir:

kesmik "Kesik süttten yapılan peynir" (1, 167^a / 13).

b) Eylemin bildirdiği işin sonucu olan ve "atık" ifadesi taşıyan ad türetir:

kuşmuğına "*kuşmuğ*: kusulan şey, kusuntu" (5, 58^a / 1).

-mur

Ekin *Seyahatnâme*'de tek örneği vardır:

yağmur (2, 264^b / 32).

-n, -in, -ün

Eylemin gösterdiği işin sonucunu veya ürününü bildiren adlar türetir:

yığnağ (< yığ-ın+ağ) (7, 143^b / 34), *tütün* "duman" (7, 147^a / 9), *ekinleri* (9, 25^a / 23), *sökün* (< sök- "sökme, yarmak, yırtmak, gelmek" + -ün) "*sökün it-*: birçok kişi veya şey birbiri ardından gelmek" (7, 156^a / 1),

-r, -er

Seyahatnâme'de işlek değildir:

a) Eylemin gösterdiği işi özellik olarak taşıyan adlar türetir:

ilğar “at koşturma” (3, 99^b / 12), *yarar* “yararlı, faydalı” (3, 100^a / 12).

b) Araç-gereç adları türetir:

yularlar (< yul-a-r+lar) “Bir yere bağlamak veya çekerek götürmek için hayvanın başlığına veya tasmaına bağlanan ip” (1, 168^b / 19), *keserleri* “*keser*: tahta, ağaç yontmaya ve çivi çakmaya yarayan, kısa saplı, bir yanı keskin ağızlı çelik araç” (1, 159^a / 23).

-ş, -iş, -uş, -yüş

Eylemin bildirdiği işin sonucunu veya ürününü ifade eden adlar türetir:

eniş (9, 25^a / 10), *urus*¹⁵⁸ “savaş, cenk” (4, 239^b / 36), *uğraş* (< *oğur* “uğur, devlet, bereket; bir işte imkan, fırsat”¹⁵⁹ + a - ş) “savaş, kavga” (6, 25^b / 16), *tirkeş*¹⁶⁰ (< tirke- “arka arkaya sıralamak”¹⁶¹ + -ş) “sadak, ok kabı” (7, 147^a / 32), *dikiş* (4, 233^b / 12).

Yapılan işin tarzını bildiren geçici adlar türetir:

yürüyüş (2, 272^a / 11).

-z, -az, -uz

İşlek olmayan bir ektir ve genel olarak kökle kalıplaşmış durumdadır:

a) Bu ekle türetilen sözcükler aşağıdaki örneklerde özel ad olarak kullanılmıştır:

ķurnaz (< kur-un-a-z) “gemici adı olarak kullanılan özel ad” (1, 164^a / 30), *ķaylaz* (< (h)ay “boşta gezen” + la- “boşta gezmek, dönmek, dolaşmak”¹⁶² + -z) “gemici adı olarak kullanılan özel ad” (1, 164^a / 30), *yırtlaz* (< yırtıl-az?) “gemici adı olarak kullanılan özel ad” (1, 164^a / 30).

b) Somut adlar türetir:

¹⁵⁸ *Seyahatnâme*'de Ahlat ağzına ait bir sözcük olarak geçer. Evliya Çelebi, Ahlat ağzının Çağataycaya ve Moğolcaya yakın bir lehçe olduğunu ifade eder (4, 239^b / 34).

¹⁵⁹ B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*, 426, 427.

¹⁶⁰ Sözcük yazma nüshada derkenarda yer alır.

¹⁶¹ R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 227.

¹⁶² T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 407.

söz (1, 165^b / 26), *göziñe* (1, 158^a / 18), *boğazlayıcılarıñ* (*boğaz* < boğ-(u)z)¹⁶³ (1, 166^b / 26), *uzdır* (< u- "muktedir olmak"+z) "*uz*: usta, mahir" (7, 145^b / 31)

ç) Hastalık adı türetir:

uyuzdan (9, 19^a / 4).

2.1.1.3. Addan eylem yapma ekleri

+a-, +e-

Seyahatnâme'de "yapma ve olma" bildiren eylemler türetir:

şığayup "*şığa-*: kolu, paçayı yukarı çekip toplamak veya kıvırmak" (< suw+a-)¹⁶⁴ (1, 161^a / 28), *bezenüp* (< bediz+e-n-üp) (1, 161^b / 6), *donadırlar* (< ton+a-t-ır+lar) "süslerler" (1, 162^b / 29), *yalakdan* (< yal+a-k+dan) "*yalak*: hayvanların su içip yem yedikleri kap" (1, 168^b / 33), *buñalmadım* (< buñ+a-l-ma-dı+m) (1, 163^b / 17), *şarmaşup* (< sar-(ı)m+a-ş-up) "*şarmaş-*: birbirine girmek, ceng etmek" (1, 164^b / 36), *oynayup* (4, 234^a / 30), *aşañ* (< aş+a-ñ) "yiyin" (7, 155^a / 21).

*+ar-*¹⁶⁵

Renk adlarına gelerek "oluş" bildiren eylemler türetir. *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

kızaranak (5, 57^b / 25), *bozararak* (5, 57^b / 25).

+aş-

"olma" bildiren geçişsiz eylemler türetir:

yanaşup "*yanaş-*: iskeleye varmak" (2, 269^b / 2).

¹⁶³ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 156.

¹⁶⁴ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O - Z*, 774.

¹⁶⁵ Ekin yapısı ve işlevi için bk.: Zeynep Korkmaz, "Türkçede İsimden Fiil Türeten +r, +ar / +er Eki ve Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 168-178.

+da-, +te-

a) Ses yansımali sözlerden ses yansımali eylemler türetir:

şakırdadup (7, 155^b / 18), *horuldayup* (6, 20^a / 25), *hırıldayup* (6, 20^a / 25), *kırıldayup* (6, 20^a / 25), *fişirdadıklarından* (6, 20^b / 10).

b) Tek heceli adlardan geçişli eylemler türetir:

mahtadım "mahta-: övmek" (< mak "övgü"¹⁶⁶ + ta-) (4, 236^a / 36), *yaldağ* "eyersiz (at için)" (< yal "at yelesi" + da- "atın yelesinden tutmak, gerdana el koymak" + ğ) (5, 57^b / 10), *kundaklı* (< kong+da-k+lı) "kundak: 'tüfek gibi ateşli silahlardaki ağaç veya metal bölüm'" (< Uygurca *kong* "kalça"+da- "kalçasından bağlamak"-k)¹⁶⁷ (1, 161^b / 28), *istediler* (< iz+de-di+ler) (2, 275^a / 13).

+ğır, +kır-

Ses yansımali köklerden geçişli eylemler türetir¹⁶⁸, *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

türkiler haykırarak "türküler söyleyerek" (1, 168^b / 21), *çağırmissiz*. (*ça*: yansımali ses) "çağırmissiniz" (4, 231^a / 19)

+ı-

Seyahatnâme'de işlek değildir:

ağrıyup (1, 158^a / 17), *taşkıyup* (1, 160^a / 36).

+ığ-, +ık-, -uk-

Geçişsiz eylemler türetir. İşlek değildir:

kanığup "kana susayıp" (3, 100^b / 18), *kanıkmış* "kana susamış"¹⁶⁹ (5, 59^b / 11), *colukdığ*¹⁷⁰ (< col "yol" + uk-dı+ğ) "coluk-: rast gelmek, karşılaşmak" (7, 147^b / 4).

¹⁶⁶ R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 166. Ayrıca sözcüğün Arapça *medh* "övmek" sözcüğünden türediği de ifade edilir. Bilgi için bk.: Yakup Sarıkaya, *Türkmen Türkçesinde Arapça Kelimeler (Ses Bilgisi - Anlam Bilgisi - Sözlük)*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 169.

¹⁶⁷ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 568.

¹⁶⁸ Bilgi için bk.: H. Zülfiyar, *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, 110-111.

*+la-, +le-, +lu-; +ne-*¹⁷¹

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir:

a) Eklendiği adın gösterdiği nesne veya niteliği başka bir nesneye yönelten, o nesneden etkilenen geçişli eylemler türetir:

yoğlayup “*yoğla-*: dokunmak, incelemek“ (1, 163^b / 34), *yaralanmış* (3, 100^a / 21-22), *muştulayup* “müjdeleyip” (5, 60^b / 14), *işlerler* “*işle-*: bir şeye emek vererek onu daha elverişli bir duruma getirmek, işlemek” (4, 233^b / 20), *sıkılanmış* “sıkılaştırılmış” (5, 59^a / 16), *ışmarlañ* (< *ışmarla-* < *sipār +la-*)¹⁷² “*ışmarla-*: emanet etmek” (4, 232^b / 25), *pāreleseñ* “parçalarsan” (1, 171^a / 8), *gözler* “bekler” (6, 20^a / 29).

b) Ses yansımaları sözcüklere gelerek geçişsiz eylemler türetir:

gürleyüp (2, 267^b / 14), *uluyup* “*ulu-*: ulumak” (< *u-la-*: bugün Çuvaş Türkçesinde *ula-* şeklinde¹⁷³; Türkmen Türkçesinde *uvla-*¹⁷⁴ şeklinde geçer) (1, 169^b / 23), *üfledi* (3, 103^a / 31), *çatlağ* “deli” (6, 27^a / 30), *çatlayup* “*çatla-*: patlamak (fişek için)” (1, 168^a / 4), *gümledi*. (5, 54^b / 4), *horlayup* (6, 25^b / 14).

c) Adın gösterdiği unsuru araç olarak kullanarak yapılan işi ifade eden geçişli eylemler türetir. *Seyahatnâme*'de ekin bu işlevi diğer işlevlere oranla daha sık karşımıza çıkar:

ütüleyerek (< üt-ü(g)+le-(y)erek) “*ütüle-*: alevde tüylerini veya kabuğunu yakıp gidermek” (1, 169^b / 2), *arşınlayarak* “arşınla bez ölçerek” (1, 162^b / 31), *yükledüp* (3, 100^b / 20), *ırlayarak* “*ırla-*: şarkı söylemek” (1, 161^b / 8), *tekerlegi* (1, 160^a / 15), *egerle* “eyerle” (3, 100^a / 3), *şağlayup* (< şağu+la-yup) “*şağla-*: ağıt yakmak” (5, 53^a / 22), *iş işlemek* “iş yapmak” (2, 274^a / 11-12), *doylayayım* (< toy+la-yayım) “doyurayım” (1, 159^b / 21), *aşlama* (< aşı+la-ma) “aşılanmış” (1, 159^a / 23), *bağlayup* (1, 163^a / 14),

¹⁶⁹ Bu örnek derkenarda yer alır.

¹⁷⁰ Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de Nogay Türkçesi için verdiği örnek sözcüklerdendir. Bu sözcük bugün Nogay Türkçesinde *yolk-* “karşılaşmak” şeklinde kullanılır. Bilgi için bk.: Dilek Ergöneç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-*, Ankara 2009, s. 78.

¹⁷¹ Ekin işlevleri hakkında bilgi için bk.: Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara 1991, s. 216-223.

¹⁷² Bilgi için bk.: Kâzım Köktekin, “İsmarla- Fiili Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 22, Konya 2007, s. 126.

¹⁷³ Emine Yılmaz, *Narspi Metin, Yazıçevrimi, Sözlük - Dizin*, Öncü Kitap, Ankara 2004, s. 212.

¹⁷⁴ Annagülü Nurmâmmet, *Oğuz Yurdu -tarihî roman-*, Yüpek Yolu Gaznası Neşirleri, Ankara 1999, s. 441.

kınālayup “*kınāla-*: boyamak“ (1, 168^a / 33), *mıhladılar* (6, 23^b / 3), *varaqlayup* “*varaqla-*: süslemek“ (1, 168^a / 33).

ç) Adın gösterdiği nesneyi veya niteliği bir şeye kazandırmayı, katmayı, eklemeyi gösteren geçişli eylemler türetir:

şirīnleyüp “*şirīnle-*: fırsatçılık etmek” (3, 100^b / 26), *ekler* “*ekle-*: bir şeyi bir yere eklemek, ilave etmek” (4, 228^a / 6), (kuşa tırnak) *aşlar* “*aşla-*: tedavi etmek, eklemek” (4, 228^a / 6).

d) Adın karşıladığı varlığın ortaya çıkmasını sağlayan ve “yapma” bildiren geçişli eylemler türetir:

yavrulayup (1, 269^b / 19).

e) “olma” bildiren geçişsiz eylemler türetir:

başladı (1, 163^b / 21), *çabalar* (3, 103^b / 30).

f) “vasıf veya varlıktan uzaklaşma, arınma” bildiren eylemler türetir¹⁷⁵:

boğazlayıcılarıñ “*boğazlayıcı*: koyun kesici, kasap” (1, 166^b / 26), *bitleyüp* “*bitle-*: bitini ayıklamak, temizlemek” (7, 150^a / 29).

g) Bu ekle türetilmiş olan bazı eylemlerde, ek kökle kaynaşmış durumdadır:

dignendirüp “dinlendirip” (3, 99^b / 22) ~ *diñlendirdik* (5, 54^a / 14).

ğ) Adla ifade edilen nesneyi kullanmayı bildiren eylem türetir:

otlayup “*otla-*: (balık için) suda yetişen çeşitli bitkileri yemek” (4, 237^b / 8-9).

h) Adın ifade ettiğine bağlı olarak davranıldığını gösteren eylem türetir:

taşlarsın “*taşla-*: birini bırakıp gitmek, birinden arılmak” (7, 144^a / 19).

ı) Zaman adlarından o zamanı geçirmeyi ifade eden eylem türetir:

kışlayup (7, 156^b / 8).

¹⁷⁵ Ceyhan Vedat Uygur, “İsimden Eylem Yapma Eki +la-, +le- Ekinin “Vasıftan/Nesneden Uzaklaşma, Arınma” Fonksiyonu Üzerine”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000)*, Ankara 2007, s. 1875.

i) Adın gösterdiği nitelikte yapılan eylem türetir:

uğurlansa (<*uğur* "gizli" +*la-* "çalmak"-*n-sa*) "*uğurlan-*: çalınmak, aşırılamak, gizlice alınmak" (7, 156^a / 22-23).

+len-, +lan- (< lA-n-)

Seyahatnâme'de işlek bir ektir:

a) Geldiği adın karşıladığı varlığı veya kavramı edinme veya sahip olma anlamında eylemler türetir:

hayāllandım "*hayāllan-*: hayal etmek" (1, 163^b / 24), *hīrelenir* (< Ar. *hārre* +T. +*len-*) "parlar" (1, 165^a / 15), *şulanup* "*şulan-*: su ihtiyacını karşılamak" (2, 270^a / 28), *atlandı* "*atlan-*: ata binmek" (3, 100^a / 32), *siperlendiklerinde* (5, 57^b / 17), *avlağılanır* (< *av-* "toplanmak"-(1)l+a-ğ+lan-ır) "*avlağılan-*: toplanmak, gölgelenmek?" (7, 153^a / 16), *daldalanırken* "barınırken" (2, 265^b / 33), *yeleklendirir* (< *yelek* "kuş tüyü"¹⁷⁶ + *len-* "kuş tüyü sahibi olmak" + *-dir-ir*) "*yeleklendir-*: kavuğa kuş tüyü takmak, ödüllendirmek" (5, 62^a / 1), *küflenmek* (2, 277^a / 30), *mayalanmış* (1, 170^b / 27), *sāyelenüp* "gölgelenip" (9, 27^a / 7).

b) Eklendiği adın karşıladığı nesneyle ilgili olarak benzerlik bildiren eylemler türetir: *tekerlenüp* "yuvarlanıp, dönüp" (2, 275^a / 21).

+leş-, +laş- (< lA-ş-)

Adla ilgili için "karşılıklı ya da birlikte" yapıldığını bildiren eylemler türetir:

toplaşarak "birbirine top atarak" (2, 275^a / 8), *oklaşarak* "birbirine ok atarak" (3, 100^a / 31), *elleşüp* "*elleş-*: pehlivanların asıl güreşe başlamadan önce birbirlerini sınamaları" (9, 22^b / 26), *vedālaşup* (3, 98^b / 20), *halāllaşarak* "helalleşerek" (3, 104^a / 26).

¹⁷⁶ Cem Dilçin (hızl.), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983, s. 241.; Ayrıca *yelek* sözcüğünden ses ve anlam değişimleriyle gelişen farklı türevler için bk.: M. Kara, *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, 60-61.

2.1.1.4. Eylemden eylem yapma ekleri

-ala-, -ele-

Eylemin gösterdiği işin kısa aralıklarla tekrarlandığını ifade eden eylemler türetir, işlek değildir:

ovalasa (7, 153^a / 9), *debelenerek* (*debelen-* < tep-ele-n-) ¹⁷⁷ (3, 104^a / 26).

-ar-

Geçişsiz eylemlerden geçişli eylemler türetir:

ağdardı (< ağ-ıt-ar-dı) ¹⁷⁸ “*ağdar-*: yere sermek, devirmek” (3, 100^a / 25), *koşardıca* “*kotar-*: silahtan kurşun atmak, silahı boşaltmak” (<*koş-* “bırakmak” + -ar-dıca) (5, 58^a / 21), *oñara* “*oñar-*: rast getirmek, düzeltmek” (6, 25^b / 5), *çıkarırlar* (1, 164^a / 19).

-d-, -t-, -it-

Seyahatnâme'de ettirgenlik bildiren eylemler türeten işlek bir ektir:

oynatdılar (1, 169^a / 18), *yaşadup* “yaptırıp” (7, 143^a / 19), *getirdemezler* “getirtmezler” (7, 152^b / 10), *anasını ağlatmayup* (3, 104^b / 14), *depredüp* “koşturup” (3, 100^b / 23), *şaklatdılar* (3, 101^a / 35).

Bazı eylemlerde bu işlevin aşındığı görülür:

eyitdiler (< ay-ıt-dı+lar) “söylemek” (1, 165^a / 34), *donadırlar* (< ton+a-t-ır-lar) “*donat-*: süslemek” (1, 162^b / 29), *gözedüp* “*gözet-*: göz önünde bulundurmak” (1, 168^b / 29), *korudur* “korur, koruyan” (5, 55^b / 6).

-dır-, -dir-, -dur-

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir:

a) “oldurma” ve “yaptırma” bildiren geçişli eylemler türetir:

¹⁷⁷ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 270.

¹⁷⁸ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 126.

üleşdirirler (< ül-e-ş-dir-ir+ler) “paylaşırlar” (1, 159^b / 9), *geydirüp* (1, 168^b / 28), *kıldırup* (2, 266^b / 31), *dignendirüp* "dinlendirip" (3, 99^b / 22), *yıldırarak* "yüzdürerek (at için)" (5, 54^a / 21), *paşdırma* (< bas-dır-ma) (1, 169^b / 28), *yağmā etdirirler*. (1, 159^b / 15). *nūş itdirdiñ* "içirdin" (3, 95^b / 4-5), *kırdırup* (4, 232^b / 21), *gezdürüp* (4, 229^b / 15), *döğdürüp* "döğdür-: davulu çaldırmak" (4, 229^a / 7), *ķondurup* "ķondur-: yerleştirmek, misafir etmek" (5, 50^b / 16), *ķuş ķondurmayup* (5, s. 20^b / 34), *yedirüp içirüp* (7, 150^a / 27).

b) “olanak sağlama, sebep olma” bildiren eylemler türetir:

göyindirmek “yakmak” (4, 238^a / 23), *söndürüp* "söndür-: mec. etkisiz hâle getirmek" (6, 22^a / 20).

c) Aşağıdaki sözcükte ekin işlevi açık değildir, ettirgenlikten ziyade dönüşlülük işlevi ön plana çıkmıştır:

*ķıydırarak*¹⁷⁹ (< kıd- "kenar dikmek, kıyılmak"+ -it- "kenar diktirmek, kıyılmak"¹⁸⁰+ -dır- "kenardan gitmek" -araķ) "ķıydır-: izlemek, takip etmek, gitmek?" (4, 239^b / 5).

-da-

İnceleme metnimizde geçen tek örnektir:

yaşdadılar "yaşda-: bozup dağıtmak, yok etmek; yas-: sermek, dağıtıp yaymak?" (5, 57^b / 14).

-e-

Pekiştirilmiş eylemler türeten bu ek *Seyahatnâme*'de işlek değildir:

üleşdirirler (< ül-e-ş-dir-ir+ler) “üleş-: paylaşmak” (1, 159^b / 9). Eski Anadolu Türkçesinde *ülü*¹⁸¹ (< ül-ü) “pay” sözcüğü kullanılır. Bu nedenle sözcük *ül-* eyleminden türemiştir.

¹⁷⁹ Sözcük *Seyahatnâme*'de ... *fütühâtdan soñra ‘avdetde van deryâsı kenârını ķıydırarak şehri ħarâb ahlâda gelüp ...* (4, 239^b / 4-5) ifadesinde geçer.

¹⁸⁰ B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*, 312.

¹⁸¹ Muzaffer Akkuş, *Kitab-ı Gunya*, Ankara 1995, s. 295.

-gür-, -gür-

Seyahatnâme'de seyrek kullanılmıştır. Ettirgenlik bildiren eylemler türetir: *ergürmüşlerdir* "ergür-: eriştirmek, ulaştırmak" (1, 160^b / 33) ~ *ergir-* "eriştirmek" (8, 222^a / 21).

-k-, -ık-

Tek heceli eylem köklerinden anlamı pekiştirilmiş eylemler türetir, işlek değildir:

kırkarlar "kırk-: kesmek, tıraş etmek" (7, 150^b / 12), *şarkmışdır* "şark-: aşağıya doğru uzamak" (7, 150^b / 13), *aşıkmañ*¹⁸² (< aş- "geçmek" -ık-ma-ñ) "aşıkma-: acele etmemek" (7, 147^b / 8).

-ka-

Seyahatnâme'de tek örneği vardır: *oyulğanarak* (< oy-ul-ka-n-arak) "sıvışarak, burgaçlanarak" (5, 60^b / 10).

-l-, -ıl-, -il-, -ul-, -ül-

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir. İki işlevle kullanılır:

a) Edilgenlik bildiren eylemler türetir:

dizilmişdir (1, 168^b / 28), *dikili taş* (< dik-il-i) (1, 161^a / 24), *bırağılmışdır* "bırakılmıştır" (1, 163^a / 11), *şoyulup* (1, 163^b / 20), *yaylım* (< yay-ıl-ım) (1, 164^b / 26), *dürtilse* "sürülse" (1, 165^b / 19), *örülmüş* (4, 231^a / 30), *konuldu* "konul-: bir yerde kalınmak" (6, 18^a / 23), *aytulan*¹⁸³ "denilen" (5, 52^a / 33), *yüzilen derilerine* (1, 164^a / 6), *verildikde* "verildiğinde" (1, 167^a / 13), *tüfenk atılmayup* (3, 100^a / 34), *götürülüp* (4, 231^a / 33), *yapıldığı* (5, 53^a / 34), *görilmemişdir* (5, 51^b / 33), *biçilir* "biçil-: belli bir biçim vererek kesilmek" (6, 51^b / 15).

¹⁸² Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de Nogay Türkçesi için verdiği örnek sözcüklerdendir. Bu sözcük bugün Nogay Türkçesinde *asık-* "acele etmek" şeklinde kullanılır. Bilgi için bk.: D. Ergönerç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-*, 88.

¹⁸³ Tatarca aktarma cümlede geçer.

b) Dönüştürme bildiren eylemler türetir:

çekilüp (3, 104^a / 26), *şıkılmağa başlayup* (1, 163^b / 26), *dökülüb* “atılıp, atlayıp, girip” (1, 165^a / 2), *şarılmışlar* (4, 231^b / 33), *ayrılmış* (3, 101^a / 32), *karılıp* “karışıp, girip” (3, 100^a / 23) *katılıp* “birbirine girmek” (3, 100^a / 23), *yorılmışdır* (3, 100^b / 10), *boğulurken* (4, 231^b / 28), *süzülüp* “süzül-: (yılan için) süzülme, akmak, hareket etmek” (4, 232^a / 8), *koşulup* “koşul-: gizlice girmek, dalmak” (6, 22^a / 18).

-ir-, -ir-, -ur-, -ür-

Ettirgenlik bildiren eylemler türetir. İşlektir:

geçirüp (1, 159^a / 4), ... *hāke düşürdiler.* (3, 100^a / 12), *kuş uçurmaz* (5, s. 20^b / 34), *pişirüp* (1, 159^b / 9).

Aşağıdaki örnekte ettirgenlik işlevini yitirerek “yapma veya etme” anlam işlevi kazanmıştır:

doğurur (1, 169^b / 18).

-ma-, -me-

Olumsuz anlamlı eylem gövdeleri türetir ve oldukça işlek bir ektir:

buñalmadım (< buñ+a-l-ma-dı+m) (1, 163^b / 17), *diñmemişdir* “durmamıştır” (1, 167^b / 9), *haberî olmadı.* (2, 271^b / 2), *temāşā idemedik.* (2, 270^a / 36).

-mala- (< -ma+la-)

Pekiştirilmiş eylemler türeten bu ekin *Seyahatnâme*'de tek örneği vardır:

şarup şarmalayup (1, 164^a / 5).

-n-, -in-, -in-, -un-, -ün-

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir:

a) Edilgenlik bildirir:

tahrir olındı. (1, 158^a / 12-13), *görünüp* (1, 168^a / 3), *çalınup* “çalın-: çalgı çalınmak” (2, 270^b / 2), *doğunmuş* “dokuma işi yapılmış” (4, 231^a / 30), *yıkanır* (4, 237^b / 35), *elenmiş* “elenmiş olan” (6, 18^a / 36), *kadanacağ* (< kada- "mıhlamak, çivilemek"¹⁸⁴ -n- “mıhlanmak, çivilenmek” -acağ) *yer* “mıhlanacak, çivilenecek yer” (7, 153^a / 34), *alındığın* “satın alındığını” (3, 96^b / 17), *boğazlanup* (4, 240^a / 28).

Seyahatnâme'de bazen edilgenlik bildiren iki farklı ekin üst üste geldiği de görülmektedir:

başla-n-ıl-dı “başlandı” (5, 56^b / 16).

b) Dönüşlülük bildirir:

eşinüp (4, 231^a / 12), *sürünüp* “sürün-: üzerine sürmek” (1, 158^b / 13), *şığınup* “şığın-: güvenmek, yardım istemek veya ummak” (1, 163^b / 35), *şıyrıncağ* (< sıyır-ın-acak) “kaygan” (1, 163^b / 22), *geçinir* “geçin-: yaşamak için gerekeni sağlamak” (4, 240^b / 13), *bürünüp* “bürin-: (örtü) örtünmek” (8, 218^a / 17), *kuşandı* “kuşan-: beline kuşak bağlamak” (< kur “kuşak, kemer” +şa-n-dı)¹⁸⁵ (4, 231^a / 29), *gerindi* (4, 232^a / 10), *bezenüp* (< bediz+e-n-üp) (1, 161^b / 6), *bulunurlar* “bulun-: bir yerde yer almak, bulunmak, oturmak” (1, 164^a / 16), *koçınmazız* (< koç- “kucaklamak, etkilemek” -ın-maz+ız) “çekinmeyiz, korkmayız” (5, 51^a / 3-4), *dutunup* “tutunmak, tutup bırakmamak” (7, 150^a / 16-17), *dutunup* “dutin-: (peçe, örtü) örtünmek” (8, 228^b / 26).

-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -üş-

Seyahatnâme'de oldukça işlek bir ektir:

a) Eylemin gösterdiği işin birden çok varlık tarafından “ortaklaşa, birlikte” yapıldığını bildiren eylemler türetir:

gülüştildi (6, 19^b / 6), *ürküşmege* “ürküş-: birlikte ürkmek” (6, 20^a / 25), *ağlaşarağ* (3, 104^a / 26), *üleştirirler* (< ül-e-ş-dir-ir+ler) “paylaşırlar” (1, 159^b / 9), *şıçraşırlar* (5, 58^a / 24).

¹⁸⁴ R. Dankoff, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 134.

¹⁸⁵ T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A - N*, 580.

b) Eylemin gösterdiği işin iki özne tarafından “karşılıklı” yapıldığını bildiren eylemler türetir:

şarmaşup (< sar-(1)m+a-ş-up) “*şarmaş-*: birbirine girmek, ceng etmek“ (1, 164^b / 36), *çarbışdırup* “*çarbıştı*rup” (3, 102^b / 23), *görüşüp* (1, 164^a / 12), *ķucuşup* “*ķucuş-*: kucaklaşmak” (5, 57^a / 31), *oynaşmağa* (2, 275^a / 16), *ķovuşarak* “birbirini kovalayarak” (2, 275^a / 8), *doķuşalım* “*doķuş-*: savaşmak, vuruşmak, çarpışmak” (5, 59^a / 19-20), *öpüşüp* (3, 104^a / 33).

c) “kendiliğinden oluş” bildiren eylemler türetir:

ķızışmağa “*ķızış-*: şiddetlenmek, artmak” (3, 100^a / 34), *tuţuşdı* “yandı” (3, 103^b / 19), *depreşüp* (4, 236^a / 19).

ç) “yineleme ve pekiştirme” anlamı taşıyan eylemler türetir:

yerleşdirüp “*yerleşdir-*: bir şeyi bir yere koymak” (2, 270^b / 14-15), *tırmaşup* (< tırma-ş-up) “tırmanmak” (2, s. 267^b / 12), *sepişdirüp* “*sepişdir-*: serpiştirmek” (2, 270^b / 1), *yetişüp* “yetişip, ulaşip” (3, 100^b / 36).

d) Bazı sözcüklerde dönüşlülük bildirir:

şarmaşup “*şarmaş-*: dolaşmak, gezmek” (2, s. 267^b / 12), *bulaşdırdup* “bulaştırtıp” (4, 237^a / 12), *ķarışdırdıĝıñ* (1, 159^b / 22), *ķaynaşdılar* (*cenge ķaynaşdılar*) “*ķaynaş-*: katılmak, girmek, başlamak” (5, 59^b / 26).

ç) Aşağıdaki örnekte ekin işlevi aşınmıştır. Burada kuvvetlendirme işlevi düşünülebilir:

ķalkışmağa “*ķalkış-*: sıçramak, uçmaya çalışmak (kuşlar için)” (5, 53^a / 15).

-y-

“pekiştirme” işleviyle kullanılır, işlek değildir:

ķoyup “*ķoy-*: bırakmak, yerleştirmek” (1, 160^a / 10).

2.1.2. SÖZCÜK ÇEKİMİ VE ÇEŞİTLERİ

2.1.2.1. Adlar

2.1.2.1.1. Ad çekimi

2.1.2.1.1.1. Adlarda nicelik

Adlarda nicelik, *teklik* ve *çokluk* olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir.

2.1.2.1.1.1.1. Adlarda teklik

Adlarda teklik, adların sayıca tek olduğunu gösteren dil bilgisi kategorisidir¹⁸⁶. Türkçede olduğu gibi *Seyahatnâme*'de de tekliğin işaretli (Ø) olduğu görülür: *karaca+Ø* "ceylan" (7, 150^b / 4), *kemlik+Ø* "kötülük" (2, 273^a / 33), *ılıca+Ø* "kaplıca" (8, 222^a / 10), *kahve+Ø* (4, 232^b / 2).

Seyahatnâme'de bazen çoğul biçimli (Arapça sağlam ve -çoğunlukla- kırık çokluk) adlar da tekil anlamlı olarak kullanılır:

ekrād "Kürt" (3, 99^b / 2), *meşāyih* "şeyh" (P 10, 264^b / 14; Q 10, 267^b / 12), *memālik* "memleket" (6, 23^b / 16), *hedāyā* "hediye" (1, 163^b / 7), *birer ağavāt* "birer ağa" (3, 98^a / 16).

Hatta bazen ikili (Arapça kırık ve sağlam) çokluk biçimlerinin bile tekil anlamda kullanıldığı görülür:

nevādirāt "nadir" (9, 22^a / 23).

Evliya Çelebi Arapça kırık çokluk biçimini bazen sözcükler arasında farklı biçimler oluşturmak amacıyla kullanmıştır. Aşağıda aynı sayfadan aldığımız iki örnek eş değerdir:

dükkān 40 "40 dükkân" (1, 158^a / 16) ~ *dekākīn 400* "400 dükkân" (1, 158^a / 32).

¹⁸⁶ Funda Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, s. 165.

Aşağıdaki örnekte çoğul ve aynı anlamlı sözcüklerden oluşan *sümûm-ı helâhil* tamlaması tekil anlamlıdır:

... *kimin giriftâr-i bend-i selâsil ve kimin sümûm-ı helâhil* (zehir, öldürücü zehir) *içirüp kiminiñ kellelerin gâlţân idüp ...* (6, 23^b / 20-21).

Bazen Farsça çokluk biçimiyle oluşmuş çoğul adlar tekil anlamda kullanılır:

ba'zı yunaniyân "Yunan" müverrihleri (8, 215^b / 14-15).

*Seyahatnâme'*de seyrek olarak Farsça çokluk biçiminin Arapça çokluk biçimine getirilmesiyle ikili çokluk yapıldığı fakat anlamın tekil olduğu görülür:

ķavm-i ekrādāndırlar "Kürt kavmidirler" (4, 234^a / 4-5).

2.1.2.1.1.1.2. Adlarda çokluk

*Seyahatnâme'*de çokluğun değişik biçimlerde karşımıza çıktığı görülür. Seyrek olan eksiz (Ø) biçim birimli çokluk kullanımlarına karşın ekli çokluk kullanımları oldukça fazladır.

Biçimce tekil olmasına karşılık anlam olarak aynı türden birden çok varlığın ortak adı olan topluluk adları *Seyahatnâme'*de karşımıza çıkan çoğul adlardandır. Bu adların eksiz biçim birimli çoğul adlar olduğu görülür:

zîrâ cümle alay anda nihâyet bulup tārūmār olup her eşnâf ağaları ve şeyhlerin yine alay ile hānesine getirüp herkes hānelerine gider. (1, 159^b / 17-18).

Ekli olarak kullanılan çokluk şekillerinde çoğunlukla Türkçe biçimler kullanılmakla birlikte Arapça ve Farsça çokluk biçimlerine de sıklıkla başvurulduğu görülmektedir:

2.1.2.1.1.1.2.1. Türkçe biçimler

+Ø

Ardı sıra gelen+Ø ikinci ve üçüncü koyunu alup götürürler. (1, 168^a / 26), *venedikli+Ø* (Venedikliler) *yoğ elbette imdādımız gelince ceng idüp kırılırız, kal'ayı vermeziz derler ve imdādlarınıñ gelmek ihtimālleri vardır.* (2, 271^b / 26-27), ... *zīrā tatar+Ø* (Tatarlar) *ba' de't-ta'ām yağmaya öğrenmişlerdir ...* (5, 51^a / 15-16), ... *ammā yine fītne vü fesād kaşağısı mel'ün+Ø* (melunlar) *hıyel ü şeytanat etmeden hālī olmazlardı.* (5, 59^b / 10-11).

+lar, +ler

Seyahatnâme' de en çok kullanılan çokluk biçimidir:

ķumlar “dalgalar” (2, 264^b / 21), *yolcular* (2, 265^a / 12), *balğalar* (2, 265^a / 8), *kimesneler* “kimseler” (2, 273^b / 25), *ķayalardır* (2, 267^b / 24), *keştilere* “gemilere” (2, 269^b / 19), *bıçağları* (1, 163^b / 12), *ķapudanlar* (1, 164^b / 9), *develer* (4, 238^a / 4), *iskeleler* (5, 53^a / 34).

Evliya Çelebi, bazen çokluk ekini çokluktan ziyade saygı ifadesi ve kuvvetlendirme amacıyla kullanmaktadır. Saygı ifadesiyle kullanılan örnekte *+ler* eki, 3. teklik kişi iyelik ekinin işlevini üstlenmiştir:

bu duğteriñ hemşiresi marya cāriyeyi ħazret-i resūl kendi+ler alıķoyup ħazret-i ibrahīm ibn resūlullah ol marya cāriyeden vüçūda geldi. (1, 157^b / 36 - 1, 158^a / 1) (saygı ifadesi), *tañrı pādışāha çok yıllar 'ömür+ler versin!* (3, 96^b / 7). (kuvvetlendirme), ... *ķaşabanıñ her tarafından hüçüm+lar eylediler.* (P 10, 265^a / 42; Q 10, 268^a / 40), (kuvvetlendirme).

Seyahatnâme' de *+lAr* çokluk eki Farsça ve -çoğunlukla- Arapça çokluk şekilleriyle de çok sık kullanılmıştır. Bu yolla pek çok ikili çokluk şekillerinin meydana geldiği görülmektedir:

kefereler “kâfirler” (2, 267^b / 10), *neferātları* “askerleri” (2, 267^b / 23), *ağşābātlar* “keresteler” (2, 269^a / 13), *dekākīnler* (3, 108^a / 10), *ķulleteynler* “iki kule” (4, 230^a / 11), *ebyātlar* “beyitler” (4, 229^b / 26), *ekrādlar* “Kürtler” (4, 231^b / 5), *nühūrları* “nehirleri” (4, 236^b / 35), *enhārırlardan* “nehirlerden” (4, 237^b / 32), *mesācidler* “mescitler” (8, 219^b / 28), *keğğālānlarıñ* “göz hekimlerinin” (1, 158^a / 20), *na'leyner* “ayakkabılar” (4,

229^b / 33), *edviyeler* "ilaçlar" (4, 232^a / 25), *uyūnlar* "pınarlar" (6, 20^a / 14), *hedāyālar* "hediyeler" (6, 25^b / 27), *kelimātlardan* "sözlerden" (4, s. 236^a / 33), *ḥayvānātı* "hayvanları" (4, 232^b / 6), *ağavātlar* "ağalar" (7, 143^b / 11).

Hatta *Seyahatnâme*'de *+lAr* çokluk ekinin Arapça kırık ve sağlam çokluk biçimli ikili çokluk biçiminin üzerine getirilmesiyle oluşan üçlü çokluk biçimlerinin de kullanıldığı görülür:

kümmelīnleri "kâmilleri, olgunları" (9, 13^b / 6), *aḥvālātın* "durumlarını, hâllerini" (3, 96^b / 23), *eşnāfātıdır* "sınıflardır" (8, 224^a / 2), *tevārīḥātında* "tarih kitaplarında" (9, 21^b / 6).

Arapçada *belde* "memleket" sözcüğünün çoğulu *bilād*, *büldān* şeklindeyken Evliya Çelebi aşağıdaki örnekte kendince kırık çokluk biçimi uydurmuş (belide) ve onu Türkçe *+ler* çokluk ekiyle tekrar çoğul yapmıştır:
belidelere "memleketlere" (6, 26^a / 17).

Bazen aynı Arapça sözcüğün hem tekil hem de çoğul biçimlerinin *+lAr* ekiyle çoğul yapıldığı görülür. Bu tarz kullanımlar aslında Evliya Çelebi'nin kendine özgü farklı ve keyfi kullanım biçimleri oluşturduğunun somut göstergesidir. Bu kullanımlar *Seyahatnâme*'de genellikle tekrarlardan kaçınma kaygısıyla oluşmuştur:

nehr-i ergene kenārında tā şoḡullı meḥemmed paşa cisrine varınca şehir tarafında biñ
‘adedden mütecāviz müfid [ü] muḥtaşar çalaşdan ve külbe-i aḥzāndan dükkānlardır.
‘anḳā bāzergānlar için kārḡir dekākīnler daḡı vardır ammā azdır. (3, 108^a / 8-10).

Evliya Çelebi, aşağıdaki örnekte Farsça *şehir* sözcüğünü önce Arapça kırık çokluk biçimiyle *-kendince-* çoğul yapmış daha sonra da *+lar* ekiyle ikili çokluk biçimi meydana getirmiştir. Burada kırık çokluk biçiminden yana olan keyfi tutumun nedeni şehir sözcüğünün tekrarından kaçınmaktır:

ve bu şehir sā’ir şühūrlara (şehirlere) *nisbet münevver ve bir rüḥāniyyet vardır. ādem bu şehre dāḡil olunca gūyā ḳalb gözi açılādü[şer].* (9, 17^a / 15-16).

+lAr çokluk eki, bazen çoğul biçimli (tesniye, cem’-i mükesser) sözcüklerden oluşan tamlamaların üzerine de gelebilmektedir:

vezīreyn-i muḥteremeynler "iki muhterem vezir" (6, 30^b / 4), *ḥukemā-yı ḳudemālar* "eski bilginler" (4, 227^b / 24).

Bazen Farsça tamlama yapısında çoğul olan tamlayan ve tamlanan unsurlarının her ikisinin de farklı çokluk biçimlerinden oluştuğu görülür:

dekākīn-i baqqallardır “bakkal dükkânlarıdır” (3, 107^a / 19), *eşcār-ı müşmirātı* “meyve ağaçlarını” (4, 229^a / 28), *cünūd-ı münāfikīnler* “münafık askerler” (7, 144^b / 6).

2.1.2.1.1.1.2.2. Arapça biçimler

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de Arapça çokluk biçimlerinden de sık faydalandığı görülür:

-1. *Tesniye (İkilik, ikili çokluk)*

+eyn

Seyahatnâme'de seyrek kullanılan Arapça çokluk biçimidir:

ķāzī' askereyn “iki kazasker” (3, 96^a / 14), *merreteyn* “iki defa” (3, 106^b / 32), *cānibeyni* “iki tarafı” (4, 227^b / 4), *haseneyni* “iki güzel şehzadeyi” (4, 235^b / 23), *tarafeynde* “iki tarafta” (1, 159^b / 29), *dāreynde* “iki dünyada” (3, 96^b / 3), *‘alemeyn* “iki alem” (9, 34^b / 1).

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de bazen ard arda gelen iki cümlede aynı anlamdaki ifade için farklı çokluk şekilleri kullanmıştır. Burada tekrardan kaçınma kaygısı ön plandadır:

göz+ler+i+niñ deliklerine birer ādem-i bī-bāk girer ve çıkar. hattā ‘ayn+eyn+i deliklerinde miskī kartallar āşiyān etmişler. (4, 238^a / 21-22).

Türkçe ve Farsça tamlamalarda bazen tamlayan ve tamlanan unsurlarının tesniyelerden oluştuğu görülür:

tarafeyniñ ‘askereyni “iki tarafın askeri” (4, 234^b / 1), *kaşreyne-i şirīneyne* “iki şirin saraya” (4, 234^b / 18).

-2. Cem'-i sâlim (Sağlam çokluk)

+ât, +vât, +yât

Seyahatnâme'de çoğunlukla Arapça sözcüklerin, seyrek olarak Farsça ve Türkçe sözcüklerin bu ekle çoğul yapıldığı görülür:

sicillâtda "resmî belgelerin kaydedildiği kütüklerde, sicillerde" (4, 227^b / 36), *ıtrıyyât* "güzel kokulu esanslar vb." (4, 230^a / 23), *maşrûfât* "harcanmış paralar" (5, 51^b / 31), *neferâtı* "askerleri" (5, 54^a / 33), *oburât* (< T. obur + Ar. +ât) "büyücüler, kan emici cadılar" (7, 151^b / 12), *agavât* "ağalar" (6, 21^b / 12), *ihvânât* (9, 35^a / 23).

Kırık çokluk biçiminde olan sözcüklerin seyrek olarak bu ekle tekrar çoğul yapıldığı ve bununla birlikte ikili çokluklar meydana getirildiği görülmektedir:

devâbbât (< çok. *devâbb* < tek. *dâbbe*) "yük ve biñek hayvanları" (6, 23^b / 20), *aħcârâtla* "taşlarla" (3, 107^a / 18).

Farsça tamlamalarda bazen tamlayan ve tamlanan unsurunun bu çokluk ekiyle çoğul yapıldığı görülür:

... *haşerât-ı levendât feryâd-ı zilgât etdiler.* (5, 58^b / 1), *hattâ cümle askere şarâb ve raķî ve boza ve pivo ve med nâm müskirât-ı mehmelât-ı çepelât-ı herzevât ...* (6, 26^b / 19-20).

+în

mücâhidîn "mücahitler" (2, 268^b / 11), *münâfiķîn* "münafıklar" (2, 273^a / 28), *hasûdîn* "hasetçiler" (2, 273^a / 28), *müverriķîn* "tarih yazarları" (3, 95^a / 27), *muşâhibîn* "padişahın özel işlerinde bulunan kişiler" (3, 96^a / 14), *sâlimîn* "sağ kalanlar" (5, 52^b / 19), *gânimîn* "zafer kazanan askerler" (5, 52^b / 19), *müfessirîn* "tefsir edenler, yorumlayanlar" (4, 235^a / 24), *muķarribîn* "Kur'an metinlerini padişah huzurunda yorumlayan hocalar" (3, 96^a / 14).

Çokluk eki bazen sözcük gruplarının üzerine de gelebilmektedir:

hasûd-ı münâfiķîn "münafık hasetçiler" (2, 273^a / 34).

Seyahatnâme'de bu çokluk ekinin bazen kırık çokluk biçimlerine gelerek ikili çokluk biçimleri meydana getirdiği görülmektedir:

kümmelinden "kâmillerden, olgunlardan" (P 10, 263^b / 4; Q 10, 266^b / 7).

Bazen Farsça tamlamada tamlayan (sağlam çoklukla) ve tamlananın (kırık çoklukla) birbirinden farklı Arapça çokluk şekilleriyle çoğul yapıldığı görülür:

‘*asākir-i muvaḥḥidīnimiz* "Allah'ın birliğine inanan askerlerimiz" (6, 20^b / 8), *ğuzāt-ı müslimānden* "Müslüman gazilerden" (2, 268^b / 14).

+ün

Seyahatnâme'de diğer biçim birimlere göre oldukça seyrek kullanılır:

ḥāzırūn "huzurda olanlar, bekleyenler" (2, 274^a / 9), *mü‘minūn* "müminler, iman edenler" (P 10, 267^b / 34; Q 10, 270^b / 34), *mezkūrūn* "anılanlar, adı geçenler" (4, 239^a / 1).

-3. Cem’-i mükesser (Kırık çokluk)

Seyahatnâme'de en çok kullanılan Arapça çokluk yapısıdır:

eḥibbā "tanıdıklar" (2, 267^b / 31), *küffār* "kâfirler" (2, 268^b / 30), ‘*asākir* "askerler" (2, 269^b / 2), *üsārānīn* "esirlerin, tutsakların" (5, 52^a / 7), *ğuzāt* "gaziler" (5, 61^a / 31).

Aşağıdaki örnekte çoğul *devābbāt* "yük ve binek hayvanları" sözcüğünün nicelik anlamı açık değildir. Ayrıca sözcük "hayvan" anlamını bünyesinde barındırmasına rağmen farklı bir kullanımla *hayvān* sözcüğü tekrar kullanılarak ad tamlaması yapılmıştır. Dolayısıyla burada Evliya Çelebi'ye özgü farklı ve yanlış bir kullanım vardır. Evliya Çelebi burada *devābbāt* sözcüğünü "yük ve binek" anlamında kullanmış olabilir ve çoğul anlamlı tamlamada çoğul anlamın hangi sözcükle verildiği açık değildir:

ve bu nevāḥīlerde nüfūs-ı insāndan ve devābbāt hayvānından "binek veya yük hayvanlarının" *cümlesi dest-i ‘asker-i islāma girüp ...* (6, 23^b / 20).

Ayrıca Evliya Çelebi *devābbāt* "yük ve binek hayvanları" (6, 23^b / 20) sözcüğünü tek başına da çoğul olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla bu kullanımın sözcük oyunu yapma amacıyla bilinçli olarak tercih edildiği şeklinde bir sonuç çıkarılabilir.

2.1.2.1.1.2.3. Farsça biçimler

Farsça çokluk biçimleri *Seyahatnâme*'de Arapça, Farsça ve Türkçe adlarla kullanılır:

+ān, +yān

dūstān "dostlar" (2, 267^b / 31), *seyyāhān* "gezginler" (2, 268^a / 13), *üstādān* "üstatlar" (2, 276^b / 18), *muṭribān* "çalgıcılar" (4, 229^a / 16), *gāfilān* "gafiller" (4, 231^a / 33), *sākinān* "bir yerde oturanlar" (6, 24^b / 32), *kaşşābān* "kasaplar" (1, 164^b / 8), *mü'ezzinān* "müezzinler" (2, 276^b / 21), *şādīkān* "içten bağlılığı olanlar" (P 10, 260^a / 10; Q 10, 263^a / 13).

Özel isimlerin de bazen bu çokluk biçimiyle çoğul yapıldığı görülür:

yunaniyān "Yunanlılar" (3, 95^a / 3), *āl-i 'oşmāniyāniñ güzīdesi* (2, 274^a / 35), *āl-i selçukiyān* "Büyük Selçuklular" (3, 95^a / 4).

Bu çokluk biçimiyle seyrek olarak ikili çokluk biçimleri de türetilmiştir:

hanāniyān (<*han+ān+i+yān*) "hanlılar, hanlar, hükümdarlar" (7, 143^b / 4), *ḥuddāmāniñ* "hizmetçilerin" (6, 23^b / 30).

Seyahatnâme'de bazen bu çokluk biçiminin Arapça sözcüklerden oluşan tamlamada her iki sözcükte de kullanıldığı görülür. Aşağıdaki örnekte tamlanan unsurdaki Arapça kırık çokluk Farsça biçim birimle tekrar çoğul yapılmıştır:

ḥuddāmān-ı maḥbūbān "erkek hizmetçiler" (4, 229^b / 33).

Bazen bu çokluk ekinin sözcük grubunun üzerine de geldiği görülür:

ve silāḥdār ve sipāhiyāndan daḥī beş yüz 'aded müsellaḥ fetālar cem' olup ... (3, 99^a / 36 - 3, 99^b / 1).

Seyahatnâme'de Farsça çokluk ekinin seyrek olarak Türkçe sözcüklere ve Türkçe ek almış Farsça sözcüklere de getirildiği görülür. Bu sözcükler, çoğunlukla meslek adlarıdır ve genellikle metin başlıklarında yer alır:

selānik yörükānı "Selanik yörükleri" (8, 223^b / 14), *sürüciyān* "çobanlar" (1, 167^a / 20), *ağılcıyān* "ağılcılar" (1, 167^a / 11), *yoğurdcıyān* (1, 167^b / 16), *ekmekçiyan* "ekmekçiler, fırıncılar" (1, 159^a / 34), *un elekciyan* (1, 160^b / 29), *çiftlikān* "çiftlikler" (1, 167^a / 3), *gözlemeciyan* "gözlemeciler" (1, 160^a / 6), *eşnāf-ı buğday çalkayıcıyan* "buğday eleyenler esnafı" (1, 160^b / 32), *südcıyan* "sütçüler" (1, 167^a / 34).

Bazen bu çokluk ekinin Arapça kırık çokluk biçimine de getirilerek ikili çokluk biçimi oluşturulduğu görülür:

huzzārān "huzurda, meydana bulunanlar" (4, 231^a / 23).

Seyahatnâme'de sayı sıfatlarıyla oluşturulan sıfat tamlamalarında sayı sıfatı birden büyük rakamsa tamlanan unsuru olan ad tekil anlama sahip olmasına rağmen sık sık çoğul yazılır. Bu kullanımın -Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere- farklı çokluk şekilleriyle oluşturulduğu görülür. Bu tarz yapılar, aslında Evliya Çelebi'nin Arapça etkisiyle farklı kullanımlar oluşturma amacının bir yansıması olarak da düşünülebilir:

bu iki nehirler abazaniñ hapeş dağlarından gelüp nehr-i kubana gider. (7, 154^b / 5-6), *yetmiş 'aded enhārlar* "yetmiş adet nehir" (4, 237^a / 27), *niçe yüz biñ elvān murgān* "yüz biñlerce rengârenk kuş" (8, 217^b / 28-29), *yüz yetmiş 'aded şühedālarımızı* (3, 101^a / 11-12), *iki fütühāt* (5, 61^a / 19), *ve cümle yüz elli 'aded dekākīnlerdir.* (7, 145^a / 25), ... *bu baħr-i van içre iki büyük cezāreler vardır.* (4, 237^a / 24), *hemān şişeler üstinden pertāb edüp zemīne kadem başup bu şişe üzre üç şişeler dahı koyup cümle on iki 'aded şişeler oldı.* (4, 231^a / 8-9), ... *yigirmi 'aded gümüş şahanlar ve sīm bardaqlar ve yedi 'aded gümüş kadehler ve üç altun kadeh ve elli 'aded yaylar ve yigirmi 'aded çarhlı muraşsa' mişāl kol tüfengleri ve on 'aded gümüşli kılıçlar ve üç aded gümüşli hāçlar ...* (6, 22^a / 30-32), *bu iki nehreyn-i 'azīm* "bu iki büyük nehir" (7, 154^b / 8), *anda dahı kırk elli hāneler vardır.* (9, 15^b / 16).

2.1.2.1.1.2. Adlarda iyelik

Bu ekler, adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir. Dolayısıyla

getirildikleri adların dışında fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesnelere şahıs olarak gösteren eklerdir¹⁸⁷ şeklinde tanımlanan iyelik ekleri, sık kullanılan eklerdir. *Seyahatnâme*'de farklı biçimlerde altı çeşit iyelik eki kullanılmıştır. Bu ekler içinde diğerlerine oranla en çok 3. kişi iyelik ekleri kullanılmıştır:

Teklik kişi

1. teklik kişi

+m, +ım, +im, +um, +üm

uçkur+ım+ı "uçkur: şalvarı veya iç donunu bele bağlamak için bunlara geçirilen bağ" (6, 21^b / 3), *benim el+im* (1, 159^a / 7), *karındaş+ım* (2, 275^a / 4), *düş+üm+i* "düşümü, rüyamı" (7, 144^a / 13), *kızlar+ım+Ø* "kızlarımı" (2, 266^a / 31), *vaşiyet+im* (2, 269^b / 33), *ibrāhīm+im* (2, 275^a / 15), ... "sultānım! eger *kal'a* içinde benim ev+im+i ve ehl [u] iyāl+im+i baña ihsān iderseñ saña müjde+m vardır." didi. (2, 271^b / 21), *pādişāh+ım* (1, 165^a / 30), *ma' lūm+um* degildir. (3, 106^a / 25).

2. teklik kişi

+ñ, +ıñ, +iñ

seniñ efendi+ñ (2, 275^b / 21), *yaş+ıñ* (3, 96^b / 6), *seniñ dahı ma' lūm+ıñ+dır* (4, 236^a / 2), *serdār+ıñ* (2, 274^a / 15), *konakbān+ıñ* ya' nī ev şāhib+iñ (7, 152^b / 10).

3. teklik kişi

+Ø

sene 10[7]6 māh-ı şevvālīniñ onuncı gün+Ø (günü) (7, 146^b / 27), ... *cezire-i girid bi't-tamām feth olacağ+Ø+Ø işāreti idi.* (2, 275^b / 23), ... *seykelde olan üsārāniñ fermān ile kânūn üzre penc-i yek+Ø* (... esirlerin beşte biri) *taleb olunduğda ...* (6, 25^a / 9-10).

¹⁸⁷ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 259.

+(y)i, +i, +ü; +sı, +si

kendü+si (2, 266^b / 1), *gürüldü+si* “gürültüsü” (2, 267^b / 15), *zerdûz+ı* “tacı” (2, 275^a / 17), *islâmbolîñ gökşu+yı* (8, 220^b / 28), *malatıyyeniñ aşpuzu+sı* (8, 220^b / 28), *bir+i* (onun bir tanesi) (9, 19^b / 4), ... *bālâdaki cild-i evvelde islâmbol binâ+sı evşâfında üsküdârîñ sebeb-i binâ+sı ve niçe kerre fetḥ [u] fütûḥ+ı ve cümle ‘imâret+i mufaşşalân taḥrîr olmuşdur.* (2, 276^a / 23-24), *Ve bir şerîfeli bir ṭabaḳa minâre+sı vardır.* (2, 277^a / 2), *cebeci ‘alî nâm mürtediñ bögr+ü+ne* (5, 58^b / 22-23).

Bazen ad tamlamalarında iki iyelik eki üst üste gelebilmektedir:

gûlâmlarımızîñ bir+i+si (2, 266^a / 9), *ḳapudan ḥasan paşa ḳal‘alarınıñ üç+i+si* (5, 55^a / 21-22), *bu vâḳı‘a[yı] gördüğimiziñ şabâḥ+i+sı* (7, 143^b / 21), *ḳoyunı ve ḳuzusı ve tereyağ+i+sı meşhûr* (3, 108^a / 13-14).

Seyahatnâme'de 3. teklik ve çokluk kişi için kullanılan *+sı* ekinin Tatar Türkçesiyle konuşan bir Çerkez'in konuşmasında 1. teklik kişi için de kullanıldığı görülür:

... *çerkes eydir: "aşañ bu bal benim baba+sı (babamın) baldır." der.* (7, 155^a / 24), *bir gün bu diyârda bir ḳabaḳda mihmân olup ḳonaḳ-bânımız olan çerkes âdemlik idüp fi'l-ḥâl ṭaşra çıkup sehel eglenüp geldi ve meydân-ı maḥabbete şıḡın derisinden şofra getirüp bir ağaç tekne laṭîf revâḳ gibi bal ve bir tekne peynir ve bir tekne paşta getirüp "aşañ ḳonaḳlar ḥalâl bolsun. benim baba+sı cānı şavasın." ya‘nî "balı yeyiñ ḥalâl olsun. atam cānına deḡsin." didi.* (7, 155^a / 20-22)

Aşağıdaki örnekte, 3. teklik kişi iyelik eki 2. teklik kişi iyelik eki işlevinde kullanılmıştır. Bu kullanımın inceleme metnimizde başka bir örneği yoktur. Yazım yanlış olması da ihtimal dahilindedir:

inşâallah ba‘de'l-fetḥ manşûr ve muzaffer geldikde saña ‘ıvazın iderim ki huzûr-ı ḥaḳḳa yüz+i (yüzün) aḳ gidesin. (2, 269^b / 33-34).

+sı eki aşağıdaki örnekte 3. çokluk kişi işlevinde kullanılmıştır:

cümle ṭoḳuz maḥalle ve kırḳ miḥrâbdır ancak üçü cum‘adır, mâ‘adâ+sı (diğerleri) *zâviyelerdir.* (P 10, 272^a / 4-5; Q 10, 269^a / 4-5).

Birden büyük sayı adlarının tamlanan olduğu durumlarda tamlayan unsur çoğul olsa bile iyelik eki tekil kullanılmaktadır:

meger iki ‘aşîret begleri birbirleriyle bu maħalde ceng-i ‘azîm idüp ikisinden de bir cān ħalāş olmayup bu maħal[d]e depe depe yığılı püşteler vardır. (7, 152^b / 25-26), (onların) ikisinde (1, 163^a / 29).

Çokluk kişi

1. çokluk kişi

+Ø

...bizim adalar+Ø+Ø (... adalarımızın) içinde venedik kâfiriniñ ceziresidir ... (2, 271^a / 31), bizim keştîler+Ø “bizim gemilerimiz” (3, 97^b / 18), bizim sandal+Ø+a (2, 265^b / 2), bizim elvend ağaları+Ø+ndan (3, 100^a / 33), bizim donanma+Ø (3, 97^b / 18).

+mız, +miz, +imiz, +ımız

gideceğ+imiz (2, 264^b / 18), kavuğlar+ımız+la (2, 265^a / 31), bar+ımız¹⁸⁸ "hepimiz" (4, 239^b / 36), iki+miz (5, 60^b / 8), bizim mülk+imiz+ı (2, 274^b / 11), şalāħ+ımız (2, 274^a / 11), cümle+miz+Ø "hepimizi" (2, 264^b / 36), kaçkı+mız (2, 266^b / 21), bizim kıalyonlar+ımız (1, 165^a / 30-31).

Bu iyelik eki bazen sözcük gruplarının üzerine de gelebilmektedir:

‘asker-i d[er]yā mişāl+imiz "oldukça kalabalık askerimiz" (2, 274^a / 14), cezîre-i girid+imiz (2, 274^b / 4).

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de 1. teklik kişi iyelik ekinin yerine bir alçakgönüllülük ifadesi olarak genellikle 1. çokluk kişi iyelik ekini kullanır:

... ‘ammi+miz (amcam) kara muşafā beg binā etmişdir. (9, 24^a / 28), ... peder+imiz dervîş meħemmed ser-zergerān-ı dergāh-ı ‘ālî (2, 275^b / 33), ... cān ħavliyle şināverlikde bi-sehl mahāret+imiz (maharetim) olması sebebiyle el kol atarağ çabalayarağ cenāb-ı ħağğa bir āh-ı dil-süz çeküp ... (2, 265^b / 5-6), hemān ħağîr (Evliya Çelebi) eytdim: "yā

¹⁸⁸ *Seyahatnâme*'de Ahlat ağzına ait bir sözcük olarak geçer.

sulṭānım, āyā aşlı ne ola kim siziñ pehlivanlarıñız ğālib, ğayrılar mağlūb ola. bu ḥod malūm+ımız+dır kim dest ber-bālā-yı dest ile'l-‘arş demişler. bunda bir ḥikmet vardır kim dā ’imā siziñ pelivānlarıñız ğālib ola." didim. (9, 23^a / 2-4).

Aşağıdaki örnekte *+miz* eki, 1. teklik kişi eki *+ım* ile birlikte paralel bir yapı oluşturmuştur. Burada *+miz* eki 1. teklik kişi eki *+ım* işlevindedir:

... ḥaḳīr melek aḥmed paşanıñ dest-i şerīfin būs idüp du‘ā-yı ḥayr ile yūsuf ketḥudā ile beş ğulām+ım ve bir sebūkbār seyishāne+miz ile seykel seferine ‘azīmet etdik. (6, 20^a / 11-12).

2. çokluk kişi

+Ø

bir ğün ḥan eṣnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa+Ø bize deve kīnlī olduĝın bildirüp rahovada ḥayme içre bize şūret-i ḥaḳdan görinüp naşīḥat yüzinden bize otuz yıllıĝ māddeleri yüzümize urdı. bu siziñ paşa+Ø+dan iḥtirāz üzre olmalıdır. ammā olmaya, illā ḥayr!" didi. (4, 236^a / 30-32).

+ñız, +ñiz, +ıñız, +iñiz, +üñüz

vücūd-ı şerīf+iñiz (2, 274^b / 1), du‘ā+ñız+Ø "duanızı" (4, 240^b / 7), feryādnāme+ñiz (5, 59^a / 31), liman+ıñız+a (2, 274^b / 36), yardımcı+ñız (5, 57^a / 8), yüz+üñüz (5, 61^b / 16), siziñ ecdād-ı ‘ıḳāmlar+ıñız+dan berü irşiyile intiḳāl iden vilāyetler+iñiz+i (2, 274^b / 11-12), ... siziñ şeker+iñiz+e ne iḥtiyāc. (1, 165^b / 14-15), at+iñiz (3, 100^b / 10), ... siziñ gedig+iñiz+de olan ümerālara ‘ibret ola. (5, 61^b / 34).

Aşağıdaki örnekte *+ıñız* saygıdan dolayı 2. teklik kişi iyelik eki işlevinde kullanılmıştır:

ḳarındaş+iñiz "kardeşin (Melek Ahmet Paşa)" (4, 236^a / 34).

3. çokluk kişi

+Ø

ve cümle on yedi mihrâbdır. dördi cāmi‘dir, mā‘adā+Ø (diğerleri) mesācidlerdir. (9, 21^b / 19)

+lar, +ları, +leri

kendü+ler “kendileri” (2, 271^b / 27), aşıl+ları "kökleri, soyları" (4, 239^a / 1), cümle buğdayıñ başağ+ları yığın içinde ve kök+leri taşrada olup (6, 26^b / 28-29), ... yüz+leri ve göz+leri açık saña hizmet iderler. (7, 250^a / 29), el-ḥāşıl bu taman şehriñiñ enderūn [u] bīrūnında cümleten toğuz mihrâbdır. beşi şalāt-ı cum‘a edā olunur cevāmi‘lerdir. ğayrı+ları (diğerleri) ümmeten dörd ‘aded maḥalle mesācidleridir. (7, 145^a / 27-28).

Çokluk eki aşağıdaki örnekte saygıdan dolayı 3. teklik kişi için kullanılmıştır:

kendi+ler “kendisi” (1, 158^a / 1).

2.1.2.1.1.3. Adlarda durum

Hal, ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifâde eden gramer kategorisidir. İsimlerin, etrafındaki kelimelerle olan münasebetleri çeşit çeşit olduğu için birçok halleri vardır¹⁸⁹. Adlarda durum, değişik işlevlerdeki durum ekleri ve bunlarla birlikte veya yalnız olarak kullanılan çekim edatları yoluyla gerçekleşir¹⁹⁰:

¹⁸⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1998, s. 129.

¹⁹⁰ F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 180.

2.1.2.1.1.3.1. Amaç (hedef) durumu

Amaç durumu, eylemin hangi amaçla yapıldığını belirten ad durumudur:

+Ø

... kefere ve fecere gemileri ejder-i heft-ser gibi *kal'aya imdād+Ø* (yardıma, yardım için) *geldiler ...* (2, 272^b / 12-13), *inşāallah üç günde ve dörd günde kırk biñ bucağ tatarıyla ve altı biñ benim 'askerimle ve toplar ile sizlere imdād+Ø yetişmek üzereyiz.* (5, 59^a / 33-34).

+a, +na, +ne, +ye

... *devām-ı devlet-i pādişāhī+ye du'ā idesiz.* (2, s. 272^b / 30), ... *urus şaykalarının birkaçın bozup kal'a ta'miri+ne iskeleler yapıldığı haberi yūsuf kethudā mektūbıyla gelüp ...* (5, 53^a / 33-34), ... *ammā kefereleri kırallar+a dā'imâ 'āşilerdir.* (6, 22^b / 29-30), ... *pādişāh eydür: "işte murād paşa lalamda biñ kisem var, anı taḥşil idüp donanma mühimmātu+na şarf eyle" deyince ...* (3, 96^a / 24-25).

+a karşı

... *Yūsuf Paşa kal'a altından küffâr-ı hār+a karşı 'alā rağmi'l-a'dā'l-a'dā bir alay olmuşdur ...* (2, 271^a / 19-20).

+dan, +den, +ndan

ve müsāfirhāneleri başkadır ammā her müsāfirhānede birer ikişer çerkes ādemleri uyumayup müsāfirleri hırsız+dan (hırsıza karşı) *muḥāfāza iderler, gārīb-dost ādemlerdir.* (7, 150^b / 10-11), *lākin kıble ve cenūb ve şarğ rüzgārları+ndan* (-e karşı, +dan korunmak için) *emīn degildir, ammā şimāl ve yıldız ve baḫı ve qarayet+den emīn liman-ı emāndır.* (8, 216^a / 32-33).

deyü

... yine sene 786 târihinde ğāzî evrenos fetih idüp bir dağı küffâr-ı hâksâra cāy-ı me'men olmasın **deyü** kal'asın cā-be-cā rahnedâr etmişdir. (8, 218^b / 2), ba' dehu bu demirci şehri sulţân bāyezîd-i velî destine girince bu demirci kal'asın celālî ve cemālî zabt etmesinler **deyü** münhedim etmişlerdir. (9, 24^a / 20-21), ... gözleme ve loğmaya şay yağı komasınlar **deyü** birer yahūdî dîdebân bekler. (1, 160^a / 21-22).

+nda, +nde

ve öyle ta'āmı+nda (öğle yemeği için) seksen güne mümessek bahârlı ni' met-i nefîseler cümle mertebânîlerle gelirdi ve kindi ta'āmına cümle mücevher gümüş suhûnlar ile seksen elvân ni' met-i perverdigâr gelirdi kim niçe biñ elvân bahârların rāyîha-i tayyibeleri âdemiñ damâğın mu'aţtar iderdi. (5, 51^a / 18-20), ... vaşfi+nda (vasfını anlatmak için) lisân kâşır ve midhâti+nde (övmek için, övmeye) kalemler kâsirdir. (8, 216^b / 2).

içün

ve yedigim nân halâl-i zülâl olsun **içün** kâhîce zirâ'at edüp ... (4, 228^b / 31-32), bir mağrame ve bir şoğan **içün** âdemi katl iderler zirâ metâ' bulunmaz. (7, 156^b / 6-7), def'-i ğam **içün** şehzâdeleri oynadırken birkaçının burunları kanayup ... (2, 275^a / 32-33).

Evliya Çelebi, tekrardan kaçınmak için bazen aynı cümlede sebep bildiren farklı biçim birimlere başvurmuştur:

bu haķîr-i pür-taķşîr bu lisândan dağı mecmû'a-i müsevvedâtımızda bulunsun **içün** ve seyâhatda lâzım ola **deyü** endek taħrîr idelim. (7, 157^b / 25-26).

uğurına, uğuruna, +iñ uğuriña

ammā müsāfirleriniñ bir dāne-i ħardalları uğurına (için) *ölücilerdir.* (7, 150^a / 27), *Ve her ne kadar ħaşmıñ olsa ol ħonaħbāniñ ħazanında*¹⁹¹ *olan komşılar ile sen+iñ uğuriña ölürler.* (7, 152^b / 9), *... cān başlarıyla dīn-i mübīn uğuruna çalışdılar ...* (5, 61^b / 25), *"sulṭānım niçün bize ħaber etmeden mühri verdiñiz? sen+iñ uğuriña cümle kırılırdık"* *deyü paşaya* *ıtāb-āmiz sözler söyleyüp ağladılar.* (3, 104^a / 22-23).

2.1.2.1.1.3.2. Araçlık durumu

Araçlık durumu, *eylemin hangi vasıtayla, ne sayesinde gerçekleştiğini / gerçekleştirildiğini gösteren*¹⁹² *durumdur.*

+Ø

... cümle kullelerin melek aħmed paşa tahta şindire+Ø (ile) *örtüp ma‘mūr u müzeyyen kulleler oldı.* (5, 55^a / 1), *ħālā ol mermer ħubbe üzre lisān-ı yunanca+Ø feyleħos ħakīm kıızı ismini ve bu taşu getiren pehlivāniñ ismini yazup pehlivān ismi ‘amlākadır demiş.* (8, 217^a / 22-23), *... eṭrāfi cümle muşanna‘ parmaħlık+Ø çevrilmiş ħarabzanlı naħş-ı bükalemün-ı ‘ibret-nümün bir ħaşeb ħubbeli semā‘ ħānesi var ...* (8, 227^a / 6-7), *... daħı fevķı sūtūħı kireç+Ø sıvalıdır, ħurşum+Ø örtülü degildir.* (P 10, 263^b / 33-34; Q 10, 266^b / 35-36), *cümle evleri saz+Ø ve ħamış+Ø örtülü ve çit+Ø örülü ikişer ħapulu evlerdir.* (7, 150^b / 6-7).

+a, +e, +ne, +ya

... āyetiyle kelime-i şehadet+e meşħül oldum. (2, 265^a/16), *ümiddir kim pādişāhıma ħayr du‘ā alup dīn-i mübīn ħayreti+ne niçe işler görüp yüz aħları idelim.* (3, s. 96^a / 24), *... ħaħire evvelā bir semmūr ħafası yeşil çuħa+ya ħaplı kürk ve serāvīl ħamīşe varınca ...* (4, 236^b / 3-4), *... belķis anayı sebā şehrinde periler+e getirdüp tahtını rüzgār+a götördüp ...* (8, 222^b / 33), *... yaş deve derisi+ne* (derisiyle) *şarup baħdād güneşine bıraħup ...* (7, 149^b / 14).

¹⁹¹Sözcük, قراننده biçiminde yazılmıştır. *ħazan* "Çerkez hanesi veya yerleşim yeri". Bilgi için bk.: R. Dankoff, *Evlıyā Çelebi Seyahatnāmesi Okuma Sözlüğü*, 149.

¹⁹² Muharrem Daşdemir, *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 129.

+nca, +nce

andan 5 sâ'atde göller kenârı+nca acı şular içerek kâhice kıumsal yerler geçerek ... (7, 145^b / 3-4), ... ol gice kalķup ilġar ile karadeñiz kenârıyla gidüp ħvâce deresin atlar ile geçdik. Bu dere şol tarafda durujunķa vilâyetinden gelüp bu mahalde karadeñize munşab olur küçük şudur. ol suyu geçüp karadeñiz kenârı+nca taraf-ı şimâle 5 sâ'atde ... (5, 54^a / 11-13), ... yârânlar ile ġarb cânibine yine bozdaġ etegi+nca ma' mür kıurâlar 'ubür idüp nice temâşâlar iderek ... (9, 27^a / 12-13).

+da, +de, +nda, +nde

evvelâ bu şehir içre sicillât+da mastūr on bir gūne emrūdı olur kim şehir-i malatıyyede olmaz. (4, 234^a / 15-16), ve bu câmi' içinde bir âb-ı ġayât kıuyusu var. ısıtmalı âdem içse istifrâġ idüp şuyı+nda ġasl etse bi-emrillahi te'âlâ ġummâ-yı muġrıķaya mübtelâ ise de ġalâş olur. (8, 226^a / 31-33), ... ol ġâdişede niçe kerre yüz biñ cân hulâġū ġan tatarları elleri+nde helâk oldılar. (7, 149^b / 18-19), ... deyü ketebesı yanında lisân-ı türkî+de taġrîr eylemiş. (6, 18^a / 11-12), ... şarı pirinc kefeli terâzüler+de vezn idüp ... (1, 166^b / 21).

+dan, +den, +ndan

hemân mu'aţţal durur kal' a dibiñde şurenmi şuyı+ndan bir degirmeni vardır. (2, 277^a / 18-19), ve cümle dîvârları şazlar+dan örülidir. (7, 145^b / 28-29), ... birkaç tatar şehbâzları kıurşum+dan ve niçe yeñiçeriler oķ+dan şehîd olunca ... (6, 24^a / 12), ba'zı üstâd-ı kâmilleri kıalbūr içre buġday ile türâbı ayırıp çalkaya çalkaya buġday+dan "lâ ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), ... bir gūne şırma+dan at ġoţası örer ... (4, 228^a / 20).

Bu ek için "yer" in araç olarak kullanıldığı durumlarda da bu işlev söz konusudur¹⁹³:

... bunları kıara+dan birer birer muġâşara idelim. (3, 98^a / 10-11), mışırđan kıalyüba ve manşūr ve dimyâta gidenler bu köprü+den 'ubür iderler. (P 10, 261^b / 13; Q 10, 264^b / 12-13), ... nehr-i kıoķol kenârı+ndan asker-i islâm ile seykel seferine 'azîmet olındıķda

¹⁹³ Muhsine Börekçi, "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, Ankara 2007, s. 266.

... (6, 19^b / 23).

+la, +le, +ıla, +ile, +yle, +yla; +ımla, +ım ile; +ile, ilen

Seyahatnâme'de oldukça sık kullanılır:

... ol gice *kalķup ilgar ile karadeñiz kenarı+yla* gidüp *hväce* deresin atlar ile geçdik. Bu dere şol tarafda durujunķa vilāyetinden gelüp bu mahalde karadeñize munşab olur küçük şudur. ol suyu geçüp karadeñiz kenarınca taraf-ı şimāle 5 sâ'atde ... (5, 54^a / 11-13), Andan *haķir bir daķı karadeñize gemi+yle* çıķmaķa tevbe-i nasūh etdim. (2, 268^a / 33-34), ... *parmaķı+yla* kendi gözin çıkarup *la'ın* oldu. (2, 272^a / 28-29), ... *cezire-i giride mühr+ile* gidüp *ķandiyeyi* fetħ idelim. (3, s. 96^a / 23), *diller ile* ta'bir ve *ķalemler+le* tahrir olunmaz. (7, 146^a / 14-15), ... *üstümüñ başımıñ necāsetin hañçerim+le* sildim ... (6, 21^b / 3), ... *at dağlağıları+yla* vücūdın dağladılar ... (6, 23^b / 2), *ba'zi saķķalar ķamışdan şu paţlanķıcı ile* halk üzre nihānice şu serpüp *şaķalar iderek* 'ubür iderler. (1, 160^b / 14-15), ve bu *ķapucıklardan içeri girince şehir içre yoķuş aşağı daracık yollar ile* gidüp ... (7, 145^a / 4), ... *boğaları ve danaları çatal yularlar ile* keşā-keş ikişer ve dörder ādem çekerek 'ubür iderler. (1, 168^b / 18-19), *mezkūr şomunı daķı bu şu ile* yoğurup ekmek etdüklerinden pembe mişāl ekmeği olur. (2, 277^b / 4-5), ve *siykil taburından alınan on iki şāhi toplar var ammā anlar ilen* daķı maşlahat bitmez. (6, 23^a / 1), *ba'dehu sehhār ve sehhāreler ve keheneler ol ayularıñ panzehirlerin alup an+ımla* niçe yüz biñ güne siħr idüp *hāriķ-ı 'āde şeyler iderlermiş*. (8, 221^b / 25-26), *inciri ve üzümü meşhürdür, an+ıñ ile* geçinirler. (9, 24^b / 26), ... *haķkarı vilāyeti içre van deryāsi kenarı+yla* vana gider. (4, 236^b / 36 - 4, 237^a / 1), ... *bu ķulleleriñ öñinden özü nehri+yle* urus şayķaları geçmemek için ... (5, 55^a / 32), ... *cümle ziyāfetleriñ muhāsebesi bu haķiriñ der-i defterinde dest-i haţtım+la* mesārif-ı ziyāfet tahrir olunmuşdur ... (5, 51^b / 29-30), ... *ba'zi zamān ka'r-ı deryāda balıķa ve nehenge rāst gelüp ol bıçağ+ıla* cidāl idüp *iħtimāldir halāş ola*. (1, 163^b / 12-13).

yüzinden

bir gün *han ešnā-yı kelāmda eydür*: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve kınli olduğım bildirüp rahovada *hayme içre bize şuret-i haķdan görünüp naşihat yüzinden* (nasihat vasitasıyla, yoluyla) bize otuz yıllık māddeleeri yüzümüze urdı. bu siziñ paşadan *iħtirāz üzre olmalıdır. ammā olmaya, illā hayr!" didi*. (4, 236^a / 30-32).

2.1.2.1.1.3.3. Ayrılma durumu

Bir yerden veya şeyden ayrılmayı, uzaklaşmayı, kurtulmayı bildiren¹⁹⁴ durumdur:

+dan, +den, +ndan, +nden

... bir top mehemmede urunca mehemmediñ başı+**ndan** zerdüz tacı düşüp burnından kan akup serāsīme oldu. (2, 274^b / 36 - 2, 275^a / 1), Bir alay māl+**dan** ve rızık+**dan** ve 'ırz+**dan** ayrılmış ... (3, 101^a / 32), ... hemān han at+**dan** piyāde olunca (inince) ... (5, 50^b / 11), ... ammā bir fi'l-i şeni' idem diyen ādemi ev+**den** kovarlar yāhūd katl iderler. (7, 150^a / 30), çerkesler segirdüp birbirleri+**nden** ırdılar ... (7, 151^b / 29), ... vilāyetim el+**den** gitdi ... (1, 157^b / 32), zīrā yevm-i 'āşūrda tūfān+**dan** hālāş oldılar. (1, 162^b / 11).

2.1.2.1.1.3.4. Benzerlik durumu

Benzerlik durumu, bir ismi sıfat, bir eylemi de durum işlevi açısından başka bir isim veya eyleme benzeterek, bunlar arasından benzeyen-benzetilen ilişkisi kuran isim hâlidir¹⁹⁵:

+Ø

paşa-yı müdebbir eydir: "pādişāhım, siz berekātūñızla geldiñiz. biz āl-i 'oşmān 'askeri gibi deryā+Ø 'askerden kocınmazız, nolsa gerek" didiler. (5, 51^a / 3-4), ... her bir zeyt yağı kaçresı birer hūrşid-i dıraḥşān+Ø (güneş ışığı gibi) olur ... (1, 163^b / 2), ... sūr-ı zifāf vār şenlik şādumānlar ile ahālī-i Özüniñ giceleri leyle-i kadir+Ø (geceleri Kadir Gecesi gibi) rūzları gūyā rūz-ı 'id-ı azhā oldu. (5, 54^b / 5-6), nicesi şorcadır, niçe yüzi āb-ı hayāt buz pāre+Ø kuyu şularıdır. (8, 227^b / 20-21), hattā anaḥolıda kırmızıya müte'allık bir şey medḥ olınsa "kayacık şahtiyānı ve kirazı gibi kırmızıdır" derler. ve dilberānlarıñ yanaqları ve lebleri medḥ olınsa "kayacık kirazı+Ø dudaklı bir serfirāz-ı cihān dilberdir" derler. (9, 28^b / 11-13).

¹⁹⁴ F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 182.

¹⁹⁵ F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 182.

+a, +e

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de *dön-* eylemi ile birlikte kullanıldığı durumda benzerlik bildirir:

... *yūsuf kethudā daḥı gördüm ki қаған arslan+a dönüp ejder-i heft-ser+e dönüp cümle 'askeri birbirine қатуп шеб [ü] rüz çengleri teraққıde olup cenge āhenk iderlerdi ... (5, 59^b / 7-8), ... küffār topa tutulmuş maymūn+a dönüp henūz ḥābdan bīdār olur gibi қудurmuş yılan+a dönüp eyle ḥıyel ü şeytanat ve āteşbāzlıklar idüp cümle gūzāt-ı müslimīni kebāb eyledi. (2, s. 271^b / 3-5).*

+a *ḳarīb*, +na *ḳarīb* "+a yakın, gibi"

lisān-ı ahlāt-ı qādīm: ammā lisān-ı çağataya ve lisān-ı moğol+a ḳarīb bir lehce-i ğayr-ı mükerrerdır. (4, 239^b / 34), ve bu+ñā ḳarīb 'aşren fe-'aşren imām şāfi'ī ḥavuzı¹⁹⁶ vardır ... (P 10, 263^b / 41-42; Q 10, 263^b / 42).

+a *mānend*, +e *mānend*, +ñā *mānend*

... *diyār-ı āl-i 'oşmānda bu+ñā mānend bir vūzerā cāmi'ı yoқdur. (3, 107^b / 24), ... her biri ḥiṣār-ı ḳavīler+e mānend düyūrlardır. (6, 29^b / 3-4), ... bu toplar+a mānend toplar meger ḳal'a-i rodosda yā aқdeñiz boğaz ḥiṣārlarında ola ... (8, 224^b / 31-32), Zamāne doğramacıları añ+a mānend bir kürsī-i vālā etmege kādır degillerdir. (2, 276^b / 29-30), bu+ñā¹⁹⁷ mānend niçe biñ yerlerde ṣağır ü¹⁹⁸ kebīr ḳanādīllerden oḡağlar ve miḥrāb u minber ve mühr-i süleymān ve şemse ve bardaқ ve ḳabaқ eşkāllerini ḳanādīllerden eşāreler idüp meydān-ı melāḥatı nūr iderler. (P 10, 266^a / 12-14; Q 10, 269^a / 11-13).*

āsā

niçe biñ bunuñ emşāli kimesnelere mesīḥ āsā ḥayāt verir. (4, 227^b / 28-29), ... dūd-ı bārūd-ı siyāh kehkeşān āsā semāya ḳad-keşān oldu. (6, 19^a / 26-27), ve yedi sekiz kerre

¹⁹⁶ Sözcük, Q nüshasında *خوضی* biçiminde yazılmıştır.

¹⁹⁷ Sözcük, P nüshasında *بونه* biçiminde yazılmıştır.

¹⁹⁸ Q nüshasında yoktur.

havz-ı pākine girenleriñ vücūdında harâretten bir şey' kalmayup vücūdı pembe mişāl şahme olup dürr-i beyz āsā olur. (9, 20^b / 25-26).

+ca, +ce

ammā ol 'aşırdan beri sağ kıçı leng+ce idi. (4, 229^a / 14), ... "hele bir ma'kūl+ca ma'rifet gösterse!" didi. (4, 232^a / 3-4), ... hınzırın dağı sekiz ve on 'aded ala+ca ve kara+ca ve sarı+ca çuçkalari, buhuqlari ve hırcalari olur ... (1, 269^b / 20).

+cileyin

biz+cileyin bir pespāye ve ednā penç pirimden girid ceziresin ricā eylemişsiz. (2, 274^b / 1-2), bizim gibi fakir, siziñ gibi pādīşāh-ı 'azimü'ş-şāna eylece mahşüldār cezireyi verince siz+cileyin pādīşāh-ı 'ālī-vaqārdan ricā [ve] temennāmız oldur ... (2, s. 274^b / 6-8).

+dan

bir gün han eşnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve kīnli olduğın bildirüp rahovada hayme içre bize şüret-i haq+dan (gibi) görünüp naşihat yüzinden bize otuz yıllık mādeleri yüzümize urdı. bu siziñ paşadan ihtirāz üzre olmalıdır. ammā olmaya, illā hayr!" didi. (4, 236^a / 30-32).

gibi, +im gibi, +iñ gibi

... top gülleleri karpuz gibi bunlarıñ arasında yuvarlanup gezer. (5, 59^b / 33-34), ... 'asker-i islām dal-şātūr-ı muhammedī ile küffār içine aç kırd koyuna ve aç koyun tuza segirdir gibi segirdüp ... (5, 60^b / 23-24), ve 'asākir-i deryā mişāl mūr māra üşür gibi tabura üşüp ... (6, 21^a / 13-14), saña idenler yakın zamānda sen+iñ gibi olsun. (2, s. 273^a / 31), biz+im gibi fakir, siz+iñ gibi pādīşāh-ı 'azimü'ş-şāna eylece mahşüldār cezireyi verince sizcileyin pādīşāh-ı 'ālī-vaqārdan ricā [ve] temennāmız oldur ... (2, s. 274^b / 6-8), hattā anaṭolıda kırmızıya müte'allıq bir şey medh olinsa "kayacık şahtiyānı ve kirazı gibi kırmızıdır" derler. ve dilberānlarıñ yanaqlari ve lebleri medh olinsa "kayacık kirazı dudaqlı bir serfirāz-ı cihān dilberdir" derler. (9, 28^b / 11-13).

güne "gibi"

tāze peynirler ve gölemez ve kaymak ve yoğurd ve kesmik ve süd ve ağız ve teleme peyniri ve hoşmerim ve tereyağı ve ayran ve pışav ve may ve kertme bu güne çoban ni^cmetleri olur kim pādīshāh mālīk degildir. (1, 167^a / 13-15), ... bu giridiñ ibtidā fetħi du^cāsın ve şehzādegānlarıñ aḥvāl-i pūr-melāllerin pederimiz dervīş meḥammed serzergerān-ı dergāh-ı ^cālī ve muşāḥib-i şehriyārī bu güne hikāye iderdi. (2, 275^b / 32-33).

güyā ... gibi, güyā ... vār

... deryā mişāl güyā şatṭı'l-^carab gibi karadeñize maḥlūt olup bu maḥalda on mil ve yedi mil enli nehirdir. (5, 55^b / 23-24), ... güyā kuğu gibi beyāz münevver bir kapulı ve yedi keniseli ve mükemmel cebeḥāneli ḥavālesiz iki kat ḳal^ca-i şirindir. (6, 26^b / 13), bāḥuşuş aşağı sūr-ı kebīriniñ ḥandaḳ-ı ^camīki içre nehr-i seykel deverān u cereyān idüp leb-ber-leb olup güyā bir buḥeyre vār talatṭum ve temevvüc idüp durur. (6, 23^a / 3-4).

ḳadar

... gicelerimiz ḳadar (gecelerimiz gibi) rūzlarımız rūz-ı ^cid olup şeb [ü] rūz umūr-ı mu^cazzamayı seyr[u] temāşāsın iderdik. (3, 96^b / 21-22).

maḳūle, maḳūlesi "gibi"¹⁹⁹

^carabistānda bu maḳūle ḳanādīl tezyīnine eşāre ta^cbīr iderler. (P 10, 266^a / 9-10; Q 10, 269^a / 9), ... ḥalīfeleri tuḳ ḥavānlar içre besbāse ve kebābe ve dārçin ve dār-ı fülful ve ḳāḳūle ve ḥavlān ve ḥavlıncān ve ^cūdül-ḳahr ve zencebīl maḳūlesi edviyeleri dögüp ... (1, 158^a / 28-29), zīrā kuş gözi mişāl yeşim ve pīrūze ve balgamī ve kehribā ve ^caynu's-semek ve ^caḳīḳ ve yemenī ve sīlān maḳūlesi taşlar ile ruḥām olmış ^cibret-nümā bir ḥammām-ı rūşenādır. (4, 230^a / 12-13), ne şan^cat idügin ve dağlarında olan ma^cādinler ne idigin aşlā bilmezler, bir alay dağı ve bāğī behā'im maḳūlesi (... benzer, gibi) oğuz ādemlerdir. (7, 154^a / 22-23).

¹⁹⁹ Bu çekim edatıyla ilgili bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.1.3. Benzerlik edatları bölümüne bakınız.

mişāl, mişāli

*han ol dereniñ aşığısına bir sedd-i iskender binā idüp deryā **mişāl** bir buhayre oldı. (4, 229^b / 13), hālā kırmızı bir parankona çukalar ile mestür altun **mişāl** toplar idigi cümle manzûrımız olmışdır. (6, 30^a / 8-9), ve bu kal'aniñ ekseriyyā kulle ve ebrâcları balık sırtı **mişāl** dirsek dirsek olup ... (8, 224^b / 8), ... çam dırahtları ve niçe bin günâ-gün şecere-i müşmirât nağılları sebze-püş cüvânân **mişāli** her kişiniñ hizmetinde sâyedâr iden şecerâtlarıñ hisâbın hallâk-ı 'âlem bilür. (8, 221^b / 19-20).*

mişilli "gibi" (< Ar. misl + T. +lig²⁰⁰)

*... müyesser, 'anter, seylân **mişilli** nâmları var. (8, 220^b / 2), lâkin midye istiridye **mişilli** deryâ böcekleri çok olup kefereler yerler. (8, 222^b / 25-26), bu câmi'îñ cānib-i şelâşında olan revzenleriñ hâricinde hadîka-i iremzâdü'l-imâd **mişilli** bir gülistānı var kim ... (2, 276^b / 29-30), ... cümle şâfinātü'l-ciyâd **mişilli** atlara cümle gâzîler süvâr olup ... (6, 29^a / 5-6).*

+nde

*bâdem lezzeti**+nde** bir gûne cevizi olur kim mudurnı cevizi meşhûr-ı âfâk'dır. (3, 95^a / 36), ve bu dağlarda fişdık lezzeti**+nde** lezîz üç köşeli bir gûne meyve biter ... (6, 20^a / 15-16).*

+ne göre

*... hâzret-i nûh cibri'l-i emîn ta'limiyle kaz gögsi kemigi**+ne göre** (-ne benzer) bir gemi inşâ idüp ... (1, 162^b / 3-4).*

²⁰⁰ Mustafa Öner, "Türkçede -LIG > -LI Ekli Niteleme Sözcülerinin Edatlaşması", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, Ankara 2004, s. 2243.

+nuñ emsâli

melek aḥmed paşa efendimiziñ zamân-ı şadâretinde bu+nuñ emsâli niçe biñ tedbîrât [u] hâdişât zuhûr idüp kimi ḥüsn-i tedbîr oldı. (3, 98^b / 1-2), niçe biñ bu+nuñ emsâli kimesnelere mesîḥ âsâ ḥayât verir. (4, 227^b / 28-29).

şıfat "gibi"

ve kemen yanoş aḥvâlından niçe gûne su 'âller iderken varaḥ paşası sinân paşa tarafından bâzergân şıfat iki nefer çâşıtlar gelüp ... (6, 25^a / 28-29), ... mezkûr div şıfat tuçdan âdemiñ önünden geçerken gözleri sâ'at rakḫâşî gibi oynayup omzundaki gürzi kütür kütür harekete başladı. (7, 153^b / 33-34).

şekilli "gibi" (< Ar. şekl "biçim, kılık" + T. +lig)²⁰¹

ḥattâ cümle 'askere şarâb ve raḫî ve boza ve pivo ve med nâm müskirât-ı mehmelât-ı çepelât-ı herzevât şekilli şeyler ve beyâz nân-pâreler ile 'askeriñ hezele maḫûlelerine kefereler ziyâfet etdiler kim diyâr-ı erdelde bir ḫal'ada böyle ziyâfet-i murdâr olmamışdır. (6, 26^b / 19-21), ve bu ḫapunıñ önünde iç ḫal'a lonca köşki şekilli oturacak yeri var. (7, 145^a / 6-7), bu diyârda obur ḫanıtıcı, ya' nî cādî siḫirbâz bilici ḫasîbü'n-nesîb ḫukemâ şekilli ihtiyâr çerkez âdemleri vardır. (7, 152^a / 10-11), ... herkes bir taḫta ve ḫabaḫ [ve] varul ve fiçî şekilli eşyâları ellerine almağa başladılar. (2, 265^a / 13).

vār

... sedd-i iskender vār bir ḫarem-i muḫteremdir. (4, 227^b / 17-18), ... şehzâde körpe ḫuzularınıñ gūşlarına mengüş vār yapışup ... (4, 235^b / 21).

veş

... her biri mânend-i züleyḫâ bânü-yı perî veş kızlar ... (6, 28^a / 30), cemî'î erbâb-ı kâr-ı hezârfenn cemşîd veş zû-fünün kimesneler bu şehirde mevcûddır. (8, s. 227^b / 22-23).

²⁰¹ Bu biçim birimin işlevi ve yapısı hakkında bk.: M. Öner, "Türkçede -LIG > -LI Ekli Niteleme Sözlünün Edatlaşması", 2244.

2.1.2.1.1.3.5. Birliktelik durumu

Birliktelik durumu, *eylemin eyleyenle beraber, ortaklaşa yapıldığını gösteren*²⁰² durumdur:

+Ø

ba' dehu han turla nehriniñ mayak geçidinden ve otyarık geçidinden üç günde geçüp yedi günde vañan-ı ašlisi olan kırım diyârına sâlimin+Ø ü gânimin+Ø (sağ kalan ve ganimet elde edenlerle) *ve manşür [u] muzaffer varup ...* (5, 52^b / 18-19).

ile; +la, +le, +iñle, +yla, +yle

... cümle 'asker kulağız+la gitmede. (3, 99^b / 19), *... biz sen+iñle şehidlik isteyelim.* (3, 99^b / 35-36), *melegi peder [ü] mâderi altı yaşında sūd anası+yla abaza kavmi mu'tâdi üzre abaza vilâyetinde (...)*²⁰³ *nâm 'aşirete gönderüp ...* (5, 52^a / 1), *ve gayrı 'aşiret âdemleri+yle ašlâ ta'am yimezler.* (7, 155^b / 10), *bundan soñra mäh-ı ramazân gelüp han-ı 'âlîşân ile ve muşâhib-i şehriyârî olan қазақ sultânlar ile bā-ñuşuş veliyy-i ni'amım selim geray sultân ile bir ramazân-ı şerif zevkin etmişimdir kim bir diyârda etmedim.* (7, 143^b / 9-11), *paşa-yı müdebbir eydir: "pâdişâhım, siz berekâtünüz+la geldiñiz. biz âl-i 'oşmân 'askeri gibi deryâ 'askerden kocınmazız, nolsa gerek" didiler.* (5, 51^a / 3-4).

+im bile, +yla bile, +yle bile "ile birlikte"

ve қарадеñiz'iñ dâiren-mâdâr cānib-i etrāfi azaқ deñizi+yle bile cümle altı biñ altmış mil ihāta ider. (2, 268^a / 27-28), *... haқiriñ dağı uçқuri elimde iken "ala şu kelleyi" deyüp biz+im bile doğıd, küçük bürāderim gösterdikde ...* (6, 21^b / 5-6), *... anaları+yla bile dest-ber-kañā on ikisini dağı kayd [u] bend idüp māl-ı gānā' min almağa şaşup hayretde kaldıq.* (6, 22^a / 26-27).

²⁰² F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 184.

²⁰³ Yazma nüshada bir sözcüklük bu kısım boş bırakılmıştır.

+sız, +süz

Aslında dil araştırmacıları tarafından yapım eki olarak kabul edilen *+sız*, aşağıdaki örnekte birliktelik bildiren "ile / +IA" biçim biriminin olumsuzu işlevinde kullanılmıştır. Dolayısıyla işlevsel açıdan birliktelik durumunun biçim birimi olarak değerlendirilmiştir:

bunlarıñ dağı hayvānlarıñ boğazlarında çañları celācilleri olup hayvānları dağlarda çoban+sız (çoban ile'nin olumsuzu) gezerler. (7, 155^b / 11).

Aşağıdaki örnekler, "+le ve +süz" eklerinin aynı işlevsel özelliğe sahip olduğunu gösteren somut örneklerdir:

pādiřāhum bizim kalyonlarımız pirinc ve mercimek ve kahve ve kettānlarımız getirmege me'mūr olup anlar biz+süz (bizimle'nin olumsuzu) biz anlar+süz (anlarla'nın olumsuzu) olmayup ikimiz mābeyninde bu kanlı kařşāb-ı nařşāblar nişler. (1, 165^a / 30-32), ~ el-ħāsil ħaķīr bu aşıl şeylere gāyet münkir idim ammā biz+imle olan 'askerin niçe biñi görüp ħayretde kaldılar. (7, 152^a / 4-5).

2.1.2.1.1.3.6. Bulunma durumu

Bulunma durumu *yerde bulunma* ve *zamanda bulunma* olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkar:

2.1.2.1.1.3.6.1. Yerde bulunma durumu

Bulunma durumu, eylemin gerçekteği yeri veya nesnenin ya da öznenin bulunduğu yeri gösteren durumdur:

+Ø

ve bu ħal'aniñ mařriķ ħarafı+Ø bayırdır. mağrib ħarafı+Ø cümle řaħrādır. (5, 55^a / 8), ... bu ħal'aniñ lodos cānibi+Ø ħaradeñizdir ve poyraz cānibi+Ø özi suyıdır. (5, 56^a / 34 - 5, 56^b / 1), ... ol kemikleri şaşra+Ø komış. (4, 238^a / 25).

+a, +e, +na, +ne, +ya, +ye

... keliğradan dörd ğulāmımızla bir kayığ+a süvār olup ... (2, 267^b / 33-34), ... haymelerin şahrā+ya kurup ... (3, 100^a / 18), ... paşa dağı yanık kal'ası cānibi+ne kendüye müte'allık tevābi'leriyle hanı karşıladıķda ... (5, 50^b / 10-11), ... cümle eyālet-i tımışvār+ta ve eyālet-i egre+ye her eyāletden muhāfazacılar kondı. (5, 52^b / 31-32), bu kal'a altı+na (altında) 'asākir-i islām mekş idince ... (6, 18^b / 27-28), ve hınnāmıza mu'ādil hınnā bir diyār+ta olmaķ ihtimāli yokdur sünnet-i resūldır aña dağı söz olmaz. (1, 165^b / 25-26), bir kat hil'at-ı fāhire ve bir yeşil-gün çuķa ile semmūr kürk gelüp paşa eyni+ne geyince ... (3, 96^b / 5-6), andan bu kal'a-i udvarhel altında 'asker-i islāmıñ cümle iş erleri ve umūr-dīde 'ākıbet-endiş serverleri serdār-ı mu'azzam otağı+na cem' olup ... (6, 20^a / 1-2).

aşırı "ötesinde, geçtikten sonra"

ammā bu kal'a bu maħalle binā olunduğı 'aceb işābet oldı zīrā karşı tarafı azaķ deñizi aşırı heyhāt şahrāsıdır. (7, 143^a / 23), muştafā cāmi'i öñinde yol aşırı olan çeşmeniñ tārīhidir ... (9, 19^b / 24), hālā kal'ası şehriñ cānib-i şarkında bir dere aşırı bir yalçın kaya üzre bir gök kal'a-i metīn imiş. (9, 20^a / 10-11).

+ca

... ba'zı cāriyelerden tenhā+ca (tenha bir yerde) bulursa üstübüsin çıkarup alır. (1, 162^a / 34).

+da, +de, +nda, +nde

kendüsi 'amūd dibi+nde durur. (2, 266^b / 1), Dördüncü işfet kralı bir tábüt alup diyār-ı İsfēce'+de yivance nām şehir+de āsitānesi vardır. (2, 267^a / 6-7), ... muşāhibīn ü muḡarribīn an+da mevcūd olup ... (3, 96^a / 14), küffār taşra+da çokdır ammā bize taşra+da imdād yokdır. (5, 59^a / 21-22), ... yüz 'aded yigit kayıklar başı+nda koyup ... (3, 98^b / 23-24), bir gün kayık+da 'avretler dürüst o[ttu]rmayup kayık devrilüp ... (4, 229^b / 16), aşağı+da şorcadır ammā yukarı+da āb-ı zülāldır. (4, 237^b / 4), ... ammā

gözleri+nde obur ‘alāmeti elbette *qalır*. (7, 152^a / 10), *kāmil sekiz ay mināre qaddi qar bu rahovada qalup bitlis yolu bu taraf+da* sedd olur. (4, 236^b / 23).

+dan, +den, +ndan, +nden

Burada öznenin eylemi yaptığı sırada bulunulan yer söz konusudur:

... *beş yüz yer+den* çeng-i *hārbiler çalınup* ... (2, 270^a / 5), ... *biz qal‘a+dan* seyr [ü] *temāšā iderdik*. (5, 57^b / 18), *yaz u kış ašlā zirve-i a‘lāsı+ndan* *qarı eksik degildir*. (8, 218^a / 19-20), ... *tarafeyn+den* *ceng-i ‘azīm olınup toplarımız küffāra göz açdırmaz oldı*. (6, 21^a / 12), ... *ağaçlık içi+nden* *bir caturdı ve bizim(?) gibi bir patırdı qopdu*. (6, 21^a / 30-31).

+dan aşığı

an+dan aşığı *derb-i bāb-ı cedīd*²⁰⁴, *andan öte bāb-ı bulak ve qanqaratü's-sebū‘ derler*. (P 10, 260^b / 8; Q 10, 263^b / 4-5).

+dan öte, +ndan öte

andan aşığı derb-i bāb-ı cedīd, an+dan öte bāb-ı bulak ve qanqaratü's-sebū‘ derler. (P 10, 260^b / 8; Q 10, 263^b / 4-5), *ve qaşabası cānib-i garba akqaşar tarafında iki sā‘atde nehr-i melan şuyı+ndan öte qaşaba-i üskübī ma‘mürdur*. (2, 277^b / 20-21).

+den taşra, +ndan taşra, +nden taşra

ve bu liman qapusı+ndan taşra cümle iki ‘aded *hanlar ve cümle beş ‘ad[ed] dükkānlar ve niçe maşzenler ve bir ‘aded sebīlhāne-i āb-ı hayāt vardır*. (8, 216^a / 30-31), ... *bismillāh ile doğrı edirne qapusı+ndan taşra* *çıkup* ... (3, 104^a / 34), *ammā bu kelemerye kullesi+nden taşra* *deryā kenārınca adımlamaq müşkildir* ... (8, 224^a / 22), ... *nūr mişāl duşter-i pākīze-aşterleri ve maşbüb ğilmānları gemi+den taşra* *çıkup* ... (2, 268^b / 24-25).

²⁰⁴ Virgüle kadar olan kısım, P nüshasında *aşığı derb-i cedīd* biçiminde geçer.

ıcre

ba'zı üstād-ı kāmilleri ıalbūr ıcre buğday ile türābı ayırup ıalkaya ıalkaya buğdaydan "lā ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), ol 'aşrda cezīre-i girid ıcre dörd kerre yüz biñ urum re'āyāsı var idi. (2, 268^b / 31-32), hemān zekerin eline alup hevāda ıayerān iderken bu sarāy meydānı ıcre māl-ā-māl olan temāşācılarıñ üzerlerine serpe serpe ol ıadar işedi kim cümle ıalk şırşıklam olup ancağ ıoltuğları altı ıuru ıalup niçe ādemler firārī tağallüş etdi. (4, 231^b / 2-4).

+n, +nı

... ıaraman eyāletiyile adana eyāleti+n (+de) muđāfazacı ıoyup ... (2, 271^a / 1-2), herkes ıonağı+n yedirüp ıirüp sıylayup ıonađbānlık idüp bir güne dağı eyleyüp vāşıl ider. (7, 150^a / 27-28), ve bu sarāy bir şahrā-yı 'azimde vāki' olup cānib-i erba'ası+nı nehr-i küçük şamoş dolaşır. (6, 17^b / 21), 'arabalar üzre dükkānları+n (arabalar üzerindeki dükkānlarında) yüzülmüş semiz ıoyunlarıñ vücudların za'ferānlar ile ıınālayup ve ıoyunların boynuzların varağlayup pür-silāh 'ubūr iderler. (1, 168^a / 32-33).

şıra²⁰⁵

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de *ard*, *ön* ve *yan* adı ile birlikte kullanılmıştır: *bunlar bir hāy-hū ile 'ubūr idüp terekecibaşı beş yüz şarı ve sivri külāhlı hünkār bostāncıları ile anlar piyāde ve tūfeng-endāz, terekecibaşı esb-süvār, yanı şıra (yanında) çiftcibaşı at başı berāber olup ardları şıra (ardlarından) sekizer ıat mehterhāne ıalarak 'ubūr iderler. (1, 159^a / 30-32), ... önleri şıra (önlerinden) cümle dilberān gemi muçoları ... (1, 164^a / 29), ... İslāmbol mollası öni şıra (önünden) ... (3, 96^b / 13), ammā yanımız şıra yigirmi zirā' ıaddi bir ıam tahtası ıovuşluk için bir arşın enli bir levha bizim sandala musallağ olup dokunur ... (2, 265^b / 1-2), ... "māl [u] menāl isteyen ğāzī yigitler ardım şıra (ardımdan) gelsin." diyince ... (5, 58^b / 16-17).*

²⁰⁵ Bu edat, *Seyahatnâme*'de geçen yukarıdaki örneklerde yerde bulunma bildiren "+da" ve "+dan" durum ekleri işleviyle kullanılmış ve bu nedenle bu kısımda değerlendirilmiştir. Kökeni hakkında bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1058.

üzre

... bir ayagın altı şişeye ve bir pâyın şeş şişe **üzre** koyup mekş etdi. (4, 231^a / 14), ve kızağlar **üzre** (kızaklarda) olan ekmekleri yetmişer seksener çift cāmūs çeker. (1, 159^b / 11-12), kıble kapısı **üzre** taḥrîr olınan târîḥdir (3, 106^b / 23), bu kulleleriñ öñinden özi nehriyle urus şaykaları geçmemek için kırk ‘aded demir kapağlı top kapuları içre kırk yedi ‘aded balyemez ve şayka ve kolumburuna ve pıranğa toplar[1] var kim nehr-i özü **üzre** degil qaradeñizde on beş mil ve heyhât çölinde beş sâ‘at yerde kuş kondırmayup kuş uçurmaz. (5, 55^a / 32-34).

2.1.2.1.1.3.6.2. Zamanda bulunma durumu

Bu durum, eylemin yapılma zamanını bildirir:

+Ø

... biñ elli târîḥi+Ø (+nde yapılan) seyāḥatımızda mufaşşal taḥrîr olunduğı meşṭürdur. (2, 277^a / 20-21), bu mezkür obur dağı abaza ile çerkez mābeyninde yaz+Ø ve kış+Ø karı eksik degil bir alaca kayalı küh-ı bülenddir ... (7, 151^b / 10-11), ... şabāḥ+Ø ve aḥşam+Ø yigirmi aḳkirmān kazğanı ta‘ām taḥḥ olup ... (5, 53^b / 16).

+a karīb

tā aḥşam+a **karīb** mekş olındı ... (6, 21^b / 24), andan vaḳt-i zuhur+a **karīb** şummāt-ı muḥammedī menūfiyye kāşifiniñdir anda dağı ziyāfet-i ‘azīm olup ... (P 10, 268^a / 13-14; Q 10, 271^a / 13-14).

+ce

ve yedigim nān ḥalāl-i zülāl olsun için kāḥi+ce (bazen) zirā‘at edüp ... (4, 228^b / 31-32).

+da, +de, +nda, +nde

... ramazānı+**nda** gümrük emīni ‘alī ağaya imām olup... (2, 268^a / 35), hattā hazret-i risālet-penāh ehl-i mekke ile şulh idüp altıncı sene+**de** hazret-i ‘alī şulhı bozmağı enfa‘ görüp ... (2, 269^a / 31-32), ‘ ömrü+**nde** şarāb ve tütün ve kahve içdiği yoğdur. (4, 232^b / 2), hamd-i hudā cümle küffārı kıra kıra sene 1072 mäh-ı şaferiniñ yigirmi sekizinci gün yevm-i cum‘a+**da** tabur-ı seykel fetḥ oldu ve serdār ‘ali paşaya müjdeci gitdi. (6, 21^a / 24-25), ... her هفته+**de** cemī‘i cündī silāḥşorān ve fārisü'l-ḥayl rujikiyān bu meydāna varup çevgān ve çirit oynayup ‘arz-ı ma‘rifet iderler. (4, 234^a / 29-30).

+dan, +den

hattā ḥakīr piyāde adımlamağa iktidārım olmayup şabāḥ+**dan** esb-süvār olup şarp sengistān tağları deverān ü seyerān iderek bir günde at ile devr idüp vaqt-i gurūbda ‘osmān paşa yanına geldikde ... (8, 216^b / 14-15), hemān ol aralıqdan elli ‘aded tüfeng bir ağız+**dan** (aynı anda) atılınca kapu önünde cisir üzre yığılup çalışan küffārların yetmiş sekseni ser-nigūn olup ... (5, 58^b / 33-34), hemān aḳkirmān limanında sene-i sābıka+**dan** kalmış ... (5, 53^a / 25), ... bildir+**dan** kalmış ölen otları cem‘ idüp ... (5, 53^b / 27-28), "bu atılan toplar ve türkūñ allah allahı demin+**den** ne idi." dirler. (5, 57^a / 20).

+dan soñra, +den soñra, +dan ... soñra

... bir kara dağ gibi ādem deryāsı kara toz içre kuş gibi uçup vaqt-i zuhur+**dan** bir sā‘at soñra geliyor. (5, 60^b / 14-15), ... şehir-i ahlātdan on iki biñ ev göçdügin bir sene+**den** soñra istimā‘ ider. (4, 238^b / 32-33), lākin her sene erba‘in+**den** soñra ayular bu kayaya ‘urūc idüp çıkmaları muḳarrer olduğundan ayu kayası derler. (8, 221^b / 28-29), yedi sā‘at+**dan** soñra āteşleri teskīn idüp ... (6, 18^a / 34 - 6, 18^b / 1), ... eyitdim: "yā ḥanım ben ğarībiñ kime taşlarsın. sen+**den** soñra (sen gittikten sonra) bir ān baña kırım'da durmaḳ ḥarāmdır. ben ḥanımla her ḳanda cügürsen bile kitemen." didigimd[e] ... (7, 144^a / 19-20).

+dır, +dir

aşlā baḳmayup kāmīl tokuz sâ'at+dır mel'ünlar ceng mümted idüp görmez misiñ leşlerin ḳaldırup yine şirīnleyüp şavaş-ı perhâş iderler. (5, 60^a / 28-29), hele bu ḥaḳir oṭuz yıl+dır kim cihān-bānum böyle bir dıraḥt-ı kebiri görmedim. (7, 153^b / 20-21), ... zirā anlar beş gün+dır yoruldılar. (5, 60^a / 26), ... üç yıl+dır bizdedir. (4, 232^b / 2).

evvel, +dan evvel, +den evvel, +den evvelce

baḳa kişiler yigirmi yedi yıl evvel bir vāḳı'a gördüm idi. (7, 144^a / 12), ba'zı müsīn kimesneler naḳl etdiler kim bu ḥürmāları fir'avn+dan evvel delūke diküp sāyesinde dīvān idermiş, deyü naḳl etdiler. (P 10, 263^a / 37-38; Q 10, 266^a / 41-42), ... vaḳt-i şāfi'+den evvelce ḳal'aya ḳarīb geldiklerinde görseler kim ne ceng ve ne cidāl var. (5, 57^a / 17-18), ... deryādan gelen ḳazaḳlar işidüp "hay gördüñ mi? andırya ḥaṭmanı ve duru[ju]nḳa ḳavmi ḳaradan biz+den evvel Özü ḳal'asına varup işte ceng idüp toplar atıluṭ türk allah allah çağırır. vaḥ vaḥ şimdi anlar ḳal'ayı alup ḥaṭman anlardan olur." deyü te 'essüf çeküp ellerin ovarlar. (5, 57^a / 13-15).

+i

andan seher+i (seher vaktinde) ḳalkup yine semt-i yıldız rüzgārına 7 sâ'at gidüp ... (7, 154^b / 7-8).

+in

cümle ḳurd, ḳuş ve ḳoyun ve benī ādem seher+in (seherde, seher ile) ḳalkup raḥmet ḳapuları aḳıḳ iken du'ā idüp kimi dünyā kimi āḥiret ister. (3, 99^b / 34-35).

içre

... tarfetül'-ayn içre (göz açıp kapayınca kadar geçen zamanda) gerü dönüp ... (2, 275^a / 20-21).

ile

mürür-ı eyyām ile evkâfi za‘îf olduğundan ve ekrād kavmına kemîngâh olduğundan niçe yerleri münhedim olmuştır. (4, 236^b / 25-26), ... eyyām-ı muvâfiķ ile aķdeñize doğrı müteveccih oldılar. (2, 270^a / 12).

mukaddem, +dan muķaddem, +dan ... mukaddem, +den ... mukaddem

ba‘dehu iskender-i kübrā vilādet-i muħammedü'l-muştafā+dan 889 sene muķaddem vücūda gelüp feyleķosiñ yanında perveriş bulup oğlı ķavales ile bir yerde kāmil oldılar. (8, 215^b / 20-21), bir iki gün muķaddem ol ğayyā deresi ķayalarında niçe yüz ferhād-ı kühkenler kayaları ferhādī külünkler ile kırıp bir vāsi‘ meydān idüp ķum dökmişlerdi. (4, 232^b / 19-20), ğulāşa-i kelām hezār pesend kim bu ma‘rifetleri iki yüz otuz sene muķaddem taħrîr ü taşvîr etmiş. (6, 18^a / 8-9), ... üç ay+dan muķaddem ‘ulūfeler çıķup her taraf ma‘mûr [u] ābādān idi. (3, 98^b / 3).

2.1.2.1.1.3.7. Görelilik durumu

Görelilik durumu, *düşünce açısından, eylemin bildirdiği anlamın doğruluğunun veya yanlışlığının, yalnız cümle içindeki kişiyeye, nesneye veya duruma göre değişebilirliğini ifade eden*²⁰⁶ durumdur. Bu durum, *Seyahatnâme*'de farklı biçim birimlerle karşılanır:

+∅

*lisān-ı lehce+∅(...)*²⁰⁷ demektir. (Leh lisanına göre ... demektir) (6, 22^a / 17).

+a, +e

yezîde tâbi‘ olan ehl-i mışır kelle-i imām ğüseyne püşt-i pā uranlarıñ ğālā nesillerinden olanlarıñ cümle birer ayakları ilā hāze'l-ān tulum gibidir, görenler+e nihān degildir. (4,

²⁰⁶ Funda Kara, *Sait Faik'in Kısa Hikâyelerinde Söz Dizimi*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 62.

²⁰⁷ Yazma nüshada iki sözcüklük bu kısım boş bırakılmıştır.

234^b / 16-17), *anlardan kal'aya çıkmak kâfir+e* *āsandır.* (5, 57^a / 33), *şulha muğāyir bir iş işlemek şân-ı şehinşâhlar+a lāyık-ı muḥammedî değildir.* (2, 274^a / 11-12), *bu eşnâfların alayları pâdişâh+a hoş gelüp beş kîse ğuruş iḥsân olındı.* (1, 169^a / 25).

+da, +de

... *bu şehir-i siroziñ ana dağı yaylağı rûm ve 'arab u 'acem+de meşhûrdır.* (8, 221^b / 4-5), *mezheb-i dīnimiz+de bu meşrû' degildir.* (8, 223^a / 16), *lisân-ı 'arab+da elma köyi demektir*²⁰⁸. (P 10, 261^b / 46; Q 10, 264^b / 47), *bir rivāyet+de sīmābdan ğalaṭ simav derler.* (9, 21^b / 11), *lisân-ı latin+de kelîgra ejder-i heft-sere derler.* (2, 267^a / 18-19).

ile; +yle

ḥaḳîkatü'l-ḥâl kur'ân-ı 'azîm ile şâbitdir ... (4, 240^b / 25), ... *bu kal'ayı binā iden kimesneler ile kelimât idüp anların naḳli+yle* (anlattıklarına göre) *taḥrîr itdik.* (9, 29^b / 13-14).

+nca, +nce

menûf, mâfeden ğalaṭdır, kıbtî lisânı+nca (Kıbtî lisanına göre) *māfe oṭuz 'adedine derler.* (P 10, 262^b / 24-25; Q 10, 265^b / 25-26), *'abdullah paşa "fermân-ı şerîf mücebi+nce cümle bunları katl iderim."* *deyince ...* (3, 101^a / 31), *ve kitâb-ı baytarnâme kavli+nca atların 'ilel-i bedeniyyesin eyle bilirdi ...* (4, 227^b / 32-33), *'ilm-i usturlâb muḳteżâsı+nca ıḳlîm-i 'örfiyyeniñ 28 ıḳlîmindedir.* (8, 220^b / 10), *ve qaradan devr olunsa konaḳ ḥesâbı+nca qaradeñiziñ eṭrâfi yüz elli konaḳ ve beş aylık yoldur.* (2, s. 268^a / 28-29).

+na göre, +ne göre

zîrâ anlar evvel aşrın benî âdemi+ne göre ḥukemâlar idi. (4, 227^b / 24-25), *ıḳtizâsı maḥalli+ne göre ma'rifet şarf ider.* (4, 232^b / 8-9), *her ḥasteniñ derdi+ne göre bir şu zâhir olup iḳerlerdi.* (8, 220^b / 20), *kâh öñine ve kâh ıḳtizâsı+na göre yemîn ü yesârına dutunup ḳudurmış ayı gibi cenge girir.* (7, 150^a / 16-17).

²⁰⁸ Sözcük, P nüshasında *derler* biçiminde geçer

üzre

rūm lisānı üzre batlimus ulu pādīšāh dimekdir. (8, 215^b / 26), *aşlā ve kat‘ā havālesi yok zararatsız bir kal‘a-i zībādır ve ‘ilm-i hendese üzre binā olınmış şekl-i murabba‘ serāpā kārgīr olup ...* (6, 17^b / 22), *ve bu şehri murād [u] merāmımız üzre seyr [ü] temāşā idüp ...* (6, 19^a / 27), *esīrlerin nakli üzre meger bu kapdan-ı mel‘ün gāyet cebbār ve ‘anīd mel‘ün-ı pelīd imiş kim niçe esīr olan ümmet-i muḥammede böyle izā ve işkenceler idermiş.* (6, 23^b / 3-4).

yanlarında²⁰⁹

Seyahatnâme’de karşılaştırma edatı²¹⁰ olarak da kullanılan bu edat aşağıdaki örnekte görelilik bildirir:

bu haber efvāh-ı nāsa şāyi‘ olunca mışır halkına ise zevk [u] şafāya müte‘allık destūr-ı şāhī olunca ‘azamet-i ḥudā var kuvveti bāzūya getürüp mu‘āmele ile akçe alup ‘ömrin zevk [u] şafā ile caḥcaḥunda ve sürür [u] şādumānda geçirmek ve teferrüc itmek (onların) yanlarında (onlara göre, onlar için) lā-şeydir. (P 10, 266^a / 17-19; Q 10, 269^a / 16-18).

2.1.2.1.1.3.8. Karşılaştırma durumu

İki ad ya da ad öbeği arasında karşılaştırma bildiren durumdur²¹¹:

+Ø

kāmil sekiz ay mināre kaddi+Ø (minare boyu kadar) qar bu rahovada kalup bitlis yolu bu tarafda sedd olur. (4, 236^b / 23), *bunlarda ola[n] gavvāş, baḥr-i ḥürmüzde incü çıkararı gavvāşlar+Ø (... dalgıçlar kadar) hemtā olamazlar.* (1, 163^a / 36).

²⁰⁹ Bu çekim edatı ile ilgili bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.1.7. **Görelilik edatları** bölümüne bakınız.

²¹⁰ Bu çekim edatının karşılaştırma edatı olarak kullanımını için çalışmamızın 2.1.2.5.1.8. **Karşılaştırma edatları** bölümüne bakınız.

²¹¹ M. Daşdemir, *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, 120.

+a berāber, +e berāber, +ne berāber

... bu evc-i āsumān+**a berāber** olan iç kal'a kapısı cānib-i kıbleye nāzırdır. (8, 216^a / 15), *Ammā yine talaṭtum-ı deryā evc-i āsumān+**a berāber** gelüp ziyādesiyle cūş [u] ḥurūşa başladı.* (2, 264^b / 29-30), *ve her toplarıñ delikleri özi nehri+**ne berāber** demir kapaḳlı kapulardır.* (5, 56^a / 9), *ve bu şehirde evlādların bir ağaya hizmetkārlığa vermek küfr+**e berāber** şeydir ...* (9, 25^a / 8-9).

+a mu'ādil "+e denk, ile eşit"

*ve ḥinnāmız+**a mu'ādil** ḥinnā bir diyāra olmaḳ ihtimāli yoḳdur sünnet-i resūldır aña daḫı söz olmaz.* (1, 165^b / 25-26).

+a nisbet "+e göre"

*ve bu şehir sā'ir şühūrlar+**a nisbet** (...şehirlere göre) münevver ve bir rūḥāniyyet vardır. ādem bu şehre dāḫil olunca gūyā kalb gözi açılādū[şer].* (9, 17^a / 15-16).

+dan, +den, +ndan, +nden

Karşılaştırma durumu için *Seyahatnâme*'de en çok kullanılan biçim birimdir: *cümlesi+**nden** ulu nehr-i 'azīm rümeline de nehr-i ṭunadır...* (2, s. 268^a / 18), *Beşincisi bu erzen-i aḫlātdır kim cümle erzenler+**den** kadīm ve şehir-i 'azīm idi.* (4, 238^b / 11-12), *rūm keferesi aña kaleyoroḫ derler ya'nī ulu+**dan** ulu peygamber+**den** eyi dimek ola.* (8, 218^b / 10-31), *ba'zı dīvārları taş ve niçe yerleri ṭuladır lākin sibir kal'ası+**ndan** büyüktür ...* (6, 30^b / 30), *... rūm mercimegi+**nden** leziz ve pişkindir.* (1, 165^b / 25), *ḥaṭṭā develer sığır+**dan** a'lā çift sürerler.* (7, 147^a / 12).

+dan soñra, +den soñra, +ndan soñra, +nden soñra

*ve bu şehriñ yaylası ḥālā sübhān daḫıdır kim biñgöl yaylası+**ndan soñra** bu sübhān daḫı yaylasıdır.* (4, 240^a / 15-16), *bu daḫı ḳurşum örtülü bir cāmi'-i pūr-envār-ı muşanna'dır kim cāmi'-i ḫortac+**dan soñra** rūḥāniyyetli cāmi'-i mübārek budır.* (8, 226^b / 10-11), *bu ḫaḳir ol cengden berü bildim ki benī ādem+**den soñra** eşref-i maḫlūḳ küheylān atlardır.*

(6, 20^b / 11-12), *hulāşa-i kelām cemī' i cüsūrlar tavşifinde ergene cisri medhi+nden sonra* bu çekmece cisri memdūh-ı 'ālem ve meşhūr-ı āfāğdır. (3, 105^b / 11-12).

+dan ziyāde, +den ziyāde, +ndan ziyāde

... bu cengde dağı azağ ve hanya gāzāsı+ndan ziyāde 'ibret aldık ... (3, 101^a / 19), ve bu kal'aniñ dağı ağaları ve kulları öbür kal'alar+dan ziyāde hāzır-başlardır ... (5, 55^a / 34 - 5, 56^b / 1), lākin bu yaylada eyyām-ı şayfda cümle ahālī-i halkı kürke muhtāc ider zīrā māh-ı temmūzda kāhice qar yağup şiddet-i şitā+dan ziyāde olur. (8, 221^b / 17-18), ba' dehu bu menūfi taht idinüp evvelki+den ziyāde 'imār etmişdir. (P 10, 262^b / 19-20; Q 10, 265^b / 20-21).

... +den ... +ca, ... +den ... +ce

Ammā cümle+den şehzāde 'oşmān ulu+ca ve fidāyī ve cıgālī süglün mişāl şehzāde idi. (2, 274^b / 27-28), ammā cümle+den hānemiz şāhibi emīr monlā çelebiniñ hanesi ve mütevellisi ve maḥkeme hanesi vāsi'+ce ve 'azīm hanedānlardır. (8, 218^b / 10-11).

gibi "kadar"

yuğaru kal'a gibi pāk kaldırım degildir ve buna piyāle paşa kal'ası derler zīrā piyāle paşa yaptı. (5, 55^a / 18-19), ... üstine ve yanlarına dağlar gibi kömür yağarlar. (6, 18^a / 36), niçe yüz biñ güllesi ancak kal'aya bir gül gibi eşer etmişdir. (6, 30^a / 9-10), hāmmām gibi ıssı evleri vardır. (7, 150^b / 8).

+iñ yanında, +nuñ yanında²¹²

ammā haqā kim bir şun'-ı hudā ve 'ibret-nümā bir seng-i aşferdir kim altun ve cevāhir an+iñ yanında (ona göre, ona bakarak) ne şeydir. (2, 273^b / 3-4), ve bir vā'iz [u] nāşih kürsisi var kim şad-efkārī-i hind an+iñ yanında (ona göre, ona bakarak) se-efkārīdir. (2, 276^b / 28-29), ... eyle metānet üzre inşā etmişdir kim öbür kal'alar bu+nuñ yanında (buna bakarak, buna göre) gāyā kara çavlı binā-yı sādelerdir ... (5, 55^a / 26).

²¹² Bu çekim edatıyla ilgili bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.1.8. Karşılaştırma edatları bölümüne bakınız.

ƙadar

ħaƙƙā ki eŝek ƙadar ƙurdları ƙazaƙ domuzlarından eŝedir. (5, 54^a / 2), ... her biri birer ħālīce ƙadar büyük ƙār-kūŝe mermerlerdir. (8, 226^a / 29-30), ve simitciler daħı ‘arabalar üzre furunların ve dükkānların zeyn idüp ‘araba tekerlegi ƙadar simitleri ŝırıƙlara geƙirüp hammāllarla götürürler ... (1, 160^a / 14-15), ve ƙal‘a dīvārlarında niƙe biñ ƙulle ƙadar gülleler gömüli ƙalmıŝdır. (6, 30^a / 9).

+nce

... ŝulħa raĝbet etdikleri+nce (kadar) necātiye şüret yok şeklinde aŝlā yüzlerine baƙmayup ... (6, 25^a / 7-8).

+ne göre

ve ƙārsū-yı bāzārı ŝehriniñ büyükligi+ne göre azdır. (9, 24^b / 29 - 9, 25^a / 1).

+ya

Ol ħisāb üzre ol ‘aşırda şimdiki ƙal‘a-i İslāmbol taşra ƙal‘a+ya (-a göre) iƙ ƙal‘a imiş. (3, 106^a / 16-17).

2.1.2.1.1.3.9. Karşılık durumu

Deĝer, kıymet bildiren ya da para ile ölçülebilen karŝılıĝı (bedeli) tümleçleŝtirerek yüklem eylemine baĝlayan bir durumdur²¹³:

+Ø

... eñ ednāsı bir kīse ĝuruŝ+Ø deĝer atlardır. (4, 235^b / 6), ... her biri biñer ĝuruŝ+Ø deĝer. (4, 235^b / 9).

²¹³ F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 199.

+a, +e, +na, +ne, +ye

... beşer altışar yüz ğuruş+a alındığın biliriz. (1, 168^b / 32-33), sūzenine göre eñ ednāsınıñ yigirmisi bir aqçe+ye, eñ müntehāsınıñ onı bir aqçe+ye+dir. (3, 95^a / 31-32), her biriniñ bāğ u bāğçeleri gūyā bāğ-ı iremdir kim her bir sarāy bir mışır hazīnesi+ne olmaz. (6, 22^b / 14-15), hattā on dirhem ekmek bir aqçe+ye ve bir yem bir ğuruş+a ve bir vuqıyye bekşumağ bir altun+a ve bir kıyye kahve biñ aqçe+ye ve bir vuqıyye duhān on ğuruş+a çıkdı ... (6, 31^a / 11-13), ... kal'a ve iskelelerde ğılāl niçe+ye alındığın su'āl idüp ... (3, 96^b / 17), ... "hayfā bizim muqaddemā yok bahāsı+na şatdığımız metā'lara" deyü te 'essüf çekdiler. (6, 27^a / 8-9).

Bu biçim birim, bazen herhangi bir tutum veya davranışın karşılığında yapılan davranışa da işaret eder:

... "eylig+e kemlik" deyü cümle halk bükā vü nâliş etdiler. (2, 273^a / 33).

+e bedel

... ismā' il+e bedel cenāb-ı 'izzet, cibril-i emīn ile cennetden bir keşş gönderüp ... (1, 166^b / 25-26).

+a karşılık

ve bu hayrāt hasenātlar+a karşılık bu şehir içre sultān süleymān 'aleyhi'r-raḫmetü ve'l-ğufrān bir konak yerden dağları ve belleri ferhād vār deldirüp bir kayadan bir dağa kāmil altmış göz tāk-i kistrādan nişān verir kemerler ile bir āb-ı hayāt şu getirdmişdir ... (8, 216^b / 6-8), bu hayrāt+a karşılık kefereler dağı mitrebolid kilisesi yanında başka bir mükellef ü mükemmel bīmārḫanelerinde koca karıları me'külāt [u] meşrübāt aşbāzlarıyla ta'yīn eyleyüp her vilāyetden gelen ğarīb kefereleri 'īsā peygamber 'aşkına gözedirler. (8, 228^b / 3-4).

içün

bu tārīḫ için (bu tarihin düşürülmesine, tarih beyitinin yazılmasına karşılık) şāhibü'l-hayrātdan bir at ve bir çuka ve kumāş ve elli altun ihsān aldık. (9, 22^a / 4-5).

ile; +yla, +yle

... *kuş gözi aqçe+yle yüz yigirmiye azak mevâcibi deyü altun isterler.* (3, 102^a / 8-9), ... *ğayrı eşyâları kırat-be-kırat her şeyi bahâsı+yla ve dahı ziyâde kıymeti+yle fûrûht etdik.* (6, 27^a / 1-2), ... *her biri yigirmişer otuzar biñ gurus girân bahâ ile hâlâş olmağ isterler.* (5, 52^a / 10), ve *mehemmed paşa gâzileri hod evlâ bi't-tariğ bir ħarbendesı bir ħapudaniñ cümle bārĥânesine yüz kîse nağid gurus ile mâlik olup ...* (6, 25^b / 33-34).

2.1.2.1.1.3.10. Karşılıklılık durumu

Eylemin “karşılıklı” yapıldığını bildiren durumdur:

+ı

... *ħandiyeyi fetĥ idüp alamanda ve boğdanda bi-ĥâşıl serdârlar+ı (ile) ceng idecegin ...* (6, 17^b / 31-32).

+nden

... *kimi biribiri+nden amân dileyüp biribirin ħucağlamış ...* (4, 231^b / 26).

ile; +ımla; +la, +le, +yla, +yle

bizim venedik kâfiri+yle şulĥ [u] şalâĥımız vardır. (2, 274^a / 11), ... *melek aĥmed paşa efendimiz+le vedâlaşup ...* (3, 98^b / 19-20), ... *birbirleri+yle öpüşüp vedâlaşup ...* (3, 104^a / 33), *oğlan oğlan+la ey geçinir.* (7, 144^b / 7), ... *apopi miĥal otuz yıl ħral olacağıñ şekl-i murdârıyla ħarşu ħarşuya ‘ali paşa ile taşvîr eylemiş.* (6, 18^a / 7-8), *bunlar her gün ħalmıĥ tatarı+yla ceng iderler.* (7, 156^b / 27-28), ve *bu ħubbe-i pür-envârîñ miĥrâbında iki rek‘at namâz ħılan kimesne cemî‘i belıyyât-ı dehrden maşûn u maĥfûz olur, ve bir*

haşım an+inla muķāvemem ü muķāşamet idemeyüp hergiz yoķsulluķ yüzün²¹⁴ görmez. (P 10, 264^a / 39-41; Q 10, 267^a / 36-38).

+e, +na, +ne, +ye

Anda def ve ķudūmın çalaraq dobruca ķralı+na buluşduķda ... (2, 266^a / 27), ... *iki islām ‘askeri birbiri+ne qarılıp qatılıp cenge āgāze idüp ...* (3, 100^a / 23), ... *meķammed geray ķan köpürli+ye buluşmaq müyesser olmadıĝından bir ‘adāvet köpürlizādeye mīrāş kaldı.* (7, 144^b / 1-2), *atlı ‘asker temevvūc-i baķır-ı ‘ummān vār birbirlirimiz+e uruşup ...* (6, 20^b / 5-6), ... *herkes birbiri+ne taķviyet verüp ...* (3, 100^b / 16).

2.1.2.1.1.3.11. Karşıtlık durumu

“karşıtlık” bildiren durumdur:

+a raĝmen, +na raĝmen

... yıldırım ķan üzre timur bursaya gelirken bu aķlāt şehrın kara yūsuf+a raĝmen timur yedi ayda harāb u yebāb hānelerin türāb etdi. (4, 239^a / 12-13), *ammā sāyir qaşşāblar+a raĝmen kendülerini eyle tezyīn eyleyüp āgreb ü ĝarāyibden şaķalar iderek ‘arabalar üzre dükkānların zer ü zīver ile tezyīn idüp alay ile ‘ubūr iderler.* (1, 166^b / 35-36), ... *ķal‘a-i foĝraş küffārı+na raĝmen küffārīñ cemī‘i torompete ve luturyanī boruları ve tabılları ve erĝanon nākūsaların "tabur tabur" deyü çalaraq ...* (6, 27^b / 17-18).

+na muķābil

Ve bu dīvānhāneniñ baķı tarafında āl-i ‘oşmān pādīşāhları+na muķābil elli ‘aded erdel ķralları ve her ķralıñ öñinde birer āl-i ‘oşmān vūzerāları cümle atlar üzre şūretleri taķrīr olunmuş ve her ķralıñ ‘azl [u] naşbını ve sebeb-i mevtini taķrīr eylemiş. (6, 18^a / 1-3).

²¹⁴ Bu sözcük, P nüshasında *yüzün*.

+ne göre "+e rağmen"

ammā āb [u] hevāsiniñ leṭāfetinden tiryākilikleri+ne göre nāne çöpü gibi ve yādes kemigi mişāl arıķ ādemlerdir. (9, 16^b / 23-24).

2.1.2.1.1.3.12. Kaynak (Çıkma) durumu

Bu durum, ad ile ad arasında ilişki kurduğunda birinci adın üzerine gelerek adın neden yapıldığını belirtir. Ad ile yüklem eylemi arasında ise adın çıkış yerini, kaynağını gösterir²¹⁵:

+Ø

... şaltıķ velī taḥta+Ø kılıcın ğilāfindan çıkarup ... (2, 266^a / 35), ... demirḥişār nehrin ağaç+Ø cisr-i ‘azīmden geçüp ... (8, 222^b / 15), ve cümle iki biñ iki yüz toprak örtüli dīvārlarınıñ temelinden nişfina dek taş+Ø andan ‘ālisi kerpic+Ø dīvārlı türkistān evleridir. (9, 27^b / 13-14).

+dan, +den, +ndan, +nden

kenīse+den vely olinmuş ḥünkār cāmī‘i var. (3, 106^a / 3), ... ol zamāne dek mışır diyārında kirec+den dīvār ve türāb+dan sūtūḥ ‘imār görilmemiş idi. (4, 238^b / 30-31), ... ğāzī ḥudāvendigār ya‘nī murād ḥan-ı evvel rüm keferesi eli+nden fetḥ etdi. (8, 215^b / 34), beşik depesinde ḥazret-i ‘isāniñ taş+dan beşigi var idi. (8, 220^b / 20), maskat-ı re’sleri bilād-ı rümde şehir-i toķat+dan olup ... (8, 222^a / 19), mezkūr nehr-i koķol seykel dağları+ndan tulū‘ idüp nehr-i küçük şamoşa muşab olur. (6, 18^a / 23-24), Gekbize gel bize+den ğalaṭdır. (2, 276^b / 10), destār-ı şerīfleri deve yügi+nden bir şāldır. (P 10, 264^b / 20; Q 10, 267^b / 18-19).

²¹⁵ F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 202.

+li, +li

+II ekinin aşağıdaki örneklerde bir şeyin ham maddesini bildirerek +dAn biçim birimiyle eş değer işlevde kullanıldığı görülür. Genellikle yapım eki olarak kullanılan bu ekin aşağıdaki örneklerde durum eki olarak kullanıldığı düşünülebilir:

ve cümle biñ beş yüz kiremit+li ve dīvārları serāpā kerpiç+li (kerpiçten) *sarāylar ve hāne-i zībālardır.* (9, 31^b / 23-24), *ve üç hammāmı ve on bir hānı var. cümleden mu‘azzam kiremit+li ve kerpiç dīvārlı semerciler hānı ve bāzār yerinde voyvada hānı ve yeñiçeri hānı.* (9, 32^a / 1-3), ... *yigirmi ‘aded gümüş şahānlar ve sīm bardaqlar ve yedi ‘aded gümüş kadehler ve üç altun kadeh ve elli ‘aded yaylar ve yigirmi ‘aded çarhlı muraşsa‘ mişāl kol tüfengleri ve on ‘aded gümüş+li* (gümüştēn) *kılıçlar ve üç aded gümüş+li* (gümüştēn) *hāçlar ...* (6, 22^a / 30-32).

2.1.2.1.1.3.13. Nicelik durumu

Yer, zaman gibi kavramlarda yaklaşık ya da kesin olarak nicelik bildiren durumdur²¹⁶:

+Ø

handaq kenārından taşrası bir top menzili+Ø (kadar) *ol şahrā cümle ‘imār bostānlardır.* (5, 55^a / 8-9), *hattā bu dırahtñ eṭrāfinda bir ādem boyı+Ø yerde bir igne ve bir çuvaldız hadīdi mişlanacak yerler kalmayup ...* (7, 153^a / 33), *ammā hamd-i hūdā gūzāt-ı müslimīn zerre ve şemme+Ø havf etmeyüp ...* (2, 271^a / 36), *bir qarış+Ø kazsañ şu çıkar.* (7, 145^b / 18), ... *her biri pranqa kalınlığı+Ø altun ve gümüş muṭallā demir zencīrlerdir.* (1, 169^a / 8-9), *anı gördük, bu monlā muḥammed hevādan zemīne dörd beş ādem qaddi+Ø kalarak deverān iderdi. ba‘zı kerre ayakları halkñ başına doqınurdi.* (4, 231^a / 35-36), ... *han ile paşa bir obaya girüp bir hayli+Ø müşāvere eyledi.* (4, 235^b / 27).

+ca, +ce, +nca, +nce

ba‘zı elfāzlarında "varmışık, gelmişık" deyü ziyāde+ce tekellüm iderler. (8, 220^a / 30), *ammā suyu sehel şor+ca olup bī-hāşıl olduğundan içinde elvān balıklar ve zamān-ı*

²¹⁶ F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 205.

şitāda gūnā-gūn tuyūrları yoqdır. (8, 222^b / 24-25), ... bu ekmeleleriñ kadları+nca kazılmış kal'a handaqları ... (6, 18^a / 33), bi'z-zarūri kendūmi boqlu+ca gāzi görüp güldüm ... (6, 21^b / 3), ... belinden çekici ve bir mismāri dađı çıkarup qaddi+nca (boyu ölçüsünde, boyu kadar) anı dađı iki taş mābeynine qađdı ... (4, 232^b / 36).

+da, +de, +nda

hattā kıble cānib[in]de bu dırađtıñ yire berāber sīnesinde bir kulaç in+de ve iki kulaç yükseklik+de bir qapusı var ... (7, 153^b / 10-11), ... her biriniñ hūsn-i cemālleri bir mertebe+de idiler kim geysū-yı mürğüle-i çim-ender-çim ve hīm-ender-hīmleriniñ her tārıları revnaç ve şeb gibi gören 'uşşākıñ 'ağılların tārūmār iderlerdi ... (6, 23^b / 24-26), ... āb-ı hayātlar ādem gerdeni qalınlıq+da cereyān idüp ... (4, 229^a / 35).

+den

... anda dađı niçe yüz+den (yüzlerce, pek çok) hūnerler gösterdi. (4, 233^a / 10).

+den eḳall "+den az"

bunlar dağı abaza dağları dibinde gāyetü'l-gāye şarp dağlar ve hıyābān ormanlar içinde sākın olur on biñ+den eḳall başsız ve buğısız ādemlerdir ... (7, 155^b / 7-8).

+den mütecāviz

cümle halk imdād idüp cümle mezkūr eşyāları deryāya atdılar ve iki yüz+den mütecāviz şağir ve kebir üsārāları gemi üstünden der-anbār idüp anbār qağanın sed etdiler. (2, 264^b / 27-29), andan cümle guzāt bī-bāk ü bī-pervā taburıñ şarampav diplerine varup tabura biñ yer+den mütecāviz yerlerden āteş urmağa başladılar. (6, 21^a / 12-13).

derece "kadar"

... ol qadar dırağt-ı serāmedleri kırup bu derece içine döküp ... (6, 20^b / 28-29).

+den ziyāde

yüz ‘aded+**den ziyāde** āb-ı hayāt turna gözi şāf u nijād billūr-miṣāl şular kaynayup havz-ı ‘azīme ve havz-ı şağirelere rīzān olur ... (8, 217^b / 21-22).

hemān "kadar"

ve bu şehriñ zamān-ı ‘imāretinde atdan ğayrı bu şehre bir hayvān girmezmiş ve zī-rūḥ kısmı boğazlanmazmış. cümle taşrada boğazlanup şehre getirirlermiş kim yedi biñ **hemān** kaşşāb dükkānları var imiş. (4, 240^a / 27-28).

+ile, +yla

... zīrā bu taraf kavmi çerkezistān ādemleridir kim āl-i ‘oşmāniñ kefe vālilerine ḥarbe ucu+**yla** (... mızrak ucu kadar) ‘öşr verüp ol kadar muṭī‘ [u] münkādılar degillerdir. (7, 146^b / 20-21), ... ḥazret ile kelimāt idüp ders tilāvet idüp ders tilāvet etdiklerin kerrāt+**ile** istimā‘ etmişim. (P 10, 259^b / 37; Q 10, 262^b / 40).

ḳadar

... bu bāğıñ tavşif [u] temdiḥinde deryāda ḳatre ve güneşde zerre **ḳadar** taḥrīr idemeyeler. (4, 229^a / 27-28), ... bu **ḳadar** zī-ḳıymet eşyālar ve bu **ḳadar** ümmet-i muḥammed esīrlerin alup ... (5, 55^b / 13-14), ḥudā ‘ālimdir ol cüsse ile ne kendüsi ve ne şişeler zerre **ḳadar** ḥareket itmeyüp biri daḡı münkesir olmadı. (4, 231^a / 14-15), ve ḳal‘adan taşra varoşı cümle iki yüz **ḳadar** keçeden oba evlerdir. (7, 157^a / 24).

ḳarīb

... iki sā‘at **ḳarīb** (kadar) ‘ubūr idüp ... (2, 277^b / 6).

+li

Aşağıdaki örnekte +*li* biçim birimi ölçü bildiren +*de* durum biçim birimi ile eş değer işleve sahiptir. İkisinin de işlevi aynıdır:

... bu maḥalda on mil ve yedi mil en+li (+de) nehirdir. (5, 55^b / 24), Ammâ yanımız sıra yigirmi zirâ^c ḳaddi bir çam taḥtası ḳovuşluk için bir arşın en+li bir levḫa bizim sandala musallaḫ olup dokunur ... (2, 265^b / 1-2), bu nehir üzre bu adaḥon boğazı nehr-i ḳubaniñ ḳaradeñize maḥlûḫ olduğı maḥaldır kim yarım mil en+li bir ^cazîm boğazdır. (7, 146^b / 21-22)

+lik

Aşağıdaki iki örnekte *+lık* ve *kadar* eş değer işleve sahiptir. Bu nedenle aşağıdaki örnekte geçen *+lık* eki bu kısımda değerlendirilmiştir:

.... kimesne bir ḫabbe+lik (buğday tanesi kadar) şey ricâ idüp ... (3, 96^a / 21) ~ bu taşra sarâyıñ tâ vasaḫında bir meydân-ı ^cazîm vardır kim bir ḫabbe-i fûl **ḳadar** (bakla tanesi kadar) ḫacer yoḫdır (4, 227^b / 10-11).

mertebe "kadar"

bu **mertebe** şık ve daracıḳ kırmızı mest geyerler. (7, 150^a / 12-13), ... mümkün olduğı **mertebe** taḫrîr idelim. (5, 56^b / 28), hemân ne **mertebe** sa^cb ve metîn ḫişâr-ı üstüvâr olduğı şundan ma^clûm-ı sa^câdet ola ... (6, 29^b / 32-33).

miḳdâr, miḳdârı "kadar"²¹⁷

... ^cabdullah paşa "bire ğâzîer! biz üç biñ ^caskeriz, anlar biñ **miḳdârı** (kadar) âdemlerdir. eger atıñız gerçi yorılmışdır ammâ hele bir kerre ğayret eyleyelim" deyü ... (3, 100^b / 9-10), andan serdâr-ı mu^cazẓam ḳânûn-ı ḳadîm üzre oḫağına nüzûl etdüğü sâ^cat cümle beldâr u çerâḫora kırḳ biñ **miḳdârı** (kadar) ḳazma ve kürek verüp ... (2, 271^a / 20-22), ... ḫaḳîr anı kırâ^cat idüp ^calâ ḳadri'l-imbân deryâda ḳatre ve güneşde zerre **miḳdârı** (kadar) taḫrîr etdim. (4, 239^b / 32-33), ammâ ḳal^canıñ zerre **miḳdârı** (kadar) rûḫunuñ ḫaberi olmadı. (2, 271^b / 2), ammâ atlarımızda ve cümle ğâzîlerimizde zerre **miḳdâr** (kadar) tâb u tüvân ḳalmamış idi. (3, 101^a / 3-4).

²¹⁷ Bu çekim edatıyla ilgili bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.1.13. Nicelik (Miktar) edatları bölümüne bakınız.

+na, +ne

telat̄tum-ı deryāda bir geminiñ armozları açılup raḥnedār olsa şu girüp ğarḳ-ı āb olmaḳ mertebesi+ne vardıḳda ... (1, 163^a / 4-5), ibtidā monlā muḥammediñ nūş etdügi bar-[da]ḳdaki şudan yere döküp işedigi zamān zemīne müstevlī olan şu ancaḳ ādem topuḡı+na çıkardı. (4, 231^b / 29-30).

+na daḳ

... derḥāl ḥüseyn aḡaniñ yaraların şarup cerrāḥ gelince at fişḳısı içine boḡazı+na daḳ gömdiler. (3, 104^a / 2-3).

+nden artık

... ta^ç[y]īni+nden artık gelirse keserler, yaz u kış fā^çideleri budur. (1, 168^a / 27-28).

+ne göre "kadar"

... her kayıḡa taḥammüli+ne göre (dayanabildiği, taşıyabileceği kadar) binüp özüye gelmişlerdi. (5, 60^b / 34).

üzre

ba^çdehu ḳal^ça varoşı külliyyet üzre (çoḡunlukla) yanup ḳal^ça-i foḡraş meydān-ı maḥabbetde ḳalup ol gün biñden mütecāviz esir alındı. (6, 27^b / 1-2), ammā çerkes kişileri yemīn idüp "kırk elli yıldan berü bu mertebe vefret üzre (çoklukta, büyüklükte) oburlarıñ cenglerin görmemiş idik." [di]diler. (7, 152^a / 5-6).

2.1.2.1.1.3.14. Niteleme durumu

Niteleme durumu, genel olarak eylemin nasıl, ne şekilde yapıldığını veya adın niteliğini gösteren durumdur²¹⁸. Bu durum, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulur:

+Ø

"vallahı ma'kūl" deyüp sehel şahrā-yı seykelde serserī+Ø gezdik. (6, 22^b / 24), ... bu demirci belinde kurd ile koyun yağ u bali+Ø gezerlermiş. (9, 23^b / 26), ... ba'zı ādem kendüyi başsız+Ø görür ve ba'zısı elsiz+Ø ayaksız+Ø görür ... (1, 168^a / 2), bu mā-i zülāl bahārda taşkın+Ø akar ... (4, 237^a / 36 - 4, 237^b / 1), anıñ için muqaddemā gelen kâfirler āsüde hāl uşlı+Ø otururlardı. (5, 60^a / 23), ... cümle halk ile yahşı+Ø geçin ... (4, 236^a / 22).

+a göre, +na göre

... her bir gūzāta hadları+na göre in'āmlar olındı. (6, 21^b / 15), ... kal'a ve iskelelerde gılāl niçeye alındığın su'āl idüp añ+a göre çāšnī dutup... (3, 96^b / 17).

+ca, +ce

bu haķīr-i kemter-i faķīr bu kal'ayı piyāde+ce āheste-reviş ile kāmīl beş sā'atde şekl-i müşelleş devr idüp im'ān-ı nazar ile nazar etdim. (8, 224^b / 10-11), ve ufaķ şāhī topları bu kulle-i bālānıñ kurşum örtülü+ce karavulhanelerinde kirpi tügi gibi zeyn olmışdır. (8, 225^a / 2-3), ... kimi hamurkārılık ider kimi ekmek pişirüp seyircilere hurda+ca nān üleşdirirler. (1, 159^b / 9), ba'zı saķķālar kamışdan şu paţlanķıcı ile halk üzre nihānī+ce şu serpüp şaķālar iderek 'ubūr iderler. (1, 160^b / 14-15), bu şehir şarķdan ğarba tūlānī+ce vāķi' olmışdır. (9, 32^b / 5-6).

²¹⁸ M. Daşdemir, *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, 123.

+de, +nda, +nde

... kendi hâlleri+nde ve kâr [u] kisbleri+nde bir alay tüccâr kavmidir. (8, 221^a / 13), ... iki üç biñ kâfir minâre kıaddi yükseklik+de yerden uçup cümlesi taş ve kerâsteler ve kirecler altında kalup ... (5, 60^a / 15), hâcı nâşır nâmı+nda bir gāvvaş dostumuz var idi. (1, 163^b / 13-14), garîb ü 'acîb şun'-ı hudâ temâşâgâh-ı dıraht-ı 'azîmdir. allahu a'lem rüy-i zemînde bu kıadd-i kâmet+de ve bu cüsse+de böyle bir dıraht-ı 'azîm olmaya. (7, 153^b / 19-20).

+den, +nden

yigirmi bir sene şaltık ruhbân nâmıyla millet-i mesîhiyye+den görünüp ... (2, 267^a / 15-16), ba' dehu yanmayan yerlerin de âteşe urup cebeğânesi ve toplar yanup belki üç yüz pâre toplar kendi kendileri+nden atıldı ve kal'ası ve şehri berbâd oldu. (6, 22^a / 8-9), ... pes ü perde+den (gizlice) ve âşikâre niçe yüz âdemler kıatl olunup islâmbol içi helc ü melc oldu. (3, 104^b / 11).

deyü

içinde kıasım günü didikleri kıasım medfündür deyü rûm tevârihlerinde maştürdür. (8, 226^a / 34), ... fâtiha deyü feryâd idince ... (1, 168^a / 23), ... bir günde der-ceng-i evvel şademât-ı toplardan yedi kâfir mürd oldu deyü kendiler nakl iderlerdi. (5, 58^a / 13-14).

dimek

demek sözcüğü aşağıdaki cümlede kalıplaşarak durum bildiren çekim edatı işlevi kazanmıştır:

meger obur dimek (diye) şehhâr câzûlara derlermiş. (7, 151^b / 17).

gibi

ol sarâyda alınan mâlımız cümle on bir kîse olup on bir kişi birer kîse gâzâ mâlı kıardaş gibi (eşit bir şekilde) pây idüp fâtiha tilâvet etdik. (6, 27^a / 4).

ile; +ile, +le +yla, +yle

... *karadeñiz boğazından şıhhat u selāmet+le islāmbola dāhil olup ...* (2, 268^a / 31), ... *cānib-i şarkīsi degirmen deresine nāzır han ‘askeriniñ yedi yüz ‘aded hücreleri+yle ‘imār olmuş bir bāğdır ...* (4, 227^b / 7-8), ... *her āb-ı kevşerden māh-ı temmūzda ādem huzūr ile āb-ı nāblarından huzūr ile nūş idemez.* (8, 217^b / 22-23), *ba‘dehu cebel-i elheme beg islām ile fevt olup ...* (7, 148^b / 29), ... *ayağlarından güc+ile çıkar.* (7, 150^a / 12), *ammā cümlesi ġarīb-dostlardır zīrā ticāret ile geçinirler.* (9, 24^b / 22-23), ... *çergelere sā‘ir badrağ ve karaçı ve noğay tatarların kondurup taṭyīb-i hāṭırları+yla (gönüllerini hoş ederek) muḳayyed olup ...* (5, 50^b / 16), *niçe zamān bu hāl üzre şarı şaltık nāmı+yla seyāhat etdi.* (2, 266^a / 24), *diḳkat+le nazār olındıḳda merdüm-i çeşim hīrelenir.* (9, 34^a / 28-29), ... *bir hayli cidāl idüp bedevī bī-pāk [u] bī-pervā yılanı çig+le (çiğ olarak) tenāvül etdi.* (P 10, 266^b / 41-42; Q 10, 269^b / 40-41).

şekilli

çoğı müselmānız deyü namāz kılar şekilli olup (namaz kılar gibi görünüp) *semiz domuz yerler.* (7, 154^b / 34).

üzre

... *ahālisi i‘tidāl üzre vezn-i mizān gibi geçinüp kendi hāllerinde ve kār [u] kisblerinde bir alay tüccār ḳavmidir.* (8, 221^a / 12-13), *ve bu keliğra şultāniñ niçe yüz menāḳıbı vardır ammā ihtişār üzre tahrīr etdik.* (2, 267^b / 18-19), ... *cümle develer ḳaṭar ḳaṭar tertīb üzre yükleriyle dizilmişler.* (4, 238^a / 4), *metānet üzre mebnī bir ḳurşumlu cāmi‘dir.* (9, 35^a / 19-20), *ammā murād [u] merāmımız üzre temāşā idemedik.* (2, 270^a / 36).

2.1.2.1.1.3.15. Özne durumu

Özne durumu, adın özne olarak kullanıldığını gösteren durumdur²¹⁹:

+Ø²²⁰

hattā fakīr ekmekçibaşı+Ø havfinden şar‘a dutup mebhūf oldı. (4, 232^a / 18), ... sa‘ādetlü pādīşāh+Ø mühri melek aḥmed paşaya verdi. (3, 96^a / 19-20), ḥaḳīr+Ø ‘ālem-i ḥayretde ḳalup tefe‘ül etdim. (3, 99^b / 30), ... tarafeynden ceng-i ‘azīm olunup toplarımız+Ø küffāra göz açdırmaz oldı. (6, 21^a / 12).

+na, +ya²²¹

ḥudā+ya (Allah tarafından) ma‘lūmdur kim böyle idi. (6, 18^a / 30), ... cihānı belkīs ḥatunı+na seyr [ü] temāşā etdirirken ... (8, 222^b / 33-34), ... bekşumātıları şırıḳ ḥammālları+na götürdüp alay iderler. (1, 161^a / 14).

²¹⁹ Özne durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 207-208.; M. Börekçi, "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", 263-264.; Kerime Üstünova, "Özne Durumu", *Dil Bilgisi Sorunları*, (ed.: Hayati Develi), İstanbul 2010, s. 163-171.

²²⁰ Bu biçim birimle kullanılan adların özne görevinde kullanımı ve özne durumu adlandırması için bk.: Hüseyin Durgut, "Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine", *TDAY-Belleten*, 2004/II, 2006, s. 71-78; Efrasiyap Gemalmaz, "STT'nde İşaretsiz (/Ø/) Görev Ögeleri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 6, 1996, s. 4.; K. Üstünova, "Özne Durumu", 164-166.; Kerime Üstünova, "Yüzey Yapıda Ek Almayan Ad Soylu Sözcükler, Yalın Durumda mı Sayılmalı?", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık Muğla*, (ed. Mehmet Naci Önal), I. Cilt, Ankara 2012, s. 45-50.; Yusuf Tepeli, "Türkçede Hâl Kategorisi Olarak Yalın Hâl (+Ø)", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, Ankara 2007, s. 1757-1767.; Börekçi, Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme, 263.

²²¹ Bu biçim birimi almış adların cümlede özne olarak kullanımı için bk.: Erdoğan Boz, *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçim birimi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2007, s. 89-90.; M. Börekçi, "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", 263-264.; K. Üstünova, "Özne Durumu", 166-168.

2.1.2.1.1.3.16. Sebep durumu

Eylemin gerçekleşmesine sebep olan ögeyi gösteren durumdur:

cihetinden

Bu biçim birim *yüzinden*, *sebebiyle* edatlarıyla eş değer kullanıma sahip olduğu için sebep edatı olarak değerlendirilmiş ve bu kısma dahil edilmiştir:

hāşıl-ı kelām hūy cihetinden ve *ganīmet yüzünden bir keşirü'l-gılāl şehirdir*. (P 10, 262^a / 48 - 262^b / 1; Q 10, 265^a / 47-48).

+da, +de

şaltık muhammedim ızırāb+da terlemededir. (2, 266^b / 27), *gerçi yayla yer+de hevāsı laţif yerdir ammā ekseriyyā çorlı halkı çorlılardır*. (3, 106^b / 9-10).

+dan, +den, +ndan, +nden

... *şu dökme+den* ve *şovuk+dan* *bī-zār olup mebhūt ve mütehayyir kaldık*. (2, 265^b / 2-3), *yanımda duran halk necāset rāyihası+ndan* kaçdılar. (6, 21^b / 10), ... *niçe yüz küheylān semiz atlar şiddet-i hār+dan* ve *çapğın-ı ılğar+dan* *çalup* ... (3, 99^b / 11-12), ... *ba'zı mümlariñ şu'lesi+nden* *niçe biñ ādemler şarı ve kırmızı ve yeşil ve alaca yüzli ādemler görinüp* ... (1, 168^a / 2-3), *hattā fakīr ekmekçibaşı havfi+nden* *şar'a dutup mebhūt oldı*. (4, 232^a / 18), *lākin mināresi yokdur, zelzele+den* *münhedim olmışdır*. (9, 15^a / 18).

+dan ötüri

... *tatar askerisinden biri bir çerkez arabasından bir balık aldığıyçün bir gavğa-yı azīm idüp bir balık+dan ötüri* çerkesler üç tatarı öldirdüler. (7, 147^a / 2).

deyü, diyü

... "hamd-i hudâ paşa dağı birkaç günden seksen biñ 'asker ile işte gelirmiş" **diyü** herkesiñ ayakları sürürdan yere başmayup ... (5, 59^b / 6), bu cengden soñra ber-müceb-i teķāzā 'ālem aġyārdan hālī **deyü** bir maħfī köşede bend-i şalvāra rehā buldurup ... (6, 21^a / 29-30), "hinzir ve tavuķ necāset yerler" **deyü** bunlar ašlā hinzir ve tavuķ yemezler ve harām şey geymezler ve şarāb ve boza içmezler. (7, 154^a / 30-31).

+dır

ve tatar dan dağı kânün**+dır** (kanundan dolayı) bir şey alınmaz. (6, 25^a / 11), ... "yaralı**+dır** yetişirsiz" deyü 'aķıbinece at biraġup nīm sâ'atde yetişüp ... (3, 100^b / 36), ve hınnāmıza mu'ādil hınnā bir diyāra olmaķ ihtimāli yoķdur sünnet-i resül**+dır** (peygamber sünneti olduġu için) aña dağı söz olmaz. (1, 165^b / 25-26), 'askerī tā'ifesi mabeynlerinde mezmüm**+dır** (... sevilmediġinden) kız vermezler ve andan kız almazlar. (9, 25^a / 1-2).

+e, +ge, +na, +ne

... cümle 'asker**+e** şaġular şaġlayup gözlerinden çekide çekide yaş ile melek aġlayup ... (5, 53^a / 22), her ma'rifeti**+ne** 'aķlım perişān oldı. (P 10, 267^a / 27; Q 10, 270^a / 26), bu hayrāta karşılıķ kefereler dağı mitrebolid kilisesi yanında başka bir mükellef ü mükemmel bīmārhanelerinde koça qarıları me'kūlāt [u] meşrübāt aşbāzlarıyla ta'yīn eyleyüp her vilāyetden gelen ġarīb kefereleri 'isā peygamber 'aşkı**+na** (... sevdiklerinden) gözedirler. (8, 228^b / 3-4).

+ge'nin sebep bildiren durum eki işlevinde kullanımı Tatar serdarına ait bir konuşmada geçer:

hattā tatar serdarı olan şāh polad aġa laṭife olmaķ için serdāra eydir: "sulṭānım bir bāġgır verseñiz şu şehre bir çapul civerüp şu şılġa kızlardan ve devkelerden alup kırımġa doyum varsaķ ölyüvdigimiz**+ge** (... için) ġam yimezdik." didikde ... (6, 19^b / 4-6).

ḥasebiyle

ammā ol zamān tāzelik **ḥasebiyle** sene 1048 tārīhinde efendim murād ḥan baġdādı fetḥ idüp ... (4, 235^b / 31-32).

ile; +yle

... kimi at ḳolanı ve kimi tapḳır çekmek ve kimi şabāḥ namāzı ḳılmaḳ bahānesi+yle cümle gerüde ḳalup ... (3, 100^b / 1-2), anıñ içün yılda bir kerre ol muḥalsamıñ te'siri **ile** cümle balıḳlar yılda bir kerre ol tıslıma varup ... (4, 237^b / 20-21).

sebebiyle

... bahadırlıġı **sebebiyle** (-ndan, için) bir ānda iskender ḳadar dārāt şāhibi oldı ... (6, 25^b / 30-31), ... serdār-ı bā-vaḳārıñ iḥsān [u] in'āmı **sebebiyle** ihtimām-ı tām idüp ... (2, 271^a / 36), ol beyāz inek **sebebiyle** ḥalebe ḥalebü's-şehbā derler, ḥaleb saġıma, şehb beyāza derler ya'nı saġılmış beyāz inek şehri demekdir. (1, 167^b / 3-4).

üzre

Ve cümle bu rujikī tāifesiniñ elleri ve ayaḳları ve şaḳalları sünnet-i resül **üzre** (-den dolayı, olduġu için) ḳınalı ve gözleri sürmeli ādemlerdir ... (4, 234^a / 3-4).

yüzden, yüzinden

ḥazret-i 'oşmāniñ şehādeti muḥammed ekber **yüzinden** olmuşdır. (1, 170^a / 19), ḥan bu buḥayre içre münakkaş ve muşanna' ḳayıḳlar inşā idüp bi'z-zāt kendüsi kürek çekerek ḥalvet idüp ehl ü evlādların ḳayıḳlar ile gezdürüp deryā arzusın bu **yüzden** def' iderdi. (4, 229^b / 14-16).

2.1.2.1.1.3.17. Seslenme durumu

Seslenme durumu, *Seyahatnâme*'de adların seslenme işleviyle kullanıldığını gösterir:

+Ø

evliyām+Ø, hayr ola. (5, 53^a / 9), ... "sulṭānım+Ø, durduğın yerde gazāyı sen etdiñ." *didikde...* (5, 61^b / 10).

2.1.2.1.1.3.18. Sınırlandırma durumu

*Sınırlandırma hâli isimlerin zaman, yer, yön, nesne, miktar gibi açılardan başlangıcını ya da yayılabilecekleri son sınırı gösteren bir durumdur*²²². *Seyahatnâme*'de değişik biçim birimlerle ifade edilen bu durum çoğunlukla yerde ve zamanda sınırlandırma bildirir:

+Ø

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir:

ve han hazretleriniñ üç gün+Ø gice+Ø müsāfir olması muḥakkak olunca ... (5, 51^a / 9), paşa efendimizle sarāyında on gün+Ø teḳā^cüd idüp ... (4, 229^a / 15), ... nehr-i özü üzre degil qaradeñizde on beş mil ve heyhāt çölünde beş sâ^cat+Ø yerde kuş kondırmayup kuş uçurmaz. (5, 55^a / 33-34), ... "sen bir kerre ölürsün, yedi günden yine dünyāya gelüp yedi sene+Ø ḫalife olursun." derlermiş. (P 10, 268^a / 48; Q 10, 271^a / 48).

+a daḳ, +a dek, +e dek +ne dek

Bu biçim birim, yerde ve zamanda sınırlandırma bildirir:

*... vaḳt-i ğurūb+**a dek** ... (3, 97^b / 3), ḫaḳḳā ki devr-i kıyāmet+**e dek** durup sūr-ı isrāfil nefḫ olınuḳda ḫayāt bulmasına şüphemiz kalmadı. (4, 238^a / 32), ḫattā altmış yedide ve yetmiş iki tārīḫi+**ne dek** erdel memleketi ğāret ve alan [u] tālān olacađın ... (6, 18^a / 3-4), kūh-ı elburzuñ cenūbında ğürcistānıñ dādyān vilāyeti dađlarından enüp bu maḫall+**e***

²²² F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 212.

dek gelir. (7, 157^a / 11-12), *tā şabāḥ+**a dak** şeb-i yeldāmız atlar üzre böyle geçildi.* (6, 30^b / 22), ... *tā şabāḥ+**a dek** ḥandaḫ kenārın milk idüp bārān-ı la‘net gibi kırşum yağdırırlardı ...* (5, 58^a / 11), ... *ammā ne çāre küffār şubḥ-ı şādıḫ+**a dek** tārketü'l-‘ayn içre ḥandaḫ kenārında babası evine girer gibi meterise girüp ...* (5, 57^b / 7-8).

+a varınca, +e varınca, +na varınca, +ne varınca, +ya varınca “+e kadar”²²³

Bu biçim birim, yerde ve zamanda sınırlandırma bildirir:

*heyhāt şahrāsıdır. tā ḳal‘a-i azaḡa ve andan toḡsan yedi ḳonaḫ tā baḥr-i ḥarez+**e varınca** şahrā-yı heyhāt deşt-i kıpçaḫdır ve cenūb tarafı kezālik aḳkirmān+**a varınca** cāy-ı bī-amān yerlerdir kim niçe kerre ‘ubūr itmişih.* (5, 54^b / 22-23), *bu cāmi‘lerden mā‘adā kırḫ iki miḥrāb+**a varınca** mesācidlerdir.* (9, 24^b / 7), *bu maḥalle diküp rüz-ı kıyāmet+**e varınca** durup sen de ve senden soñra gelenler de bu şecere-i tayyibe altında ibādet etsinler.* (7, 153^b / 3-4), *nehr-i ergene kenārında tā şoḡullı meḥemmed paşa cisri+**ne varınca** şehir tarafında biñ ‘adedden mütecāviz müfid [ü] muḥtaşar çalaşdan ve külbe-i aḫzāndan dükkānlardır.* (3, 108^a / 8-10), *ve ḫālā mezkūr süd çeşmeleriniñ tā yayla+**ya varınca** yolları āşikāredir.* (4, 240^a / 22), ... *tā kırım ceziresiniñ oraḡzı nām maḥalle dörd ḳonaḫ çöl ile kırım+**a varınca** özü beginiñ ḫükminededir.* (5, 54^b / 18-19).

+da, +de

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir:

*... bir gün bir gice+**de** deryā-yı bī-amān içre çalḳanup ne cānibe gideceğimiz nā-ma‘lūm oldu.* (2, 264^b / 18-19), *Her ḳonaḡı on ikişer sā‘at olmaḫ üzre ḳaradeñiz beş ay+**da** devr olunur.* (2, 268^a / 29), *andan bu ḳapu içre giren üç sā‘at+**de** ḳal‘a-i ḳavalaya gelir.* (8, 216^b / 20-21), ... *hefte+**de** birer ḳadırga binā olunmaḡa mübāşeret olunup ...* (2, 269^a / 14-15).

+dan, +den

Bu biçim birim, yerde ve -çoğunlukla- zamanda sınırlandırma bildirir:

*bu mismār maḥalli zemīn+**den** toḡuz ādem ḳaddi oldu.* (4, 233^a / 10), *bu ziyāfet vaḳt-i*

²²³ *Seyahatnâme*'nde sınırlandırma edatı *+A ḳadar*'ın kullanımı yoktur. Bunun yerine sınırlandırma işlevi için farklı ek ve edatların yanı sıra *+A varınca* biçimi de kullanılmıştır.

çāšt+dan (kuşluk vaktinden itibaren) *kurulup tenāvül olunmağa başlayup tā vaqt-i ‘aşrdā tamām olup ...* (6, 18^b / 17-18), ... "*hamd-i hudā paşa dağı birkaç gün+den seksen biñ ‘asker ile işte gelirmiş*" diyü herkesiñ ayakları sürürdan yere başmayup ... (5, 59^b / 6), ... "*inşāallah iki gün+den anlar hayāt-ı dü-cihānı bulup bizimle seyre gelirler*" didiler. (P 10, 260^a / 13-14; Q 10, 263^a / 17).

+dan ... +Ø, +den ... +Ø"+dAn ... +A kadar"

Bu biçim birim, iki yer arasında sınırlandırma bildirir:

ve yine boğaz+dan abaza memleketi+Ø biñ yedi yüz mildir. (2, 268^a / 16), ... *ammā bu köşe+den tā kelemerye kal‘ası köşesi burnı+Ø cānib-i kıbleye nāzırdır.* (8, 224^a / 26).

+dan ... +a gelince "+dan ... +A kadar"

Bu biçim birim, yerde ve zamanda sınırlandırma bildirir:

hulāşa-i kelām "āl-i ‘oşmāncık+dan tā sultān korkud+a gelince elli pādīşāh gele." deyü ... (6, 17^b / 26-27), *meger paşanıñ gözi öñinde talduğı maḥal+dan ḥalāş olduğı maḥal+e gelince bir gün iki gece olup ḥalāş olur.* (1, 164^a / 7-8).

+den berü, +dan berü, +ndan berü

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir. Bu sınırlandırma zamanın başlangıç noktasındaki sınırlandırmadır:

bu maḥalde ‘ālem-i şabāvet+den berü biñ altmış ḥatm-i şerīf olmuşdı. (2, 266^a / 7), ... *kırk yıl+dan berü gözine perde ve kara şu inüp ...* (4, 228^a / 7), *üç biñ yedi yüz sene+den berü birine bir rahne işābet etmeyüp ...* (4, 238^a / 6), *la‘in-i bī-dīn küffār āl-i ‘oşmān ile kıbrıs gazāsı+ndan berü ceng [ü] cidāl ve ḥarb [u] kıtāl etmemegile ‘askeri dinc ve cebeḥānesi gülünc ve sâ’ir mühimmātları mütekāşir ve solḥatları vāfir, şeb [u] rüz ārām etmeyüp ...* (2, 271^a / 31-33).

Aşağıdaki örnekte *-den berü* biçim birimi "-den sonra" anlamında kullanılmıştır:

bu ḥaḳīr ol ceng+den berü bildim ki benī ādemden şoñra eşref-i maḥlūḳ küheylān atlar-dır. (6, 20^b / 11-12).

+den ... +e

Bu biçim birim, miktarda sınırlandırma bildirir:

... "her kime dirligi lâzım ise bir+den biñ+e, biñden yüz biñe varınca giride gitsün."
deyü ... (3, 96^b / 36 - 3, 97^a / 1).

+den gerü, +ndan gerü

Bu biçim birim, zamanın başlangıç noktasında sınırlandırma bildirir:

ammā sizler şim+den gerü başıñıza tedārik görüñ. (3, 104^a / 25), yūri şim+den gerü
ķumda oyna. (4, 240^b / 12), bu+ndan gerü ħayāt-ı cāvidān-ı dü-cihān bulduķ²²⁴. (P 10,
260^a / 2; Q 10, 263^a / 5).

+dan ħāric "+dan başka"

Bu biçim birim, yerde sınırlandırma bildirir:

ve bu tabur üzre yedi sıra altmış yetmiş pāre şāhī toplar ķomuş ve bu tabur+dan ħāric
bizden ħarafa nīm sā^c at yer dere ve depelere ve dağlara ve bāğlara ol ķadar dıraht-ı
serāmedleri ķırup ... (6, 20^b / 28-29).

+dan ... +na dek, +den ... +na dek, +nden ... +na dek

Bu biçim birim, yerin başlangıç ve bitiş noktasında sınırlandırma bildirir:

... diyārbekir+den mifārıķiñ²²⁵ ķal^c ası+na dek gelüp ... (4, 236^a / 3), ve cümle iki biñ iki
yüz topraķ örtüli dīvārlarınıñ temeli+nden nişfi+na dek taş andan ^cālisi kerpic dīvārlı
türkistān evleridir. (9, 27^b / 13-14), ... büyük ķapu+dan ħarem ķapusu+na dek aşlā ādem
yoķ idi. (3, 103^a / 34).

+dan ħayrı, +den ħayrı, +ndan ħayrı, +nden ħayrı

Bu biçim birim yer, varlık ve ifadede sınırlandırma bildirir:

²²⁴ Bu sözcük, P nüshasında *buldı*.

²²⁵ Silvan.

mal̄ta ğazāsına memūruz dime+den ğayrı aĝziñdan bir cevāb şadır olmasın. (2, 269^b / 28-29), bu+ndan ğayrı cāmi'-i pūr-nūr ma' lūmum degildir. (3, 106^a / 25), ve bu şehriñ zamān-ı 'imāretinde at+dan ğayrı bu şehre bir hayvān girmezmiş ... (4, 240^a / 27), ... evlād-ı nā-resīdeleri babaları+ndan ğayrı er yüzün gö[r]meyüp ... (6, 23^b / 33), bunda dizdār hānesi+nden ğayrı ev yokdır. (7, 145^a / 1).

+dan ... +a varınca, +dan ... +na varınca, +dan ... +ya varınca, +den ... +e varınca, +ndan ... +ne varınca

Bu biçim birim, yerde, miktarda ve zamanda sınırlandırma bildirir:

ve alınları+ndan tā başınıñ ortası+ndan eñsesi+ne varınca başın tırāş idüp kulaqlarınıñ üstlerinde iki yanlarınıñ saçları şarkmışdır. (7, 150^b / 12-13), Ve yine boĝaz+dan tā azağ kal'ası bucağı+na varınca iki biñ mil tūlī bir karadeñiz'dir. (2, 268^a / 16-17), ... "her kime dirliği lāzım ise birden biñe, biñ+den yüz biñ+e varınca giride ğitsün" deyü ... (3, 96^b / 36 - 3, 97^a / 1), eṭrāfi cümle bir deryā+dan bir deryā+ya varınca orta hişāri ve iç kal'ayı ihāta etmiş varoş kal'asıdır... (8, 216^a / 26-27), ... her ğün 'ale't-tevālī şabāh+dan tā vaqt-i ğurūb+na varınca cemī'i muṭribān u kışmirān ve bāz-ı bāzān u ğayrı serbāzān gelüp niçe biñ 'arż-ı kālā idüp ğandan ve paşadan ihsān alırlardı. (4, 229^a / 15-17).

+dan ... muḳaddem, +den ... muḳaddem

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir:

ba' dehu ğazret-i yahyā şehādetinden soñra ve tārih-i mevlūd-ı iskender+den yüz yigirmi sene muḳaddem muşul şehrinde buhtu'n-naşr ğurūc idüp ... (P 10, 262^b / 35-36; Q 10, 265^b / 38-39), ba' dehu iskender-i kübrā vilādet-i muḳammedü'l-muştafā+dan 889 sene muḳaddem vücūda gelüp feyleḳosıñ yanında perveriş bulup oĝlı ḳavales ile bir yerde kāmil oldılar. (8, 215^b / 20-21).

+dan ... olinca "+dan ... +a kadar"

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir:

... tā vaqt-i kuşluk+dan tā vaqt-i 'aşr olinca (kuşluk vaktinden ikinci vaktine kadar) meḳammed paşa 'askeri ve tatar 'askeriniñ aldıqları esir ve māl-ı ğanā'imleriniñ 'arabaları arası kesilmedi. (6, 27^a / 15-16).

+dan şöıra

Bu biçim birim, zamanın başlangıç noktasında sınırlandırma bildirir:

yine ta'ām+dan şöıra mūma eyle idüp şöırayı kaldırırlar. (7, 150^b / 16).

+dan ziyāde

Bu biçim birim, miktarda sınırlandırma bildirir:

cümle yetmiş biñ gıruşlık altundur. an+dan ziyāde vermeñ. (3, 102^b / 12).

+dır

Bu biçim birim, zamanın başlangıcında sınırlandırma bildirir:

tokuz gün+dır (dokuz gün önce) melek aħmed paşa bir vākı'a görüp özü kal'ası üzre kara kuşlar ħār-ı ħāşāk taşıyup yuva yapmaķ isterler. (5, 60^a / 29-30).

+e gidince "+e kadar"

Seyahatnâme'de +e gidince biçim birimi *+e varınca* edatıyla eş değer kullanıma sahip olduğundan bu kısımda değerlendirilmiştir. Yerde sınırlandırma bildirir:

ħazret-i nūhdan şöıra bu maħalli seyf-i zülyezen kesüp iki şaķ etmişdir. şol tarafda ğarba cereyān iden nıl bender-i reşid+e gidince (...)²²⁶ mildir. beri sađ tarafda şimāle cereyān iden nıl bender-i dimyāta varınca (...)²²⁷ mildir. (P 10, 261^b / 6-7; Q 10, 264^b / 6-7).

+ye

Bu biçim birim, zamanda sınırlandırma bildirir:

ħattā kıuyruk oynadan kuşçağaziñ bağırsağından sā'atlara kiriş yapar kim on sene+ye taħammül ider kiriş olur. (4, 228^b / 29-30).

²²⁶ Yazma nüshalarda sayı ifadeleri yazılmamış ve yazılması için de P nüshasında boşluk bırakılmışken Q nüshasında boşluk bırakılmamıştır.

²²⁷ Yazma nüshalarda sayı ifadeleri yazılmamış ve yazılması için de P nüshasında boşluk bırakılmışken Q nüshasında boşluk bırakılmamıştır.

2.1.2.1.1.3.19. Tamlayan durum

Tamlayan durum, adların “sahiplik-aitlik, bütün-parça, hepsinin içinden biri veya birkaçı gibi” anlam işlevleriyle adlarla²²⁸ veya “hakkında, ilgili olarak gibi” anlam işlevleriyle eylemlerle bağ kurmasını sağlayan²²⁹ durumdur. Tamlayan durum, *Seyahatnâme*’de çeşitli biçim birimlerle karşılaşılır:

+Ø

Bu yapı, genellikle özel adlardan, -mAK’lı ad-eylem yapılarından, iyelik eklerinden ve kişi eklerinden sonra karşımıza çıkar:

... *ḥaḳīriñ pederi+Ø pederi dedem+Ø dedesiniñ altıncı dedem+Ø dedesi ḳara aḥmed begiñ ḳarındaşıdır.* (9, 24^a / 13-14), ... *pādişāh olmaḳ+Ø işāreti imiş.* (2, 275^b / 15), *ānī gördüm muḳaddemā şandalımız+Ø yanına gelen ṫavīl ü ‘arīz mezkūr ḳovuş taḫtası yanımdan ‘ubūr iderken...* (2, 265^b / 12-13), *hoş geldiñ+Ø toprakları* (2, 270^a / 17), ... *göz göre kimse+Ø kimseye mülkin vermek ḥāmīle ‘avretin vermekden eşedir.* (2, 274^b / 10-11), ... *zālīm pehlivān göti+Ø altına mezkūr fişḳı ve topraklı ḥarārı alup ...* (4, 232^b / 26), ... *"işte siziñ bī‘at-kerdesi olduḡuñız imām ḥüseyn+Ø başıdır."* deyü on biñ ‘asker ile ser-i sa‘ādet-i şāh ḥüseyni mışıra gönderüp ... (4, 234^b / 14-15), *bu ḳal‘a+Ø sebeb-i bināsı ve vech-i tesmiyesi oldır kim ...* (7, 145^b / 31-32).

Bazen hem iyelik ekinin hem de tamlayan durumu ekinin işaretsiz olduğu görülür:

...*bizim adalar+Ø+Ø içinde venedik kāfiriniñ ceziresidir ...* (2, 271^a / 31), ... *cezire-i girid bi‘t-tamām fetḫ olacaḳ+Ø+Ø işāreti idi.* (2, 275^b / 23).

Eylemsi gruplarında tamlayanın da bazen bu biçim birimle kullanıldığı görülür:

... *anı bildik kim bizim şandal+Ø daḫı keşret-i ādemden ḡarḳ olması muḳarrerdir.* (2, 265^a / 28-29), *ve her pādişāh+Ø ne ḳadar ‘ömür sürecegin ve ne ḳadar fetḫ [u] fütūḫāt idecegin ve andan soñra kim+Ø pādişāh olup sebeb-i mevtleri ne olacaḡın her pādişāhiñ taḫtı üzre başı ucında birkaç saṫır ḫaṫṫ-ı küffār ve birer saṫır ḫaṫṫ-ı müslim taḫrīr eylemiş.* (6, 17^b / 33-34 - 6, 18^a / 1).

²²⁸ M. Börekçi, "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", 252.

²²⁹ F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 193.

içün, +yçün

ve bu şehriñ zemîni+yçün seyyāhān-ı berr-i bihārān-ı āyende vü revendegānlar eyle taħrîr ve tafşîl eylemişler kim bu şehre sağ kol yolu demişler. (8, 221^a / 22-23), cemî'î halk melek aħmed paşa **içün** (hakkında, ilgili olarak) abaza tā'ifesinde bu kadar sehā görilmemiştir derler ... (5, 51^b / 33), 'anķā bāzergānlar **içün** kārgîr dekākînler daħı vardır ammā azdır. (3, 108^a / 10).

+a, +e, +na, +ne, +ye

nitekim ben van eyāleti+ne mutaşarrıfım. (4, 236^a / 16-17), haķķā ki bu dıraħt niçe biñ yıl mu'ammer olması+na (+nın) 'alāmeti oldır ... (7, 153^b / 7-8), ve daħı cümle on biñ 'aded bahadır yigitler+e mālîklerdirler. (7, 157^a / 26-27), bu eşnāf ekmecki+ye yamaķdır. (1, 159^b / 27), ... ğarķım+a sebep olurlar. (2, 265^b / 20), ba' dehu günden güne ħarāb olması+na sebep birbirleriniñ haķların yumurta ile yediklerinden ħarāb olmuştır. (4, 238^b / 34-35), ve eyle kal'a-i üstüvārîñ fetħi+ne 'ıvaz (... fethinin karşılığı) bir şey ile olmazdı illā şehādet ola. (2, 273^b / 12), yezîd+e tâbî' olan ehl-i mısır ... (4, 234^b / 16), ... at+a don+a mālîk olan 'asākîr-i āl-i 'oşmān ... (6, 23^b / 8).

+a maħşūs, +e maħşūs, +ya maħşūs

ve derūn-ı haremde ħan+a **maħşūs** kırık 'aded dükkāndır. (4, 227^b / 20), ba'zı zamān nehr-i tūna+ya **maħşūs** morina balığı ve mersin balığı ve çıķa māhîleri bu buħayreden çıkar. (3, 105^a / 4-5), yeñiçeriler+e **maħşūs** bir kārĥānedir. (1, 168^a / 35).

+a müte'allık, +e müte'allık, +ya müte'allık "ile ilgili"

ve ħubbeniñ dāmenlerinde niçe güne ħüsn-i ħať kitābeler üzre ħammām+a **müte'allık** ebyātlar taħrîr olunmuştır. (4, 230^a / 19-20), ve daħı elbette herkes gidecegi maħalde bu ağacıñ sîne-i pür-kînesine bî-ħadd ü bî-ħisāb ol ħadar ālet-i ħarb+e **müte'allık** demir pāreleri ve eñser ve na'l ve miħ ve'l-ħāşıl cihānda ne ħadar biñ güne demir pāreleri miħlıdır kim niçe bin yıldan berü bu ağacıñ cüssesi demirden polad-ı naħcevāniyyeye dutunup ħadîd-i gūnā-gūna müstağraķ olmuştır. (7, 153^a / 28-31), ħattā anaťolıda

kırmızı+ya müte'allık bir şey medh olınsa "kayacık şahıyânı ve kirazı gibi kırmızıdır" derler. ve dilberânlarıñ yanakları ve lebleri medh olınsa "kayacık kirazı dudaklı bir serfirâz-ı cihân dilberdir" derler. (9, 28^b / 11-13).

+da, +de

bu yaylağ-ı 'azîme yıl+da bir kerre ahâlî-i vilâyet çıkup ... (8, 221^a / 9), ... aramız+da birimiz bir esîriñ parmağın çaçmağlı tüfeng taşı yerine koyup kışdırdıkda ... (6, 22^b / 1-2), ... hefte+de bir 'azîm bâzâr olur. (9, 18^b / 2), ben anıñ eyâletinde degilem ve ben bir han-ı âlîşânım, ben+de (benimle) ne 'alâkası var melek aḥmed paşanıñ. (4, 236^a / 10-11).

+den, +dan, +ndan, +nden

... cümle hâş u 'âm ve şulehâ-yı ümmet+den kimesneler ... (2, 273^b / 24-25), hâlâ eşer-i binâsı durur ammâ ayunıñ eşkâli+nden nâm [u] nişân yokdır. (8, 221^b / 27-28), ... tatar 'askerîsi+nden biri bir çerkez 'arabasından bir balık aldıgıyçün bir gavğa-yı 'azîm idüp bir balıktan ötüri çerkesler üç tatarı öldirdüler. (7, 147^a / 2), cümle kerâmâtı+ndan birisi ... (9, 23^a / 17), ... kâfir+den yedi pâre gemi ğarğ olup elli pâre gemi biz+den karaya düşüp bâkî kalan 'askerleri daḥı karaya dökülüp ... (3, 97^b / 20-21), ... zerre kadar şerî'at u tarîkat ve ḥaḳîkat u ma'rifetden taşra taş koparırsañ sen+den baş kopar. (4, 236^a / 21-22).

ḥaḳkında

bu eşnâf ḥaḳkında ḥazret-i resûl hadîş buyurmuşlardır (1, 158^a / 10), ... siyâvuş paşa ḥaḳkında eydür ... (3, 104^b / 12).

+ı, +i, +n, +nı, +yı

... ikisi+n (+nin) de zîr-i zeber olup burunları kanamasınıñ esrârı ol imiş ... (2, 275^b / 8), iri meşe ve pelîd ağaçları+nı (+nın) şandık gibi içlerini oyup ölülerin koyup ... (7, 155^a / 13-14), ... bildigimiz pâdişâ[h] pâdişâhlardan sultân aḥmed ve oğlu sultân 'oşmân+ı (+ın) ve aḥmed han qarındaşı sultân muştafâ+yı (+nın) iki kerre pâdişâh

olacağıın ve sultān murād h[an]iñ zorbaları kıracağıın ... (6, 17^b / 27-29), ... şeb [ü] rüz umūr-ı mu‘azzama+yı (+nın) seyr [ü] temāşāsın iderdik. (3, 96^b / 21-22), ve bu direg+i (bu direğin) tā zirve-i a‘lāsına biñ miqdār qanādiller ile bir çarh-ı felek taşviri top idüp bir şan‘at ile felegiñ çarhı gibi deverān itmededir. (P 10, 266^a / 7-8; Q 10, 269^a / 7-8).

+im

ba‘zısı cān u başı ile şināverlik ederek biz+im sandalımız üzre gelirken kıssa han emir çebebi gelüp anı kolundan yapışup şandala alınca dağı gayrılar birer taqrīb ile biz+im şandala geliyorlar. (2, 265^a / 26-28), ben+im elim değil ... (1, 159^a / 7), men+im²³⁰ āletim çekiç idi ve iki mismār idi. (4, 233^a / 15).

+iñ, +iñ, +üñ, +niñ, +niñ, +nuñ

"bu atılan toplar ve türk+üñ allah allahı deminden ne idi." dirler. (5, 57^a / 20), gemi+niñ kıçı tarafında (2, 264^b / 22), Bu āsitāne-i bā-sa‘ādet+iñ sebep-i inşāsı oldur kim ... (2, 265^a / 11), Ve elli pāre qadırğa unqapanı+niñ iskelesine yanaşup ... (2, 269^b / 2), gel evvel ben sen+iñ yoluña cān u başım fedā idüp ... (3, 103^a / 22), ... aşcılar koyun+iñ paçalarından yapışup ... (1, 168^a / 22), ... burunları qanaması+niñ esrārı ol imiş ... (2, 275^b / 8), ... nemrūd-ı la‘in yine binā etdügi kūhı üzre nüzül idüp qanlı oğı ‘askerine gösterüp "müstaķillen yer+iñ ve gög+iñ tañrısı oldum." deyüp ... (4, 237^a / 13-14), bu+nuñ evşāfin şeyh muştafā ahlādiden istimā‘ idüp "şahih, hazret-i ibrahim ümmetidir" deyü niçe tevārihde gördük ... (4, 238^a / 26-27).

üzre

tatar hanları qanūn-ı bāyezid han üzre (ile) ‘alāqaları yoqdır. (5, 54^b / 19).

²³⁰ Bu sözcük, *Seyahatnâme*'de başkasına ait aktarma cümlede geçer.

2.1.2.1.1.3.20. Varma durumu

Herhangi bir yere, zamana, kişiye veya nesneye “varma, ulaşma” bildirir:

+den ... +a

ba‘dehu köpürli+den han+a böyle bir mektüb varır ... (5, 52^b / 33).

+e, +na, +ye

... andan peder ü mäderimiz+e gelüp buluşduğda haķiri bağırlarına başdılar. (2, 268^a / 33), diyār-ı hind+e hedāyā götürürler. (3, 95^b / 2-3), ... bir egrice içi boş mīli şokup göziniñ ardı+na ol mīl vardıkda ... (4, 228^a / 8), ... anda on dörd yaşı+na bālīg olduğda (geldiğinde, erdiğinde) ... (5, 52^a / 2).

+ğa

Bu ek, *Seyahatnâme*’de Tatar Türkçesiyle yazılmış kısımda geçer:
alay bolursa vilāyetimiz kırım+ğa bardıkda ... (5, 52^a / 33).

2.1.2.1.1.3.21. Yineleme durumu

Eylemin kaç kez yapıldığını / yapılmadığını bildiren durumdur²³¹. Bu durum, *Seyahatnâme*’de çeşitli biçim birimlerle yapılmıştır:

+Ø

işte ibtidā+Ø (ilk defa) edīm-i arzda gemi binā iden hażret-i nūh olup ... (1, 162^b / 15), ... mora ceziresinde bir iki gün mihmān olup andan bir gice kalķup gerü+Ø (tekrar) cezire-i giride ‘avdet idüp ... (2, 269^b / 30-31), ammā hamd-i ħudā tarafeynde aślā daħı+Ø (bir daha, tekrar) tüfenk atılmayup ... (3, 100^a / 34), iki kerre ma‘zül oldıñ, yine+Ø ‘oşmānlı saña ħanlığı iħsān etdi. (7, 144^a / 4-5), yine her bār ‘asākir-i kerrār tek-

²³¹ F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 221.

rār-be-tekrār+Ø yek ü yek durmayup ... (6, 27^b / 3-4), Andan haķır bir+Ø daħı (bir kere daha) ķaradeñize gemiyle çıķmaĝa tevbe-i nasūħ etdim. (2, 268^a / 33-34).

***bār* "kere, defa"**

... zīrā venedik kāfiriniñ donanma gemileri her bār (her seferinde, her defa) bu ķal'a-i ķavala elbette gelirler. (8, 216^a / 8-9).

***ķat* "defa"**

... ardları sıra sekizer ķat mehterħāne ķalarak 'ubūr iderler. (1, 159^a / 32), ... cümle pāk ü pākize yedi ķat şularda arıdup mezkūr koyunu büsbütün tennürda pişirüp meydān-ı ziyāfete getirirler ammā öyle koyu[n] tennürda pişirirler kim ĝayā ilik olur. (7, 150^b / 2-4).

kerre

biñ kerre manzūrimız olmişdır. (1, 160^b / 25), iki kerre ma'zül oldiñ, yine 'oşmānlı saña ĝanlıĝı iħsān etdi. (7, 144^a / 4-5), ... beş kerre ziyāreti müyesser oldı. (1, 159^b / 6), anıñ için yılda bir kerre ol muṭalsamiñ te'siri ile cümle balıķlar yılda bir kerre ol ṭıslıma varup ... (4, 237^b / 20-21).

2.1.2.1.1.3.22. Yönelme durumu

Yönelme durumu, eylemin bir yere, zamana, konuya, hedefe veya bir nesneye yöneldiğini gösteren ya da eylemin bir şeye dönüştüğünü, benzediğini, ona uygun olduğunu ifade eden²³² durumdur. Bu durum, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle karşımıza çıkar:

+Ø

... niçe kerre yüz biñ dalları şecer-i ṭübā gibi baş aşıĝı+Ø bitmişdir. (7, 153^b / 8), ... kāhī baş aşıĝı+Ø kāhī baş yuķaruya taķla ata ata bī-tāb ķaldım. (1, 163^b / 24-25), ... yüz biñ

²³² F. Kara, *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, 222.

renc [ü] [‘]anā çekerek ancak bir küçük gemiyle karşı+Ø geçerken ... (5, 54^a / 19), ... tarafetü'l-[‘]ayn içre gerü+Ø dönüp ... (2, 275^a / 20-21), yoğunlaş aşağı+Ø ortaki hisşara enilir. (5, 55^a / 11-12).

+a, +e, +na, +ne, +ya, +ye

... cānib-i mısr+a revāne oldılar. (2, 269^b / 9). ... hanı ebābīl tayrı gibi hevā+ya atup han hevādan nüzūl iderken ... (4, 229^a / 9), bu kal[‘]anın dağı iki demir kapısı var. biri kıble+ye, biri cānib-i şimāl+e açılır. (5, 55^a / 14-15), ve karşı kılburun+a ve nehr-i özü boğazı+na ve kara cānibleri+ne on iki köşe+ye bakar on iki pāre balyemez top-ı serāmedleri var kim nazīrleri meger rodos kal[‘]asında ola. (5, 56^a / 7-8), cān havliyle gerü+ye nazar etdim. (2, 265^b / 18), ... kāhī baş aşağı kāhī baş yukarı+ya tacla ata ata bī-tāb kaldım. (1, 163^b / 24-25), zīrā cümle alay anda nihāyet bulup tārūmār olup her eşnāf ağaları ve şeyhlerin yine alay ile hānesine getirüp herkes hāneleri+ne gider. (1, 159^b / 17-18).

+a karşı, +ne karşı

... dīvānhāneye çıkup paşanın yüzi+ne karşı şütüm-ı galizalar eyleyüp ... (3, 102^b / 21-22), ... ġarārīn ağzından taşra bir [‘]aẓīm mefret yılan başı zāhir olup taşra süzülüp rimāl üzre şiddet-i hārda āfitāb+a karşı yatup çörek çörek oldu. (4, 232^a / 7-8).

+dan ... +a, +nden ... +ya

... bu bend-i māhī deresi+nden yukarı+ya kāmīl bir ay niçe kerre yüz biñ şağīr ü kebīr gūnā-gūn māhīler geçüp ... (4, 237^b / 7), bu şehir şark+dan ġarb+a tūlānīce vāki[‘] olmuşdur. (9, 32^b / 5-6).

+dan aşığı, +nden aşığı, +ndan ... aşığı

ba‘dehu yahūd tā’ifesi ḥazret-i zekeriyyāya bir iftirā idüp destere ile depesi+**nden aşığı**²³³ iki pāre biçüp şehīd etdiklerinde ... (8, 215^b / 28), bu kayalar+**dan aşığı** bakaniñ zehresi çāk, yeri ḥāk olur. (8, 222^a / 4), bu ḥavziñ ortasındaki fevvāre tā ḳubbeniñ zirvesinde cām ṭasa urup an+**dan aşığı** rīzān olur. (4, 229^b / 30-31), ... nerdübān+**dan aşığı** inüp gītdiler. (3, 102^b / 19), ve bu iç ḳal‘a ḳapısı+**ndan dik aşığı** ne at ve ne ḳatır ve ḥumār enüp çıkmaḳ müşkildir. (9, 15^b / 8-9).

+den taşra, +ndan taşra, +nden taşra

... bismillah ile doğrı edirne ḳapısı+**ndan taşra** çıkup ... (3, 104^a / 34), ammā bu kelemerye ḳullesi+**nden taşra** deryā kenārınca adımlamaḳ müşkildir ... (8, 224^a / 22), ... nūr mişāl duḫter-i pākīze-aḫterleri ve maḥbūb ḡilmānları **gemi+den taşra** çıkarup ... (2, 268^b / 24-25).

+ndan içeri

bu cāmi‘ ḳapısı+**ndan içeri** girerken ... (3, 106^b / 25).

+nden

... dobruca ḳral kerīmeleri+**nden** su ‘āl ider. (2, 266^b / 18).

+e doğrı, +na doğrı, +ya doğrı

ibtidā yoluñ üzre olan cezāre-i girid öñinden ‘ubūr idüp maḫta+**ya doğrı** ‘azīmet eyle. (2, 269^b / 29-30), ... eyyām-ı muvāfiḳ ile aḳdeñiz+**e doğrı** müteveccih oldılar. (2, 270^a / 12), ... paşa ile ikisi bir ḳayığa süvār olup sarāyburnı+**na doğrı** rüy-ı deryādan cereyān iderken sarāyburnında sinān paşa köşkinden bir ḳayıḳ daḫı avanta idüp gelmede, bizler varmada. (3, 96^a / 9-11).

²³³ Örneğın bulunduğu kısım derkenarda yer alır.

+nden berü

... küffâr-ı hâksâr bu şadâ-yı allah allahı işidüp gerüye dönüp bağıdı kim kendüleriniñ seykel vilâyetleri içi+nden berü (... içinden bu tarafa doğru) yeşil alav alav sancağ u bayraklı islâm ‘askeri ve bir taraftan tatar-ı şabâ-refîâr-ı ‘adû-şikâr ‘askeri allah allah deyüp berk-ı hâtif gibi gelerek ... (6, 21^a / 19-21), andan yine cânib-i ğarba bir ulu şahrâ içre nehr-i gedüz cereyân ider kim tâ alaşehir ile şart şehri mâbeyni+nden berü gelir. (9, 27^a / 26-27).

üzre "+e, +e doğru"

... biz dağı ardları şıra allah allah deyü kâfir üzre hucûmda iken gelen imdâd dağı küçük hasan paşa kal‘asından yukaru kal‘aya girsinler.²³⁴ (5, 59^b / 11).

2.1.2.1.1.3.22. Yükleme (Nesne) durumu²³⁵

Eylemden etkilenen ya da eyleme konu olan ögeyi gösteren²³⁶ yükleme (nesne) durumu, *Seyahatnâme*’de değişik biçim birimlerle karşımıza çıkar:

+Ø

bu hâl üzre bir sâ‘at mürür idüp yine monlâ muhammed zemîne kadem başup peştemâlî belinde zemîn+Ø būs edüp ne zekeri var ve ne yağmur-ı bevil var ve ne ışlanmış âdemler var. (4, 231^b / 9-10), ... yüz ‘aded yigit+Ø kayıklar başında koyup ... (3, 98^b / 23-24), ve ekşeriyyâ dağlarda kürd re‘âyâları kızıl darı ekmegi+Ø yerler. (4, 234^a / 11), bu ekmekci eşnâfiniñ alayından soñra eşnâf-ı şarrâcân ‘ubür etmek+Ø murâd itdiler. (1, 162^a / 2), imdi iy kral ejder+Ø öldürmek kerâmetdir. (2, 266^b / 20), ... halîfe+Ø yine âsi-tâne-i sa‘âdete getirürken cümle benî âdem istiğbâline çıkup seyr [ü] temâşâ iderler. (P 10, 268^a / 17-18; Q 10, 271^a / 17-18).

Bu biçim birim, *Seyahatnâme*’de genellikle iyelik eki almış sözcüklerden sonra

²³⁴ Bu cümle derkenarda yer alır.

²³⁵ Yükleme (nesne) durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Kerime Üstünova, "Nesne Durumu", *Dil Bilgisi Sorunları*, (ed.: Hayati Develi), İstanbul 2010, s. 173-180.; M. Börekçi, "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", 264-266.; F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 224-225.

²³⁶ F. Kara, *Namık Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, 224.

karşımıza çıkar. Nesnenin iyelik ekiyle belirli hâle gelmiş olması, bu durumun başlıca sebebidir²³⁷:

... *dobruca şahrāsında bir ‘amūd-ı ‘azīme kızlarım+Ø bağlamışız.* (2, 266^a / 30-31), *vaṭan-ı aslīmiz olan islāmbola revāne olduğumuz+Ø beyān eder* (2, 267^b / 32), *sen benim elimden mumı alup pūf deyüp söndürüp elimden mumı alup başım ol mūm ile urup başım+Ø yardıñ.* (3, 100^a / 1-2).

+a, +e, +na, +ne, +ya

islām+a gelmeyenlere gāzālar idüp feth [ü] fütūhātlar etdiler. (2, 266^b / 32), *ammā bu esnāda rūm küffārı silivri ḳal‘ası+na istilā idüp metānet üzre ‘imār etdi.* (3, 105^b / 32), ... *zīrā tatar ba‘de’t-ṭa‘ām yağma+ya öğrenmişlerdir ...* (5, 51^a / 15-16), ... *ḳal‘anıñ evşāfi+na muḳayyed olmağa* (... özelliklerini yazmaya) *şurū‘ etdik.* (5, 54^b / 14), ... *feth olduğda ismi+ne si-rüz derler ya‘nī bugünkü gün ḳal‘ası derler ...* (8, 219^a / 7), ... *yetmiş sene daḫı yahūdīler selānik+e ḥükm idüp ...* (8, 223^a / 27-28), ... *ḫayme vü ḫargāhları+na yağmā idüp ...* (6, 18^b / 18), *bir kerre bu maḫalle geldigimizde bir bārān-ı ‘azīm+e rāst gelüp ...* (7, 153^b / 14-15), *ḫazret ḳılıcı zūlfikār deyü ‘alīye ve ḳatır+a düldül deyü yine ‘alīye verdi.* (1, 157^b / 34-35), *yine her bār ‘asākir-i kerrār tekrār-be-tekrār yek ü yek durmayup foğraş ḫandaḳı dibindeki şaranpav içre olan keferelerden esir almağ+a ḳaşd etdiklerince ḳal‘adan geceli ve gündüzli biñ pāre balyemezler atardı.* (6, 27^b / 3-5), ... *tatar ‘askeriyle küçük meḫammed paşanıñ nemçe vilāyetinden gelmesi+ne muntazır oldılar* (gelmesini bekledirler). (6, 27^b / 3).

+da, +de, +nda

Ve dud ağacı+nda daḫı eyle aşlamalar idüp yedi sekiz elvān dud-ı leziz ḫāşıl olur. (1, 159^a / 21), *cerrāḫlik+de ḫod lā-naḫirdir.* (4, 227^b / 29), *Ve ma‘rifet-i mücellidlik+de gūyā süleymān ḫanıñ ḳoca mücellidi idi.* (4, 228^a / 12-13), *ve yaycılık+da muḫammed bin ḫazret-i ebībekirdir.* (4, 228^b / 4-5).

²³⁷ Bilgi için bk.: Leylâ Karahan, "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996, Ankara 1999, s. 608, 609.

+dan, +den, +ndan, +nden

... koyunlara ve atlara ve sâ'ir hayvânâtlara bu tuz+**dan** verüp hayvânlar cümle semîn olurlar. (8, 222^b / 27-28), ... ammâ bizden ileri ince qaravullarımızîñ bu atlar hareketleri+**nden** haberleri olmayup ... (6, 20^a / 27-28), bir ġarâ'ib ü acâ'ib taş+**dan** (taşı) oyup vücūd-ı 'isâ ceseden taşvîr etmişler ... (6, 29^b / 10-11), cüzâm ve ger olan bir âdem hammâmda kîse sürünüp ol yağlı türâb+**dan** sürünse bi-emrillah ġalâş olur. (1, 158^b / 13-14), cümle semekeler ol ziyârete varup ol tarafîñ şu otları+**ndan** ve egir kökleri+**nden** otlayup ... (4, 237^b / 8-9), ba' dehu ġal'ayı muġâşara etme+**den** ferâġat etdiler. (6, 27^b / 10), Ve cümle küffâr ġral+**dan** bî'at iderlerdi. (... kralı kabul edip onaylardı.). (6, 30^b / 18), bunlarıñ dükkânları yoġdur. ancak islâmbol içre zahırlarına birer çuvâl alup maġalle maġalle "üstübü alayım" deyü feryâd idüp ba'zı câriyeler+**den** (cariyeleri) tenhâca bulursa üstübüsün çıkarup alır. (1, 162^a / 32-34), ... her âb-ı kevser+**den** mâh-ı temmûzda âdem ġuzûr ile âb-ı nâbları+**ndan** ġuzûr ile nüş idemez. (8, 217^b / 22-23).

+ı, +i, +nı, +ni, +yı, +yi

... nûr mişâl duġter-i pâkîze-aġterler+**i** ve maġbûb ġilmânlar+**ı** gemiden taşra çıkarup ... (2, 268^b / 24-25). ...bu 'abd-i 'âsî+**yi** ġalâş ide. (2, 265^b / 12), ben seniñ neñ+**i** gördüm. (3, 95^b / 4), ... nuġġ-ı dürebârîñ ġabûl olmaġ için mühr+**i** aldım ... (3, 96^a / 20-21), ... giridiñ fetġi+**ni** der'uhde etdüġi üzre ... (2, 275^b / 26), ... ġaşaba-i şarıyar+**ı** ve ġaşaba-i büyükdere+**yi** ve kefeli köyin ve ġaşaba-i tarabya+**yı** ve ġaşaba-i yeñiköy+**i** ve ġaşaba-i istinye+**yi** urup ... (5, 55^b / 12-13), ardı sıra gelen ikinci ve üçüncü koyun+**ı** alup götürürler. (1, 168^a / 26), sen benim elimden mum+**ı** alup pûf deyüp söndürüp elimden mum+**ı** alup başım ol mûm ile urup başım yardîñ. (3, 100^a / 1-2), ammâ fakîr atlar ile mu'allim olmuşlar kim hirre fâre+**yi** niçe gözedirse çevġân atları top+**ı** eyle gözedirler. (4, 234^b / 5-6), ġarınca olmuş doğanıñ ġanadların iki kerre sirke ile pâk yıġayup soñra ġuyumcı potasıyla şu ġabaġınıñ toġumu+**nı** yumuşak saġġ ider.²³⁸ (4, 228^a / 6).

²³⁸ Bu örnek derkenarda geçer.

+n

Seyahatnâme'de 3. kişi iyelik eklerinden sonra karşımıza çıkar. Oldukça işlektir: ... *şaltık velī tahta kılıcı+n ğilāfindan çıkarup ...* (2, 266^a / 35), ... *göz göre kimse kimseye mülki+n vermek hāmile ‘avreti+n vermekden eşedir.* (2, 274^b / 10-11), ... *han kendü huzūrına getirdüp güzīdeleri+n seçer.* (5, 52^a / 8-9).

Evliya Çelebi, bazen aynı cümle içerisinde farklı yükleme (nesne) durumu biçim birimlerine de yer vermektedir. Bunun başlıca sebebi, sözcüğün aldığı iyelik ekinin yükleme durumu ekinin çeşitlenmesine yol açmasıdır:

cümle halk imdād idüp cümle mezkūr eşyālar+ı deryāya atdılar ve iki yüzden mütecāviz sağır ve kebīr üsārālar+ı gemi üstünden der-anbār idüp anbār kapığı+n sed etdiler. (2, 264^b / 27-29).

2.1.2.1.1.4. Adlarda aitlik

Adlarda aitlik, adın bağlı veya ait olduğu unsuru göstermek veya yer ve zaman içindeki yerini göstermek suretiyle karşımıza çıkar. *Seyahatnâme*'de aitlik çeşitli biçim birimlerle ifade edilir. Aitlik işlevini yerine getiren eklerde aynı zamanda saklı olan bir sıfat-eylemlik işlevi de vardır²³⁹. Özellikle “+Ø” ve “+da, +de, +nda, +nde” şeklindeki biçim birimler “yer gösterme” işlevinde “+daki, +deki, +ndaki, +ndeki” biçim birimiyle denk kullanımlara sahiptir:

+Ø

... *cümle balıklar yukarı+Ø (+daki) derelerde mahpūs kalup ...* (4, 237^b / 10), *bu tarafda cānib-i garba nāzır taşra+Ø (dıştaki/dışarıdaki) hişārīñ iki kat küçük demir kapuları vardır ...* (7, 145^a / 2), ... *aşığı+Ø (+daki) mismāri çekicile ura ura çıkarup yine yukarı+Ø (+daki) mismāra süzüldi.* (4, 233^a / 6-7), ... *‘askeriñ yarısı geçüp yarısı yerinde kaldıkda ‘asker iki bölük olunca yā berisin+Ø yā ötesindeki ‘askeri urup esir ider çok olmuştır kim hem berisin ve hem ötesin urur bir muhāṭara nehr-i perezin'dir.* (5, 54^a / 22-23), *bu şehir-i vāsi‘iñ tūlı şark cānibinden tā garb tarafında+Ø (+daki) aḥmed paşa mahallesinden muştafā paşa tekyesine varınca tūlı kāmīl dörd biñ ‘aded germe*

²³⁹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 2000, 479.

adımdır ... (8, 221^a / 19-20).

+da, +de, +nda, +nde

Bu ek, *+dAki* (< +dA+ki) ekindeki *+ki*'nin düşmesi sonucu oluşmuştur ve *+dAki* işleviyle kullanılır²⁴⁰:

özi eyāleti+nde (+deki) *balçık kazāsi nāhiyesidir.* (2, 267^b / 19), *ve keliğra kayası burnından karşı anaıolı tarafi+nda* (+daki) *sinop kal'ası burnı ...* (2, 268^a / 26), *ve mora ve sirem ve semendire ve bosna ve hersek sancaqları mora ceziresi+nde* *benefşe kal'ası+nda* (+ndaki) *gemilere girmeye me' mür oldılar.* (2, 269^b / 8-9), *... karadenizden aqdeniz+de* (+deki) *bu silivri kal'asına gelince ...* (3, 106^a / 9), *böyle temāşāgāh meger anaıoludaki aydıncık şehri ve milaş şehri ve ayaşuluğ şehri ve balağ şehri ve van deryāsi kenarı+nda* (+ndaki) *aqlāt şehri harābistānlarında ola.* (8, 217^a / 15-16), *bu havziñ ortasındaki fevvāre tā kubbenniñ zirvesi+nde* (+deki) *cām tasa urup andan aşığı rızān olur.* (4, 229^b / 30-31).

+daki, +deki, +ndaki, +ndeki

ve cemi' i anaıolı ve rümeli cānibleri+ndeki eyāletlere kapucibaşılar gidüp ... (2, 269^a / 16), *bu liman mora ceziresi+ndeki kabaca burnına altmış mil qarib olmağıla ibtidā todori kal'ası ve bu liman fetħ oldu ...* (2, 271^a / 9-10), *... ibrahim eli+ndeki topı bāyezide urur şeklinde nazār idüp ...* (2, 275^a / 20), *elim+daki mumı söndürüp ...* (3, 100^a / 15), *yine bu cisir başı+ndaki tekye içinde sa' dī baba cenbinde medfündür.* (3, 106^a / 35), *... kuyruğıyla zemān+daki rimāl-i türābı nadaz nadaz idüp ...* (4, 232^a / 16-17), *bu havziñ ortası+ndaki fevvāre tā kubbenniñ zirvesinde cām tasa urup andan aşığı rızān olur.* (4, 229^b / 30-31), *andan yine aşığı+daki mismāra ser-nigün süzülüp yine ayağı meshi yerinden aşılup yine aşığı+daki mismarı çıkarup yukaru+daki eñser üzre yine ayağa kalkup qaddince dīvāra mismarı kaqup anda dağı niçe yüzden hūnerler gösterdi.* (4, 233^a / 8-10).

²⁴⁰ M. Böreği, "Türkçede Hāl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", 257.

+ki

Bu ek, *Seyahatnâme*'de çoğunlukla zaman bildiren adlara gelerek "aitlik, bağlılık" bildiren sıfatlar türetir:

işbu biñ altmış şa' bânınıñ evvel+ki günü ... (3, 95^b / 27-28), ... kal'a evvel+ki+den biñ kat ziyâde metânet ve istiḥkâm bulup ... (2, 272^b / 1), ammâ cümle ḥuzẓâr-ı meclis "bu şehzâdeleriñ bugün+ki gün evzâ [u] etvârları ne 'aceb temâşâdır" deyü ta'accüb iderler. (2, 275^a / 25-26), ... feth olduğda ismine si-rüz derler ya'nî bugün+ki gün kal'ası derler ... (8, 219^a / 7).

2.1.2.1.1.5. Adlarda soru

Adlarda soru, *Seyahatnâme*'de *mı, mi* biçim birimiyle sağlanır:

mı, mi

... ḥâzret-i süleymândan su 'âl ider kim "ey oğul, bu dünyâda ma'mûr mı çok, ḥarâb mı çokdur?" der. (4, 240^b / 23-24), zîrâ sekiz rûzgâr ve yetmiş kerte üzre ne diyâra gideceğın ve ne cezîreye uğrayup ol limana ḳarîb şıg mı+dır ve dökündüli taşlık mı ve ḳumsal mı ve 'amiḳ mi ve a'lâ yataḳ liman mı+dır? (1, 163^a / 23-25), hemân paşa "bire şunu içeri alır bir yigit yoḳ mı? yüz altun vireyim" didikde âdemler gitdi. (3, 103^b / 30-31).

2.1.2.2. Zamirler

Adların yerini tutarak kişileri ve nesnelere temsil veya işaret yoluyla karşılayan gramer kategorisi²⁴¹ olarak tanımlanan zamirler, işlevlerine göre *kişi zamirleri, dönüşlülük zamirleri, gösterme zamirleri, belirsizlik zamirleri, soru zamirleri* olmak üzere beş alt grupta incelenecektir:

²⁴¹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 399. Ayrıca çeşitli tanımlar ve değerlendirmeler için bk.: Yıldız Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara 2004, s. 27-29; Muhsine Börekçi, *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*, Erzurum 2009, s. 65-66; Kerim Demirci, *Teorik Bir Yaklaşımla Zamirler -Ural ve Altay Dillerindeki Zamirlerin Toplu Listesi-*, Ankara 2010.

2.1.2.2.1. Kişi zamirleri

Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen bu zamirler²⁴², Türkçede üç teklik ve üç de çokluk olmak üzere altı kişiyi temsil eden sözcüklerle karşılanır. Bu teklik ve çokluk kişiler *Seyahatnâme*'de çeşitli biçimlerde kullanılırlar. Cümlelerde kişi zamirlerinin -çoğunlukla- ad tamlamasının tamlayan unsuru, özne ve nesne ve yüklem olarak kullanıldığı görülür:

teklik birinci kişi: ben, men

Seyahatnâme'de teklik birinci kişiyi karşılamak için *ben* ve değişik biçimi olan *men* zamiri kullanılır. Genellikle *ben* Evliya Çelebi'ye ait cümlelerde kullanılır; *men* ise aktarma cümlelerde karşımıza çıkan ağız ve lehçe özelliğinin bir yansıması olarak görülür:

benim bürāderim ol kesdiğin kâfiri biz dağlarda kıovalarken cān havliyle kendüyi atup kellesin sen kesdiñ ammā kellesi **benimdir**. (6, 21^b / 4-5), sen **benim** elimden mumı alup püf deyüp söndürüp elimden mumı alup başım ol mūm ile urup başım yardıñ. (3, 100^a / 1-2).

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de kendisi için *ben* zamiri yerine çoğunlukla başta *haķir* olmak üzere *kemter*, 'abd-i kemter, abd-i aķķar vb. alçakgönüllülüğü ön plana çıkaran çeşitli ifadeleri daha çok tercih ettiğinden teklik 1. kişi zamiri az kullanılmıştır. Kullanılan örnekler, çoğunlukla aktarma cümlelerde yer alır:

meni²⁴³ bu siyāset meydānına ne çağırmışsınız. (4, 231^a / 19), ... şimdi çekik yok ve mismārlar çıkması mümkün degil. **ben** niçesi bu sūṭūh üzerinden aşağı inirim. işim allaha kaldı kim **men** öz özümi aşağı ataram. (4, 233^a / 15-17), **men** de ecdādımdan gördüğim ma'rifetleri gösterem. (4, 233^a / 27), siz daķı **meni** perverdigāra işmarlañ. (4, 232^b / 25), dünyā **menim** diyeniñ / gitmişdik dün yasına²⁴⁴ (3, 99^b / 32).

²⁴² Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 405.

²⁴³ Bitlis ağzına ait bir özellik olan "ben" zamirinin "men" şeklinde kullanımı Evliya Çelebi'ye göre Kürt lehçesine özgü bir kullanımdır. Bu kullanımlar aktarma cümlelerde geçer. Burada *ben*'in *men* biçiminde kullanımı, bir Azeri Türkçesi özelliğidir.

²⁴⁴ Bu dizeler *Seyahatnâme*'de geçen bir manide yer alır.

Aşağıdaki örneklerde, yüklemde 1. teklik kişi ekinin kullanılmasına karşın cümlede *ben* zamirine de yer verilmesi kişiyi ön plana çıkarmaya, vurgulamaya yönelik kullanımlardır:

ben şarı şaltıkım (2, 266^a / 23), *kizb söyleyüp ben öldürdüm diyen büryân olur.* (2, 266^b / 21-22), *ol biñ kiseyi ben pâdişâhıma vireyim.* (3, 96^a / 26-27).

Bazen ad tamlamalarının tamlayan unsurunda *men* zamiriyle kişiye aitliğin vurgulandığı görülür:

menim âletim çekiç idi ve iki mismâr idi. (4, 233^a / 15), ... "*menim efendim, bu oğullarımı sulţânımıñ kulluğına getirmişem, kabûl eyle.*" *didikde* ... (4, 235^b / 22).

teklik ikinci kişi: sen

ben seniñ neñi gördüm. (3, 95^b / 4), ve *konakbâniñ ya' nî ev şâhibiñ bir tavuğa muhtâc olsa gayret idüp her şeyi ödünc gevinc alup seni şıylar ya' nî doylayup ri' âyet ider. lâkin sen dahı gidecek zamân bir şey-i kalîl verirseñ cihân aniñ olup haż ider.* (7, 152^b / 10-11), *zîrâ sen fozulcasın.* (3, 103^a / 25), ... "*sulţânım, durduğın yerde gazâyı sen etdiñ.*" *didikde*... (5, 61^b / 10).

teklik üçüncü kişi: an²⁴⁵, o, ol

... *aniñ yedinci miyân-bestesidir.* (1, 161^a / 15-16), ... *onu onda ve bunu bunda işte şu şunda deyü her biri birer çengelistäna perem perem olup göz açdırmayup içlerine kılıç urulmağa başlandı.* (3, 100^a / 9-10), *eñ ileri çâpük olan gelüp baş koyuna el urup alır, isterse yeñi silâh kuşanmış 'acemî usta olsun, baş koyunu ol alır kânûn budır.* (1, 168^a / 25-26). *lâkin sen dahı gidecek zamân bir şey-i kalîl verirseñ cihân aniñ olup haż ider.* (7, 152^b / 11), ve *illâ girüden kovup yetişirlerse anı dutup esîr idüp yâ 'oşmânliya ve tatarâ şatarlar yâhûd biñ baş iki biñ baş mâl verüp halâş olur.* (7, 150^a / 23-25).

²⁴⁵ Eksiz kullanımı olmadığından bu zamirin *a* biçiminde mi yoksa *an* biçiminde mi olduğu tereddütlüdür. Çalışmamızda, *ben* ve *sen* zamirlerindeki "n" ile *an* zamirindeki "n"nin eş değer olmasından dolayı *an* "o" biçimi tercih edilmiştir.

çokluk birinci kişi: biz

*pādişāhım **bizim** kalyonlarımız pirinc ve mercimek ve kahve ve kettānlarımız getirmege me'mūr olup anlar bizsiz **biz** anlarsız olmayup ikimiz mābeyninde bu kanlı kaşşāb-ı naşşāblar nişler. (1, 165^a / 30-32), *ḥudā şahidim ola kıanım ve kıatlim size ḥalāl ola. **bizi** du'ādan unutmanız. (4, 233^a / 17), **biz** daḥı size, siz daḥı bize birer du'ā idelim. (4, 240^b / 8).**

Seyahatnâme'de çokluk 1. kişi zamiri "biz", alçak gönüllülük ifadesi olarak bazen teklik 1. kişi zamiri "ben" işleviyle kullanılır:

*pādişāh-ı cem-ḥaşmet buyurdılar kim "yā **biz** (ben) malta üzre ğazā idersem, baña gemiler verüp imdād ider misiz?" didikde ... (2, 269^a / 5-6), **bizi** (beni) ḥayır du'ādan ferāmūş etmeniz. sizi allaha işmarlamışım. siz daḥı meni perverdigāra işmarlañ. (4, 232^b / 24-25).*

Çokluk birinci kişi zamiri "biz", aşağıdaki örnekte teklik 1. kişi zamiri "ben" işleviyle *ḥakīr* (Evliya Çelebi) sözcüğünü kuvvetlendirmek için kullanılmıştır:

*... **biz** ḥakīr ḥuzūr-ı pādişāhīde ber-zānū kıalup ... (2, 273^b / 34-35).*

çokluk ikinci kişi: siz

*... **siziñ** şekerinize ne ihtiyāc. (1, 165^b / 14-15), **biz** daḥı size, **siz** daḥı bize birer du'ā idelim. (4, 240^b / 8), ammā **sizler** şimden gerü başıñıza tedārik görüñ. (3, 104^a / 25), **sizi** allaha işmarlamışım. **siz** daḥı meni perverdigāra işmarlañ. (4, 232^b / 25), ... **siz** çelenge lāyık degilsiz ... (5, 61^b / 33).*

Bu kişi zamiri aşağıdaki örnekte saygıdan dolayı 2. teklik kişi zamiri işlevinde kullanılmıştır:

***siz** şimden gerü ihtiyār olduñuz. (2, 273^b / 16), paşa-yı müdebbir eydir: "pādişāhım, **siz** berekātunızla geldiñiz. **biz** āl-i 'oşmān 'askeri gibi deryā 'askerden kıocınmazız, nolsa gerek" didiler. (5, 51^a / 3-4).*

çokluk üçüncü kişi: anlar

Seyahatnâme'de oldukça sık kullanılır:

... her umūruñ **anlar** ile meşveret idüp **anlarıñ** sözlerine 'amel iderdi. (3, 98^b / 12-13),
yoğsa biz **anlarıñ** hağlarından gelecek vaḳti biliriz. (3, 102^b / 14-15), **anlar** daḳı ḳal'ca
limanın döğmege mübāşeret idince derūn-ı ḳal'adan bir vāveylā ḳopdı. (2, 272^a / 4),
anlar ol taraflarda dağlardan girmede ... (6, 20^b / 34), ... rūm ādemi **anları** gördükde
ḳayrān olur. (4, 234^a / 3).

2.1.2.2.2. Dönüşlülük zamirleri

*Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir. Bunlara dönüşlülük zamiri denmesinin sebebi, zamirin, yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev yüklenmiş olmasındandır.*²⁴⁶Bu zamirler için *Seyahatnâme*'de çoğunlukla *kendü / kendi* sözcüğü ve çekimli biçimlerini kullanılırken seyrek olarak *öz* sözcüğüne de rastlanmaktadır:

kendi, kendü

Seyahatnâme'de çoğunlukla yuvarlak ünlülü *kendü* biçimi kullanılmakla birlikte seyrek olarak *kendi* biçiminde düz ünlülü kullanımlara da rastlanmaktadır:

... **kendülerin** zeyn idüp cümle piyāde 'ubūr iderler. (1, 166^b / 23), ... **kendülerin**
deryāya atdılar. (2, 265^a / 22), ḳudā 'ālimdir ol cüsse ile ne **kendüsi** ve ne şişeler zerre
ḳadar ḳareket itmeyüp biri daḳı münkesir olmadı. (4, 231^a / 14-15), ... Paşa **kendüniñ**
ḳayrı oḳağına gidüp ... (5, 50^b / 14-15), **kendüsi** 'amūd dibiñde durur. (2, s. 266^b / 1),
meşelā vücūdına ḳoḳkasından bir yaḳ-ı ber-efsūn süründi **kendüyi** zekersiz ve ḳayāsız
gösterdi ve ḳırağı ve çiyik yağı süründi **kendüyi** ber-hevā gösterdi. (4, 232^b / 9-10).

²⁴⁶ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 414-415.

kendü sözcüğünün *Seyahatnâme*'de seyrek olarak iyelik eksiz kullanımlarına da rastlanmaktadır. Bu kullanımlarda yüzey yapıda düşmüş olan iyelik ekleri derin yapıda varlığını sürdürür²⁴⁷:

... (onun) **kendi** (+si) *biter* ve (onun) **kendi** (+si) *yiter*, *terbiyesinde* 'usret olmağıla *mekke halkı mışır bezine muhtâclardır*. (1, 166^a / 26).

Bu zamir, *Seyahatnâme*'de dönüşlülük işlevinin yanı sıra bazen kuvvetlendirme işleviyle de kullanılmaktadır:

... *han kendü huzûrına getirdüp güzîdelerin seçer*. (5, 52^a / 8-9), *ba' dehû kendüsi şâırları ve maıaracıları ve tüfengcileri ile refîâr idüp 'alî kapudan kendüsi mücevvezesiyle ve semmûr kabaniçesiyle 'ubûr ider*. (1, 165^a / 17-18), *haķîr bu izmit şehrinde cümle bâr-ı şaķîllerimizi akrabalarımızdan kuloğlı mehemmed çelebi gemisine koyup kendimiz atlar ile karadan ...* (3, 95^b / 15-16), ... *parmağıyla kendi gözün çıkarup la'în oldı*. (2, 272^a / 28-29), *ol ki engürüde medfûn hazret-i hâcı bayrâm-ı velîniñ kendi kârı te'lîfi olmağıla fuķarâlarınıñ kifâf-ı nefsleri kârıdır*. (4, 233^b / 22-23).

Aşağıdaki cümlede *kendiler* zamiri hem kuvvetlendirme hem de saygı ifadesi taşır:

bu duķteriñ hemşiresi marya cāriyeyi hazret-i resûl kendiler alıķoyup hazret-i ibrahîm ibn resûlullah ol marya cāriyeden vücûda geldi. (1, 157^b / 36 - 1, 158^a / 1).

öz

Bu dönüşlülük zamiri genellikle *Seyahatnâme*'de başkasına ait konuşma cümlelerinde lehçe ve ağız özelliklerinin bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Kullanımı oldukça seyrek:

menim âletim çekiç idi ve iki mismâr idi. şimdi çekiç yok ve mismârlar çıkması mümkün degil. ben niçesi bu sûtûh üzerinden aşağı inerim. işim allaha kaldı kim men öz özümü aşağı ataram.²⁴⁸ (4, 233^a / 15-17), *tatar da hemân atlarına biñüp "bu yeñiçerileri*

²⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk.: M. Börekçi, *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*, 70-71.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 416.

²⁴⁸ Bitlis ağzıyla ifade edilmiş aktarma cümlede geçer. Aslında bu kullanım Azeri Türkçesine özgü lehçesel bir özelliktir.

çaparız ve özlerin²⁴⁹ şoğarız ve bu taburdan taşra bunları şahrāya çıkarırmazız." deyü tatar yeñiçeriye birez girişdiler ve bir hayli uruşdular ... (6, 24^a / 10-11).

Evliya Çelebi'ye ait cümlede de kullanılmıştır ve kuvvetlendirme işlevine sahiptir:

ve bir bāğlı ve bāğçeli öz içinde yüz hāneli ve bir cāmi'ci ve hammāmsız ve çārsūsız bir kaşabacıdır. (9, 18^b / 26-27).

2.1.2.2.3. Gösterme zamirleri

Varlıkları işaret ederek, göstererek karşılayan zamirlerdir²⁵⁰ şeklinde tanımlanan gösterme zamirleri, Seyahatnâme'de an / ol / o, bu / mu, şu, şolay / şolkay bunlar, ötesi, berisi zamirleriyle karşılanmıştır:

bu, mu, bunlar

Bu zamirler, *Seyahatnâme*'de sık kullanılan gösterme zamirleridir:

Nesneleri, kavramları veya durumu gösterme yoluyla karşılarlar:

cümle diyār-ı kürdistānda ve diyār-ı 'acemde silāḥşorlık budır. (4, 234^b / 9), muni²⁵¹ fikr etmeyüp eynine semmūr lipāçe verüp bir kīse ğuruş verüp başına zer-i mümessek nişār idersiz. (4, 233^a / 26-27), eñ ileri çāpük olan gelüp baş koyuna el urup alır isterse yeñi silāḥ kuşanmış 'acemī usta olsun, baş koyunu ol alır k̄ānūn budır. (1, 168^a / 25-26), ve bunları islāmbol halkı dağı bilmezler, ammā bu haķiriñ semti olmağıla deverān iderken biñ kerre manzūrımız olmışdır. (1, 160^b / 25-26), biri dağı oğ yaydır kim buni dağı kāfiristānda taqlid idüp yapamazlar ve yapsalar bi-emrillah başların dutdıramazlar ve aşlā oğ atamazlar. (4, 233^b / 24-25), ... eyle metānet üzre inşā etmişdir kim öbür kal'alar bunuñ yanında güyā kara çavlı binā-yı sādelerdir ... (5, 55^a / 26).

Kişileri gösterme yoluyla karşılarlar:

²⁴⁹ Bu sözcük Tatar askerlerinin konuşmasında geçer.

²⁵⁰ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 420.

²⁵¹ Bitlis ağzına ait bir özelliktir. Konuşma örneğinde geçer.

bunlarıñ dağı dükkānları etmek furunları ve degirmenlerdir. (1, 160^b / 32), niçe biñ *bunuñ* emşāli kimesnelere mesīh āsā hayāt verir. (4, 227^b / 28-29), ... zīrā *bunları* ne abaza ve ne çerkez ve ne noğay tatarı ašlā incitmezler. anıñ için *bunlar* dağı kimseye incinmezler. (7, 154^a / 26-27), ... onı onda ve *bunı* bunda işte şu şunda deyü her biri birer çengelistäna perem perem olup göz açdırmayup içlerine kılıç urulmağa başlandı. (3, 100^a / 9-10), ... "ah *bunlar* benim süvār olduğum tahtaya bār-ı girān olup garķıma sebep olurlar. ah hāl-i digergūnum neye müncer ola" deyüp perişān-hātır olup "āyā *bunları* ne hāl eylesem kim levha baña yalnız münhaşır olup sebük-bār olsam" dirken ... (2, 265^b / 20-21), *bunlar* ol kadar 'avānsı şakālar idüp feryād iderler kim şadāları evce peyveste olur. (1, 159^a / 27-28), *bunlar* her gün qalmıķ tatarıyla ceng iderler. (7, 156^b / 27-28).

Kullanıldığı cümlede kendinden önceki cümlelerde yer alan ifadeyi temsil eder: işte sebep-i bināsı ve vech-i tesmiyesi *budur*. (7, 146^a / 9-10), han bu buhayre içre münakkaş ve muşanna^c kayıklar inşā idüp bi'z-zāt kendüsi kürek çekerek halvet idüp ehl ü evlādların kayıklar ile gezdürüp deryā arzusın *bu* yüzden def^c iderdi. (4, 229^b / 14-16).

şu, şol (< uş + ol)²⁵²

Seyahatnâme'de çok seyrek kullanılır. *şu* zamirinin çoğulu olan *şunlar*, *Seyahatnâme*'nin incelemeye esas aldığımız metninde yoktur ancak incelemeye esas aldığımız metnin dışındaki bölümlerde seyrek olarak kullanılır.

Kişileri gösterme yoluyla karşılar:

... onı onda ve bunı bunda işte *şu* şunda deyü her biri birer çengelistäna perem perem olup göz açdırmayup içlerine kılıç urulmağa başlandı. (3, 100^a / 9-10), hemān paşa "bire *şunu* içeri alır bir yigit yok mı? yüz altun vireyim." didikde ādemler girdi. (3, 103^b / 30-31).

Niceliği gösterme yoluyla karşılar:

tā *şol* mertebe oldı ... (6, 21^a / 26), benim aķaçay vezīrim atalığım carlığımız ilten dedeş şurañız ile depter mūcibce *şol* kadar uruş mālından doyum bulduğımızca hedāyālar şaldıķ.²⁵³ (5, 52^a / 31-32).

²⁵² Bilgi için bk.: M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 276.

şolay, şolkay

Bugün Tatar Türkçesinde kullanılmakta olan *bulay* "böyle", *şulay* "şöyle", *alay* "öyle" zamirlerinin (*teg* "gibi" > *+day* >) *+ay* ekiyle kalıplaşmış zamirler olduğu ifade edilir²⁵⁴. Bu bakımdan *Seyahatnâme*'de geçen *şolay* (< şol+ay) zamiri de aynı yapıdadır. Ancak *şolkay* zamirinde bulunan *+kay* ekinin bu düşünceyle açıklanabilmesi zorlama bir yorum olabilir.

Aşağıdaki örnekte *şolay* "bu" sözcüğü kullanıldığı cümleden önceki cümlelerde bahsedilen ifadenin yerini tutar. Bu zamirin kullanıldığı yapıya eş değer olarak kullanılan yapı *Seyahatnâme*'de sık kullanılan *sebeb-i bināsı oldır* şeklindeki ifadedir. Bu ifade ile *sebeb-i bināsı şolaydır* ifadesi arasında bir fark vardır. *sebeb-i bināsı oldır* ifadesinde *ol* zamirinin temsil ettiği yapı bu ifadeden sonra; *sebeb-i bināsı şolaydır* ifadesinde ise *şolay* zamirinin temsil ettiği yapı bu ifadeden önce gelir. Yani *Seyahatnâme*'de her iki yapıda geçen *ol* ve *şolay* işlev olarak eş değerdir ve gösterme zamiridir. Bu bakımdan *şolay* sözcüğünü gösterme zamiri olarak değerlendirmekteyiz. Ayrıca *işte sebeb-i bināsı ve vech-i tesmiyesi budır*. (7, 146^a / 9-10) cümlesinde geçen *bu* sözcüğünün de *şolay* sözcüğü ile denk işleve sahip olması düşüncemizi destekler niteliktedir:

sebeb-i bināsı şolaydır (budur, yukarda anlatılanlardır)²⁵⁵, *ammā haqqā ki metin ve kavī kulle-i calenderdir kim cirmi kāmīl yüz elli germe adımdır*. (7, 143^a / 12-13), *seper üzre bulunğan şolkaydır*. (budur, böyledir)²⁵⁶ (5, 52^a / 32-33).

an, o, ol

Bu gösterme zamirlerinden *an* oldukça sık kullanılırken *o* ve *ol* seyrek kullanılmıştır. Ayrıca bu zamirlerin çoğulu olan *anlar* ve *onlar* zamirlerinin incelemeye esas aldığımız *Seyahatnâme* metinde gösterme zamiri olarak kullanımı yoktur.

Yer bildiren adı göstererek temsil eder:

... *anı* (Değirmenlik adasını) *‘ubūr idüp ...* (2, 270^a / 33).

²⁵³ *Seyahatnâme*'de Tatar Türkçesine özgü aktarma cümlede geçer.

²⁵⁴ Bilgi için bk.: Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998, s. 142.; Mustafa Öner, "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (ed.: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara 2007, s. 714.

²⁵⁵ Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de kullandığı Tatar Türkçesine özgü bir sözcüktür.

²⁵⁶ *Seyahatnâme*'de Tatar lehçesine özgü aktarma cümlede geçer.

İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıkları, kavramları veya durumu gösterme yoluyla karşılarlar:

... içinde bir at degirmeni bulunup **aña** (onu) taqliden ile her diyârda icâd etdiler. (1, 161^a / 19-20), ... **anı** (timsahı) gördüm. (1, 163^b / 15), ... ikisin de zîr-i zeber olup burunları kanamasınıñ esrârı **ol** imiş ... (2, 275^b / 8), **ol** dağı gâyet mevzûn minâre-i ‘âlîdir. (2, 277^a / 2-3), ... kim **ol** şarâb-ı bî-hicâbdır kim ve âb-ı zülâl dağı bulunur **o** kim kar içinde hâşıl olan buzdan kar kırdıdur. (6, 29^b / 21), ... erzurûmda yine abaza zühûr edüp ‘işyân etmek istemiş deyü defterdârzâdeye serdârlığıyla eyâlet-i erzurûm ihsân olunmasınıñ aşlı **ol** idi. (2, 276^a / 28-30), **ol** ki engürüde medfûn hâzret-i hâcî bayrâm-ı velîniñ kendi kârı te’lîfi olmağıla fûkarâlarınıñ kifâf-ı nefsleri kârıdır. (4, 233^b / 22-23).

Kullanıldığı cümleden sonra gelen ifadeyi gösterme yoluyla temsil eder:

sebeb-i binâsı **oldır** kim ... (7, 143^a / 2), bu kal’a sebeb-i binâsı ve vech-i tesmiyesi **oldır** kim ... (7, 145^b / 31-32).

Kullanıldığı cümleden önce gelen ifadeyi gösterme yoluyla temsil eder. Burada edat olan *ecilden* sözcüğü zamirle bir edat grubu oluşturmuş ve bu yapıda *ol*, gösterme sıfatı değil gösterme zamiri işlevinde kullanılmıştır²⁵⁷:

ve âb [u] hevâsı gâyetül-gâye laîf olduğundan mâ‘adâ nazargâh-ı kibâr-ı evliyâ’ullahdır. **ol** ecilden ‘ulemâ ve şulehâsı ve e’imme-i hutabâsı ve meşâyihi ve kuzât tâ’ifesi çokdır. (9, 22^b / 20-21), imdi **ol** ecilden ibtidâ hukemâ ve kehhâl eşnâfları tahtır olındı. (1, 158^a / 12-13).

berisi, ötesi

... ‘askeriñ yarusı geçüp yarusı yerinde kaldıkda ‘asker iki bölük olunca yâ berisin yâ ötesindeki ‘askeri urup esir ider çok olmuştır kim hem **berisin** ve hem **ötesin** urur bir muhâtarâ nehr-i perezendir. (5, 54^a / 22-23).

²⁵⁷ Bilgi için bk.: M. Börekçi, *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*, 77.

2.1.2.2.4. Belirsizlik zamirleri

*Kişileri ve nesnelere belirsiz olarak temsil eden*²⁵⁸ belirsizlik zamirleri, *Seyahatnâme*'de oldukça sık kullanılan zamirlerdir:

Kişileri temsil eden zamirler:

... *her biri* subû^c-i cezâyire beñzer *kiminiñ* (bazısının) adı palo *kiminiñ* adı maçko ... (1, 168^b / 24), *gümlarımızuñ birisi* (2, 266^a / 9), ... göz göre *kimse* kimseye mülkin vermek *hāmile* 'avretin vermekden eşedir. (2, 274^b / 10-11), ... *selātin-i selefīñ biri* (hiçbiri) etmemişdir. (3, 98^a / 19-20), ve *kiminiñ* burnı üstün keser ve *kiminiñ* kânaatlarına çeleng ekler ve kimine tırnaç aşlar. (4, 228^a / 6), *barımız* (hepimiz)²⁵⁹ uruş kişisimiz ya^cnî cümlemiz ceng âdemiyiz. (4, 239^b / 36 - 4, 240^a / 1), bu minvāl üzere ileri varup 'âlem-i ağıyardan bî-haberler, *herkes* birer dirâht-ı müntehānīñ zıll-ı himāyesinde nefir-i hāb çalup aşhāb-ı kehf vākı^casın görüp *kimi* haymelerde hāb-ı nāzda, *kimi* hıyābān içre hem-nāzda ammā çoğı çengelistan içre kemīngāh idinmiş yahtarlar. (3, 99^b / 26-28), bunda sâkin olanlarıñ *cümlesi* ... (8, 220^a / 18), *ba'zısı* cān u başı ile şināverlik ederek bizim şandalımız üzere gelirken kıssa han emir çelebi gelüp anı kolundan yapışup şandala alınca dağı *gayrılar* birer takrib ile bizim şandala geliyorlar. (2, 265^a / 26-28), ... cümle hāş u 'ām ve şulehā-yı ümmetden *kimesneler* ... (2, 273^b / 24-25), *niçesin* bu bostāncıbaşı cisri altında şazlık ve kāmışlık içine şaklatdılar. *niçesin* tebdil-i kıyāfet idüp halāş eylediler. (3, 101^a / 34-35), bu monlā muhammed dağı segirdirken kademleri yerden götürülüp ber-hevā olmağa başladı ve hevāda tayerān iderken temāşacılar "ey 'ākılān, ey gāfilān, vay *filān* ibn-i *filān*" deyü ... (4, 231^a / 32-34), ... kürdler "ey han sen dağı gür-be-gür olup harāb u yebāb olasın." didiklerinden *cümlesiniñ* evlerini kelevvel 'imār etmişdir. (4, 229^b / 19-20), eger ol *kimesneniñ* bir *kimesnec[gi]* olmayup obur tanıtıcı bulmazsa ol kanı emilüp heste olan âdem hākiqat üzere mürd olup gider. (7, 152^a / 15-16), ... at binüp kılıç kuşanan bu zevkıñ mezâyāsına vāşıl olur, gayrı *kes* (kimse) añlayamaz. (P 10, 266^b / 8; Q 10, 269^b / 7-8).

²⁵⁸ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 433.

²⁵⁹ *Seyahatnâme*'de Ahlat ağzına ait bir sözcük olarak geçer.

biri biri, birbiri sözcükleri diğer belirsizlik zamirlerinden farklı olarak "karşılıklılık" ifadesi taşırlar. Bu özelliğinden dolayı *Karşılıklılık Zamir*²⁶⁰ olarak ayrı bir başlık altında değerlendirildiği de görülür.

kimisi kuyularda biri biri üzre biñüp taşra çıkan esir iderlerdi ... (5, 60^b / 33), *kimisi kuyuda birbirlerin bağlayup "bizi çıkarup esir idiñ." diyü yalvarırlardı.* (5, 60^b / 32-33).

Nesneleri temsil eden zamirler:

... *kimisi* (bazısı) *koşun ve kimi keçi ve kimi şığır ve kimi beşer altışar boynuzlu at kadar mışırñ circe koşunları ve cāmūs şığırları ve inekleri ve boğaları ve danaları çatal yularlar ile keş-keş ikişer ve dörder adem çekerek ‘ubür iderler.* (1, 168^b / 17-19),... *bunlar bir kalbür içre cümlesin birbirinden ayırırlar.* (1, 160^b / 34), *ammā bu nehirleriñ kimin* (bazısını) *ayaqlap geçdik.* (7, 151^a / 18), *nicesi şorcadır, niçe yüzi āb-ı hayāt buz pāre kuyu şularıdır.* (8, 227^b / 20-21), *ve bu şehirde cümle beş ‘aded tula mināreler nümāyāndır. gayrılar* (diğerleri) *tahta minārelerdir ...* (9, 24^b / 9-10), *birine ‘ahdimvar ceziresi derler, bir kal‘a-i metini ve bir deyr-i kadimi var ve birisine ahtamar ceziresi derler.* (4, 237^a / 24-25), *dükelisi on bir ‘aded hammām-ı rüşinā-yı hāşş [u] ‘amdır ...* (8, 227^a / 21), ... *güyā her biri iremezātü'l-‘imāddır.* (1, 159^a / 9), *bu kal‘anıñ dağı iki demir kapusu var. biri kıbleye, biri cānib-i şimāle açılır.* (5, 55^a / 14-15), *hattā cümle ‘askere şarāb ve raķi ve boza ve pivo ve med nām müskirāt-ı mehmelāt-ı çepelāt-ı herzevāt şekilli şeyler ve beyāz nān-pāreler ile ‘askeriñ hezele maķūlelerine kefereler ziyāfet etdiler kim diyār-ı erdelde bir kal‘ada böyle ziyāfet-i murdār olmamışdır.* (6, 26^b / 19-21), *el-hāşıl bu tamen şehriniñ enderün [u] bīrünında cümleten tokuz mihrābdır. beşi şalāt-ı cum‘a edā olunur cevāmi‘lerdir. gayrıları* (diğerleri) *ümmeden dörd ‘aded maħalle mesācidleridir.* (7, 145^a / 27-28), *ve cümle on yedi mihrābdır. dördi cāmi‘dir, mā‘adā* (diğerleri) *mesācidlerdir.* (9, 21^b / 19), *ve cümle tokuz maħalle ve kırk dörd mihrābdır. ancak tokuzu huṭbedir, mā‘adāsı* (diğerleri) *mesācidlerdir.* (P 10, 262^a / 30-31; Q 10, 265^a / 29-30).

Aşağıdaki örneklerde Evliya Çelebi'nin Arapça zarf yapma eki olan *-ten* ekini Türkçe ve Arapça bütün sözcüklere getirerek kuralsız bir şekilde kullandığı görülür. Dolayısıyla bu durum, pek karşılaşılmayan yeni belirsizlik zamirlerinin ortaya

²⁶⁰ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bk.: M. Börekçi, *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*, 71-72.; K. Demirci, *Teorik Bir Yaklaşımla Zamirler -Ural ve Altay Dillerindeki Zamirlerin Toplu Listesi-*, 46-47.

çıkmasına neden olmuştur. Bunun başlıca sebebinin söz içi ahenk oluşturma olduğu düşünülebilir. Çünkü *-ten* ekinin burada herhangi bir işlevi yoktur ve Evliya Çelebi farklı bir ciltte aynı sözcükleri *-ten* olmaksızın iyelik ekleriyle de kullanabilmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin farklı sözcükler oluşturma ve kullanma merakı da gözden uzak tutulmamalıdır. Aşağıdaki örneklerde birbiri ardına sıralanan cümlelerde aynı anlamı yakalamak için farklı sözcüklerin kullanılması ve farklı sözcüklere getirilen aynı ekle sözcükler arasında bir ses uyumu meydana getirme çabası, Evliya Çelebi'nin dili kullanmada mükemmeli yakalama gayretinin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Örneklerde belirsizlik zamirlerinin mimari yapılar için kullanıldığı görülmektedir:

el-hāşıl bu t̄aman şehriniñ enderūn [u] b̄rūnında cūmleten (hepsi, tamamı) *toğuz mihrābdır. beşi şalāt-ı cum'a edā olunur cevāmi'lerdir. gayrıları ümmeten* (hepsi, tamamı) *dörd 'aded maħalle mesācidleridir. ve āmmeten* (hepsi, tamamı) *biñ yüz 'aded toprak örtülü sāde binā hānedānlardır. ve hemeten* (hepsi, tamamı) *üç medresedir. ve yekūneten* (hepsi, tamamı, toplamı) *yedi mektebdır. ve bariten* (hepsi, tamamı) *üç 'aded tekyedir. cem'aten* (hepsi, tamamı, toplamı) *iki hammāmdır kim ħal'adadır. Ve dükeleten* (hepsi, tamamı) *beş 'aded hāncıklar ve kişkeneklerdir.* (7, 145^a / 27-30).

Aşağıdaki örnekler *Seyahatnâme*'nin farklı bir cildinde yer alan belirsizlik zamirleridir. Yukarıdaki örneklerle neredeyse aynı olmasına rağmen eklerde olan farklılıklar Evliya Çelebi'nin dil yapılarını ne kadar serbestçe kullandığına da somut bir örnektir. Ayrıca yukarıdaki örneklerle aşağıdaki örnekler işlevsel olarak birbirinin eş değeri örneklerdir. Aşağıdaki belirsizlik zamirleri farklı başlıkların açıklamalarında yer alır. Bu durum, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de farklı bölümler arasında bile dili basitleştiren ve sıkıcı hâle getiren sözcük tekrarlarını önlemeye çalıştığını göstermektedir. Dolayısıyla bu tarz örnekler, Evliya Çelebi'nin dili kullanmadaki titizliğini ve dilde mükemmeli yakalama arzusunu ortaya koyan örnekler olarak yorumlanabilir. Bunlar "hepsi" anlamında kullanılmışlardır:

cümle 300 'aded sarāy-ı hānedān hammāmları vardır. (8, 227^b / 1), *hepsi on altı 'aded hān-ı tüccārān-ı sevdāgerāndır...* (8, 227^b / 3), *umūmisi (...)*²⁶¹ *'aded kārbānsarāy-ı ħasbīlerdir.* (8, 227^b / 6), *olancası yetmiş 'aded bekār odaları var ...* (8, 227^b / 8), *barısı altmış dörd 'aded çeşme-i cān-perverlerdir.* (8, 227^b / 10), *baridesi (...)*²⁶² *'aded şehidān-ı deşt-i kerbelā ervāhiyçün sebīlḫāne-i aṭşānlardır ...* (8, 227^b / 12), *olancası üç*

²⁶¹ Yazma nüshada sayı sözcüğü boş bırakılmıştır.

²⁶² Yazma nüshada sayı sözcüğü boş bırakılmıştır.

biñ altmış ‘aded sicillâtda maştūr hānedān kuyuları vardır. (8, 227^b / 20), *hamusu dörd biñ dörd yüz* ‘aded dükkānçe-i ehl-i hıref ehl-i şanāyi‘âtdır. (8, 227^b / 22), *yekūnisi kırk sekiz* ‘aded maħalle-i ehl-i imāndır. (8, 228^a / 1).

Bazı belirsizlik zamirleri nicelik bildiren adları temsil eder:

... *urus şaykalarınıñ birkaçın bozup kal‘a ta‘mīrine iskeleler yapıldığı haberi yūsuf ketħudā mektūbıyla gelüp ...* (5, 53^a / 33-34), ... *mezkūr büyük ekmekleriñ birkaçın alayköşki dibinde pādişāh ħuzūrunda yağmā etdirirler.* (1, 159^b / 14-15).

2.1.2.2.5. Soru zamirleri

İncelemeye esas aldığımız *Seyahatnâme* metninde sadece *ne*, *nice*, *kim*, *kanķımız* soru zamirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu zamirlerden *ne*'nin diğerlerine oranla sık kullanıldığı görülür:

"*bire balıkcı! venedik küffārı ne olsa gerek?*" deyü mağrūrāne niçe kelām-ı nā-pūhte söyler. (3, 97^b / 14-15), *şimdi bu ħanifi ħalīfeden ne istersiniz.* (3, 99^a / 26-27), *kızları kral bağırlarına başup "ejderi kim katl etdi?" deyü dobruca kral kerīmelerinden su 'āl ider.* (2, 266^b / 17-18), *şaltık şultān eydir "imdi iy kral ejder öldürmek kerāmetdir. bu rāhib ile beni bir kazgana koyup şu içinde fıkır fıkır kaynadıñ. kanķımız ejderi öldürdi ise pişmeyüp ħalāş olur. kizb söyleyüp ben öldürdüm diyen büryān olur" deyü ...* (2, 266^b / 20-22), ... *kal‘adan bunlara "nedir? nedir?" deyü su 'āl etdiklerinde ...* (5, 59^b / 14), "... *ol kāfir yeñi ħanlıķ oldu. sen anı ħanda götürürsin? şimdi biz yeni ħana şeremetsiz vardığımızda yeñi ħan bizlere ne der?" deyüp ħandan zorā-zor şeremet esiri aldılar.* (7, 152^b / 20-22), ... *cümlesi "nice (ne) gördün?" didiklerinde ...* (8, 226^b / 31-33).

Aşağıdaki cümlede Farsça *çi* "ne" sözcüğü soru zamiri olarak kullanılmıştır:

muğaddemā ħandaķ kenārında yatan nigebolı ve vidin ve silisre alaybegleri ve zu‘amā ve erbāb-ı tīmārları "bu ceng dörd gündir mümted oldu. āħır nolsa gerek. her çi bādā-bād. (Her ne olursa olsun)" deyüp ... (5, 59^a / 9-10).

2.1.2.3. Sıfatlar

Seyahatnâme'de oldukça sık kullanılan sıfatlar, *somut ve soyut ad ve kavramları niteleme, belirtme, yer gösterme, sayı gösterme, sorma gibi çeşitli yönlerden*

*vasıflandıran, sınırlayan kelime türü*²⁶³ olarak tanımlanır. *Seyahatnâme*'de geçen sıfatlar sahip oldukları işlevlere göre *nitelik*, *belirtme* (gösterme, sayı, belirsizlik, soru) *sıfatları* olmak üzere iki ana başlıkta incelenecektir.

2.1.2.3.1. Nitelik sıfatları

Varlıkları renk, durum, biçim vb. çeşitli yönlerden niteleyen bu sıfatlar, *Seyahatnâme*'de sözcük ve sözcük grubu biçiminde oldukça sık kullanılmıştır. Nitelik bildiren sıfatlar işlev bakımından oldukça geniş ve çeşitlilik arz eden bir özelliğe sahiptir. Bu durum nitelik sıfatlarının sınıflandırılmasını oldukça güç duruma getirmiştir. Bu nedenle çalışmamızda *Seyahatnâme*'de geçen farklı örnekleri, sahip oldukları nitelikleme özelliklerine göre maddeler halinde inceleyeceğiz²⁶⁴:

1. Adların rengini bildiren nitelik sıfatları:

kırmızı *kiremit* (2, 277^a / 11-12), ***beyāz*** *kirazı* (2, 277^a / 28), ***yeşil***, ***al*** ve ***ala*** *sancağ u bayrağ u filandırılar* (5, 58^a / 6), ... ***şarı*** *pirinc kefeli terāzülerde* (1, 166^b / 21), ***siyāh*** *çizme* ve ***siyāh*** *meşin dolamalarla* (1, 160^a / 29), ***kır*** *at* (6, 18^a / 7), ***kahverengi*** *kürki* (6, 18^a / 7), ***yeşil*** *‘alem-i resūlullah* (2, 272^a / 27), ***ak*** *şakallarına* (1, 165^b / 18), ... ***şarı*** ve ***kırmızı*** ve ***yeşil*** ve ***alaca*** *yüzli* (1, 168^a / 2-4), ***kızıl*** *kana* (6, 21^b / 2), ***kara*** *kuşlar* (5, 60^a / 30).

Seyahatnâme'de bu nitelik sıfatlarının kuvvetlendirilmiş biçimleri de seyrek olarak kullanılır:

gömgök *kurşum* (8, 216^b / 6).

Seyahatnâme'de bu sıfatların anlatımı kuvvetlendirmek amacıyla ikileme biçiminde nitelik sıfatı olarak kullanıldığı da seyrek olarak görülür:

dağ etekleri ***kara kara*** *kayalardır*. (8, 216^b / 21), ***yeşil alav alav*** *sancağ u bayraklı islām ‘askeri* (6, 21^a / 20).

²⁶³ Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 188.

²⁶⁴ Nitelik sıfatlarının sınıflandırılması için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 361-369. Çalışmamızda nitelik sıfatlarının işlevsel sınıflandırılmasında çoğunlukla belirtilen bu kaynak esas alınmıştır.

2. Canlı ve cansız varlıkların sahip olduğu çeşitli soyut özelliklerini bildiren nitelik sıfatları:

yağış su[‘]āl (4, 232^b / 7), *bed* (kötü) şeyleri (7, 150^b / 11), *fakîr* kal[‘]a mü ’ezzini (5, 60^a / 18), *bahadır* (yiğit) erler (3, 97^a / 34), *ulu* (erdemleri bakımından çok büyük, yüce) erdir (4, 235^a / 17-18), *zekî* kimesnedir (4, 236^a / 36), *ğāyet şedîd lecûc* ve *ğazûb mel’ûn* kavimdirler ammā *ğāyet yarar* ve *nāmdâr* yigitlerdir. (7, 147^a / 2), *değme* (seçkin) âdem (4, 237^b / 34), *bay* (zengin) kişi (5, 54^a / 6), ammā *ğāyet hürsüz* kavimdirler. (7, 150^a / 21).

Bazen bu sıfatların Farsça tamlamalarla kullanıldığı da görülür:

bir harem-i muhteremdir (4, 227^b / 17-18).

3. Varlıkların dış görünüşlerini yani fiziksel özelliklerini bildiren nitelik sıfatları:

uçurum kayalardır (2, 267^b / 24), *yoğuş aşağı şarp* kapudır. (4, 227^b / 9), *sivri sivri* kayalar (7, 145^a / 23), *köşe köşe bend* ve *dirsekleri* (8, 216^b / 11-12), *pâk libâslar* (1, 162^a / 16), *kumsal* yerde (5, 55^b / 4), *yeñî pişköv* "yeni köy" (7, 157^a / 29), *bir düz vâsi’* şahrâ (3, 107^b / 12), *eski bezler* (4, 232^a / 27), *beş yüz sarı* ve *sivri külâhlı hünkâr bostâncıları* (1, 159^a / 31). *yaşşı* başlı (9, 25^a / 4).

4. Nicelik (miktar) bildiren nitelik sıfatları:

uzun tahtalar (1, 161^a / 24), *büyük gemi* (2, 265^a / 23), *ulu nehirdir* (4, 237^b / 2), *alçak* yerde (5, 55^a / 18), *bir düz vâsi’* (geniş) şahrâ (3, 107^b / 12), ve *cānib-i erba’ası alçak ovalı* ve *kenârları yufka* ya[‘]nî şığ şulı yerlerdir ... (8, 225^b / 6-7), *sürü sürü sığırlarınıñ* (1, 167^a / 33), *mināre kaddi* qar (4, 236^b / 23), *bir küçük morina balığı* (3, 105^a / 5-6), *bir ‘azîm donanma* (3, 96^a / 23), *daracık* yollar (7, 145^a / 4), *ufak* şāhî topları (8, 225^a / 2).

Bu sıfatların bazen tekrarlı kullanımlarına da rastlanır. Bu kullanımlarda bir kuvvetlendirme işlevi vardır:

küçük küçük hāneciklerdir. (8, 218^b / 10).

Nicelik bildiren bazı nitelik sıfatları eylemsi yapılarından kısaltmayla oluşmuştur:

... *götürmede yeñli ve bahāda ağır* (olan) şeyleri birağup ... (7, 144^a / 16).

Bu nitelik sıfatları bazen Arapça tamlamalarda da yer alır:

bir şahrâ-yı 'azîmdir (4, 227^b / 3), *donanma-i 'azîm* (3, 98^a / 3).

5. Canlı ve cansız varlıkların duyu organları ile algılanan özelliklerini bildiren nitelik sıfatları:

ğāyet lezîz ve semîn mâhîleri vardır. (4, 237^b / 13), *keskin İngilis sirkesi* (1, 170^b / 26), *ıssı ekmek* (1, 159^b / 3), *tahtlı bal şuları* (7, 150^b / 6), *acı şular* (7, 145^b / 4).

6. Ada herhangi bir nitelik ile ilgili "sahip olma, taşıma" özelliği katan nitelik sıfatları. Bu nitelik sıfatları +II eki ile türetilmiş sıfatlardır ve *Seyahatnâme*'de oldukça sık kullanılır: ... *bâğlı ve bâğçeli ma'mûr evli şîrîn kaşabacıdır.* (8, 216^b / 28), *isdekli asker* (3, 97^b / 2), *şarı pirinc kefeli terâzülerde* (1, 166^b / 21), *bir ormanlı ve dağlı ve bâğçeli ve câmi'li ve han u hammâmı ve çârsü-yi bâzârlı müzeyyen kaşabacıdır.* (2, 277^b / 15-16), *bir dereli ve ilkinli ve sazlı ve kâmişli bi-amân yerdir.* (5, 54^a / 3), *ısıtmalı âdem* (8, 226^a / 32).

Bu nitelik sıfatları, bazen eksiz olarak kullanılır:

münağkaş (işlemeli) ve *muşanna'* (süslü) *kaşıklar* (4, 229^b / 14-15), *niçe biñ kınalı şakar* (sakarı olan, akıtmalı) *câmüslara* (1, 159^a / 4).

Seyahatnâme'de *nâm* "adlı" sözcüğünün tekil ve çoğul biçimleri +*lı* eki almadan kullanılır fakat *isim* sözcüğü +*li* ekiyle kullanılır:

kurd çavuş nâm (... adlı) *bir mütekellim* (2, 274^a / 24), ... *karabağ ve kapudan durak nâmân* (... adlı) *kuşaklılar on 'aded uçkun firkateleri* (2, 270^b / 22-23), *karayazıcı ve sa'id arab ve kalenderoğlu ve cennetoğlu nâmân* (... adlı) *celâliler* (2, 274^a / 13), *nazarta nâm* (... adlı) *mahalde* (2, 274^a / 26), *mehemmed isimli evlâdı* (2, 275^b / 22).

7. "Bir şey için" anlamına sahip tahsis bildiren nitelik sıfatları:

iki donluk şaya çuğa (5, 54^b / 11), *yüz yetmiş 'aded kuşaklık zer-ender-zer hil'at-i fâhireleri* (5, 50^b / 29), *üçüncüsü yine erzurüm kurbında ara yağı* (gecelenecek, yatılacak?) *menzilde şehir-i erzincandır kim aña evvâh-ı nâsda ezirgân derler.* (4, 238^b / 10-11).

Bazen sıfat-eylemlerin de bu işlevde kullanıldığı görülür:

bellerinde koyun yüzecek tılısmânları (1, 168^a / 31-32).

8. Varlık veya nesnede bir özelliğin eksikliğini, yokluğunu bildiren nitelik sıfatları. Bu nitelik sıfatları Türkçe *-sız*, Farsça *bî-* ekleri ile türetilmiş sıfatlardır:

ve eṭrāfında üsti örtüli on ‘aded ḳulle-i serāmedler vardır. ve on ‘aded ḳulleler daḫı üstleri taḫta ve kiremit örtüsüz açık ḳulleler vardır. (7, 144^b / 33-34), bir ıssız bî-amān yollardır. (5, 53^b / 26), ... baṣsız ve buḡsız ādemlerdir ... (7, 155^b / 8).

Aşağıdaki örnekte *yok* sözcüğünün eylemsilik işleviyle cümleyi sıfat yaptığı görülür:

aṣlā ve ḳaṭ‘ā ḫavālesi yok (olmayan) ḫararsız bir ḳal‘a-i zībādır ve ‘ilm-i hendese üzre binā olunmuş ṣekl-i murabba‘ serāpā kārgīr olup ... (6, 17^b / 22), ... sinop ve amaşıra daḫı önümüzde nām [u] niṣānı yok bir girdāb-ı elīmde ... (2, 264^b / 17).

deḡil edatı aşağıdaki örneklerde sonuna eklendiği sözcükle birlikte "... olmayan" anlamında sıfat olarak kullanılmıştır²⁶⁵:

... seksen yaşında saḫalı tırāṣ bir semiz kefere ṣekilli müslim de deḡil bir ādemdir. (7, 147^b / 27), bu mezkūr obur daḡı abaza ile çerkez mābeyninde yaz ve ḳış ḳarı eksik deḡil bir alaca ḳayalı kūh-ı bülenddir ... (7, 151^b / 10-11).

9. Bir nesnenin ham maddesini gösteren nitelik sıfatları:

tuḫ ḫavānlar (1, 158^a / 28), beyāz taṣ ḫaldırım (3, s. 104^b / 29-30), demir ḳapusu (4, 227^b / 18), kenevirden destārlar (1, 162^a / 27), kendirden iṣparḫına (1, 162^b / 23), ḳamışdan ṣu paṭlanḫıcı (1, 160^b / 14), kirecden dīvār ve türābdan sūṭūḫ ‘imār görilmemiş idi. (4, 238^b / 30-31), ... her biri pranḫa ḫalınlıḡı altun ve gümüş muṭallā demir zencirlerdir. (1, 169^a / 8-9), ... taşı urursa ḫandan bir gümüş taş alır. (4, 234^b / 31-32).

10. Adların yapılış özelliğini bildiren nitelik sıfatları:

ḳırma bādem pilāv (kırılmış bademden yapılmış pilav) (4, 230^a / 35), ... dögme ṭalar riyāle ḫrala fūrūḫt idüp ... (6, 27^a / 1), ‘arabī oyma percere ḳapaḫları var ... (4, 229^b / 22), kāmil üç biñ elli ḫademe kesme ḫaya nerdübāndır. (9, 29^a / 16).

²⁶⁵ Bilgi için bk.: Mehmet Özmen, "Türkçe'de *Deḡil* Kelimesi ve Kullanımları", *TDAY-Belleten*1995, Ankara 1997, s. 315, 338-352.

11. Adın bulunduğu yeri veya adın yönünü bildiren nitelik sıfatları:

yokuş aşığı şarp kapudır. (4, 227^b / 9), *kırak* (kenar, çevre) *belidelere* (6, 26^a / 17), ... *aşığı mismarı çekicile ura ura çıkarup yine yukaru mismara süzüldi.* (4, 233^a / 6-7), *şol tarafda* (5, 54^a / 12), *yokuş aşığı ortaki* (ortadaki) *hişara enilir.* (5, 55^a / 11-12), ... *ibrâhîm elindeki topı bāyezide urur şeklinde nazar idüp ...* (2, 275^a / 20), ... *kuyruğıyla zemindeki rimâl-i türâbı nadaz nadaz idüp ...* (4, 232^a / 16-17).

Seyahatnâme'de bazı nitelik sıfatları yer bildiren adların o yerle ilgili bir parçasını bildirmek için de kullanılır:

ve mağrib tarafi yokuş yukaru köşesinde bir 'azîm kuledir kim iç hişârcık kulesidir. (7, 144^b / 34 - 7, 145^a / 1), *lâkin cümle iç kal'a ve orta hişâr ve bu aşığı varoş hişârınıñ cümle yedi 'aded kapuları vardır.* (8, 216^a / 27-28), *özü kal'alarının taşra* (dış) *varoşların beyân ider* (5, 55^b / 24), *bu taşra* (dış) *sarâyın tâ vasaında bir meydân-ı 'azîm vardır ...* (5, 227^b / 10-11).

Yer bildiren bazı nitelik sıfatları bir yere mensubiyeti anlatır:

ne şan'at idügin ve dağlarında olan ma'âdinler ne idügin ašlâ bilmezler, bir alay dağı (dağlı, dağda yaşayan) *ve bāğı* (bağlı, bağda yaşayan) *behâ'im maķulesi oğuz âdemlerdir.* (7, 154^a / 22-23).

12. Adların zaman bakımından sınırlandırılmış sürecini bildiren nitelik sıfatları:

oțuzar kırkar yıllık sirkeleri (1, 170^b / 15), *üç günlük yol* (4, 240^a / 9), *altı aylık kul mevâcibi* (3, 96^b / 23-24), *beş aylık yoldur* (2, s. 268^a / 28-29), ... *bu haķir kırk bir sene seyâhatda nazîrin görmemişdir.* (4, 230^a / 25), ... *üç buçuk yıl* (+lık, süren) *seyâhatlerin ve ceng ü cidâllerin mufaşşal taħrîr etmişdir ve's-selâm.* (7, 146^a / 10-11).

13. Sıfat-eylem yapılarından kısalmış "aitlik, sahiplik" bildiren nitelik sıfatları:

şandal ancak bizim refiklerimiz (olan) *yedi kişiye münhaşır olup ...* (2, 265^a / 22), *hazret-i süleymân nebî evlâdı* (olan) *hazret-i melik rac'im 'aşrında bu kal'ayı feyleķos-ı haķim binâ etdi ...* (8, 215^b / 13-14), *serdârını* (olan) *hüseyn paşa lalañ* (3, 98^a / 12), ... *cebel-i elheme karındaşı* (olan) *beşeyi vekil idüp ...* (7, 148^b / 20).

14. "Benzerlik" ifadesi taşıyan nitelik sıfatları:

... sedd-i iskender vār bir harem-i muħteremdir. (4, 227^b / 17-18), *bunlar ol kadar*

‘*avānsı* (avamsı, basit?) *şakālar idüp feryād iderler kim şadāları evce peyveste olur.* (1, 159^a / 27-28), *altun mişāl* *toplar idigi cümle manzūrımız olmuştır.* (6, 30^a / 8), ... *her biri mānend-i zūleyhā bānū-yı perī veş kızlar ...* (6, 28^a / 30), *ķayacık kirazı dudaklı bir serfirāz-ı cihān dilberdir"* *derler.* (9, 28^b / 11-13).

15. "meslek, uğraşı" alanını ifade eden nitelik sıfatları:

bu diyārda obur řanıtıcı ya‘nī cādī sihibāz bilici řasībū'n-nesīb řukemā řekilli iřtiyār çerkez ādemleri vardır. (7, 152^a / 10-11).

16. Bir yere, bir memlekete ait olmayı veya bir yerli olmayı ifade eden nitelik sıfatları:

edirmeli řatunlar (1, 158^b / 6), *budinli* ‘*ömer āga ve varařlı pańço řüseyn āga* (6, 19^b / 18).

17. Unvan bildiren nitelik sıfatları:

bıyıklı muştafā paşaya (3, 97^a / 7), *melek aşmed paşa*²⁶⁶ *efendimizle vedālaşup ...* (3, 98^b / 19-20), *ba‘dehū řehzāde mehemmedi řehzāde* ‘*oşmān şovarak tařt altına girüp řalāş olmuşken* ‘*oşmān iğfāl-ı mehil verüp ...* (2, 274^b / 34-35), *zīrā sūleymān paşa erzurūm vālisiyken muķaddemā sultān murād han* ‘*aşırında erzurūmda celālī olan abaza paşayı meger sultān murād han-ı rābi‘* *ķula rağmen abaza paşayı şatlı etmeyüp ...* (2, 276^a / 25-26).

18. Adın yapılmış, bitmiş bir özelliğini anlatan nitelik sıfatları:

yüzülmüş semiz koyunlarıñ (1, 168^a / 32), *uyah* (uyanık, uyanmış) *kimesne* (3, 100^a / 3-4), *yaralanmış arslan* (3, 100^a / 21-22), *elenmiş kül* (6, 18^a / 36), *bir yanmış mūm* (3, 100^a / 1).

19. Özellikle süreklilik bildiren nitelik sıfatları²⁶⁷:

yurtıcı vahşī řayvānlar (1, 169^a / 5-6).

²⁶⁶Melek Ahmet Paşa, Evliya Çelebi'nin annesinin dayısının oğludur. (5, 52^a). Melek Ahmet Paşa'ya "Melek" unvanının verilışı hakkında bk.: (5, 52^a).

²⁶⁷ Bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 369.

20. Parayla ölçülebilen bedeli, karşılığı bildiren nitelik sıfatları:

cümle yetmiş biñ guruslık altundur. (3, 102^b / 12), ... *eñ ednâsı bir kîse gurus deger* (bir kese kuruşluk) *atlardır.* (4, 235^b / 6).

2.1.2.3.2. Belirtme sıfatları

Adların gösterme, belirsizlik, sayı, soru bakımından çeşitli özelliklerini belirten bu sıfatlar, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar. Çalışmamızda bu sıfatları işlevlerine göre *gösterme*, *belirsizlik*, *sayı*, *soru* sıfatları olmak üzere dört ana başlık altında inceleyeceğiz:

2.1.2.3.2.1. Gösterme sıfatları

Gösterme sıfatları, adları göstererek belirli kılan sıfatlardır. *Seyahatnâme*'de karşımıza çıkan başlıca gösterme sıfatları şunlardır:

beri

beri tarafda (4, 239^b / 7), ***beri*** (bu) ***tarafda*** (6, 21^a / 1), ***beri yakada*** (beri tarafta) (7, 155^a / 3).

bu

... ***bu yedi yüz yetmiş mil cezire içine müstevli olup*** ... (2, 272^b / 36), ***bu cāmi' iñ cānib-i şelâşında*** (2, 276^b / 29), ... ***bu cengde*** (3, 101^a / 19), ***bu mağalda*** (6, 27^b / 9), ***ekmege bu diyârda çaķu derler.*** (7, 150^a / 32).

Bu gösterme sıfatının *Seyahatnâme*'de bazen gösterme yanında vurgulama işlevine de sahip olduğu görülür:

... *cümle ziyâfetleriñ muhâsebesi bu haķiriñ* (Evliya Çelebi'nin, benim) *der-i defterinde dest-i haţtımıla mesârîf-ı ziyâfet taħrîr olunmışdır* ... (5, 51^b / 29-30).

işbu

Seyahatnâme'de oldukça seyrekdir:

... *işbu sene* (3, 104^b / 1), *işbu biñ elli senesiniñ* (2, 267^b / 32).

şol

Seyahatnâme'de oldukça seyrekdir:

şol mertebeye (1, 160^b / 33).

şu

Bu sıfat, *Seyahatnâme*'de aktarma cümlelerde geçer:

... *şu ğuluvv-i ʿāmiñ aşlı nedir ...* (3, 102^b / 7), *hemān haķır "bire ğāziler, işte kāfir iskelelerden bedenler üstine çıkdılar. bire allahı severseñiz bire şu kāfirleri uruñ."* diyince ... (5, 60^a / 6-7), *hattā tatar serdārı olan şāh polad aĝa laṭife olmaķ için serdāra eydir: "sulṭānım bir bārgir verseñiz şu şehre bir çapul civerüp şu şilĝa kızlardan ve devkelerden alup kırımĝa doyum varsaķ ölyüvdigimizge ĝam yimezdik."* didikde ... (6, 19^b / 4-6).

o biri²⁶⁸, öbür²⁶⁹

öbür mismāri (4, 233^a / 7), *öbür elin* "öbür elini" (4, 233^a / 30), *o biri vāķı ʿasında* "öbür rüyasında" (3, 100^a / 15), *öbür kal ʿalar* (5, 55^a / 26).

o, ol

Seyahatnâme'de *ol* oldukça sık kullanılırken *o* sıfatı nadiren kullanılır:

ammā ne fermān etse o kelb ol ān iş bitirir ... (1, s. 168^b / 34), *ol ʿaşrda* (2, 268^b / 31), *ol limana* (1, 163^a / 24), ... *kaçan bir gemi batsa ol geminiñ iplerin ve demirleri ve palamarların kesmege ol bıçaķları taşırılar ...* (1, 163^b / 12), *ol mūm* (3, 100^a / 2).

²⁶⁸ yazma nüshada اویری biçiminde yazılmıştır.

²⁶⁹ yazma nüshada اویرر biçiminde yazılmıştır.

öte

ammā yine öte taraftaki muḳaddem gelen kāfirlerden bir ḫarekāt olmaduđınıñ aşlı ... (5, 60^a / 20-21), *öte taraftaki küffāra baḳalım ...* (5, 60^a / 26).

2.1.2.3.2.2. Sayı sıfatları

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'yi yazmadaki amaçlarından biri de okuyana bilgi vermektir. Bu nedenle gezdiği yerlerde gördüklerinden, duyduklarından ve okuduklarından edindiği bilgileri *Seyahatnâme*'ye adetâ bir dil işçisi titizliğiyle aktarmıştır. Aktardığı bu bilgilerde sayısal ifadeler oldukça geniş yer tutar. Bu bakımdan *Seyahatnâme*, adları sayı yönünden belirli kılan *sayı sıfatları* ve bu sıfatların kullanımını yönüyle oldukça zengindir hatta Türkçenin en zengin eseri olduğunu ifade etmek abartı olmayacaktır. Çalışmamızda sayı sıfatlarını *asıl, sıra, üleştirme, kesirli* sayı sıfatları olmak üzere dört başlık altında inceleyeceğiz. *Seyahatnâme*'de geçen başlıca sayı sıfatları şunlardır:

2.1.2.3.2.2.1. Asıl sayı sıfatları

Seyahatnâme'de en çok kullanılan sayı sıfatlarıdır:

bir çatal kılıç ile ve bir kaçır ve dörd 'aded kıbtî cāriyesi (1, 157^b / 33-34), *beş yüz yerden* (2, 270^a / 5), *11* 'aded eşnāfiñ (1, 158^b / 17), *yigirmi yedi biñ* 'asker (2, 269^b / 7), *neferāt 3000* kavımdır (1, 160^b / 32), *üç yüz yetmiş fuḳarā* (2, 266^a / 13), *yigirmi kulaçdır* (2, 277^b / 2), *yek pâre ve yek reng* (4, 238^a / 24), *bu cāmi' iñ cānib [ü] etrāfında āyende vü revendeye mihmān olmağıçün bir mihmān-sarāy var kim üç biñ ādem ve iki biñ at alır kārban-sarāydır.* (2, 277^a / 3-4), *elli çift hil'at-i evsaṭ ve yüz çift hil'at-i ednā* (5, 51^b / 5-6), *yalın* (tek, bir) *kat* (8, 224^a / 22), ... *yetmiş* *ḳoldan yetmiş seksen biñ ğuzāt-ı müslimān ḳol ḳol bu yedi yüz yetmiş mil cezāre içine müstevlī olup ...* (2, 272^b / 36), *yüz elli* *ḳonak ve beş aylık yoldur.* (2, s. 268^a / 28-29), *bu maḫalda evliyā faḳir eline bu ğazā mālından cümle iki esirim ve sekiz atım ve biñ yedi yüz ğuruş māl-ı ğanīmetim var idi.* (6, 27^b / 9-10).

Seyahatnâme'de asıl sayı sıfatı olarak kullanılan ve tek sözcükle ifade edilen en büyük rakam *milyon*'dur.

üç milyon māl-ı kārūn (2, 273^a / 35), *biñ milyon* (bir milyar) *akçe* (8, 223^b / 4).

Seyahatnâme'de seyrek olarak Farsça asıl sayı sıfatlarından da faydalanılır:

... *bir ayağın altı şişeye ve bir pāyın şeş şişe üzre koyup mekş etdi.* (4, 231^a / 14), *çār* (dört) *kūşe* (1, 161^a / 32), *dü-nîme* (iki parça) *olmuş* (3, 101^a / 15).

Seyahatnâme'de asıl sayı sıfatlarının bazen addan sonra yazıldığı görülür. Bu durum çoğunlukla rakamla yazılanlarda karşımıza çıkar:

neferāt 1000 (1, 158^a / 8), *dükkān yedi*, *neferāt seksen* (1, 163^a / 2-3), *maḥzenleri 'aded altı biñ* ve *neferāt yekūn on bir biñdir.* (1, 165^b / 34-35), *dükkān 40* "40 dükkān" (1, 158^a / 16), *dekākīn 400* "400 dükkān" (1, 158^a / 32).

Asıl sayı sıfatları ile kurulan sıfat tamlamalarında, sayı birden büyükse ad genellikle çokluk eki alır. Bu tarz kullanımlar çoğunlukla Arapça ve Farsçanın etkisiyle ortaya çıkmış kullanımlar olarak değerlendirilebilir:

9999 çeşmelerden (1, 160^a / 36), *biñ altı yüz seksen nehirler* (2, 268^a / 23), *iki fütühāt* (5, 61^a / 19), ... *yetmiş biñ* 'avretleriñ karınların yarup ... (7, 149^b / 17), *bu iki nehirler abazaniñ ḥapeş dağlarından gelüp nehr-i ḳubana gider.* (7, 154^b / 5-6), *hemān şişeler üstinden pertāb edüp zemīne ḳadem başup bu şişe üzre üç şişeler daḥı koyup cümle on iki 'aded şişeler oldı.* (4, 231^a / 8-9), *yüz yetmiş 'aded şühedālarımızı* (3, 101^a / 11-12).
... *yigirmi altı biñ üsārāniñ yalı ağası şāh polad ağa penc-i yekin almışdır ...* (6, 24^b / 24-25).

Aşağıdaki örnekler yukarıdaki durumun daha somut örnekleridir. Burada sıfat *bir* ise ad tekil, *bir*'den büyük rakamsa ad çoğuldur:

ancaḳ birkaç ḥarāb evler ve *beş 'aded şu şarnıçları* ve *bir dāne vīrān kenīsesi vardır.* (8, 219^a / 12), *ve bu liman ḳapusından taşra cümle iki 'aded ḥanlar* ve *cümle beş 'ad[ed] dükkānlar* ve *niçe maḥzenler* ve *bir 'aded sebīlhāne-i āb-ı ḥayāt vardır.* (8, 216^a / 30-31).

Asıl sayı sıfatı olarak kullanılan büyük rakamların "kerre" sözcüğü kullanılarak karşılandığı da görülür:

... *altmış kerre yüz biñ* (6 milyon) *ḳoyun ḳurbān olıduğı taḥrīr olunup ...* (1, 169^b / 10-11), ... *üç kerre yüz biñ* (üçyüz biñ) *sıgır götürüp ...* (1, 169^b / 28), *ol 'aşrda cezāre-i*

girid içre dörd kerre yüz biñ urum re'âyāsı var idi. (2, 268^b / 31-32), *beş kerre yüz biñ âdem* (3, 104^b / 33), *altı kerre yüz biñ dükkân* (4, 240^a / 7).

2.1.2.3.2.2.2. Sıra sayı sıfatları

Seyahatnâme'de sıra sayı sıfatlarının kullanımında çoğunlukla küçük rakamlar tercih edilmiştir:

üçüncü gün (2, 265^b / 4), *toğuzuncu günde* (2, 274^a / 29), *altıncı teferrücgâhı* (4, 234^a / 26), *toğuzuncu teferrücgâh* (4, 234^b / 32), *on birinci seyrāngâh* (4, 235^a / 2), *âl-i 'oşmāniñ ellinci pâdişâhı* (6, 18^a / 9-10), *elli birinci pîr-i pîşvâdır.* (1, 159^a / 18), *evvel* (birinci, ilk) *ğazamız* (2, 272^b / 3), *dördüncü işfet kıralı* (2, 267^a / 6-7), *yedinci tâbütı* (2, 267^a / 16), *üçüncü gün serdârîñ cümle celâliyi katl idüp on ikinci gün pâdişâhıma müjde gelir.* (2, 274^a / 15), *eñ ileri çâpük olan gelüp baş* (birinci, ilk) *kıoyuna el urup alır isterse yeñi silâh kıuşanmış 'acemî usta olsun, baş kıoyunı ol alır kıânün budır. Ardı sıra gelen ikinci ve üçüncü kıoyunı alup götürürler.* (1, 168^a / 25-26).

Seyahatnâme'de Türkçe sıra sayı sıfatlarının yanı sıra seyrek olarak Arapça sıra sayı sıfatları da kullanılır. Ancak bu kullanımlar genellikle bölüm başlıklarındaki Arapça tamlamalarda karşımıza çıkar:

el-faşlu'r-râbi' "dördüncü bölüm" (1, 157^b / 28), *el-faşlu's-sâdis* "altıncı bölüm" (1, 159^a / 33), *hâzret-i nûha anıñ için âdem-i şânî* (ikinci insan) *didiler.* (1, 162^b / 14-15), *işâret-i şâlis* "üçüncü işaret" (2, 275^b / 6), *esrâr-ı sâbi'* "yedinci sır veya işaret" (2, 275^b / 19), *tedbîr-i hâmis* "beşinci tedbir" (3, 97^a / 9).

Bazen rakam olarak yazılışlarda sıra sayı sıfatları eksiz kullanılır. Hatta bu tarz kullanımlarda sıra sayı sıfatı olarak kullanılan rakamın addan sonra yazıldığı da görülür: *'ilm-i uşurlâb muktezâsınca iklim-i 'örfiyyeniñ 28+Ø* (yirmi sekizinci) *iklimindedir.* (8, 220^b / 10), *hicret-i nebevviyeniñ sene 17+Ø mekke feth olup ...* (1, 163^a / 26).

2.1.2.3.2.2.3. Üleştirme sayı sıfatları

... her biri yigirmişer adım tavîl ve beşer adım eni ve birer âdem kıaddi âlî penbe mişâl ekmeçler idi. (6, 18^a / 29-30), *sekizer kıat* "sekizer defa" (1, 159^a / 32), *kırkıar çift şığır*

‘ arabası *kızağlarına* (6, 18^a / 28), *ikişer âdem* (1, 168^b / 9-10), *ikişer çift cāmūs* (1, 160^a / 10), *on ikişer sâ‘at* (2, 268^a / 29), *birer kadınğa* (2, 269^a / 14).

Aşağıdaki örnekte üleştirme sayı sıfatının belirttiği ad çokluk eki almıştır. Bu tarz kullanımlar, ikileme biçimindeki üleştirme sayı sıfatlarının kullanıldığı örneklerde görülürken sözcük biçimindeki üleştirme sıfatlarının kullanıldığı örneklerde görülmez: *çifte çifte* (çifter çifter) *köçeklere mâlik olup ...* (5, 51^a / 7).

Günümüz Türkiye Türkçesinde ise üleştirme sayı sıfatlarının belirttiği adın çokluk eki almadığı²⁷⁰ görülür. Ancak tekrarlanarak sıfat öbeği oluşturan üleştirme sayı sıfatlarının belirttikleri adlar bazen çokluk eki alabilirler²⁷¹.

Sıfat tamlaması biçimindeki sayı adlarının üleştirme şekillerinde bazen bir sözcüğün bazen her iki sözcüğün de üleştirme eki (+er / +şer) aldığı görülür. Bu tarz örneklerde üleştirme ekinin kullanımı, Evliya Çelebi'nin kişisel tercihidir ve belirli bir kural söz konusu değildir:

cümlesinde yüzer ikişer yüzer ladiğa ve irşekler muğarrerdir. (6, 28^a / 22), ... *her birini biñer ikişer biñ âdem keşân-ber-keşân çekerek ...* (1, 164^b / 27).

Aşağıdaki örnekte üleştirme sayı sıfatı olarak kullanılan *çifte+Ø çifte+Ø* "çifter çifter" sözcük grubu eksiz (Ø) kullanılmıştır. Aslında yüzey yapıda düşmüş olan ek derin yapıda varlığını sürdürmektedir:

çifte+Ø çifte+Ø (çifter çifter) *köçeklere mâlik olup ...* (5, 51^a / 7).

Aşağıdaki iki örnekte farklı bir durum vardır. Burada *yüz ellişer* sözcük grubunda sadece *ellişer* sözcüğü üleştirme eki (+şer) alırken *ikişer yüzer* sözcük grubunda her iki sözcük de üleştirme eki (+şer / +er) almıştır. Bu durum, *yüz* sözcüğünün sıfat değil de ad olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü sayı gruplarında sayı adları eksiz birleşir²⁷²:

cümlesinde yüzer ikişer yüzer ladiğa ve irşekler muğarrerdir. (6, 28^a / 22), ... *yüzer yüz ellişer qarğı şırıklar ile bezenmişdir.* (P 10, 267^a / 47-48; Q 10, 270^a / 47).

²⁷⁰ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 251.; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara 2001, s. 203.; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 2005, s. 136.

²⁷¹ Bilgi ve örnek için bk.: Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara 2005, s. 84.

²⁷² Bilgi için bk.: Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara 2009, s. 72.

Aşağıdaki örnekte üleştirme sayı sıfatı türeten ekin (+er) kesirli sayı sıfatı olan *bir buçuk* sözcük grubundaki *buçuk* sözcüğüne değil de *bir* sözcüğüne geldiği görülür. Günümüz Türkiye Türkçesinde sayı adlarından sonra gelen *buçuk*, *çeyrek* gibi kesirli ifadeler üleştirme sayı sıfatı türeten ek (+Ar / +şAr) gelememektedir. Bunun başlıca nedeni olarak bu sözcüklerin Türkçenin sayı sisteminde sayı sözcüğü olarak algılanmamaları düşünülebilir. Getirilmek istendiğinde ise ekin kesir bildiren *buçuk*, *çeyrek* gibi ifadelerden önce gelen rakama eklendiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak taradığımız dil bilgisi kitaplarında²⁷³ herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Dolayısıyla *Seyahatnâme*'de geçen aşağıdaki kullanım, -günümüz Türkiye Türkçesiyle paralel olmak üzere- üleştirme sayı sıfatlarının geçmişteki ve bugünkü kullanım özellikleri açısından küçük fakat önemli bir ayrıntıdır:

ammā garābet bunda kim eñseriniñ ikisi de birer buçuk karşı ancak var ... (4, 233^a / 1-2).

2.1.2.3.2.2.4. Kesirli sayı sıfatları

Seyahatnâme'de oldukça seyrek kullanılır. Zaman ve uzunluk ifade eden adların sıfatı olarak karşımıza çıkar:

nısf"yarım" *sā'at* (8, 216^b / 28), *bir buçuk sā'atde* (6, 29^a / 34), *nīm*"yarım" *sā'atde* (3, 100^b / 36), *yarım mil* (7, 146^b / 21), ... *üç buçuk yıl seyāhatlerin ve ceng ü cidāllerin mufaşşal tahrīr etmişdir ve's-selām.* (7, 146^a / 10-11).

Nadiren Farsça ad tamlamasının da kesirli sayı sıfatı olarak kullanıldığı görülür:

bu kadar penc-i yek (beşte bir) *esir olunca aşlı ne kadar bin esir olmak gerek aña göre hākezâ kıyās zemū(?) demişler.* (6, 24^b / 12-13).

Aşağıdaki örnekte, Farsça ad tamlaması kesirli sayı ifadesi anlamında kullanılmış ve aslında kesirli sayı sıfatı olarak kullanılan sayı ifadesi ad tamlamasında ad görevi üstlenmiştir. Dolayısıyla Türkçe *beşte bir* ifadesinin yerini tutmuştur:

²⁷³ Jean Denny, *Türk Dil Bilgisi - Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği -*, (çev.: Ali Ulvi Elöve), (Günümüz Türkçesine uyarlayan: Ahmet Benzer), İstanbul 2012, s. 290.; T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 354-355.; M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 251.; Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul 1984, s. 192.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 391.; Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul 1996, s. 197.; Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi*, Ankara 2000 s. 48.; T. N. Gencan, *Dilbilgisi*, 202-203.; H. Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 135-136.; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara 2005, s. 393.; Neşe Atabay vd., *Sözcük Türleri*, Yöneten ve Yayına hazırlayan: Doğan Aksan, İstanbul 2003, s. 73.; T. Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, 84.

... yigirmi altı biñ üsārāniñ yalı ağası şāh polad ağa **penc-i yekin** (beşte birini) almışdır ... (6, 24^b / 24-25), ... seykelde olan üsārāniñ fermān ile k̄anūn üzre **penc-i yek+Ø** (... esirlerin beşte biri) *ṭaleb olındukda* ... (6, 25^a / 9-10).

2.1.2.3.2.3. Belirsizlik sıfatları

Adlara ait çeşitli özellikleri belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. *Seyahatnâme*'de oldukça sık kullanılırlar:

ḥattā beher (her) *sene niçe biñ qantār şof ipligi firengistāna gider* ... (4, 233^b / 21-22), **her bir** *dilber* (1, 158^a / 31), **ba'zı** *bāğda* (1, 159^a / 10), ... bunlar **bir** *qalbūr içre cümlesin birbirinden ayırırlar*. (1, 160^b / 34), **her** *diyārda* (1, 161^a / 19), **bir** (hiçbir) *yerde* (1, 167^a / 13), **cümle** *yolcılar* (2, 265^a / 11-12), **bir** *gün* (2, 266^a / 9), **niçe** (pek çok) *ādemler* (2, 265^a / 12), ... *Ammā ḥaḳā kim bir şun'-ı ḥudā ve 'ibret-nümā bir seng-i aşferdir kim altun ve cevāhir aniñ yanında* **ne** (hiçbir) *şeydir*. (2, 273^b / 3-4), **dükeli** (her) *zamān* (4, 229^a / 20), ... *zīrā şarp cengelistān başka vilāyetdir*. (6, 21^b / 27), **gayrı** *refiklerimize "diğer arkadaşlarımıza"* (6, 22^a / 27), **hamu** *qal'aları "bütün kaleleri"* (6, 26^a / 29), **sā'ir** (diğer, başka, bazı) *çerkezlere* (7, 154^a / 32), ve **gayrı** (başka) *'aşiret ādemleriyle aşlā ṭa'ām yimezler*. (7, 155^b / 10), **fülān** *ādemiñ* (2, 265^a / 9), **bir** *ḥaylī* (pekçok) *küffāra qılıç urup* ... (6, 22^a / 21), **cümle** (bütün) *qapaqlarınıñ oymaları içre siyāh 'amber-i ḥām dolmışdır*. (4, 229^b / 22-23), **birkaç** *varaḳ* (5, 56^b / 27), **her** *sene* (1, 170^a / 36), ... *şuleḥā-yı ümmetden az kimesneler vardır*. (P 10, 263^b / 3; Q 10, 266^b / 6).

Aşağıdaki örnekte *ne* "hiçbir" sözcüğü belirsizlik sıfatı işleviyle kullanılmıştır. Üstelik bu kullanımın *Seyahatnâme*'de Arapça *lā-* olumsuzluk ekiyle eş değer kullanımı da vardır:

Ammā ḥaḳā kim bir şun'-ı ḥudā ve 'ibret-nümā bir seng-i aşferdir kim altun ve cevāhir aniñ yanında **ne** (hiçbir) *şeydir*. (2, 273^b / 3-4) ~ *bu haber efvāh-ı nāsa şāyi' olunca mışır ḥalkına ise zevḳ [u] şafāya müte'allıḳ destūr-ı şāhī olunca 'azamet-i ḥudā var kuvveti bāzūya getirüp mu'āmele ile aḳçe alup 'ömrin zevḳ [u] şafā ile caḥcaḥunda ve sürür [u] şādumānda geçirmek ve teferrüc itmek yanlarında* **lā-***şeydir* (hiçbir şeydir). (P 10, 266^a / 17-19; Q 10, 269^a / 16-18).

Miktar bildiren belirsiz ifadeler de bu kısımda değerlendirilebilir:

... **hadden efzūn ve hisābdan bīrūn māl-ı ganā'imler ve esīrler gelerek ...** (7, 148^a / 32-33), **hamd-i hūdā bu kadarca şavāb bize müyesser oldı.** (9, 31^b / 6-7), **yüzden mütecāviz** (yüzden fazla) **'āşıkān-ı şādīkānlardır.** (2, 267^a / 36), **tañrı pādīşāha çok** yıllar **'ömürler versin!** (3, 96^b / 7), ... **koynun sürüsü gibi bu kadar maḥlūk-ı hūdāyı sürü sürü sürüp ...** (6, 26^a / 27-28), **ol ecilden muḥāfazada çok** **'askeri vardır.** (8, 216^a / 9).

Seyahatnâme'de sayılarla birlikte de kullanılabilen *niçe* sözcüğü, sayı ifadelerine hem büyüklük anlamı katmakta hem de onları belirsiz hâle getirmektedir:

Niçe yüz (yüzlerce) **gemi tuzlu balık ve niçe biñ** (binlerce) **fiçı fiçı balık havyarı ḥāşıl olup gemilerle diyār diyār gidermiş.** (7, 145^b / 21-22), **içinde niçe kerre yüz biñ** (yüz binlerce) **elvān mähiler şināverlik ider.** (4, 229^b / 14), ... **ol ḥādīşede niçe kerre yüz biñ cān hulāgū ḥan tatarları ellerinde helāk oldılar.** (7, 149^b / 18-19), ... **niçe kerre yüz biñ sürü koyuna mālīklerdir.** (1, 169^b / 8-9), **niçe biñ** (binlerce, pek çok) **kınalı şakar cāmūslara** (1, 159^a / 4).

Ardışık iki asıl sayı sıfatının yan yana kullanımı da bazen belirsizlik meydana getirir. Asıl sayıdan ziyade belirsiz bir sayıyı ifade eden bu sıfatlar da belirsizlik sıfatıdır:

... **bir iki gün mihmān olup andan bir gece ḳalkup ...** (2, 269^a / 30), **Ve dud ağacında daḥı eyle aşlamalar idüp yedi sekiz elvān dud-ı lezīz ḥāşıl olur.** (1, 159^a / 21), ... **yetmiş seksen biñ gūzāt-ı müslimān** (2, 272^b / 36).

Üleştirme sayı sıfatlarında da seyrek olarak belirsizlik bildiren kullanımlara rastlanmaktadır:

beşer onar ādem (1, 159^a / 10), **ikişer üçer maḥbūblar** (1, 164^b / 31), **cümlesinde yüzer ikişer yüzer ladiḳa ve irşekler muḳarrerdir.** (6, 28^a / 22), **ve kızaḳlar üzre olan ekmekleri yetmişer seksener çift cāmūs çeker.** (1, 159^b / 11-12), ... **yüzer yüz ellişer ḳarḡı şırıḳlar ile bezenmişdir.** (P 10, 267^a / 47-48; Q 10, 270^a / 47).

Aşağıdaki örneklerde *var* sözcüğü belirsizlik bildiren bir sıfat işlevinde kullanılmıştır:

bu tā'ife-i keştībān var (var olan, bütün) **ḳuvveti bāzūya getirüp ...** (1, 162^a / 16-17), **var ḳuvveti bāzūya getirüp böyle bir donanma-i 'azīm idüp** (3, 98^a / 3).

2.1.2.3.2.4. Soru sıfatları

Adların çeşitli özelliklerini soru yoluyla belirten bu sıfatlar, *Seyahatnâme*'de farklı biçimlerde kullanılır ve çoğunlukla soru sıfatı olarak *ne* sözcüğünün tercih edildiği görülür:

Zirā sekiz rüzgār ve yetmiş kerte üzre ne diyāra gideceğin ve ne cezāreye uğrayup... (1, 163^a / 23-24), *ne cānibe ...* (2, 264^b / 18), **kaṅkı** (hangi) *eyāleti* (3, 104^a / 28-29), *bu şehriñ daḡı ne kadar ḡāne idüğün ḡaber alup taḡrİR itdik.* (9, 15^b / 24-25), ... *ḡudde kethüdā "ey ḡara ḡasan! her ḡansı taḡ ḡatıdır, baḡıñı aña urgilen!" deyü diyārbekİR ıḡılāḡıyla niçe gūne elfāz-ı zebān-dırāzlıḡlar idince ...* (3, 98^b / 31-33), ... *"āyā bu gelen üç biñ serdengeçdi imdād 'askeri ve bu kadar gelen zehāyir-i vāfirī nice* (hangi) *ḡal' aya ḡosaḡ?" didiklerinde ...*²⁷⁴ (5, 59^b / 11), *iḡte ol maḡalda ḡehr-i aḡlād eyle bir sevād imiş kim on iki biñ ḡāne hicret idüp miḡıra gide, bir yıldan ḡoñra istimā' olına, ne kadar belde-i 'azīm olduğı andan ḡıyās olına.* (4, 238^b / 33-34), **her kaṅkı** (hangi) *ḡan gelirse gelsin. allah mübārek eylesin.* (7, 143^b / 32), ... *aḡrabāları yanları ḡıra seyis ü ḡavvās vār ḡizmet idüp atların yederek menūfdan böyle kaḡ 'eḡḡıyā buḡ olduysa ...* (P 10, 263^a / 10-11; Q 10, 266^a / 14-15), *"bu sene ḡuccāc-ı müslimīn āyā ne* (hangi) *gün alay ile bürketül-ḡacc'a revāne olurlar?" deyü su 'āl buyurdılar.* (P 10, 269^b / 40; Q 10, 262^b / 43-44), *ve bu yılanbāziñ bir gūne fārūḡı var, her kaṅkı* (hangi) *yılanıñ burnına degerse ol ān ol yılan bī-cān u bī-hūḡ olur.* (P 10, 266^b / 34-35; Q 10, 269^b / 33-34).

2.1.2.4. Zarflar²⁷⁵

Cümlede veya sözcük grupları (eylemsi grupları) içerisinde eylemlerin, sıfatların veya kendi türünden sözcüklerin anlamlarını zaman, durum, yer, yön, sebep, nicelik, nitelik, birliktelik gibi çeşitli yönlerden belirli hâle getiren dil yapılarıdır²⁷⁶. Zarflar²⁷⁷,

²⁷⁴ Bu ifade derkenarda yer alır.

²⁷⁵ Çalışmamızın 2.1.2.4. Zarflar bölümünde zarf-eylem eklerine ve oluşturdukları zarf-eylemlere tekrardan kaçınmak amacıyla yer verilmemiştir. Bu yapılar hakkında bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.2.3. Zarf-eylemler adlı bölümüne bakınız. Burada sadece zarf-eylemlerin birer zarf; zarf-eylemleri oluşturan biçim birimlerin ise zarf meydana getiren biçim birimler olduğunu belirtmekle yetinelim.

²⁷⁶ Zarflarla ilgili farklı tanım ve değerlendirmeler için bk.: Funda Kara (2009, Kış). "Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, s. 1281-1286.; Yusuf Tepeli (2009). "Türkiye Türkçesinde Zarf Tamlaması", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S 19, s. 35-39.; Fikret Turan, "Türkçede Zarflar Üzerine", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, 1998, s. 301-306, http://turkoloji.cu.edu.tr/.../fikret_turan_turkcede_zarflar_uzerine.pdf (01/09/2012).

sıfat ve kendi türünden sözcüklerin anlamını değiştirmekte kullanılmalarının yanı sıra asıl kullanım alanları eylemlerdir ve en çok eylemlerle birlikte kullanılır. Bu bakımdan zarflar *eylemlerin sıfatları* olarak adlandırılır²⁷⁸. Zarfların Türkçede oldukça geniş yer tutmaları işlev bakımından da bir çeşitlilik ve zenginlik meydana getirmiştir. *Seyahatnâme*'de zengin kullanım özellikleriyle karşımıza çıkan zarflar sahip oldukları işlevlere göre *durum (niteleme)*, *zaman, yer ve yön*, *nicelik (miktar / azlık-çokluk)*, *tekrar*, *sebeplik*, *kesinlik*, *ekleme*, *ihtimal*, *birliktelik*, *araçlık (vasıta)*, *benzetme*, *görelilik*, *karşılaştırma*, *karşılıklılık*, *gösterme*, *karşıtlık*, *amaç (hedef)*, *soru*²⁷⁹ şeklinde sınıflandırılarak incelenecektir:

2.1.2.4.1. Durum (niteleme) zarfları²⁸⁰

Bu zarflar, eylemin yapılma / olma niteliklerini bildirmek için kullanılırlar²⁸¹. Niteleme bildiren sözcük ve sözcük grupları, çeşitli biçim birimlerle durum zarfı olarak kullanılabilir. *Seyahatnâme*'de durum zarfları oldukça fazladır ve niteleme bildiren dil unsurlarının durum zarfı olarak kullanılmasını sağlayan çeşitli biçim birimler kullanılmıştır:

+Ø

... *han eyitdi: "evliyām! tāc [u] raht [u] bahtımdan ayrıldığıma ğam yemem, yūri bile+Ø* (birlikte, beraber) *gidelim."* *deyü ...* (7, 144^a / 20), *bir gün kayıkda 'avretler dürüst+Ø* *o[tu]rmayup kayık devrilüp birkaç cevāriler ğark-ı āb olup andan da ferāğ gelüp ancak kāhice māhīlerini şayd iderdi.* (4, 229^b / 16-17), *murāda iy+Ø* (iyi) *top urmadım mı?* (2, 275^a / 22-23), *anı gördüm, bir ğulāmı atına aykuru+Ø* *yükledüp yanıma getirdiler.* (3, 100^b / 19- 20), ... *han ğazretleri ağkirmān altında seksen yedi biñ 'asker ile yalnız+Ø* *kaldıkda ...* (5, 51^a / 2), *yine bu maħalda tatar seykel vilāyetlerine on biñ yigit gitmege fermān verilüp bir gün bir gecede yedi biñ esir ile bay+Ø* (zengin olarak) *geldiler.* (6,

²⁷⁷ Türkiye Türkçesinde zarfların yapısal ve işlevsel özellikleri için bk.: Hacı Ömer Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, Denizli 2000.

²⁷⁸ Bilgi için bk.: M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 259.

²⁷⁹ Zarfların işlevsel sınıflandırması için bk.: H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 86. Zarfların işlevlerine göre sınıflandırılmasında çoğunlukla bu eserden faydalanılmıştır.

²⁸⁰ Çalışmamızda zarflaştırılan yapılar ile zarflaştırılan yapıların her ikisi de cümlede zarf olan yapı konusunda belirsizlik olmaması için koyu punto ile gösterilmiştir.

²⁸¹ H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 87.

24^b / 21-22), ... üç buçuk yıl seyâhatlerin ve ceng ü cidâllerin **mufaşşal+Ø** tahrîr etmişdir ve's-selâm. (7, 146^a / 10-11), ... **berk+Ø** yapışup ... (4, 232^b / 26), ve kâhîci ve gevrekci ve gurâbiyyeci eşnâfları **kezâlik+Ø** (aynı biçimde, böyle) dükkânlarında metâ'ların bezl ederek 'ubûr iderler. (1, 160^a / 13-14), oğlan oğlanla **ey+Ø** (iyi) geçinir. (7, 144^b / 7), ve kal' a dîvârlarında niçe biñ kulle kadar gülleler **gömüli+Ø** kalmışdır. (6, 30^a / 9), ... ba' zî âdem kendüyi **başsız+Ø** görür ve ba' zısı **elsiz+Ø** **ayaqsız+Ø** görür ... (1, 168^a / 2), bu mâ-i zülâl bahârda **taşkın+Ø** akar ... (4, 237^a / 36 - 4, 237^b / 1), ... kara hasan ağa **doğrı+Ø** paşanıñ yanına varup ... (3, 98^b / 26), ... **uğrı+Ø** (gizlice) kapudan taşra kâfir meterisleri üzre keçileri sürüp ...²⁸² (5, 59^b / 11), anıñ için muqaddemâ gelen kâfirler âsüde hâl **uşlı+Ø** otururlardı. (5, 60^a / 23), ... cümle halk ile **yaşşı+Ø** geçin ... (4, 236^a / 22), aşlâ bir kimse bir kimseniñ metâ'ına **kec+Ø** (yan gözle, kötü bir şekilde) nazâr idüp uğurlamak ihtimâlleri yoğdır ... (7, 156^b / 2), ... cümle pāk ü pākize yedi kat şularda arıdup mezkûr koyunu **büsbütün+Ø** tennürda pişirüp meydân-ı ziyâfete getirirler ammâ öyle koyu[n] tennürda pişirirler kim gâyâ ilik olur. (7, 150^b / 2-4), hattâ haķîr **piyâde+Ø** adımlamağa iktidârım olmayup ... (8, 216^b / 14), ol gün müşâhede etdim ki yılan aşlâ gözlerin açup kapamazmış, dâ'imâ **açık+Ø** durur zîrâ kapağı yoğdır. çekirgeniñ dağı göziniñ kapağı yoğdır, dâ'imâ **küşâde+Ø** durur. (P 10, 266^b / 32-33; Q 10, 269^b / 32-33).

Seyahatnâme'de ikilemeler durum zarfı işleviyle oldukça sık kullanılmıştır:

ammâ hınzîr bütün gece burnıyla yeri **nadaz nadaz+Ø** yarup yerden kök çıkarup yer, şabâh vaķtı hınzîr gibi **hor hor+Ø** hâblar ve kelb dağı tül-ı nehârda **vañ vañ+Ø** uluyup vaķt-i seherde burnın kıyruğı altına şokup **muşıl muşıl+Ø** uyur. (1, 169^b / 22-24), kızlar dağı mâ-vaķ'ı üzre şaltık bay sultânıñ katl etdüğün **bir bir+Ø** taķrîr iderler. (2, 266^b / 18-19), bu râhib ile beni bir kazgana koyup şu içinde **fıķır fıķır+Ø** kaynadıñ. (2, 266^a / 20-21), ... bunları karadan **birer birer+Ø** muhâşara idelim. (3, 98^a / 10-11), ve yüz kıızı ve yüz gilmânları dağı **beşer beşer+Ø** 'arabalara biñdirüp cümle kırık araba etdi. (5, 52^a / 24), hemân kal' a içinden bir âteş zâhir olup cümle kara kuşlarıñ kanatları yanup yire düşüp kanaşsız kıyruksız **dik dik+Ø** kalkışmağa başlayup uçmağa medârları kalmadı. (5, 53^a / 14-16), ... cümle 'askere şağular şağlayup gözlerinden **çekide çekide+Ø** yaş ile melek ağlayup ... (5, 53^a / 22), ... zemîn ü âsumân **dir dir+Ø** ditreyüp ... (5, 54^a / 29), ... kâfirleri toplar **demet demet +Ø** ve **şokaķ şokaķ+Ø** **perem perem+Ø** etdiklerinde ... (5, 57^b / 3-4), ... tabur dağı **yer yer+Ø** yanmağa başladı. (6, 21^a / 11), ... vaķt-i şâfi'ide altmış biñ küffâr serhoş ve nâ-hoş ve ser-püş ve âhen-püş içre hınzîr gibi **hor hor+Ø** horlayup

²⁸² Bu örnek derkenarda yer alır.

yaşırlarken ... (6, 25^b / 13-14), ... koyun sürüsü gibi bu kadar mahlûk-ı hudâyı **sürü sürü+Ø** sürüp ... (6, 26^a / 27-28), ... zemîn ü āsumān āvāze-i dühül ü nefirden **gürül gürül+Ø** gürlledi. (6, 30^b / 18), ... niçe biñ kınalı şakar cāmūslara boyunduruğ geçirüp **çifte çifte+Ø** (çifter çifter) şabana ve pulluğa koşup ... (1, 159^a / 4-5).

Aşağıdaki örneklerde hem zaman hem de niteleme işlevi vardır²⁸³:

... paşa "evliyām, han karındaşımla birkaç gün kalup yine **tüz+Ø** gel" deyüp me 'zün olup paşa vana revāne olup ... (4, 236^a / 26-27), ... üç biñ bogdan 'ale'l-'acele+Ø (çabucak) gelsin ... (5, 53^b / 4), ... bir gice **hemān+Ø** (aniden?) cebel-i elheme karındaşı beşeyi vekil idüp cümle kabilesin alup cebel-i elheme kaç'-ı menāzil ve tayy-ı merāhil iderek şehri Anṭakiyyede kayşer-i rüm olan hırķil kırala gelüp dahil düşer. (7, 148^b / 20-21).

+an, +en

... kulaqlarında deñiz māliki saçları ile 'uryān+en alay iderler. (1, 163^b / 10-11), ... hālā ol dükkānda her sene niçe biñ huccāc **teberrük+en** (mübarek sayarak) herise yerler ... (1, 170^a / 36), ... bālādaki cild-i evvelde islāmbol bināsı evşāfinda üsküdārñ sebep-i bināsı ve niçe kerre feth [u] fütūhı ve cümle 'imāreti **mufaşşal+an** (ayrıntılı olarak) taḥrīr olmuşdur. (2, 276^a / 23-24).

+āne

... **muhteşem+āne** güzer iderler. (1, 163^a / 2), 'oşmāndan ziyāde size tatar han daḥı yakın ve daḥı ziyāde lāzımdır. 'ākıl+āne hareket idüp hanñ etegin elden koma." diyü niçe bunūñ emşālī varaqları vārid olurdu. (5, 52^b / 17-18).

+ce

ba'zı saḳķālar kāmışdan şu paṭlanķıcı ile halk üzre **nihānī+ce** şu serpüp şaķālar iderek 'ubūr iderler. (1, 160^b / 14-15), ... ammā bu sūr-ı zībā bu kıaya üzre cānib-i cenūbdan taraf-ı şimāle **tūlānī+ce** (boylu boyunca) vāķi' olmuşdur ... (8, 216^a / 14-15), ... bu dörd nefer bürāder-i cān-berāberler **berāber+ce** yine kavm-i kıureyšden olan çerākes 'araba

²⁸³ Ayrıntılı bilgi için bk.: H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 484.

"şafā geldiñ" ve "hoş geldin" deyü cümle akrabā ve ta'alluqātlar birbirleriyle görüşüp barışup öpüşüp karşırlar. (7, 149^b / 23-25), ... ziyāret etdigim kibār-ı evliyāullahiñ rühāniyyetlerinden **derūni+ce** istimdād taleb idince ... (2, 265^b / 7-8).

+da

Şimdi meymene ve meysere bilā-ceng [ü] cidāl velā harb [u] kıtāl cümle 'asker bir günde gücile 'ubūr etdik ammā ceng günü **bir ān+da** (kolayca, bir anda) geçdik. (6, 24^a / 21-22).

deyü

içinde kāsım günü didikleri kāsım medfündür deyü rüm tevārihlerinde mastürdür. (8, 226^a / 34), ... **fātiha deyü feryād idince** ... (1, 168^a / 23), ... **bir günde der-ceng-i evvel şademāt-ı toplardan yedi kâfir mürd oldu deyü kendiler naql iderlerdi.** (5, 58^a / 13-14).

dimek

dimek sözcüğü kalıplaşarak durum bildiren çekim edatı işlevi kazanmıştır: meger **obur dimek** (... diye) **şeḥḥār cāzūlara derlermiş.** (7, 151^b / 17).

gibi

ol sarāyda alınan mālımız cümle on bir kīse olup on bir kişi birer kīse gāzā mālī kardaş gibi (eşit bir şekilde) **pāy idüp fātiha tilāvet etdik.** (6, 27^a / 4).

güne

... bu giridiñ ibtidā fetḥi du'āsın ve şehzādegānlarıñ aḥvāl-i pür-melāllerin pederimiz derviş mehmed ser-zergerān-ı dergāh-ı 'ālī ve muşāḥib-i şehriyārī **bu güne** (böyle) **hikāye iderdi.** (2, 275^b / 32-33).

+ne, +ya, +ye

Bu biçim birimin *Seyahatnâme*'de ikilemeleri niteleme zarfları hâline getirdiği görülmüştür:

... *küffâr ile gûzât-ı [muvaḥ]hidîn kırintılar içinde şavaş-ı perhâş ider[ek] **yaḳa yaḳa+ya** gelmege başladı.* (6, 21^a / 8-9), ... *bu maḥalda bizim ser^c asker ^cali paşayı kır at üzre mışır şarıḡı ile ḳahverengi kürki ve köse şaḳalıyla bu vilâyete gelüp ḫarâb edecegin ve apopi miḫal otuz yıl ḳral olacaḡın **şekl-i murdârıyla ḳarşu ḳarşu+ya** ^cali paşa ile taşvîr eylemiş.* (6, 18^a / 6-8), ... ***kendi kendi+ye** ḳibleye müteveccih olup arḳası üzre yaḳdı.* (3, 101^b / 10-11), ... *paşanıñ ḫuzûrına mezkûr ḫitâyî ve faḡfûrileri ve münebbit kâseleri ve mertebânî gavrîleri **yerlü yerleri+ne** dizüp her biri serv mişâl dîvân durdılar.* (4, 230^b / 4-5).

+le, +ile

*Şimdi meymene ve meysere bilâ-ceng [ü] cidâl velâ ḫarb [u] ḳitâl cümle ^casker bir günde **güc+ile** ^cubûr etdik ammâ ceng günü bir ânda geçdik.* (6, 24^a / 21-22), *ammâ her bir dilber **bir nezâket+le** ma^ccûnı lebine sürüp ...* (1, 158^a / 31), ... *ammâ bizler gibi temâşâ idüp bir şey almayan **selâmet+le** taşra çıkar.* (7, 154^a / 15), ***dikkat+le** nazâr olındıḡda merdüm-i çeşim ḫîrelenir.* (9, 34^a / 28-29).

+nden

*ba^cdehu yanmayan yerlerin de âteşe urup cebeḫânesi ve toplar yanup belki üç yüz pâre toplar **kendi kendileri+nden** atıldı ve ḳal^cası ve şehri berbâd oldu.* (6, 22^a / 8-9).

üzre

... *bizim **iḫtişâr üzre** (kısaltarak) taḫrîr etmemize daḡı ḫâcet yoḡdır.* (4, 237^a / 15-16), ... *cümle develer ḳatar ḳatar **tertîb üzre** yükleriyle dizilmişler.* (4, 238^a / 4).

2.1.2.4.2. Zaman zarfları

Zaman zarfları, fiilin yapılma/olma zaman ve süresini bildirmek için kullanılırlar²⁸⁴. Cümlede veya sözcük grupları içinde, zaman bildiren sözcük ve sözcük grubu biçimindeki adların çeşitli biçim birimlerle zarflaşmış biçimleri zaman zarfı olarak işlev görürler. Bu zarflar, *Seyahatnâme*'de sık kullanılır:

+Ø

*her sene anı zirā'at iderler. kemālin bulmadan **dahı+Ø** (henüz, daha) sebz-gün iken tarlalarda 'avret oğlan cem' olup ... (9, 17^a / 26-28), melek aḥmed paşa eydir: "evliyām, allah ḥayırlar vere. **bu gece+Ø** bir vākı'a gördüm." diyü rü 'yāyı söylemeğe başladı. (5, 53^a / 8-9), **ḥālā+Ø** ekmeccileriñ pīridir. (1, 159^b / 5), **hemān+Ø** melek paşa zemīn būs idüp eydür ... (3, 96^a / 20), **şimdi+Ø** bir düş görürdüm. (3, 100^a / 1), ve bizim elvend ağalarından iki ādem aḡdarup **henüz+Ø** ceng kızışmağa başladı. (3, 100^a / 33-34), **tiz+Ø** ḥaḡlarından geliñ. (3, 102^b / 14), "sulṭānım, **şimdi+Ø** gördük, **dahı+Ø** cān çekişüp çabalar" didiler. (3, 103^b / 30), cümlesi gāyetül-gāye hāzımu'l-ifrāṭ āb-ı ḥayātlar olduğundan bir ādem bir gūsfend-i semīn yeyüp **bu mā-i cān-perverlerden bir kāse nūş ed-icek** derḡāl aç olur. (8, 221^b / 16-17), bunlar **artık+Ø** selānik ḡazāsı nāhiyesi köyleridir. (8, 222^b / 19-20), **bugünkü gün+Ø** bizim serdār-ı mu'azzamımız bir vezīr-i mu'azzamsın. (6, 24^a / 29), elbette anlar yā **dün+Ø** yā **bugün+Ø** ḡalkmışlardır (6, 22^b / 23-24), ammā ne fermān etse ammā ne fermān etse o kelb ol **ān+Ø** iş bitirir, ādemi atından endirir isterse pūr-silāḡ şecī' [u] bahadır yigit olsun. (1, s. 168^b / 34-35), ... bir iki gün miḡmān olup andan **bir gece+Ø** ḡalkup ... (2, 269^a / 30), **bir kerre+Ø** (bir defasında) çekmece göli sāḡilinde ṭopḡapulu maḡmūd aḡa yalısında otururken şayyādlar bir küçük morina balığı şayd idüp sulṭān ibrahīm ḡana hedāyā getürdiler. (3, 105^a / 5-6), eñ ileri çāpük olan gelüp baş koyuna el urup alır **yeñi+Ø** silāḡ ḡuşanmış 'acemī usta olsun, baş koyunu ol alır ḡānūn budır. (1, 168^a / 25-26), ... **ḡālā+Ø** ḡoyun boḡazlayıcılarıñ pīri ḡazret-i ibrahīmdir. (1, 166^b / 26), ... **şabāḡ+Ø** ve **aḡşam+Ø** yigirmi aḡkirmān ḡazḡanı ta'ām ṭabḡ olup ... (5, 53^b / 16).*

²⁸⁴ H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 213.

Aşağıdaki cümlelerde geçen zaman zarfları süre bildirir:

ba'zı zamān+Ø *ķaraķiřār ķazısına zamīme ihsān olunur.* (9, 18^a / 8), *hemīše+Ø* (her zaman, daima) *böyle ğazālar idesin.* (5, 51^a / 21), *bunlar her ğün+Ø* *ķalmıķ tatarıyla ceng iderler.* (7, 156^b / 27-28), ... *her sene+Ø* *berāt-ı pādīřāhīsin tecdīd idüp ...* (3, 98^b / 17-18), ... *menzil-i ķarye-i yaycılarda mihmān olup bir ğece+Ø* *zevk etdik.* (8, 222^b / 21), *hattā özdemiroğlı 'ořmān pařa bu diyārda yedi sene+Ø* *ķiřlayup 'acem ile řirvān ve řamāhanda ceng etdikde aķçe olmadığından ğönden aķçe kesüp yürüdüp ğeçindiler.* (7, 156^b / 7-8), ... *yařıñ uzun+Ø* *olsun. tañrı pādīřāha çoķ yıllar+Ø* *'ömürler versin!* (3, 96^b / 6-7), *bu hāl üzre bir sā'at+Ø* *mürür idüp ...* (4, 231^b / 9), ... *yaz u ķiř+Ø* *fā'ideleri budur.* (1, 168^a / 27-28), *ve ķabarti begleri kāhī+Ø* (bazen) *bunda olurlar.* (7, 157^a / 23-24), *ķabri türābından dā'imā+Ø* *bir yağlı türāb çıkar.* (1, 158^b / 12-13), *ve ğan ğazretleriniñ üç ğün+Ø ğice+Ø* *müsāfir olması muğaķķaķ olunca ...* (5, 51^a / 9), *ferdenyan nām bir ķral-ı zāl bu ķal'ayı binā et-megile ol kefereniñ ismiyle müsem mā bir ķal'a-i ra'nadır kim erdel ķralları hükmindedir lākin seykel vilāyeti ğākinde olmağın kefereleri ķrala çoķluk+Ø* *muti' degillerdir ...* (6, 23^a / 18-20).

+a daķ, +a dek, +e dek, +ne dek

Bu biçim birim, *Seyahatnāme*'de zaman bildiren sözcüklere gelerek süre bildiren zarflar meydana getirmiştir. Bu zarflardaki süre, sonu sınırlandırılmış bir süredir:

ğaķķā ki devr-i kıyāmet+e dek *durup sūr-ı isrāfil nefh olunduķda ğayāt bulmasına şüphemiz kalmadı.* (4, 238^a / 32), *hattā altmış yedide ve yetmiş iki tārihi+ne dek* *erdel memleketi ğāret ve alan [u] tālān olacağın ...* (6, 18^a / 3-4), ... *řabāh+a daķ* *iki biñden mütecāviz toplar endāht idüp ķal'a murğ-ı semender vār āteř-i nemrūd içinde kaldı.* (6, 23^a / 14-15), ... *ammā ne çāre küffār řubh-ı řādık+a dek* *tarfetü'l-'ayn içre ğandaķ kenārında babası evine girer gibi meterise girüp ...* (5, 57^b / 7-8).

+a ķarīb, ķarīb

tā ağřam+a ķarīb *mekř olındı ...* (6, 21^b / 24), *andan vaķt-i zuhur+a ķarīb* *řummāt-ı muğammedī menūfiyye kāřifiniñdir anda dağı ziyāfet-i 'aźim olup ...* (P 10, 268^a / 13-14; Q 10, 271^a / 13-14).

Bu biçim birimle oluşturulmuş aşağıdaki zaman zarfında süre anlamı vardır:

iki sâ'at+Ø karīb (iki saat kadar) 'ubūr idüp ... (2, 277^b / 6).

+ce

Bu biçim birim süre bildiren zarf oluşturmuştur:

kāhī+ce bu pürāazda meştā idüp eyyām-ı bahārda ıştırınca dağına yaylağa çıkardı. (3, 107^b / 6), ve yedigim nān ḥalāl-i zülāl olsun için *kāhī+ce* zirā'at edüp ... (4, 228^b / 31-32).

+da, +de, +nda, +nde

ammā ol zamān tazelik ḥasebiyle sene 1048 tāriḥi+nde efendim murād ḥan bağdādi feth idüp ... (4, 235^b / 31-32), *cemī'i ahālī-i kütāhiyye kiraz mevsimi+nde* niçe biñ ādem ḥayme vü ḥargāhları ile gelüp ... (9, 14^a / 21), *illā bayları ya'ni 'anḳāları kış günleri+nde* kuzu kürki geyerler. (7, 150^a / 8-9), *ol 'aşır+da* ismi ḳulhanca imiş. (7, 146^a / 16), *cümle buğdayıñ başaḳları yığın içinde ve kökleri taşrada olup yaz ve kış+da* ašlā çürümez, yüz yıldan ḳalmış öşri-ḳral buğdaydan dağlar var. (6, 26^b / 28-29), *lākin bu yaylada eyyām-ı şayf+da* cümle ahālī-i ḥalḳı kürke muhtāc ider zirā *māh-ı temmüz+da* kāhice ḳar yağup şiddet-i şitādan ziyāde olur. (8, 221^b / 17-18), *nehr-i 'azīmdir kim temmüz+da* ve *evvelbahār+da* ašlā geçit vermez. (4, 237^a / 30-31), ... 'ömrüñiz+de (yaşarken) görmüş olasız. (4, 230^b / 25), *bu ḥişār zamānımız+da* muḳaddemā çit ağacdan palanḳa ḥişār idi. (5, 55^a / 12), *bu mā-i zülāl bahār+da* taşḳın aḳar ... (4, 237^a / 36 - 4, 237^b / 1).

Aşağıdaki örneklerde süre bildirir:

... *bir gün bir gice+de* deryā-yı bī-amān içre çalḳanup ne cānibe gideceğimiz nā-ma'lūm oldı. (2, 264^b / 18-19), *Her ḳonağı on ikişer sâ'at olmaḳ üzre ḳaradeñiz beş ay+da* devr olunur. (2, 268^a / 29), *hefte+de* birer ḳadırğa binā olunmağa mübāşeret olunup ... (2, 269^a / 14-15).

dahı

Bu biçim birim, aşağıdaki örnekte süre bildiren zaman zarfı meydana getirmiştir:

āl-i ‘oşmān donanmasının nişfi qaraya düşmiş, nişfi yedi sâ‘at ceng etmiş bî-tâb u bî-mecāl gemiler içre malğa gemileri girince venedik küffârları taze cān bulup üç sâ‘at dahı ceng-i ‘azîm idüp ... (3, 97^b / 25-27).

Aslında tek başına zaman zarfı olarak da kullanılan bu biçim birim aşağıdaki örnekte *bir* sözcüğü ile edat görevinde olduğundan zaman zarfı oluşturan bir biçim birim olarak değerlendirilmiştir:

*... "siz çelenge lāyık degilsiz zîrā ibtidā yara bere ura dura vura görmeden ve bir ceng etmeden firār etdigiñiz için size ‘azl-i ebed ile eşedd-i ‘uķūbet lāzımdır kim **bir dahı** (bundan sonra) siziñ gedigiñizde olan ümerālara ‘ibret ola." deyü haķir gerçekten hākimāne vekāletim hasebiyle ğāzab-ālūd olup ... (5, 61^b/33-34 - 5, 62^a / 1).*

+dan, +den, +ndan, +nden

*cümle buğdayıñ başaķları yığın içinde ve kökleri taşrada olup yaz ve kışda aşlā çürümez, **yüz yıl+dān** kalmış öşr-i kıral buğdaydan daĝlar var. (6, 26^b / 28-29), ... **bıldır+dān** (geçen yıldan) kalmış ölen otları cem‘ idüp ... (5, 53^b / 27-28), "bu atılan toplar ve türkūñ allah allahı **demin+den** ne idi." dirler. (5, 57^a / 20), hattā haķir piyāde adımlamaĝa iktidārım olmayup **şabāh+dān** esb-süvār olup şarp sengistān taĝları deverān ü seyerān iderek bir günde at ile devr idüp vaķt-i ğurūbda ‘oşmān paşa yanına geldikde ... (8, 216^b / 14-15), hemān aķkirmān limanında **sene-i sābika+dān** kalmış ... (5, 53^a / 25), bu ziyāfet **vaķt-i çāştdān** (kuşluk vaktinde) kılulup tenāvül olinmaĝa başlayup tā vaķt-i ‘aşrda tamām olup ... (6, 18^b / 17-18), ... "sen bir kerre ölürsün, **yedi gün+den** yine dünyāya gelüp yedi sene hālīfe olursun." derlermiş. (P 10, 268^a / 48; Q 10, 271^a / 48).*

Bu biçim birimle oluşturulmuş zarf, aşağıdaki örneklerde süre bildirir:

*... "hāmd-i hudā paşa dahı **birkaç gün+den** seksen biñ ‘asker ile işte gelirmiş" diyü herkesiñ ayakları sürürdan yere başmayup ... (5, 59^b / 6), ... "inşāallah **iki gün+den** anlar hayāt-ı dü-cihānı bulup bizimle seyre gelirler" didiler. (P 10, 260^a / 13-14; Q 10, 263^a / 17).*

+dan ... +a gelince "+dan ... +a kadar"

Seyahatnâme’de bu biçim birimle oluşturulmuş zaman zarfı süre bildirir:

hulāşa-i kelām "āl-i 'oşmāncıq+dan tā sulţān korqud+a gelince elli pādişāh gele." deyü ... (6, 17^b / 26-27).

+dan ... +a varınca "+dan ... +a kadar"

Seyahatnâme'de bu biçim birimle oluşturulmuş zaman zarfı süre bildirir: paşa efendimizle sarâyında on gün teķā'üd idüp her gün 'ale't-tevālī şabāh+dan tā vaqt-i ğurūb+a varınca cemi'ci muţribān u kışmirān ve bāz-ı bāzān u ğayrı serbāzān gelüp niçe biñ 'arz-ı kālā idüp ğandan ve paşadan ihsān alırlardı. (4, 229^a / 15-17).

+dan berü, +den berü

Bu biçim birim aşağıdaki cümlelerde zaman bildiren adlara gelerek süre bildiren zarf oluşturmuştur. Yani zamanda nicelik belirtir:

ammā ol 'aşır+dan beri sağ kıçı lengce idi. (4, 229^a / 14), bu maħalde 'ālem-i şabāvet+den berü biñ altmış ğatm-i şerif olmuşdı. (2, 266^a / 7), ... kırk yıl+dan berü gözine perde ve kara şu inüp ... (4, 228^a / 7), üç biñ yedi yüz sene+den berü birine bir rahne işābet etmeyüp ... (4, 238^a / 6).

Aşağıdaki örnekte zaman zarfı süre bildirmez:

bu ğaķır ol ceng+den berü (o cenkten sonra) bildim ki benī ādemden soñra eşref-i maħlūķ küheylān atlardır. (6, 20^b / 11-12).

+dan sonra, +den sonra, +dan ... sonra

yine ta'ām+dan soñra mūma eyle idüp sofrayı ğaldırırlar. (7, 150^b / 16), ... şehr-i aħlāđdan on iki biñ ev göçdüĝin bir sene+den soñra istimā'ider. (4, 238^b / 32-33), lākin her sene erba'in+den soñra ayular bu ğayaya 'urūc idüp çıķmaları muķarrer olduĝundan ayu ğayası derler. (8, 221^b / 28-29), yedi sā'at+dan soñra āteşleri tesķin idüp ... (6, 18^a / 34 - 6, 18^b / 1), ... bir ğara daĝ gibi ādem deryāsı ğara toz içre ğuş gibi uçup vaqt-i zuhur+dan bir sā'at soñra geliyor. (5, 60^b / 14-15).

+dan ... olunca "+dan ... +a kadar"

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de süre bildiren zaman zarfı meydana getirmiştir:
 ... *tā vaqt-i kuşluk+dān tā vaqt-i 'aşr olunca* (kuşluk vaktinden ikinci vaktine kadar) *meḥammed paşa 'askeri ve tatar 'askeriniñ aldıkları esir ve māl-ı ğanā'imleriniñ 'arabaları arası kesilmedi.* (6, 27^a / 15-16).

+den ... +e

Bu biçim birim, aşağıdaki örneklerde süre bildiren zaman zarfı meydana getirmiştir:

... *gün+den gün+e kendüden ve cemî'ci tevâbi'inden ve cümle ocağ ağalarından cemî'ci ahālî-i islâmbol rû-gerdân olup üzerlerine nuḥûset çökdi.* (3, 101^b / 22-23), *ba' dehu gün+den gün+e ḥarâb olmasına sebep birbirleriniñ ḥaḳların yumurta ile yediklerinden ḥarâb olmuştur.* (4, 238^b / 34-35).

+den gerü, +ndan gerü

Bu biçim birimle oluşmuş aşağıdaki zaman zarfları "bundan sonra, artık" anlamında eylemin başladığı zamanı bildirir:

siz şim+den gerü ihtiyâr olduñuz. (2, 273^b / 16), *ammâ sizler şim+den gerü başıñıza tedârik görüñ.* (3, 104^a / 25), *yüri şim+den gerü kumda oyna.* (4, 240^b / 12), *bu+ndan gerü ḥayât-ı câvidân-ı dü-cihân bulduğ.* (P 10, 260^a / 2; Q 10, 263^a / 5).

+dır, +dir

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de zaman bildiren ifadelerle gelerek bu ifadelerin bildirdiği zaman süresini anlatan zarflar oluşturmuştur. Bunlar süre bildiren zarflardır:
ve bu üç 'aded pişkövleri yigirmi beş yıl+dır *ḳalmıḳ ḥavfinden yerlerinden ḳaldırıp ğayrı dağlarda yeñi pişköv yapmamışlardır.* (7, 157^a / 28-29), ... *üç yıl+dır bizdedir.* (4, 232^b / 2), *hele bu ḥaḳîr otuz yıl+dır kim cihân-bânım böyle bir dıraḥt-ı kebîri görmedim.* (7, 153^b / 20-21), *aşlâ baḳmayup kâmil tokuz sâ'at+dır mel'ünlar ceng mümted idüp görmez misiñ leşlerin ḳaldırıp yine şirînleyüp şavaş-ı perḥâş iderler.* (5, 60^a / 28-29).

Bu biçim birim aşağıdaki örnekte eylemin yapılma anını bildiren bir zaman zarfı oluşturmuştur. Dolayısıyla bu biçim birimle oluşturulan aşağıdaki zarf, yukardakilerden farklı olarak süre bildirmez:

tokuz gün+dir (dokuz gün önce) *melek ahmed paşa bir vâkı'a görüp özü kal'ası üzre kara kuşlar hâr-ı hâşâk taşıyup yuva yapmağ isterler.* (5, 60^a / 29-30).

+e varınca "+e kadar"

Bu biçim birimle oluşturulmuş zaman zarfı süre bildirir. Bu süre sonu sınırlandırılmış bir süredir:

bu mahalle diküp rûz-ı kıyâmet+e varınca (kıyamet gününe kadar) *durup sen de ve senden soñra gelenler de bu şecere-i tayyibe altında ibâdet etsinler.* (7, 153^b / 3-4).

evvel, +dan evvel, +den evvel, +den evvelce

bağa kişiler, yigirmi yedi yıl evvel bir vâkı'a gördüm idi. (7, 144^a / 12), ... *vaqt-i şâfi'+den evvelce kal'aya qarîb geldiklerinde görseler kim ne ceng ve ne cidâl var.* (5, 57^a / 17-18), *deryâdan gelen kazaklar işidüp "hay gördüñ mi? andırya haţmanı ve duru-[ju]nka kavmi karadan biz+den evvel Özü kal'asına varup işte ceng idüp toplar atilup türk allah allah çağırır. vağ vağ şimdi anlar kal'ayı alup haţman anlardan olur." deyü te 'essüf çeküp ellerin ovarlar.* (5, 57^a / 13-15), *ba'zı müsîn kimesneler naql etdiler kim bu hürmâları fir'avn+dan evvel delûke diküp sâyesinde divân idermiş, deyü naql etdiler.* (P 10, 263^a / 37-38; Q 10, 266^a / 41-42).

+î

andan seher+î (seher vaktinde) *kalğup yine semt-i yıldız rûzgârına 7 sâ'at gidüp ...* (7, 154^b / 7-8).

+in

cümle kurd, kuş ve koyun ve benî âdem seher+in (seherde, seher ile) *kalğup rahmet kapuları açık iken du'â idüp kimi dünyâ kimi âhîret ister.* (3, 99^b / 34-35).

ıçre

Bu edatla oluşturulmuş zaman zarfı aşağıdaki örnekte süre bildirir:

... **tarfetü'l-'ayn ıçre** (göz açıp kapayınca kadar geçen zamanda) *gerü dönüp ...* (2, 275^a / 20-21).

ile

mürür-ı eyyām ile *evkâfi za'îf olduğundan ve ekrād kavmına kemîngâh olduğundan niçe yerleri münhedim olmuştır.* (4, 236^b / 25-26), ... **eyyām-ı muvâfiķ ile** *aķdeñize doğru müteveccih oldılar.* (2, 270^a / 12).

kerre

anı gördük, bu monlā muħammed hevādan zemīne dörd beş ādem ķaddi ķalaraķ deverān iderdi. **ba'zi kerre** (bazen) *ayaķları ħalkıñ başına doķınurdu.* (4, 231^a / 35-36).

mukaddem, +dan muķaddem, +dan ... mukaddem, +den ... mukaddem

bir iki gün muķaddem *ol ğayyā deresi ķayalarında niçe yüz ferhād-ı kühkenler kayaları ferhādī külünkler ile kırıp bir vāsī' meydān idüp ķum dökmişlerdi.* (4, 232^b / 19-20), *ħulāşa-i kelām hezār pesend kim bu ma'rifetleri iki yüz otuz sene muķaddem taħrīr ü taşvīr etmiş.* (6, 18^a / 8-9), ... **üç ay+dan muķaddem** *'ulüfeler çıkup her taraf ma' mūr [u] ābādān idi.* (3, 98^b / 3), **ba' dehu iskender-i kübrā vilādet-i muħammedü'l-muştafā+dan 889 sene muķaddem** *vücūda gelüp feyleķosiñ yanında perveriş bulup oğlı ķavales ile bir yerde kāmīl oldılar.* (8, 215^b / 20-21).

+ye

Bu biçim birimle oluşturulan zarf, süre bildirir:

ħattā kıyruk oynadan ķuşçağaziñ bağırsağından sā'atlara kiriş yapar kim on sene+ye taħammül ider kiriş olur. (4, 228^b / 29-30).

2.1.2.4.3. Yer ve yön zarfları

Yer ve yön zarfları, eylemin yapılama / olma yerini veya yönünü bildiren zarflardır²⁸⁵. Bu zarflar *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+Ø

hasan ağa bir günde ılgar ile dağlardan izmide varup ne kadar 'ulūfeye gelir sipāh var ise gerü+Ø döndürüp biñ atlı olur. (3, 99^a / 8-9), *hakîr çarha 'askeriyle ileri+Ø ılgar idüp ...* (3, 99^b / 19-20), *âdem aşağı+Ø bakmağa cür'et idemez ...* (4, 232^b / 18-19), *... nehr-i 'azîm kubanı beri+Ø geçüp ...* (7, 156^b / 23), *... tarfetü'l-'ayn içre gerü+Ø dönüp ...* (2, 275^a / 20-21), *hemân kâfir meterislerin gitdikce dahı ileri+Ø sürüp gelirken kal'adan bunlara balyemez topları urınca balyemezler anlarıñ [ne] bal fiçısı siperlerin kodı ve ne İngilis topların kodı.* (5, 57^b / 29-30), *... kâhî baş aşağı+Ø kâhî baş yukarıya tacla ata ata bî-tâb kaldım.* (1, 163^b / 24-25), *yokuş aşağı+Ø ortaki hişāra enilir.* (5, 55^a / 11-12), *... 'alî cān taşra+Ø çıkınca hemân hakîr kusa kusa cigerim taşra+Ø çıkayazup taşra+Ø çıktım.* (7, 155^a / 31-32).

+a, +e, +na, +ne, +ya, +ye

ve *karşu kılburun+a* ve *nehr-i özü boğazı+na* ve *kara cānibleri+ne on iki köşe+ye* bakar on iki pāre balyemez top-ı serāmedleri var kim nazîrleri meger rodos kal'asında ola. (5, 56^a / 7-8), *... kırk elli adım miqdāri gerü+ye gidüp ...* (4, 231^a / 12), *... hanı ebābîl tayrı gibi hevā+ya atup han hevādan nüzül iderken ...* (4, 229^a / 9), *cān havli ile gerü+ye nazar etdim.* (2, 265^b / 18), *... kâhî baş aşağı kâhî baş yukarı+ya tacla ata ata bî-tâb kaldım.* (1, 163^b / 24-25), *eski kal'a iç kal'a mişāl kalup anıñ dahı garb semtine mekşūf bir demir kapusı vardır. piyāle paşa kal'ası içi+ne* açılır. (5, 56^a / 26-27), *... cānib-i mısır+a* revāne oldılar. (2, 268^b / 9), *derhāl top gāh sağ+a* ve *gāh sol+a* giderek ve deprenerek yere endi. (P 10, 267^a / 25; Q 10, 270^a / 25), *bu kal'anıñ dahı iki demir kapusı var. biri kible+ye, biri cānib-i şimāl+e* açılır. (5, 55^a / 14-15).

²⁸⁵ H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 306.

+a karşı, +ne karşı

... *divānhāneye çıkup paşanıñ yüzi+ne karşı şütüm-ı ğalızalar eyleyüp ...* (3, 102^b / 21-22), ... *ġarārıñ ağızından taşra bir ‘azım mefret yılan başı zāhir olup taşra süzülüp rimāl üzre şiddet-i hārda āfitāb+a karşı* (güneşe doğru) *yatup çörek çörek oldı.* (4, 232^a / 7-8).

aşırı "ötesinde, geçtikten sonra"

ammā bu kal‘a bu maħalle binā olıduġı ‘aceb işābet oldı zirā karşı tarafı azak deñizi aşırı heyhāt şahrāsıdır. (7, 143^a / 23), *ve bu taş cisriñ saġ tarafında kal‘aya girirken çam ağaçlarından āb-ı hayāt şu oluġları ħandaġ aşırı şehre dāhil olup çeşmelere ve cāmi‘lere taķsım olur āb-ı nābdır. ve bu banaz ħapusı cānib-i şimāle meķşūf izdiġām-ı nās levħa ħanatlı ħapudır.* (9, 19^a / 17-20), *muştafā cāmi‘i öñinde yol aşırı olan çeşmeniñ tārīhidir ...* (9, 19^b / 24).

+a varınca, +na varınca, +ne varınca, +ya varınca "+A kadar"

Bu biçim birimle oluşturulmuş yer zarflarında sınırlandırma anlamı vardır:

bu ħavimden ġayrı ħaradeñiz kenārı+na varınca çerkes ħavmi yoġdır. (7, 147^b / 29), *aşaġı şofası+na varınca elli ħademe bālādır.* (P 10, 263^b / 36; Q 10, 266^b / 38), *bu cāmi‘lerden mā‘adā kırık iki mihrāb+a varınca mesācidlerdir.* (9, 24^b / 7), *nehr-i ergene kenārında tā şoķullı meħemmed paşa cisri+ne varınca şehir tarafında biñ ‘adedden mütecāviz müfid [ü] muħtaşar çalaşdan ve külbe-i aħzāndan dükkānlardır.* (3, 108^a / 8-10), *ve ħālā mezkūr süd çeşmeleriniñ tā yayla+ya varınca yolları āşikāredir.* (4, 240^a / 22).

+ca

... *ba‘zı cāriyelerden tenhā+ca* (tenha bir yerde) *bulursa üstübüsin çıkarup alır.* (1, 162^a / 34).

+e doğru, +na doğru, +ya doğru

*ibtidā yoluñ üzre olan cezāre-i girid önünden ‘ubūr idüp **malta+ya doğru** ‘azīmet eyle. (2, 269^b / 29-30), ... eyyām-ı muvāfīk ile **aķdeñiz+e doğru** müteveccih oldılar. (2, 270^a / 12), ... paşa ile ikisi bir kayığa süvār olup **sarāyburnı+na doğru** rüy-ı deryādan cereyān iderken sarāyburnında sinān paşa köşkinden bir kayık daħı avanta idüp gelmede, bizler varmada. (3, 96^a / 9-11).*

+da, +de, +nde, +nda

***aşağı+da** şorcadır ammā **yukarı+da** āb-ı zülāldır. (4, 237^b / 4), ammā **bālā+da** zikri sebķat iden cemī‘i millet-i nasārālardan ... (7, 148^b / 4), bir evde sirke olmasa **an+da** berekāt olmaz. (1, 170^b / 21), bunlar daħı günā-gün libāslar ile tabla tabla meyveleri **başları+nda** götürüp ... (1, 159^a / 22), paşa efendimizle **sarāyı+nda** on gün teķā‘üd idüp ... (4, 229^a / 15), küffār **taşra+da** çoķdır ammā bize **taşra+da** imdād yoķdır. (5, 59^a / 21-22), cümle buğdayıñ başaķları **yıgın içi+nde** ve kökleri **taşra+da** olup (6, 26^b / 28-29).*

+dan, +den, +ndan

*cānib-i şarkīsi ve taraf-ı cenūbīsi uçurum kayalardır kim **aşağı+dan** nehr-i bitlīs cereyān ider. (4, 227^b / 2-3), bir kerre **yukarı+dan** ziyāde seyl tuğyān üzre gelüp ... (4, 229^b / 17-18), **taşra+dan** bād-ı şabā urduķca cāmekānda olan ādemleriñ dimāğları mu‘aţtar olur. (4, 229^b / 23), ve bu ķal‘alarıñ halkı şularını **aşağı+dan** eşekler ile taşırlar. (9, 15^b / 16-17), ķaraħişāra engūr-i ābdār cümle **bu+ndan** (buradan) gider. (9, 18^a / 10-11), ba‘dehu mürūr-ı eyyām ile ķazaķ-ı aķ istilā idüp **temeli+nden** münhedim ider. (5, 53^b / 33).*

+dan ... +a, +nden ... +ya

*... bu bend-i māhī deresi+nden yukarı+ya kāmīl bir ay niķe kerre yüz biñ şağīr ü kebīr günā-gün māhīler geķüp ... (4, 237^b / 7), bu şehir **şark+dan ğarb+a** tūlānīce vāķī‘ olmuşdır. (9, 32^b / 5-6).*

+dan aşağı

bu kayalar+dan aşağı bakaniñ zehresi çāk, yeri hāk olur. (8, 222^a / 4), ... *nerdübān+dan aşağı* inüp gitdiler. (3, 102^b / 19), *bu havziñ ortasındaki fevvāre tā kubbeniñ zirvesinde cām tasa urup an+dan aşağı rīzān olur.* (4, 229^b / 30-31).

+den taşra, +ndan taşra, +nden taşra

... *bismillāh ile doğru edirne kapısı+ndan taşra çıkup ...* (3, 104^a / 34), *ammā bu kelemerye kullesi+nden taşra deryā kenārınca adımlamak müşkildir ...* (8, 224^a / 22), ... *nūr mişāl duhter-i pākīze-ahterleri ve maḥbūb gilmānları gemi+den taşra çıkarup ...* (2, 268^b / 24-25).

+ndan içeri

bu cāmi^c kapısı+ndan içeri girerken ... (3, 106^b / 25), *ol ecilden kelemerye kapısı+ndan içeri girüp kelemerye kal^cası dīvānhānesi kapısına dek andan tā iskele kapısına dek kal^ca dīvārınıñ iç yüzünden iki biñ adımdır.* (8, 224^a / 23-24).

+dan öte, +ndan öte

ve kaşabası cānib-i garba aqçaşar tarafında iki sâ²atde nehr-i melan şuyı+ndan öte kaşaba-i üskübī, ma²mürdur. (2, s. 277^b / 20-21), *andan aşağı derb-i bāb-ı cedīd, an+dan öte bāb-ı bulak ve kañtaratü's-sebū^c derler.* (P 10, 260^b / 8; Q 10, 263^b / 4-5).

+dan ... +na dek, +den ... +na dek "+dAn ... +A kadar"

Bu biçim birimle oluşturulmuş yer zarfında sınırlandırma anlamı vardır. Bahsedilen yer iki nokta arasında sınırlandırılmış yerdur:

... *büyük kapu+dan harem kapısı+na dek ašlā ādem yoq idi.* (3, 103^a / 34).

+dan ... +na varınca, +dan ... +ya varınca, +ndan ... +ne varınca

Bu biçim birimle oluşturulmuş yer zarflarında sınırlandırma anlamı vardır. Bahsedilen yer iki nokta arasında sınırlandırılmış yerdir:

ve *alınları+ndan tã başınıñ ortası+ndan eñsesi+ne varınca* başın tırâş idüp kulaqlarınıñ üstlerinde iki yanlarınıñ saçları şarkmışdır. (7, 150^b / 12-13), ve yine *boğaz+dan tã azak kal'ası bucağı+na varınca* iki biñ mil tũli bir qaradeñiz'dir. (2, 268^a / 16-17), *etrãfi cümle bir deryã+dan bir deryã+ya varınca* orta hişãrı ve iç kal'ayı ihãta etmiş varoş kal'asıdır... (8, 216^a / 26-27).

+dan ... +e gelince, +ndan ... +na gelince "+dAn ... +(n)A kadar"

Bu biçim birimle oluşturulmuş yer zarflarında sınırlandırma anlamı vardır. Bahsedilen yer iki nokta arasında sınırlandırılmış yerdir:

meger *paşanıñ gözi öñinde talduğı maħal+dan ħalãş olduğı maħal+e gelince* bir gün iki gece olup ħalãş olur. (1, 164^a / 7-8), *hattã yüz elli dilim kãmışdan ħadeng yapar kim soķarı+ndan tã peykãrı+na gelince* içi boşdır ... (4, 228^b / 24).

+e dek, +ne dek, +na dek "+e kadar"

Bu biçim birimle oluşturulmuş yer zarflarında sınırlandırma anlamı vardır:

kũh-ı elburzuñ cenũbında gürcistãniñ dãdyãn vilãyeti dağlarından enüp bu maħall+e dek gelir. (7, 157^a / 11-12), *ol ecilden kelemerye ħapusından içeri girüp kelemerye kal'ası dīvãnhãnesi ħapusı+na dek* andan tã iskele ħapusına dek kal'a dīvãrınıñ iç yüzünden iki biñ adımdır. (8, 224^a / 23-24), *andan cãnib-i şimãle yoķuş yukaru kal'a dīvãrı taşrasından dere ve depeler aşup kãhice ħarb tarafına dağı gidüp ħãziler kullesi+ne dek yalın ħat dīvãr-ı metindir.* (8, 224^a / 14-15).

+e gidince "+e kadar"

ħazret-i nũhdan soñra bu maħalli seyf-i zũlyezen kesüp iki şak etmişdir. şol tarafda ħarba cereyãn iden nĩl bender-i reşid+e gidince (...)mildir. *beri sağ tarafda şimãle cereyãn iden nĩl bender-i dimyãta varınca* (...)mildir. (P 10, 261^b / 6-7; Q 10, 264^b / 6-7).

ıçre

ba'zı üstād-ı kāmilleri **kalbūr ıçre** buğday ile türābı ayırup çalkaya çalkaya buğdaydan "lā ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), ol 'aşrda **cezire-i girid ıçre** dörd kerre yüz biñ urum re'āyāsı var idi. (2, 268^b / 31-32), ve bu kapucıklardan ıçeri girince **şehir ıçre** yoğuş aşığı daracık yollar ile gidüp ... (7, 145^a / 4).

+nden berü

andan yine cānib-i ğarba bir ulu şahrā ıçre nehr-i gedüz cereyān ider kim **tā alaşehir ile şart şehri mābeyni+nden berü** (Alaşehir ile Sart şehri arasından bu tarafa doğru) gelir. (9, 27^a / 26-27), ... küffār-ı hāksār bu şadā-yı allah allahı işidüp gerüye dönüp bağıdı kim **kendüleriniñ seykel vilāyetleri ıçı+nden berü** (içinden bu tarafa doğru) yeşil alav alav sancağı u bayraklı islām 'askeri ve bir taraftan tatar-ı şabā-refitār-ı 'adū-şikār 'askeri allah allah deyüp berk-ı hātif gibi gelerek ... (6, 21^a / 19-21).

+n, +nı

... **ķaraman eyāletiyle adana eyāleti+n** (+de) muhāfazacı koyup ... (2, 271^a / 1-2), herkes **ķonağı+n** yedirüp ıçirüp sıylayup ķonaķbānlık idüp bir güne dağı eyleyüp vāşıl ider. (7, 150^a / 27-28), ve bu sarāy bir şahrā-yı 'azimde vāķi' olup **cānib-i erba'ası+nı** nehr-i küçük şamoş dolaşır. (6, 17^b / 21).

şıra²⁸⁶

bunlar bir hāy-hū ile 'ubūr idüp terekecibaşu beş yüz şarı ve sivri külāhlı hūnkār bostāncıları ile anlar piyāde ve tūfeng-endāz, terekecibaşu esb-sūvār **yanı şıra** (yanında) çiftcibaşu at başu berāber olup **ardları şıra** (ardlarından) sekizer ķat mehterhāne çalarak 'ubūr iderler. (1, 159^a / 30-32), ... "māl [u] menāl isteyen ğāzı yigitler **ardım şıra** (ardımdan) gelsin." diyince ... (5, 58^b / 16-17).

²⁸⁶ Bu edat, *Seyahatnāme*'de geçen yukarıdaki örneklerde yer bildiren "+da" ve "+dan" durum ekleri işleviyle kullanılmış ve bu nedenle yer zarfı oluşturan biçim birim olarak değerlendirilmiştir.

üzre

ve kızağlar **üzre** (kızaklarda) olan ekmekleri yetmişer seksener çift cāmūs çeker. (1, 159^b / 11-12), ... bir ayağın altı şîşeye ve bir pāyın **şeş şîşe üzre** koyup meks etdi. (4, 231^a / 14), ... biz dağı ardları şıra allah allah deyü **kāfir üzre** hucūmda iken gelen imdād dağı küçük hasan paşa **kal'**asından yukarı **kal'**aya girsinler.²⁸⁷ (5, 59^b / 11).

2.1.2.4.4. Nicelik (miktar / azlık-çokluk) zarfları

Nicelik zarfları *bir sıfatın, bir zarfın veya fiildeki oluş ve kılışın miktarını, ölçüsünü ve derecesini belirleyen zarflardır*²⁸⁸. Sık kullanılan bu zarflar, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+Ø

hindistānda çok+Ø seyāhat etmegile hindī taḥallüş ider. (1, 161^b / 2-3), *ba' dehū cümlesi esbābların geyüp aldıkları koyunları dükkānlara götürüp tartarlar, eger eksik+Ø gelirse dağı+Ø et alır ta'[y]ininden artık gelirse keserler, yaz u kış fā'ideleri budur.* (1, 168^a / 26-28), *ne+Ø güzel beyāz teni vardır.* (2, 273^a / 30), ... *yaşın uzun+Ø olsun. tañrı pādīşāha çok yıllar 'ömürler versin!* (3, 96^b / 6-7), *ķaya sultān efendimiz gāyet+Ø (çok) memnūn olup ...* (3, 96^b / 8), *anıñ için pek+Ø acı degildir.* (3, 105^a / 6-7), *evā' illeri ammā+Ø (çok) ḥarābātī idi ve ḥalka nān vermede gūyā 'ömer bin 'imrān idi.* (4, 228^b / 6-7), *hemān monlā muḥammed ġarāri yanına gelüp ġarār içinden bir alaca mūnaķķaş uçkur çıkarup peştemālī altında biraz+Ø pinhān idüp sehel+Ø oturup yine uçkuru peştemālī altından çıkarup uçkur-ı mezbūri yine ġarāri içine ķodı.* (4, 232^a / 4-6), ve *dağı+Ø (daha fazla) taḥrīr iderdim ammā bu sarāy āl-i 'oşmānñ ellinci pādīşāhı sultān ķorķud ola.* (6, 18^a / 9-10), ... *bir ķol dağı+Ø ileri atlanup ...* (6, 21^a / 3), *ismā' il paşa dağı vāfir (çok) ḥazż idüp ...* (6, 21^b / 12), ... *ḥayli (çok) te 'essūf çeküp tārumār oldılar.* (7, 144^b / 28), ... *māl ziyāde+Ø (fazla, çok) versin deyü tama' a düşüp ...* (7, 152^b / 20), *bu ḥaķīr-i pūr-taķşīr bu lisāndan dağı mecmū' a-i müsevvedātımızda bulunsun için ve seyāhatda lāzım ola deyü endek²⁸⁹ (biraz) taḥrīr idelim.* (7, 157^b / 25-26), *eķşerī şuyı*

²⁸⁷ Bu cümle derkenarda yer alır.

²⁸⁸ Z: Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 517.

²⁸⁹ Farsça nicelik zarfıdır. Bilgi için bk.: Mürsel Öztürk, *Farsça Dilbilgisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 145.

az+Ø içerler. (7, 150^b / 7), *ammā bu kal'a bu maħalle binā olıduğı 'aceb+Ø* (çok) *işābet oldı zırā karşı tarafı azak deñizi aşırı heyhāt şahrāsıdır.* (7, 143^a / 23), *vaqt-i şāfi'ide göz gözi görmez iken top u tūfengiñ bārūd-ı siyāhı dūdından ādem ādemī dibelik+Ø* (tamamen, büsbütün) *seçmez olup ...* (5, 57^b / 5-6), **bir karış+Ø** *kazsañ şu çıkar.* (7, 145^b / 18), **eñ+Ø** *ileri çāpük olan gelüp baş koyuna el urup alır isterse yeñi silāh kuşanmış 'acemī usta olsun, baş koyunu ol alır kânün budır.* (1, 168^a / 25-26), ... *gözleme ve loğmaya şay yağı komasınlar deyü birer yahūdī dīdebān bekler, dīdebān olmasa yahūdīler ol dükkānlardan loğma ve gözleme yemezler, 'aceb+Ø* (çok) *muta'aşşib mel'unlardır.* (1, 160^a / 21-22), *sūzenine göre eñ+Ø ednāsınıñ yigirmisi bir aqçeye, eñ+Ø mūntehāsınıñ onı bir aqçeyedir.* (3, 95^a / 31-32), *a hüseyñ ađa katı+Ø* (çok) *işlāhāt [u] ibārātçısın.* (3, 103^a / 24), *anı gördük, bu monlā muħammed hevādan zemīne dörd beş ādem kaddi+Ø* *kalarak deverān iderdi. ba'zı kerre ayakları halkıñ başına dokınurdi.* (4, 231^a / 35-36), ... *han ile paşa bir obaya girüp bir hayli+Ø müşāvere eyledi.* (4, 235^b / 27), ... *"āl-i 'osmāndan ziyāde size tatar han dağı+Ø yakın ve dağı+Ø ziyāde lāzımdır. 'āqılāne hareket idüp hanıñ etegin elden koma." diyü niçe bunuñ emşāli varaqları vārid olurdi.* (5, 52^b / 17-18).

+ce, +nca, +nce

cümle darıdan pişmiş paşta yerler ya'ni darı lapasını pek+ce pişirüp ellerinde top top idüp ıssı ıssı sizbala batırup yerler. (7, 150^a / 33), *bizim gibi fakır siziñ gibi pādīşāh-ı 'azimü's-şāna eyle+ce* (çok) *maħşūdār cezīreyi verince sizcileyin pādīşāh-ı 'ālī-veķār-dan ricā [ve] temennāmız oldır ...* (2, 274^b / 6-8), *ba'zı elfāzlarında "varmışık, gelmişık" deyü ziyāde+ce tekellüm iderler.* (8, 220^a / 30), ... *bu ekmekleriñ kadları+nca* *kazılmış kal'a ħandaqları ...* (6, 18^a / 33), ... *belinden çekici ve bir mismārı dağı çıkarup kaddi+nca* (boyu ölçüsünde, boyu kadar) *anı dağı iki taş mābeynine kağdı ...* (4, 232^b / 36).

+da

... *āb-ı hayātlar ādem gerdeni kalınlık+da* *cereyān idüp ...* (4, 229^a / 35).

+dan ziyāde

cümle yetmiş biñ ğuruşlık altundur. an+**dan ziyāde** vermeñ. (3, 102^b / 12).

+den ... +Ø

bu mismār maḥalli **zemīn+den tokuz ādem kaddi+Ø** oldı. (4, 233^a / 10).

derece "kadar"

... ol kadar dirāht-ı serāmedleri kırıp **bu derece** içine döküp ... (6, 20^b / 28-29).

+ile

... ḥazret ile kelimāt idüp ders tilāvet idüp ders tilāvet etdüklerin kerrāt+**ile** (defalarca) istimā^c etmişim. (P 10, 259^b / 37; Q 10, 262^b / 40).

+na, +ne

telaḥtum-ı deryāda bir geminiñ armozları açılıp raḥnedār olsa şu girüp **ğark-ı āb olmaḵ mertebesi+ne** vardıkda ... (1, 163^a / 4-5), ibtidā monlā muḥammediñ nūş etdügi bar-[da]ḵdaki şudan yere döküp işedigi zamān zemīne müstevlī olan şu ancaḵ **ādem topuğı+na** çıkardı. (4, 231^b / 29-30).

+na daḵ

... derḥāl ḥüseyn aġanıñ yaraların şarup cerrāḥ gelince at fişkısi içine **boġazı+na daḵ** gömdiler. (3, 104^a / 2-3).

+nden artık

ba^c dehū cümlesi esbābların geyüp aldıkları koyunları dükkānlara götürüp tarḥlarlar eger eksik gelirse **daḥı et alır ta^c[y]īni+nden artık** gelirse keserler, yaz u kış fāⁱ ideleri budur. (1, 168^a / 26-28).

+nden şoñra

niçe biñ dalları evc-i āsumāna kad-keşān olmışdır ammā mezkūr büyük dalları kırk elli ādem boyu yüksegi+nden şoñra cānib-i eṭrāfına doğrı doğrı yayılmış yüz yetmiş nihāl-i ‘azīmlerdir ... (7, 153^a / 14-15).

+ne göre "kadar"

... her kayığa taḥammüli+ne göre (dayanabildiği, taşıyabileceği kadar) binüp özüye gelmişlerdi. (5, 60^b / 34).

ķadar

eger konduđıñ ev şāhibine bir lüle tütün veyāḥūd bir igne ve iplik verirseñ dünyā ķadar ḥazḡ idüp saña dađı ziyāde ri‘āyet iderler. (7, 156^b / 12-13), ve iki mescidi ve evleri ol ķadar (çok) müzeyyen degildir. (9, 28^a / 28-29), ... bu bāđıñ tavşif [u] temdiḥinde deryāda ķatre ve güneşde zerre ķadar taḥrīr idemeyeler. (4, 229^a / 27-28), anları ‘ubūr idüp on mil ķadar cereyān iderek ... (P 10, 262^a / 8-9; Q 10, 265^a / 8).

meretebe "kadar"

ya‘nī mekke ve medīne ziyāretleri ve tavāflarında bu meretebe (bu kadar) izdiḥām olmağ ihtimāli yoķdır. (P 10, 267^a / 41-42; Q 10, 270^a / 41-42), ... mümkün olduğu meretebe taḥrīr idelim. (5, 56^b / 28).

miķdārı "kadar"

... kırk elli adım miķdārı (kırk elli adım kadar) gerüye gidüp ... (4, 231^a / 12), ... ḥakīr anı kırā‘at idüp ‘alā kadri'l-imbkān deryāda ķatre ve güneşde zerre miķdārı (... kadar) taḥrīr etdim. (4, 239^b / 32-33), Ammā ḳal‘anıñ zerre miķdārı (zerre kadar) rūḥunuñ ḥaberi olmadı. (2, 271^b / 2).

üzre

ba‘dehu ƙal‘a varoşı külliyyet üzre (çoğunlukla) *yanup ƙal‘a-i foğraş meydān-ı maħabbetde ƙalup ol gün biñden mütecāviz esīr alındı.* (6, 27^b / 1-2).

2.1.2.4.5. Tekrar zarfları

Eylemdeki oluş ve kılışın tekrarlanarak gerçekleştiğini bildiren zarflardır²⁹⁰. *Seyahatnâme*'de tekrar zarflarının çeşitli biçim birimlerle oluşturulduğu görülür:

+Ø

işte ibtidā+Ø (ilk defa) *edīm-i arzda gemi binā iden ħazret-i nūh olup ...* (1, 162^b / 15), *... mihmān olup andan bir gece ƙalkup gerü+Ø* (tekrar) *cezīre-i giride ‘avdet idüp ...* (2, 269^b / 30-31), *ammā ħamd-i ħudā ħarafeynde ašlā dahı+Ø* (bir daha, tekrar) *tüfenk atılmayup herkes merd-i meydānlığın ızhāra başlayup herkesiñ cür‘et tamarları ħareket etdi.* (3, 100^a / 34-35), *bir begi yāħūd bir büyük ādemleri yāħūd birƙaç ādemleri sık sık+Ø* *ƙabaƙlarında ħaste olsa ...* (7, 152^b / 2-3), *ba‘dehu murādı ƙaldırup yine+Ø* *oyuna şürü‘ iderler.* (2, 275^a / 24-25), *idemez def‘ şaƙınmağla ƙazāyı kimse / biñ+Ø* *şaƙınsañ yine öñ soñ olacağ olsa gerek* (Bin defa da sakınsan mutlaka olacak olur) (2, 269^b / 3-4). *"sen bir kerre ölürsün, yedi günden yine+Ø dünyāya gelüp yedi sene ħalīfe olursun."* *derlermiş.* (P 10, 268^a / 48; Q 10, 271^a / 48).

bār "kere, defa"

... zīrā venedik kāfiriniñ donanma gemileri her bār (her seferinde, her defa) *bu ƙal‘a-i ƙavala elbette gelirler.* (8, 216^a / 8-9), *gemi inşā idüp yemen-i ‘adene sefer idüp her bār ħazrete hedāyā getirüp ...* (1, 162^b / 17-18).

²⁹⁰ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 513.

dağı

... şudā^c maraží **bir dağı** görmezler. (1, 169^a / 35-36), *andan haķır bir dağı* karadeñize *gemiyle çıķmađa tevbe-i nasūh etdim.* (2, 268^a / 33-34), ... **bir dağı** zemīn būs İdüp ... (4, 230^b / 31-32).

+en

... *hemān def at+en vāhide tūfeng şādumānı iderlerdi ...* (5, 58^a / 12).

ķat "defa"

... *ardları şıra sekizer ķat mehterhāne çalarak* ‘ubūr iderler. (1, 159^a / 32), ... *cümle pāk ü pākize yedi ķat şularda arıdup mezkūr koyunu büsbütün tennūrda pişirüp meydān-ı ziyāfete getirirler ammā öyle koyu[n] tennūrda pişirirler kim gāyā ilik olur.* (7, 150^b / 2-4).

kerre

... *biñ kerre manzūrımız olmışdır.* (1, 160^b / 25), *anıñ için yılda bir kerre ol muţalsamıñ te’siri ile cümle balıķlar yılda bir kerre ol tıslıma varup ...* (4, 237^b / 20-21), *görmez misiz türkūñ kuvveti ķalmayup venedik penc-pirimi türkūñ elinden bozcaadasın ve ilimni adasın alup boğazhişārda donanmasın birķaç kerre almışdır.* (5, 57^a / 6-7), ... *beş kerre ziyāreti müyesser oldı.* (1, 159^b / 6).

2.1.2.4.6. Sebep zarfları

Eylemin olma veya yapılma sebebini bildiren zarflardır. Bu zarflar *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

cihetinden

hāşıl-ı kelām hūy cihetinden ve *ganīmet yüzinden bir keşirü'l-ğılāl şehirdir.* (P 10, 262^a / 48 - 262^b / 1; Q 10, 265^a / 47-48).

+da

şaltık muhammedim ıztırāb+da (ıstıraptan dolayı) *terlemededir.* (2, 266^b / 27), *gerçi yayla yer+de* (olduğu için) *hevāsı laḫif yerdır ammā ekseriyyā çorlı ḫalkı çorlılardır.* (3, 106^b / 9-10).

+dan, +den, +ndan, +nden

... *şu dökme+den* ve *şovuk+dan* *bī-zār olup mebhūḫ ve müteḫayyir ḫaldık.* (2, 265^b / 2-3), *yanımda duran ḫalk necāset rāyihāsı+ndan* *ḫaçdılar.* (6, 21^b / 10), ... *niçe yüz küḫeylān semiz atlar şiddet-i ḫār+dan* ve *çapḫın-ı ilḫar+dan* *ḫalup ...* (3, 99^b / 11-12), ... *"ḫamd-i ḫudā paşa daḫı birḫaç gündē seksen biñ ‘asker ile işte gelirmiş" diyü herkesiñ ayaḫları sürür+dan* (sevinçten) *yere başmayup ...* (5, 59^b / 6), ... *ba‘zı mūmlariñ şu‘lesi+nden* *niçe biñ ādemler şarı ve ḫırmızı ve yeşil ve alaca yüzli ādemler görinüp ...* (1, 168^a / 2-3).

+dan ötüri

... *tatar ‘askerīsinden biri bir çerkez ‘arabasından bir balık aldıḫıyçün bir ḫavḫa-yı ‘azīm idüp bir balık+dan ötüri* *çerkesler üç tatarı öldirdiler.* (7, 147^a / 2).

deyü, diyü

bir begi yāḫūd bir büyük ādemleri yāḫūd birḫaç ādemleri şık şık ḫabaḫlarında ḫaste olsa ve ölseler yāḫūd odunlu daḫları ıraḫda ḫalsa bu ḫabaḫ uğursızdır diyü *birāḫup bir ḫayıḫ daḫlık ve ormanlık içinde bir yeni ḫal‘a mişāl ḫabaḫ yapup eski ḫabaḫların cümle āteşe ururlar.* (7, 152^b / 2-5), *"ḫinzir ve ḫavuk necāset yerler" deyü* *bunlar aşlā ḫinzir ve ḫavuk yemezler ve ḫarām şey geymezler ve şarāb ve boza içmezler.* (7, 154^a / 30-31).

+dır

ve *tatardan daḫı ḫānūn+dır* (kanundan dolayı) *bir şey alınmaz.* (6, 25^a / 11), ... *"yaralı+dır* (yaralı olduğu için) *yetişirsiz" deyü* *‘akibince at birāḫup nīm sā‘atde yetişüp*

... (3, 100^b / 36), ve *hunnāmıza mu‘ādil hunnā bir diyāra olmağ ihtimālî yoğdur sūnnet-i resūl+dir* (peygamber sūnneti olduğı için) *aña dağı söz olmaz.* (1, 165^b / 25-26), ‘*askerī tā ’ifesi mabeynlerinde mezmūm+dir* (... sevilmediğinden) *kız vermezler ve andan kız almazlar.* (9, 25^a / 1-2).

+e, +ge, +na, +ne

... *cümle ‘asker+e sağular sağlayup gözlerinden çekide çekide yaş ile melek ağlayup ...* (5, 53^a / 22), *hattā tatar serdāri olan şāh polad ağa laṭife olmağ için serdāra eydir: "sulṭānım bir bārgir verseñiz şu şehre bir çapul civerüp şu şılğa kızlardan ve devkelerden alup kırımğa doyum varsağ ölyüvdigimiz+ge* (öldüğümüzden dolayı) *ğam yimezdik."* *didikde ...* (6, 19^b / 4-6), *bu hayrāta karşılık kefereler dağı mitrebolid kilisesi yanında başka bir mükellef ü mükemmel bīmārḥanelerinde qoca qarıları me’kulāt [u] meşrübāt aşbāzlarıyla ta’yin eyleyüp her vilāyetden gelen ġarib kefereleri ‘isā peygamber ‘aşkı+na* (... sevdiklerinden) *gözedirler.* (8, 228^b / 3-4), *her ma’rifeti+ne* (Her ma’rifetinden dolayı) *‘aqlım perişān oldı.* (P 10, 267^a / 27; Q 10, 270^a / 26).

ḥasebiyle "için, dolayı"

ammā ol zamān tazelik ḥasebiyle sene 1048 tāriḥinde efendim murād ḥan bağdādı fetḥ idüp ... (4, 235^b / 31-32).

ile

anıñ için yılda bir kerre ol muṭalsamiñ te’siri ile cümle balıqlar yılda bir kerre ol ṭıslıma varup ... (4, 237^b / 20-21).

sebebiyle

... *bahadırlığı sebebiyle* (bahadırlığından) *bir ānda iskender qadar dārāt şāhibi oldı ...* (6, 25^b / 30-31), *ol beyāz inek sebebiyle ḥalebe ḥalebü’s-ṣehbā derler, ḥaleb sağıma, ṣehb beyāza derler ya’nī sağılmış beyāz inek şehri demekdir.* (1, 167^b / 3-4), ... *serdār-ı bā-vaqārñi iḥsān [u] in’āmı sebebiyle ihtimām-ı tām idüp ...* (2, 271^a / 36).

üzre

Ve cümle bu rujikî t̄aifesiñiñ elleri ve ayakları ve şağalları **sünnet-i resül üzre** (... -den dolayı, olduğu için) **kınalı ve gözleri sürmeli âdemlerdir ...** (4, 234^a / 3-4).

yüzden, yüzinden

*han bu buhayre içre munağğaş ve muşanna^c kayıklar inşâ idüp bi'z-zât kendüsi kürek çekerek halvet idüp ehl ü evlâdların kayıklar ile gezdirüp deryâ arzusın **bu yüzden def^c iderdi.** (4, 229^b / 14-16), **hazret-i 'oşmāniñ şehâdeti muhammed ekber yüzinden olmuştır.** (1, 170^a / 19), ... **cezîre-i giridiñ ibtidâ gâzâsına bu yüzden şürü^c ve du^cā ve senâ ve nefes olunup ...** (2, 275^b / 24-25).*

2.1.2.4.7. Kesinlik zarfları

Kesinlik zarfları, *fiildeki oluş ve kılışa işlevce kesinlik kazandıran, onları bu açıdan pekiştiren zarflardır*²⁹¹. Bu zarflar *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+Ø

*bu haber iftirâsın haqîre isnâd etdiler ammâ 'alimallah ve şehîdallah ve kefâ-billah şehîden muhammeden resûlallah **aşlâ ve kat^cā+Ø** rûhumuziñ haberi yok idi.* (3, 99^a / 6-7), ... *anlarıñ lisânından virelim lafzı şâdır olup **er+Ø ve geç+Ø** elbette anlar ol cezîreyi vericilerdir ...*(2, 274^b / 15-16), *idemez def^c şakınmağla kazâyı kimse / biñ şakınsañ yine **öñ soñ+Ø** (mutlaka) *olacaq olsa gerek* (Bin defa da sakınsan mutlaka olacak olur) (2, 269^b / 3-4), *biri dağı oğ yaydır kim bunu dağı kâfiristânda taqlid idüp yapamazlar ve yapsalar bi-emrillah başların dutdıramazlar ve **aşlâ+Ø** oğ atamazlar.* (4, 233^b / 24-25), ... ***hiç+Ø** ölüp dirildiklerine bakmayup bu kadar biñ gülle ve iki yüz kumbara yeyüp kırıldılar. **aşlâ+Ø** bakmayup kâmil tokuz sâ^catdır mel^cünler ceng mümted idüp görmez misiñ leşlerin kaldırup yine şirînleyüp savaşı perhâş iderler.* (5, 60^a / 27-29), *bu diyârda aşlâ t̄â^cün olmaz. hemân bir âdem sehel hasta olsa hüd olmasa kara konco[lo]z giceleri olunca oburlar bir kabağda veyâhüd bir pişkövde istediği hastanıñ yâhüd sağ âdemiñ**

²⁹¹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 507.

*kanın içüp öldürüp obur oburlığından halāş olur ammā gözlerinde obur ‘alāmeti elbette+Ø kalır. (7, 152^a / 8-10), ve bu kubbe-i pür-envārīñ mihrābında iki rek‘at namāz kılan kimesne cemī‘i beliyyāt-ı dehrden maşūn u maḥfūz olur, ve bir ḥaşım anıñla mu-ḳāvemet ü muḥāşamet idemeyüp **hergiz+Ø**²⁹² yoḥsulluḳ yüzün görmez. (P 10, 264^a / 39-41; Q 10, 267^a / 36-38).*

+de

er+de ve geç+de elbette ol cezāre fetḥ olur. (2, 274^a / 9-10).

+den

*gerçek+den ḳaḥṭ [u] ḡalā olup ‘askeriñ gözi büyüdi ... (6, 31^a / 14), ... "siz çelenge lāyık degilsiz zīrā ibtidā yara bere ura dura vura görmeden ve bir ceng etmeden firār etdiḡiñiz için size ‘azl-i ebed ile eşedd-i ‘uḳūbet lāzımdır kim bir daḡı siziñ gedigiñizde olan ümerālara ‘ibret ola." deyü ḥaḳīr **gerçek+den** ḥākīmāne vekāletim ḥasebiyle ḡazab-ālūd olup ... (5, 61^b / 33-34 - 5, 62^a / 1).*

üzre

Evliya Çelebi'nin aşağıdaki örnekte *ḥaḳīḳat* sözcüğünü "gerçek, doğru" anlamında ad olarak kullandığını düşünebiliriz. Burada *üzre* edatı sözcüğü zarflaştırmıştır:

*eger ol kimesneniñ bir kimesneci[gi] olmayup obur ṭanıtıcı bulmazsa ol ḳanı emilüp ḥeste olan ādem **ḥaḳīḳat üzre** (gerçekten) mürd olup gider. (7, 152^a / 15-16).*

2.1.2.4.8. Ekleme zarfları

+Ø

*hele ‘aḳlım başıma gelüp "el-ḥükmü lillah **daḡı+Ø** (daha, başka, buna ek olarak) neler olacaḳdır." deyü ileri at depredüp niçe temāşālar etdik. (3, 100^b / 22-23).*

²⁹² Her iki nüshada da هرکيز biçiminde yazılmıştır.

daḥı

hemān ŧiŧeler ūstinden pertāb edūp zemīne ḳadem baŧup bu ŧiŧe ūzre ūḫ ŧiŧeler daḥı koyup cūmle on iki ‘aded ŧiŧeler oldu. (4, 231^a / 8-9).

ŧıra

ve anıñ yanı ŧıra (ona ek olarak) yūz ‘aded ḳumuḳlı ŧehbāz yigitler bu ḳal‘ada vaḫan tuḫmıŧlar. (7, 157^a / 1-2).

2.1.2.4.9. İhtimal zarfları

Eylemin gerḫekleŧ(me)mesinin ihtimale baḒlı olduḒunu bildiren zarflardır:

+Ø

*... ammā bu seykel diyārınıñ maḫbūb u maḫbūbesi macar-ı fūccār-ı Erdel-i erzel memleketinde degil **belki+Ø** Leh ve Ḫeh ve Alman vilāyetlerinde misilleri yoḒdır. (6, 23^b / 30-31), bu ḳal‘a fethinde ŧu‘ūbet ḫekersiz **belkim+Ø**²⁹³ bir gice iḫerden kūffār ŧeb-ḫūn ide zīrā bir kerre leh ḳıralına eyle idūp leh ‘askerin ḳal‘a altından ḫaçırup ḳal‘ayı leh elinden ḫalāŧ etmiŧlerdir. (6, 23^a / 8-10), bu sefer-i meserret **gūyā+Ø** (herhalde, būyūk bir ihtimalle) yeni ḳıral iḫūn oldu zīrā raḳībi kemen yanoŧ mūrd oldu ve ḳıral bundan ŧoñra mūstaḳil ḳıral olup bir heftede iki biñ kīse ki ūḫ sene bākī ḳalan ḫarācı taḫŧīl idūp ḫazīneye teslim idūp bākī ḳalan biñ kīse māl-ı pādiŧāhīyi vermege zāmin oldu. (6, 26^a / 2-4), ... **belki+Ø** icmālen ‘ayān u beyān olınsa birḳaç varaḫ daḫı taḫayyur olınmaḫ iḫtizā ider ammā ḫūnki kendū sergūzeŧ [ū] serencāmımızdır mūmkin olduḒı mertebe taḫrīr idelim. (5, 56^b / 27-28).*

+en

taḫmīn+en bu dirāḫtıñ sāyesinde biñ sūrū ḫoyun avlaḒılanır. (7, 153^a / 16).

²⁹³ Bu zarf, konuŧma metni iḫinde geḫer.

2.1.2.4.10. Birliktelik zarfları

Eylemin birlikte veya ortaklaşa yapıldığını / yapılmadığını bildiren bu zarfların *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+Ø

ba' dehu han turla nehriniñ mayaq geçidinden ve otyarıq geçidinden üç günde geçüp yedi günde vañan-ı aşlısi olan kırım diyârına sâlimin+Ø ü gânimin+Ø (sağ kalan ve ganimet elde edenlerle) *ve manşür [u] muzaffër varup ...* (5, 52^b / 18-19).

ile, +la, +imle, +iñle, +yla, +yle

... cümle 'asker kulağız+la gitmede. (3, 99^b / 19), *... biz sen+iñle şehidlik isteyelim.* (3, 99^b / 35-36), *el-hâşıl haķır bu aşıl şeylere gâyet münkir idim ammâ biz+imle olan 'askerin niçe biñi görüp hayretde kaldılar.* (7, 152^a / 4-5), *melegi peder [ü] mâderi altı yaşında sūd anası+yla abaza kavmi mu'tâdı üzre abaza vilâyetinde (...)* *nâm 'aşirete gönderüp ...* (5, 52^a / 1), *henüz ceng kızişup hemân serdâr 'abdullah paşa biz+imle gelen sipâh 'askerine "bire komañ kurdularım!" deyü feryâd ider.* (3, 100^b / 5-6), *ve mâli ve cânı ve evlâd [u] ensâbı ile yoluña kurbân olurlar.* (7, 156^b / 13-14), *ve gayrı 'aşiret âdemleri+yle aşlâ ta'am yimezler.* (7, 155^b / 10), *paşa-yı müdebbir eydir: "pâdişâhım, siz berekâtıñız+la geldiñiz. biz âl-i 'oşmân 'askeri gibi deryâ 'askerden kocınmazız, nolsa gerek" didiler.* (5, 51^a / 3-4).

+im bile, +yla bile, +yle bile "ile birlikte"

... haķiriñ dağı uçkuru elimde iken "ala şu kelleyi" deyüp biz+im bile doğdı, küçük bürâderim gösterdikde ... (6, 21^b / 5-6), *ve qaradeñiz'iñ dâiren-mâdâr cânib-i etrâfi azaķ deñizi+yle bile cümle altı biñ altmış mil ihâta ider.* (2, 268^a / 27-28), *... anaları+yla bile dest-ber-kañâ on ikisini dağı kayd [u] bend idüp mâl-ı gâna' min almağa şaşup hayretde kaldıķ.* (6, 22^a / 26-27).

+sız, +siz

bunlarıñ dağı hayvānlarıñ boğazlarında çañları celācilleri olup hayvānları dağlarda **çoban+sız** (çoban ile'nin olumsuzu) gezerler. (7, 155^b / 11), pādīšāhım bizim kalyonlarımız pirinc ve mercimek ve kahve ve kettānlarımız getirmege me'mūr olup anlar **biz+siz** (bizimle'nin olumsuzu) biz **anlar+sız** (anlarla'nın olumsuzu) olmayup ikimiz mābeyninde bu kanlı kaşşāb-ı naşşāblar nişler. (1, 165^a / 30-32).

2.1.2.4.11. Araçlık (vasıta) zarfları

Eylemin bir araçla veya herhangi bir şey sayesinde gerçekleştirildiğini belirten zarflardır:

+Ø

... cümle kullelerin melek aḥmed paşa **tahta şindire+Ø** (tahta şindire ile) örtüp ma'mūr u müzeyyen kulleler oldı. (5, 55^a / 1), cümle evleri **saz+Ø** (saz ile) ve **kamış+Ø** (kireç ile) örtülü ve **çit+Ø** (çit ile) örülü ikişer kapulu evlerdir. (7, 150^b / 6-7), ... eṭrāfi cümle **muşanna' parmaklık+Ø** (... parmaklık ile) çevrilmiş tarabzanlı naşş-ı bükālemün-ı 'ibret-nümün bir haşeb kubbeli semā'hānesi var ... (8, 227^a / 6-7).

+a, +e, +ne, +ya

ḥaḳīre evvelā bir semmūr kafası **yeşil çuça+ya** kaplı kürk ve serāvīl kamīşe varınca ... (4, 236^b / 3-4), ... **yaş deve derisi+ne** (... derisiyle) şarup bağıdād güneşine birağup ... (7, 149^b / 14), ... belkīs anayı sebā şehrinden **periler+e** (periler ile) getirdüp tahtını **rūzgār+a** (rūzgār ile) götürdüp ... (8, 222^b / 33).

+nca, +nce

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de geçen bazı cümlelerde yer bildiren sözcüklere gelerek yerin araç olarak kullanımını sağlamıştır. Bu nedenle bu biçim birim araçlık zarfi oluşturan biçim birim olarak düşünülmüştür:

andan 5 sâ'atde **göller kenarı+nca** (göller kenarından) acı şular içerek kâhice kumsal

yerler geçerek ... (7, 145^b / 3-4), ... *yārānlar ile ġarb cānibine yine bozdağ etegi+nce* ma^cmūr *ķurālar* ^cubūr *idüb nice temāşālar iderek* ... (9, 27^a / 12-13), ... *ol gice ķalkūp ilġar ile ķaradeñiz kenāriyla gidüp ħvāce deresin atlar ile geçdik. bu dere şol tarafda durujunķa vilāyetinden gelüp bu mahalde ķaradeñize munşab olur küçük şudur. ol şuyı geçüp ķaradeñiz kenāri+nca* taraf-ı şimāle 5 sā^catde ... (5, 54^a / 11-13).

+de, +nda, +nde

... *deyü ketebesı yanında lisān-ı türķi+de* (Türk diliyle) *tahrīr eylemiş*. (6, 18^a / 11-12), ... *şarı pirinc kefeli terāzüler+de* *vezn idüp* ... (1, 166^b / 21), ... *ol ħādışede niçe kerre yüz biñ cān hulāġū ħan tatarları elleri+nde helāk oldılar*. (7, 149^b / 18-19), *ve bu cāmi^c içinde bir āb-ı ħayāt kıuyusı var. ısıtmalı ādem içse istifrāġ idüp şuyı+nda* (suyuyla) *ġasıl etse bi-emrillahi te^cālā ħummā-yı muġrıķaya mübtelā ise de ħalāş olur*. (8, 226^a / 31-33).

+dan, +den, +ndan

... *birkaç tatar şebbāzları ķurşum+dan* (kurşunla) *ve niçe yeñiçeriler ok+dan* (okla) *şehīd olunca* ... (6, 24^a / 12), *ve cümle dīvārları şazlar+dan* (sazlarla) *örülidir*. (7, 145^b / 28-29), *ba^czı üstād-ı kāmilleri ķalbūr içre buġday ile türābı ayırup çalkaya çalkaya buġday+dan* (buġdayla) *"lā ilahe illallah" yazar* ... (1, 160^b / 34-35), *hemān mu^caţtal durur ķal^ca dibinde şurenmi şuyı+ndan* (... suyuyla çalışan) *bir degirmeni vardır*. (2, 277^a / 18-19), ... *bunları ķara+dan* birer birer *muġāşara idelim*. (3, 98^a / 10-11), ... *nehr-i ķoķol kenāri+ndan* *asker-i islām ile seykel seferine azīmet olındıķda* ... (6, 19^b / 23), *mışırdan ķalyūba ve manşūr ve dimyāta gidenler bu köprü+den* ^cubūr *iderler*. (P 10, 261^b / 13; Q 10, 264^b / 12-13).

+la, +le; +ıla, +ile; +ınla, +ın ile; +yla, +yle; ile, ilen

diller ile ta^cbīr *ve ķalemler+le* *tahrīr olunmaz*. (7, 146^a / 14-15), *andan ħākīr bir daġı ķaradeñize gemi+yle* *çıkmaġa tevbe-i nasūh etdim*. (2, 268^a / 33-34), *ibtidā düşmanın ķılıç+la* *dürtüp ba^cdehu ķılıç+la* *çalar*. (7, 150^a / 18-19), *ve simitçiler daġı arabalar üzre furunların ve dükkānların zeyn idüp araba tekerlegi kadar simitleri şırıķlara geçirüp hammāllar+la* *götürürler* ... (1, 160^a / 14-15), ... *at daġlaġları+yla* *vücūdın daġladılar* ... (6, 23^b / 2), *ve tütün çubuġı üzre şırma-ı ġünā-ġün ile* *ve ħurde incüler ile* *çubuķ örer kim*

*maḳdūr-ı beşer degildir. (4, 228^a / 21-22), ... parmağı+yla kendi gözün çıkarup la^cin oldı. (2, 272^a / 28-29), ... üstimiñ başımıñ necāsetin **hançerim+le** sildim ... (6, 21^b / 3), ... aḳkirmāndan **ḳayıḳ ile** ādemler gelince ... (5, 53^b / 30), andan maşrıḳ tarafındaki küçüçük ḳapucık üzre **celī haṭṭ ile** mermerde tāriḫi budır (7, 145^b / 12), ve siykil ṭaburından alınan on iki şāhī ṭoplar var ammā **anlar ilen** daḫı maşlaḫat bitmez. (6, 23^a / 1), ba^cdehu sehḫār ve sehḫāreler ve keheneler ol ayulariñ panzehirlerin alup **an+ıñla** niçe yüz biñ gūne siḫr idüp ḫāriḳ-ı ^cāde şeyler iderlermiş. (8, 221^b / 25-26), incīri ve üzümi meşhūrdir, **an+ıñ ile** geçinirler. (9, 24^b / 26), ... ḫakkarī vilāyeti içre **van deryāsı kenāri+yla** vana gider. (4, 236^b / 36 - 4, 237^a / 1), mezkūr şomunı daḫı bu **şu ile** yoḡurup ekmek etdiklerinden pembe mişāl ekmeḡi olur. (2, 277^b / 4-5), ba^czı zamān ḳa^cr-ı deryāda balıḡa ve nehenge rāst gelüp **ol bıçaḡ+ıla** cidāl idüp iḫtimāldir ḫalāş ola. (1, 163^b / 12-13), ve bu ḳapucıklardan içeri girince şehir içre yoḡuş aşaḡı **daracık yollar ile** (daracık yollardan) gidüp ... (7, 145^a / 4), ... cezīre-i giride **mühr+ile** gidüp ḳandiyeli feth idelim. (3, s. 96^a / 23).*

yüzinden

*bir gün ḫan ešnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve kīnli olduḡın bildirüp rahovada ḫayme içre bize şüret-i ḫaḳdan görünüp **naşīḫat yüzinden** (nasihat vasıtasıyla, yoluyla) bize otuz yıllık mādeleri yüzümize urdı. bu siziñ paşadan iḫtirāz üzre olmalıdır. ammā olmaya, illā ḫayr!" didi. (4, 236^a / 30-32).*

2.1.2.4.12. Benzetme zarfları

Seyahatnāme'de benzerlik bildiren bu zarflar farklı biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+a

*... mel^cün küffār **topa tutulmuş maymūn+a** dönüp henüz **ḫābdan bīdār olur gibi ḳudurmuş yılan+a** dönüp ... (2, 271^b / 3-4).*

+a *karīb*

lisān-ı ahlāt-ı kadīm: ammā lisān-ı çağataya ve lisān-ı moğol+a karīb bir lehce-i ğayr-ı mükerrerdır. (4, 239^b / 34).

āsā

niçe biñ bunuñ emsāli kimesnelere mesih āsā hayāt verir. (4, 227^b / 28-29), ve yedi sekiz kerre havz-ı pākine girenleriñ vücūdında harāretten bir şey' kalmayup vücūdı pembe mişāl şahme olup dürr-i beyz āsā olur. (9, 20^b / 25-26).

Evliya Çelebi, aşağıdaki örnekte Farsça ve Türkçe benzerlik edatlarını aynı cümlede kullanmıştır:

niçe yerden āb-ı hayāt 'uyūn-ı cāriyeleri var kim her biri şarāb-ı tahūr āsā selsebīl gibi cereyān idüp ahālī-i şehir bu cāy-ı sürürda zevk [u] şafā iderler. (9, 27^a / 1-3).

+dan

bir gün han eşnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve kīnli olduğın bildirüp rahovada hayme içre bize şüret-i haq+dan görünüp naşihat yüzinden bize otuz yıllık mādeleri yüzümize urdı. bu siziñ paşadan ihtirāz üzre olmalıdır. ammā olmaya, illā hayr!" didi. (4, 236^a / 30-32).

gibi, +iñ gibi

Seyahatnâme'de en çok benzetme zarfları oluşturan biçim birimdir:

... yeşil alav alav sancağ u bayraklı islām 'askeri ve bir taraftan tatar-ı şabā-reftār-ı 'adū-şikār 'askeri allah allah deyüp berk-ı hātif gibi (göz kamaştıran şimşek gibi) gelerek ... (6, 21^a / 20-21), niçe yerden āb-ı hayāt 'uyūn-ı cāriyeleri var kim her biri şarāb-ı tahūr āsā selsebīl gibi cereyān idüp ahālī-i şehir bu cāy-ı sürürda zevk [u] şafā iderler. (9, 27^a / 1-3), hemān bir top-ı müdevver gibi dönüp ... (4, 230^b / 35-36), kāh önüne ve kāh iktizāsına göre yemīn ü yesārına dutunup kudurmuş ayı gibi cenge girir. (7, 150^a / 16-17), yeri handağ gibi yarup ... (1, 159^b / 12), saña idenler yakın zamānda sen+iñ gibi olsun. (2, s. 273^a / 31), üstünde oğ kirpi gibi dizilmiş idi. (3, 100^a / 25), ... top gülleleri

ķarpuz gibi bunlarıñ arasında yuvarlanup gezer. (5, 59^b / 33-34), ... ‘asker-i islām dal-şātūr-ı muħammedī ile küffār içine aç *ķurd koyuna ve aç koyun tuza segirdir gibi* segirdüp ... (5, 60^b / 23-24), ve ‘asākır-i deryā mişāl *mūr mārā üşür gibi* (karınca yılanı saldırır gibi) *tabura üşüp* ... (6, 21^a / 13-14).

gūyā ... gibi, gūyā ... vār

... ba‘dehu bu özü *ķal‘ası öninde bir top menzili ba‘id ķal‘a-i ħasan paŗa-yı şaġir ve ķal‘a-i ķılburun arasında deryā mişāl **gūyā şatı‘ı’-‘arab gibi** karadenize maħlūt olup bu maħalda on mil ve yedi mil enli nehirdir. (5, 55^b / 23-24), bā-ħuşuş aŗaġı sūr-ı kebīriniñ ħandaķ-ı ‘amiķi içre nehr-i seykel deverān u cereyān idüp leb-ber-leb olup **gūyā bir buħeyre vār** talattum ve temevvüc idüp durur. (6, 23^a / 3-4).*

mişāl

... *ādem ejderhāsı mişāl* ‘ubūr iderler. (1, 158^b / 27).

şekilli "gibi"

ve bu ķapuniñ öninde *iç ķal‘a lonca köşki şekilli* oturacak yeri var. (7, 145^a / 6-7).

şeklinde "gibi"

*ammā anlarıñ daġı atları muķaddemā bizimle vaķt-i şāfi‘iden berü ceng ideli bī-tāb u bī-mecāl ķalup āħir-i kār daġlara yan verir **şeklinde** olunca ... (3, 100^b / 25-26), ... şulħa raġbet etdiklerince necātiye şūret yok **şeklinde** aşlā yüzlerine baķmayup ... (6, 25^a / 7-8), ... ibrahīm elindeki topı bāyezīde urur **şeklinde** naŗar idüp ... (2, 275^a / 20).*

vār

... *şehzāde körpe ķuzularınıñ gūşlarına **mengüş vār** (küpe gibi) yapışup ... (4, 235^b / 21), atlı ‘asker temevvüc-i baħr-ı ‘ummān vār birbirlerimiz+e uruşup ... (6, 20^b / 5-6).*

2.1.2.4.13. Görelilik zarfları

Seyahatnâme'de görelilik zarflarının farklı biçim birimlerle oluşturulduğu görülür:

+a, +e

*yezīde tābī' olan ehl-i mışır kelle-i imām hüseyne püşt-i pā uranlarıñ hālā nesillerinden olanlarıñ cümle birer ayakları ilā hāze'l-ān tulum gibidir, **görenler+e** (görenlere göre, görenler için) nihān degildir. (4, 234^b / 16-17), anlardan **çal'aya çıkmak kâfir+e** (kâfire göre, kâfir için) āsāndır. (5, 57^a / 33), bu eşnāflarıñ alayları **pādişāh+a** hoş gelüp beş kīse ğuruş ihsān olındı. (1, 169^a / 25).*

+de

... yahyā nebī "mezheb-i dīnimiz+de (mezhebimize göre) bu meşrū' degildir." deyü fetvā vermedügi ecilden kavm-i yahūd ğulüvv-i 'ām idüp ... (8, 223^a / 16), bir rivāyet+de (bir rivayete göre) sīmābdan ğalaṭ simav derler. (9, 21^b / 11), lafz-ı menūf lisān-ı kıbtī+de (Kıbti lisanına göre) otuz adedine derler. (P 10, 262^b / 13; Q 10, 265^b / 13).

ile, +yle

*ḥaḳīkatü'l-ḥāl **kur'an-ı 'azīm ile** (Kur'an'a göre) sābitdir ... (4, 240^b / 25), ... bu **çal'ayı binā iden kimesneler ile kelimāt idüp anlarıñ nakli+yle** (anlattıklarına göre) taḥrīr itdik. (9, 29^b / 13-14).*

+nca, +nce

*'abdullah paşa "fermān-ı şerīf mücebi+nca cümle bunları katl iderim." deyince ... (3, 101^a / 31), menūf, māfeden ğalaṭdır, **kıbtī lisānı+nca** (Kıbti lisanına göre) māfe otuz 'adedine derler. (P 10, 262^b / 24-25; Q 10, 265^b / 25-26), ve **karadan devr olunsa **konak ḥesābı+nca** (konak hesabına göre) karadeñiziñ eṭrāfi yüz elli konak ve beş aylık yoldur. (2, 268^a / 28-29), ve **kitāb-ı baytarnāme kavli+nca** atlarıñ 'ilel-i bedeniyyesin eyle bilirdi kim ğüyā hüşeng şāhdır. (4, 227^b / 32-33).***

+na göre, +ne göre

zîrâ anlar evvel aşrîñ benî âdemi+ne göre hükemâlar idi. (4, 227^b / 24-25), iktizâsı mahalli+ne göre ma^ç rifet şarf ider. (4, 232^b / 8-9), her hasteniñ derdi+ne göre bir şu zâhir olup içerdî. (8, 220^b / 20), kâh öñine ve kâh iktizâsı+na göre yemîn ü yesârına dutunup kudurmuş ayı gibi cenge girir. (7, 150^a / 16-17).

üzre

rûm lisânı üzre batlimus ulu pâdişâh dimekdir. (8, 215^b / 26), ašlâ ve kaṭ^ç â havâlesi yok zararlı bir kal^ç a-i zibâdır ve ‘ilm-i hendese üzre binâ olunmuş şekl-i murabba^ç serâpâ kârgîr olup ... (6, 17^b / 22), esîrlerin nakli üzre meger bu kapdan-ı mel^ç ün gâyet cebbâr ve ‘anîd mel^ç ün-ı pelîd imiş kim niçe esîr olan ümmet-i muḥammede böyle îzâ ve işkenceler idermiş. (6, 23^b / 3-4), ve bu şehri murâd [u] merâmımız üzre seyr [ü] temâşâ idüp ... (6, 19^a / 27).

yanlarında

Bu edat aşağıdaki örnekte hem zarfı meydana getiren biçim biri hem de zarf görünümündedir:

bu haber efvâh-ı nâsa şâyi^ç olunca mışır halkına ise zevk [u] şafâya müte^ç allık destûr-ı şâhî olunca ‘azamet-i hudâ var kuvveti bâzûya getirüp mu^ç âmele ile aḫçe alup ‘ömrin zevk [u] şafâ ile caḫcaḫunda ve sūrūr [u] şādumânda geçirmek ve teferrüc itmek (onların) yanlarında (onlara göre, onlar için) lâ-şeydir. (P 10, 266^a / 17-19; Q 10, 269^a / 16-18).

2.1.2.4.14. Karşılaştırma zarfları

İki şey arasında karşılaştırma bildiren bu zarflar, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+a berāber

ammā yine talattum-ı deryā evc-i āsumān+a berāber gelüp ziyādesiyle cūş [u] ħurūşa başladı. (2, 264^b / 29-30).

+dan, +den, +ndan, +nden

... rūm mercimegi+nden leziz ve pişkindir. (1, 165^b / 25), beşincisi bu erzen-i ahlātdır kim cümle erzenler+den kadīm ve şehir-i ‘azīm idi. (4, 238^b / 11-12), ba‘zı dīvārları taş ve niçe yerleri tuladır, lākin sibir kal‘ası+ndan büyüktür ... (6, 30^b / 30), rūm keferesi aña kaleporoz derler ya‘nī ulu+dan ulu peygamber+den eyi dimek ola. (8, 218^b / 10-31), hattā develer sığır+dan a‘lā çift sürerler. (7, 147^a / 12).

+dan sonra, +den sonra, +ndan sonra, +nden sonra

ve bu şehriñ yaylası hālā sübhān dağıdır kim biñgöl yaylası+ndan sonra bu sübhān dağı yaylasıdır. (4, 240^a / 15-16), bu dağı kurşum örtülü bir cāmi‘-i pür-envār-ı muşanna‘dır kim cāmi‘-i hortac+dan sonra rühāniyyetli cāmi‘-i mübārek budır. (8, 226^b / 10-11), ħulāşa-i kelām cemī‘i cüsūrlar tavşifinde ergene cisri medhi+nden sonra bu çekmece cisri memdūh-ı ‘ālem ve meşhūr-ı āfāktır. (3, 105^b / 11-12), bu ħaķir ol cengden berü bildim ki benī ādem+den sonra eşref-i maħlūk küheylān atlardır. (6, 20^b / 11-12).

+dan ziyāde, +den ziyāde, +ndan ziyāde

... bu cengde dağı azaķ ve ħanya gazāsı+ndan ziyāde ‘ibret aldık ... (3, 101^a / 19), ve bu kal‘anıñ dağı ağaları ve kulları öbür kal‘alar+dan ziyāde ħazır-başlardır ... (5, 55^a / 34 - 5, 56^b / 1), ba‘dehu bu menūfi taht idinüp evvelki+den ziyāde ‘imār etmişdir. (P 10, 262^b / 19-20; Q 10, 265^b / 20-21).

+e göre

ve çārsū-yı bāzārı şehriñ büyüklüğü+ne göre azdır. (9, 24^b / 29 - 9, 25^a / 1).

+a nisbet "+e göre"

ve bu şehir *sā'ir şühûrlar+a nisbet* (...şehirlere göre) *münevver ve bir rûhāniyyet vardır. ādem bu şehre dāhil olunca gūyā kalb gözi açıladi[şer].* (9, 17^a / 15-16).

gibi

zīrā herkes raḥm-ı māderden müştak olmuş gibi ma'şūmdır. (P 10, 267^b / 44; Q 10, 270^b / 44), *yukarı kal'a gibi* (yukarı kale kadar) *pāk kaldırım degildir ve buna piyāle paşa kal'ası derler zīrā piyāle paşa yaptı.* (5, 55^a / 18-19), *niçe yüz biñ güllesi ancak kal'aya bir gül gibi* (bir gül kadar) *eşer etmiştir.* (6, 30^a / 9-10).

+iñ yanında, +nuñ yanında²⁹⁴

ammā ḥakā kim bir şun'-ı ḥudā ve 'ibret-nümā bir seng-i aşferdir kim altun ve cevāhir an+iñ yanında (ona göre, ona bakarak) *ne şeydir.* (2, 273^b / 3-4), *Ve bir vā' iz [u] nāşih kürsisi var kim şad-efkārī-i hind an+iñ yanında* (ona göre, ona bakarak) *şe-efkārīdir.* (2, 276^b / 28-29), ... *eyle metānet üzre inşā etmiştir kim öbür kal'alar bu+nuñ yanında* (buna bakarak, buna göre) *gāyā kara çavlı binā-yı sādelerdir ...* (5, 55^a / 26).

 kadar

ḥakqā ki eşek kadar *qurdları qazaq domuzlarından eşedir.* (5, 54^a / 2), ... *her biri birer hālīce kadar* *büyük çār-kūşe mermerlerdir.* (8, 226^a / 29-30).

+ya

ol ḥisāb üzre ol 'aşırda şimdiki kal'a-i islāmbol taşra kal'a+ya (dıştaki kaleye göre) *iç kal'a imiş.* (3, 106^a / 16-17).

²⁹⁴ Bu çekim edatıyla ilgili bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.1.8. Karşılaştırma edatları bölümüne bakınız.

2.1.2.1.1.3.15. Karşılıklılık zarfları

Karşılıklılık bildiren bu zarflar *Seyahatnâme*'de değişik biçim birimlerle oluşturulmuştur:

+e, +na, +ne, +ye

... *iki islām 'askeri **birbiri+ne** qarılıp qatılıp cenge āgāze idüp ...* (3, 100^a / 23), ... *me-hemmed geray han **köpürlü+ye** (Köpürlü'yle) buluşmaq müyesser olmadıgından bir 'adāvet köpürlizādeye mīrās qaldı.* (7, 144^b / 1-2), ... *herkes **birbiri+ne** taqvıyet verüp ...* (3, 100^b / 16), *anda def ve kudūmın çalaraq **dobruca kralı+na** buluşduqda kral-ı zāll-i bed-fi'āl eydür ...* (2, 266^a / 27-28), *atlı 'asker temevvüç-i baħr-ı 'ummān vār **birbirlerimiz+e** uruşup ...* (6, 20^b / 5-6).

+ı

... *qandıyeyi feth idüp alamanda ve boğdanda **bī-hāşıl serdārlar+ı** (sayısız serdarlar ile) ceng idecegin ...* (6, 17^b / 31-32).

ile, +la, +le, +ımla, +yla, +yle

Diğer biçim birimlere oranla oldukça sık kullanılır:

... ***birbirleri+yle** öpüşüp vedālaşup ...* (3, 104^a / 33), *oğlan **oğlan+la** ey geçinir.* (7, 144^b / 7), *bizim **venedik kâfiri+yle** şulh [u] şalāhımız vardır.* (2, 274^a / 11), ... ***melek aħmed paşa efendimiz+le** vedālaşup ...* (3, 98^b / 19-20), *bu fā'ife çoklık **kimesne ile** ülfet etmezler.* (9, 16^b / 6-7), ***paşa efendimiz+le** sarāyında on gün teķā'üd idüp* (4, 229^a / 15), ... *apopi miħal otuz yıl kral olacağın şekl-i murdāriyla qarşu qarşuya 'ali paşa ile taşvīr eylemiş.* (6, 18^a / 7-8), *ve bu kubbeyi pūr-envārīn miħrābında iki rek'at namāz kılan kimesne cemī'i belıyyāt-ı dehrden maşūn u maħfūz olur, ve bir haşım **an+ımla** mu-ķāvemey ü muħāşamey idemeyüp hergiz yoħsulluķ yüzün²⁹⁵ görmez.* (P 10, 264^a / 39-41; Q 10, 267^a / 36-38).

²⁹⁵ Bu sözcük, P nüshasında *yüzün*.

+nden

... kimi **biribiri+nden** amān dileyüp biribirin **kucaqlamış** ... (4, 231^b / 26).

2.1.2.1.1.3.16. Gösterme zarfları

Eylemleri gösterme yoluyla belirten bu zarflar *Seyahatnâme*'de oldukça seyrek kullanılmıştır:

+Ø

alay+Ø bolursa ...²⁹⁶ (öyle olursa ...) (5, 52^a / 33), ... "**beri+Ø** otur ve **öte+Ø** otur" deyü yüklerin dağı ziyāde yükledüp ... (5, 61^a / 2-3), ve minberi üzre tārīhi **böyle+Ø** taḥrīr olunmışdır ... (P 10, 269^a / 15-16; Q 10, 272^a / 15), ... "**ḥamd-i ḥudā paşa** dağı birkaç günden seksen biñ 'asker ile **işte+Ø** gelirmiş" diyü herkesiñ ayakları sürürdan yere başmayup ... (5, 59^b / 6), ve gerçi bu iç **kal'**ada **ḥāneler** yoḡ **şöyle+Ø** mu'atṭal durur ... (9, 15^b / 3).

+ce

ḥaḳīr eyitdim: "yā allah bu ağaca **taḫiñ** didi mi?", "anı bilmeziz ammā cedlerimizden berü **böyle+ce** gördük **böyle+ce** ideriz." didiler ya'ni **cedd-i dīnimiz** diyenlerden bī-dīn bir alay **ḳavimdirler**. (7, 153^b / 6-7)

²⁹⁶ Bu örnek Tatar Türkçesiyle yazılmış aktarma cümlede geçer.

2.1.2.1.1.3.17. Karşıtlık zarfları

Bu zarflar, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle oluşturulmuştur²⁹⁷:

+a rağmen, +na rağmen

... *kal' a-i foğraş küffârları+na rağmen küffârîñ cemî' i torompete ve luturyanî boruları ve tabılları ve erğanon nākūsuların "tabur tabur" deyü çalaraq ... (6, 27^b / 17-18), ... sultân murâd han 'aşrında erzurûmda celâlî olan abaza paşayı meger sultân murâd han-ı râbi' kul+a rağmen abaza paşayı katl etmeyüp ... (2, 276^a / 25-26), ... yıldırım han üzre timur bursaya gelirken bu ahlâş şehrin kara yūsuf+a rağmen timur yedi ayda harâb u yebâb hânelerin türâb etdi. (4, 239^a / 12-13).*

+na muğâbil

Ve bu divânhaneniñ bağı tarafında âl-i 'oşmân pâdişâhları+na muğâbil elli 'aded erdel kralları ve her kralıñ önünde birer âl-i 'oşmân vüzerâları cümle atlar üzre şüretleri tahtır olınmış ve her kralıñ 'azl [u] naşbını ve sebeb-i mevtini tahtır eylemiş. (6, 18^a / 1-3).

+ne göre "+e rağmen"

ammâ âb [u] hevâsınıñ lefâfetinden tiryâkilikleri+ne göre nâne çöpü gibi ve yâdes kemigi mişâl arıq âdemlerdir. (9, 16^b / 23-24).

2.1.2.4.18. Amaç (hedef) zarfları

+Ø

... *kefere ve fecere gemileri ejder-i heft-ser gibi kal' aya imdâd+Ø geldiler ... (2, 272^b / 12-13), inşâallah üç günde ve dörd günde kırk biñ bucağ tatarıyla ve altı biñ benim 'as-kerimle ve toplar ile sizlere imdâd+Ø yetişmek üzereyüz. (5, 59^a / 33-34).*

²⁹⁷ Karşıtlık zarflarını oluşturan biçim birimler hakkında bilgi için bk.: H. Ö. Karpuz, *Türkçe'de Zarflar - Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, 425-436.

+a, +na, +ne, +ye

... *devām-ı devlet-i pādīşāhī+ye* du‘ā idesiz. (2, s. 272^b / 30), ... *urus şaykalarınıñ birkaçın bozup kal‘a ta‘mīri+ne* iskeleler yapıldığı haberi yūsuf ketḥudā mektūbıyla gelüp ... (5, 53^a / 33-34), ... *ammā kefereleri krallar+a* dā‘imâ ‘āşilerdir. (6, 22^b / 29-30),... *pādīşāh eydür: "işte murād paşa lalamda biñ kisem var, anı taḥşil idüp donanma mühimmātı+na* şarf eyle" deyince ... (3, 96^a / 24-25).

+a karşı

... *Yūsuf Paşa kal‘a altından küffār-ı ḥār+a karşı* ‘alā raḡmi‘l-a‘dā‘l-a‘dā bir alay olmuşdur ... (2, 271^a / 19-20).

+dan, +den, +ndan

ve müsāfirḥāneleri başkadır ammā her müsāfirḥānede birer ikişer çerkes ādemleri uyumayup müsāfirleri ḥırsız+dan (hırsıza karşı) muḥāfaẓa iderler, ḡarīb-dost ādemlerdir. (7, 150^b / 10-11), *lākin kıble ve cenūb ve şark rüzgārları+ndan* (-e karşı, +dan korunmak için) *emīn degildir, ammā şimāl ve yıldız ve batı ve karayel+den emīn liman-ı emāndır.* (8, 216^a / 32-33).

deyü

... *yine sene 786 tārīhinde ḡāzī evrenos fetḥ idüp bir daḡı küffār-ı ḥāksāra cāy-ı me‘men olmasın deyü kal‘asın cā-be-cā raḡnedār etmişdir.* (8, 218^b / 2), *ba‘dehu bu demirci şehri sulṭān bāyezîd-i velî destine girince bu demirci kal‘asın celālî ve cemālî zabṭ etmesinler deyü münhedim etmişlerdir.* (9, 24^a / 20-21), ... *gözleme ve loḡmaya şay yağı ko-masınlar deyü birer yahūdî dīdebān bekler.* (1, 160^a / 21-22).

+nda, +nde

ve öyle ta‘āmı+nda (ögle yemeği için) *seksen gūne mūmessek bahārlı ni‘met-i nefiseler cümle mertebānilerle gelirdi ve kindi ta‘āmına cümle mücevher gümüş suḥūnlar ile seksen elvān ni‘met-i perverdigār gelirdi kim niçe biñ elvān bahārların rāyiḥa-i*

tayyibeleri ādemiñ damāğın mu‘aṭṭar iderdi. (5, 51^a / 18-20), ... vaşfi+nda (vasfını anlatmak için) lisān kâşır ve midḥati+nde (övmek için, övmeye) kalemler kāsirdir. (8, 216^b / 2).

içün

ve yedigim nān ḥalāl-i zülāl olsun içün kâhice zirā‘at edüp ... (4, 228^b / 31-32), bir maḥrame ve bir şoğan içün ādemi ḳatlı iderler zirā metā‘ bulunmaz. (7, 156^b / 6-7), def‘-i ḡam içün şehzādeleri oynadırken birḳaçının burunları ḳanayup ... (2, 275^a / 32-33).

Evliya Çelebi, tekrardan kaçınmak için bazen aynı cümlede sebep bildiren farklı biçim birimlere başvurmaktadır:

bu ḥaḳīr-i pūr-taḳşīr bu lisāndan daḡı mecmū‘a-i müsevvedātımızda bulunsun içün ve seyāḥatda lāzım ola deyü endek taḥrīr idelim. (7, 157^b / 25-26).

uğurına, uğuruna, +iñ uğurıña

ammā müsāfirleriniñ bir dāne-i ḥardalları uğurına (... için) ölücilerdir. (7, 150^a / 27), ve her ne ḳadar ḥaşmıñ olsa ol ḳonaḳbāniñ ḳazanında²⁹⁸ olan komşılar ile sen+iñ uğurıña ölürler. (7, 152^b / 9), ... cān başlarıyla dīn-i mübīn uğuruna ḳalışdılar ... (5, 61^b / 25), "sulṭānım niçün bize ḥaber etmeden mühri verdiñiz? sen+iñ uğurıña cümle ḳırılırdıḳ" deyü paşaya ‘itāb-āmiz sözler söyleyüp ağladılar. (3, 104^a / 22-23).

2.1.2.4.19. Soru zarfları

Seyahatnâme’de soru zarfları durum, nicelik, sebep, yer ve yön, zaman olmak üzere farklı işlevlerde kullanılmıştır:

²⁹⁸Sözcük, قراننده biçiminde yazılmıştır. ḳazan "Çerkez hanesi veya yerleşim yeri". Bilgi için bk.: R. Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 149.

-1. Durum soru zarfları

+Ø

... *ammā kavm-i qalmıķ 'ahd [ü] emānı ne+Ø bilsin.* (7, 157^b / 15-16), *hattā haķır su 'āl etdim: "bu ekmekleri nice+Ø iderler ve nice+Ø yoğurup nice+Ø pişirirler?" deyü su 'āl etdikde ...* (6, 18^a / 31-32), *ibrāhım eyitdi: "yā rabbı nice+Ø (nasıl) ac doylayayım?"* (1, 159^b / 21).

+ye

... *"bunlar aħmedı²⁹⁹ ħazretlerine dāħil dūşdiler. biz anlara ħaşd eyledik³⁰⁰, āyā ħālimiz ne+ye (nasıl) müncer olur?" derken āsitāneniñ ve cāmi' in bābları açılıp ...* (P 10, 265^a / 42-43; Q 10, 268^a / 40-41).

-2. Nicelik (miktar / azlık-çokluk) soru zarfları

ķadar

ħasan aęa bir günde ilęar ile daęlardan izmide varup ne ķadar 'ulūfeye gelir sipāh var ise gerü döndürüp biñ atlı olur. (3, 99^a / 8-9).

mertebe

hemān ne mertebe sa' b ve metin ħiřār-ı üstüvār olduğı şundan ma' lüm-ı sa' ādet ola ... (6, 29^b / 32-33).

+ye

... *aķķirmān nām ķal' a ve iskelelerde ğılāl niçe+ye (ne kadara) alındığın su' āl idüp ...* (3, 96^b / 16-17).

²⁹⁹ P nüshasında *aħmedü'l-bedevı.*

³⁰⁰ P nüshasında *ideriz.*

-3. Sebep soru zarfları

+Ø

*meni bu siyāset meydānına **ne+Ø** çağırmissız? (4, 231^a / 19), hey begim! **ne+Ø** elem çekersin sözi verenden alan uşlı gerek. (2, 274^b / 13-14), sultān aḥmed eydür: "a murādım! **niçün+Ø** qardaşlarıñ eyle urursun?" didikde ... (2, 275^a / 11), ... içlerinden biri "bire ‘avratın filān etdigim. bizi begenemediñ mi? **ne+Ø** herzekārлық idersin?" didiler. (3, 103^b / 7-8), yūsuf ketḥudāmız bir zer-ender-zer ḥil‘at-i fāhire geyerken serdār eydir: "yūsuf ketḥudā yüzüñ aq olsun ammā bize **niçün+Ø** ḥaber etmediñ?" (6, 20^b / 15-16).*

+ye

*... "bire ādemler, siz ol gün ne ceng idüp ne görüp ne kaçup ve yine **ni+ye** gelüp şimdi birer ḥil‘at-i pādişāhī geyüp çelenk daḥı istersiz, ‘ayıbdır. başıñıza tedārigiñiz görüñ." deyince cümle firār iden begleriñ yerleri duḥuşup ... (5, 62^a / 2-4).*

yüzden

*... bu girid cezāresiniñ ibtidā fetḥine sultān aḥmed ‘aşrında **ne yüzden** (niçin) mübāşeret olundu ve cemī‘ī ‘ulemā ve şuleḥā **ne yüzden** (niçin) ḥayr du‘ālar etdi, deyü bu ḥikāyeye ser-āğāz etdi. (2, 273^b / 20-21).*

-4. Yer ve yön soru zarfları

+nda, +yda

*... ibrahīmim **ka+nda** idiñ? ... (2, 275^a / 15), ... "қанım **ka+yda** barasın? (Hanım nereye gidiyorsun?)" didiklerinde ... (7, 144^a / 26), "... ol kāfir yeñi ḥanlıq oldı. sen anı **ka+nda** (nereye) götürürsin? şimdi biz yeni ḥana şeremetsiz vardığımızda yeñi ḥan bizlere ne der?³⁰¹ deyüp ḥandan zorā-zor şeremet esiri aldılar. (7, 152^b / 20-22).*

³⁰¹ Bu ifade, bir Tatar beyinin konuşmasında geçer.

+ni

... "**ka+ni** (nerede) *bizimle aḳkirmāna gidecek ḡāziler.*" *der iken ...* (5, 57^a / 23), **ka+ni** (nerede) *ol cem' iyyet-i kübrā ve hay huy*³⁰²? (P 10, 268^a / 25; Q 10, 271^a / 25).

+ye

"*dur a aḡa! nere+ye gidersin?*" *didiler.* (3, 103^b / 4).

-5. Zaman soru zarfları

... *āyā bu cezire-i giridiñ fetḫi kaḡan+Ø zuhūrāt-ı ilāhī ile zāhir ola ...* (2, 275^b / 25), *ve henüz üstād mühendis elinden çıḡmıḡ bir binā-yı üstüvārdır ammā ḡudā bilür ne zamān+Ø inḡā olunmıḡdır.* (9, 28^b / 20-21), *maḡall-i sâ'at geldikde ḡāḫibiniñ parmaḡın sâ'at niḡterlerdi kim kac+Ø sâ'at olduḡı* (saatin kaç olduḡu) *andan ma'lūm idi.* (4, 228^a / 25-26).

ḡaḡan soru zarfı aḡaḡıdaki örnekte bir Çerkez'in konuşmasında geçer:

... "*ḡācı ḡaḡan+Ø bal ister ben seni babası cānı bal çok getirirdir. hemān du'ā eyle.*" *der. Bir acīb ü garīb derd-i serimiz etdi.* (7, 155^a / 36).

2.1.2.5. Edatlar

Çalışmamızda edatlar işlevlerine göre *çekim edatları*, *baḡlama edatları* (*baḡlaçlar*), *ünlem edatları* (*ünlemler*), *tekrar edatları* ve *olumsuzluk edatları* olmak üzere beş ana başlık altında incelenecektir.

2.1.2.5.1. Çekim edatları

İsimlerden sonra gelerek, baḡlı olduḡu isimle cümleinin diḡer unsurları arasında zaman, mekân, cihet, tarz, benzerlik, başkalık v.b. gibi bakımlardan çeḡitli ilgiler kuran

³⁰² P nüshasında *hu*.

*kelimeler*³⁰³ olarak tanımlanan çekim edatları, şekilce kelime, işleyiş bakımından durum ekleri niteliğindedir³⁰⁴. *Seyahatnâme*'de geçen çekim edatları sahip oldukları işlevlere göre *amaç (hedef) edatları, araçlık (vasıta) edatları, benzerlik edatları, birliktelik edatı, yer ve yön edatları, zaman edatları, görelilik edatları, karşılaştırma edatları, karşılık edatları, karşılıklılık edatları, karşıtlık edatları, niteleme edatları, nicelik (miktar) edatları, özne edatı, sebep edatları, aitlik ve ilgili olma edatları, başkalık edatları* başlıkları altında incelenecektir.

2.1.2.5.1.1. Amaç (hedef) edatları

+a karşı

... *Yûsuf Paşa kal'a altından küffâr-ı hâr+a karşı* 'alâ rağmi'l-a'dâ'l-a'dâ bir alay olmuşdur ... (2, s. 271^a / 19-20).

deyü

... *yine sene 786 târihinde gâzî evrenos fetih idüp bir dağı küffâr-ı hâksâra cây-ı me'men olmasın deyü kal'asın câ-be-câ rahnedâr etmişdir.* (8, 218^b / 2), *ba' dehu bu demirci şehri sulţân bāyezîd-i velî destine girince bu demirci kal'asın celâlî ve cemâlî zabt etmesinler deyü münhedim etmişlerdir.* (9, 24^a / 20-21), ... *gözleme ve loğmaya şay yağı komasınlar deyü birer yahûdî dîdebân bekler.* (1, 160^a / 21-22).

Bazen aynı cümlede tekrardan kaçınmak için iki farklı edat kullanılabilir: *bu haķîr-i pür-taķşîr bu lisândan dağı mecmû'a-i müsevvedâtımızda bulunsun için ve seyâhatda lâzım ola deyü endek taķrîr idelim.* (7, 157^b / 25-26).

için

ve yedigim nân halâl-i zülâl olsun için kâhîce zirâ'at edüp ... (4, 228^b / 31-32), *ammâ niçe kerre bu top için ceng-i 'azîm olup niçe kan olmuşdur.* (4, 234^b / 6-7), *mürür-ı eyyâm ile pâre pâre olup pâreleri düşmesin için niçe biñ igneler şaplıdır.* (P 10, 264^b /

³⁰³ N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1992, s. 1.

³⁰⁴ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1053.

20-21; Q 10, 267^b / 19), *bir maqrume ve bir şogan için ādemi katl iderler zīrā metā^c bulunmaz.* (7, 156^b / 6-7). *ve kendü için dağı bir kabir inşā itdirüp ...* (9, 24^a / 3-4).

uğurına, uğuruna, +iñ uđuriña

ammā müsāfirleriniñ bir dāne-i ĥardalları uğurına (için) *ölücilerdir.* (7, 150^a / 27), *Ve her ne kadar ĥaşmiñ olsa ol konaĥbāniñ ĥazanında olan komşılar ile sen+iñ uđuriña ölürler.* (7, 152^b / 9), *... cān başlarıyla dīn-i mübīn uğuruna ĥalıřdılar ...* (5, 61^b / 25), *"sultānım niçün bize ĥaber etmeden mühri verdiñiz? sen+iñ uđuriña cümle ĥırılırdıĥ"* *deyü paşaya* ^c *ıtāb-āmiz sözler söyleyüp ağladılar.* (3, 104^a / 22-23).

2.1.2.5.1.2. Araçlık (Vasıta) edatları

+ın ile, ile, ilen

ilen biçiminin inceleme metnimizde tek örneği vardır. Buna karşılık *ile* oldukça sık kullanılır:

diller ile ta^c bīr ve ĥalemlerle tahrīr olunmaz. (7, 146^a / 14-15), *... aĥkirmāndan ĥayıĥ ile ādemler gelince ...* (5, 53^b / 30), *tarz-ı ĥadīm kiremit ile mestūr bir cāmi^c-i ma^c mürdür.* (8, 218^b / 14-15), *ve siykil taburından alınan on iki řāhī toplar var ammā anlar ilen dađı mařlaĥat bitmez.* (6, 23^a / 1), *incīri ve üzümü meřhürdür, an+iñ ile geçinirler.* (9, 24^b / 26), *mezkūr řomunu dađı bu řu ile yođurup ekmek etdüklerinden pembe miřāl ekmeđi olur.* (2, 277^b / 4-5), *ba^c zı saĥĥālar ĥamıřdan řu pařlanĥıcı ile ĥalk üzere nihāñice řu serpüp řaĥālar iderek ^cubūr iderler.* (1, 160^b / 14-15).

yüzinden

Seyahatnāme'de genellikle sebep işleviyle karşımıza çıkan bu edat, aşağdaki örnekte araçlık bildirir:

bir gün ĥan eřnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve kīnli olduğın bildirüp rahovada ĥayme içre bize şüret-i ĥaĥdan görünüp nařīĥat yüzinden (nasihat vasıtasıyla, yoluyla) *bize ořuz yıllık māddeleeri yüzümize urdı. bu siziñ paşadan iĥtirāz üzere olmalıdır. ammā olmaya, illā ĥayr!" didi.* (4, 236^a / 30-32).

2.1.2.5.1.3. Benzerlik edatları

+a karīb, +na karīb "+a yakın, gibi"

lisān-ı ahlāṭ-ı kadīm: ammā lisān-ı çağataya ve lisān-ı moğol+a karīb bir lehce-i ğayr-ı mükerrerdır. (4, 239^b / 34), ve bu+ña karīb ‘aşren fe-‘aşren imām şāfi‘i havuzı vardır ... (P 10, 263^b / 41-42; Q 10, 263^b / 42).

+a mānend, +e mānend, +ña mānend

... diyār-ı āl-i ‘oşmānda bu+ña mānend bir vüzerā cāmi‘i yoğdur. (3, 107^b / 24), ... her biri hişār-ı kavīler+e mānend düyürlardır. (6, 29^b / 3-4), ... bu toplar+a mānend toplar meger kal‘a-i rodosda yā aqdeñiz boğaz hişārlarında ola ... (8, 224^b / 31-32), Zamāne doğramacıları añ+a mānend bir kürsī-i vālā etmege kādır degillerdir. (2, 276^b / 29-30).

āsā³⁰⁵

niçe biñ bunuñ emşāli kimesnelere mesīh āsā hayāt verir. (4, 227^b / 28-29), ... dūd-ı bārūd-ı siyāh kehkeşān āsā semāya kad-keşān oldu. (6, 19^a / 26-27), ve yedi sekiz kerre havz-ı pākine girenleriñ vücūdında harāretten bir şey’ kalmayup vücūdı pembe mişāl şağme olup dürr-i beyz āsā olur. (9, 20^b / 25-26).

gibi, +im gibi, +iñ gibi

saña idenler yakın zamānda sen+iñ gibi olsun. (2, s. 273^a / 31), biz+im gibi fakir, siz+iñ gibi pādişāh-ı ‘azimü’s-şāna eylece maşşüldār cezîreyi verince sizcileyin pādişāh-ı ‘ālī-vağārdan ricā [ve] temennāmız oldur ... (2, s. 274^b / 6-8), ... sidik gibi rāyihası var. (1, 166^a / 23), ... top gülleleri karpuz gibi bunlarıñ arasında yuvarlanup gezer. (5, 59^b / 33-34), ... ‘asker-i islām dal-şātūr-ı muhammedī ile küffār içine aç kurd koyuna ve aç koyun tuza segirdir gibi segirdüp ... (5, 60^b / 23-24), ve ‘asākır-i deryā mişāl mūr mārā üşür gibi tabura üşüp ... (6, 21^a / 13-14), hattā anaṭolıda kırmızıya müte‘allık bir şey medh olınsa "kayacık şahtiyānı ve kirazı gibi kırmızıdır" derler. ve dilberānlarıñ yanağları ve lebleri medh olınsa "kayacık kirazı dudaklı bir serfirāz-ı cihān dilberdir"

³⁰⁵ Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 8.

derler. (9, 28^b / 11-13).

***güne* "gibi, türlü"³⁰⁶**

tāze peynirler ve gölemez ve kaymak ve yoğurd ve kesmik ve süd ve ağız ve teleme peyniri ve hoşmerim ve tereyağı ve ayran ve pışav ve may ve kertme bu güne çoban ni' metleri olur kim pādīşāh mālīk degildir. (1, 167^a / 13-15), ... bu giridiñ ibtidā fetħi du'āsın ve şehzādegānlarıñ aħvāl-i pür-melāllerin pederimiz dervīş meħmed serzegerān-ı dergāh-ı 'ālī ve muşāħib-i şehriyārī bu güne hikāye iderdi. (2, 275^b / 32-33).

güyā ... gibi, güyā ... vār

... deryā mişāl güyā şatı'l-'arab gibi karadeñize maħlūt olup bu maħalda on mil ve yedi mil enli nehirdir. (5, 55^b / 23-24), ... güyā kuğu gibi beyāz münevver bir kapulı ve yedi kenīseli ve mükemmel cebeħāneli havālesiz iki kat kal'a-i şirindir. (6, 26^b / 13), bā-ħuşuş aşağı sūr-ı kebīriniñ ħandağ-ı 'amīki içre nehr-i seykel deverān u cereyān idüp leb-ber-leb olup güyā bir buħeyre vār talattum ve temevvüc idüp durur. (6, 23^a / 3-4).

ķadar

... gecelerimiz ķadar (gecelerimiz gibi) rūzlarımız rūz-ı 'īd olup şeb [ü] rūz umūr-ı mu'azzamayı seyr[u] temāşāsın iderdik. (3, 96^b / 21-22).

maķūle, maķūlesi "gibi"

"takım, çeşit, soy"³⁰⁷ gibi anlamlara gelen Arapça *maķūle* sözcüğünün *Seyahatnâme*'de *güne* "gibi", *gibi*, *mişilli*, *+nuñ emşāli*, *şekilli* "gibi" edatlarıyla eş değer kullanımlarına da rastlanır. Bu kullanımlarda "benzerlik" bildiren edat işlevindedir. Bu edatın tıpkı *miķdārī* edatında olduğu gibi iyelik ekiyle kalıplaşmış biçimi olan *maķūlesi* biçimi de kullanılır:

³⁰⁶ Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 43.

³⁰⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (hızl.: Aydın Sami Güneçal), Ankara 2000, s. 576.

‘arabistānda bu **maḳūle**³⁰⁸ ḳanādīl tezyīnine eşāre ta‘bīr iderler. (P 10, 266^a / 9-10; Q 10, 269^a / 9), ... ḫalīfeleri tuḫ ḫavānlar iḫre besbāse ve kebābe ve dārḫīn ve dār-ı fūlfūl ve ḳāḳūle ve ḫavlān ve ḫavlıncān ve ‘ūdū'l-ḳahr ve zencebīl **maḳūlesi** edviyeleri dōgūp ... (1, 158^a / 28-29), ne ṣan‘at idūgin ve dađlarında olan ma‘ādinler ne idigin aṣlā bilmezler, bir alay dađı ve bāđı behā‘im **maḳūlesi** (... benzer, gibi) ođuz ādemlerdir. (7, 154^a / 22-23).

miṣāl, miṣāli "gibi"

ḫan ol dereniñ aṣađısına bir sedd-i iskender binā idūp deryā **miṣāl** bir buḫayre oldı. (4, 229^b / 13), ḫālā kırmızı bir parankona ḫuḫalar ile mestūr altun **miṣāl** toplar idigi cümle manzūrımız olmuṣdır. (6, 30^a / 8-9), ve bu ḳal‘aniñ ekṣeriyyā ḳulle ve ebrācları balıḳ sırtı **miṣāl** dirsek dirsek olup ... (8, 224^b / 8), ... ḫam dıraḫtları ve niḫe bin gūnā-gūn ṣecere-i müṣmirāt naḫılları sebze-pūṣ cūvānān **miṣāli** her ḳiṣiniñ ḫizmetinde sāyedār iden ṣecerātleriñ ḫisābın ḫallāḳ-ı ‘ālem bilür. (8, 221^b / 19-20).

miṣilli "gibi" (< Ar. miṣl + T. +lig³⁰⁹)

... müyesser, ‘anter, seylān **miṣilli** nāmıları var. (8, 220^b / 2), lākin midye istiridyē **miṣilli** deryā böcekleri ḫoḫ olup kefereler yerler. (8, 222^b / 25-26), bu cāmi‘iñ cānib-i ṣelāṣında olan revzenleriñ ḫāricinde hadīḳa-i iremzādū'l-imād **miṣilli** bir gülistānı var kim ... (2, 276^b / 29-30), ... cümle ṣāfīnātū'l-ciyād **miṣilli** atlara cümle ğāzīler süvār olup ... (6, 29^a / 5-6).

+ne göre

... ḫazret-i nūḫ cibri'l-i emīn ta‘līmiyle ḳaz gögsi kemigi**+ne göre** (-ne benzer) bir gemi inṣā idūp ... (1, 162^b / 3-4).

³⁰⁸ P nüshasında معقوله biçiminde yazılmıştır.

³⁰⁹ M. Öner, "Türkçede -LIG > -LI Ekli Niteleme Sözcüklerinin Edatlaşması", 2243.

+nuñ emsâli "gibi"

melek ahmed paşa efendimiziñ zamân-ı şadâretinde bu+nuñ emsâli niçe biñ tedbîrât [u] hâdişât zuhûr idüp kimi hüsn-i tedbîr oldı. (3, 98^b / 1-2), niçe biñ bu+nuñ emsâli kimesnelere mesîh âsâ hayât verir. (4, 227^b / 28-29).

şifat "gibi"

ve kemen yanoş ahvâlından niçe güne su 'aller iderken varağ paşası sinân paşa tarafından bâzergân şifat iki nefer çayıtlar gelüp ... (6, 25^a / 28-29), ... mezkûr div şifat tuçdan âdemiñ önünden geçerken gözleri sâ'at rakqâşî gibi oynayup omzundaki gürzi kütür kütür harekete başladı. (7, 153^b / 33-34).

şekilli "gibi" (< Ar. şekl "biçim, kılık" + T. +lig)³¹⁰

ve bu kapunuñ önünde iç kal'a lonca köşki şekilli oturacak yeri var. (7, 145^a / 6-7), bu diyârda obur tanıtıcı, ya'nî cādî sihirbâz bilici hasîbü'n-nesîb hukemâ şekilli ihtiyâr çerkez âdemleri vardır. (7, 152^a / 10-11), ... herkes bir tahta ve kabağ [ve] varul ve fiçi şekilli eşyâları ellerine almağa başladılar. (2, 265^a / 13).

vâr³¹¹

... sedd-i iskender vâr bir harem-i muhteremdir. (4, 227^b / 17-18), ... şehzâde körpe kuzularınıñ güşlarına mengüş vâr yapışup ... (4, 235^b / 21).

veş³¹²

... her biri mânend-i züleyhâ bânü-yı perî veş kızlar ... (6, 28^a / 30), cemî'î erbâb-ı kâr-ı hezârfenn cemşîd veş zū-fünün kimesneler bu şehirde mevcüddir. (8, s. 227^b / 22-23).

³¹⁰ Bu biçim birimin işlevi ve yapısı hakkında bk.: M. Öner, "Türkçede -LIG > -LI Ekli Niteleme Sözlerinin Edatlaşması", 2244.

³¹¹ Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 106.

³¹² Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 107.

2.1.2.5.1.4. Birliktelik edatları

ile

bundan şoñra mäh-ı ramazân gelüp han-ı ‘ālīşân ile ve muşāhib-i şehriyārī olan qazağ sultānlar ile bā-ħuşūş veliyy-i ni‘amım selīm geray sultān ile bir ramazân-ı şerīf zevķin etmişimdir kim bir diyārda etmedim. (7, 143^b / 9-11), ve mālı ve cānı ve evlād [u] ensābı ile yoluña qurbān olurlar. (7, 156^b / 13-14).

+im bile, +yla bile, +yle bile "ile birlikte"

ve qaradeñiz’iñ dāiren-mādār cānib-i etrāfi azağ deñizi+yle bile cümle altı biñ altmış mil iħāta ider. (2, 268^a / 27-28), ... anaları+yla bile dest-ber-kaḫā on ikisini daħı kayd [u] bend idüp māl-ı ğanā‘ min almağa şaşup hayretde kaldıķ. (6, 22^a / 26-27), ... ħaķiriñ daħı uçquru elimde iken "ala şu kelleyi" deyüp biz+im bile doğdı, küçük bürāderim gösterdikde ... (6, 21^b / 5-6).

2.1.2.5.1.5. Yer ve yön edatları

+a karşı, +ne karşı

... ğarārīñ ağzından taşra bir ‘azīm mefret yılan başı zāhir olup taşra süzülüp rimāl üzre şiddet-i ħārda āfītāb+a karşı yatup çörek çörek oldı. (4, 232^a / 7-8), ... dīvāñhāneye çıkup paşanıñ yüzi+ne karşı şütüm-ı ğalīzalar eyleyüp ... (3, 102^b / 21-22).

aşırı³¹³ "ötesinde, geçtikten sonra"

ammā bu ḫal‘a bu maħalle binā olınuĝı ‘aceb işābet oldı zīrā karşı taraḫı azağ deñizi aşırı heyhāt şaħrāsıdır. (7, 143^a / 23), muştaḫā cāmi‘i öñinde yol aşırı olan çeşmeniñ tārīhidir ... (9, 19^b / 24), ħālā ḫal‘ası şehriñ cānib-i şarķında bir dere aşırı bir yalçın kaya üzre bir gök ḫal‘a-i metīn imiş. (9, 20^a / 10-11).

³¹³ Edatın kökeni için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1057.; Edatın tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları için bk.: Y. S. Li, *Türk Dillerinde Son Takılar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2004, s. 116-120.

***+a varınca, +na varınca, +ne varınca, +ya varınca* “+A kadar”**

Yer bildiren bu edat, yerde sınırlandırma işleviyle *Seyahatnâme*'de sık kullanılan edatlardan biridir. *-ınca* zarf-fiil ekinin *var-* eylemiyle kalıplaşması sonucu oluşmuş bu edat yapısının hem oluşmasında hem de sık kullanılmasında sınırlandırma işlevli *+A kadar* edatının *Seyahatnâme*'de kullanılmamış olması başlıca etken olarak düşünülebilir. Buna ek olarak *var-* eyleminin *+(n)A* durum ekini almış tamlayıcılarla birlikte kullanılması da *+A kadar* işlevli edat olmasında sebep olarak ifade edilebilir:

bu kavimden ğayrı ħaradeñiz kenârı+na varınca çerkes ħavmi yoħdır. (7, 147^b / 29), *aşağı şofası+na varınca elli ħademe bālâdır.* (P 10, 263^b / 36; Q 10, 266^b / 38), *bu cāmi'lerden mā'adā kırık iki miħrâb+a varınca mesâcidlerdir.* (9, 24^b / 7), *nehr-i ergene kenârında tâ şoħulli meħammed paşa cisri+ne varınca şehir tarafında biñ 'adedden mütecâviz müfid [ü] muħtaşar çalaşdan ve külbe-i aħzândan dükkânlardır.* (3, 108^a / 8-10), *ve ħâlâ mezkûr süd çeşmeleriniñ tâ yayla+ya varınca yolları âşikâredir.* (4, 240^a / 22).

+dan aşağı

bu ħayalar+dan aşağı baħaniñ zehresi çāk, yeri ħāk olur. (8, 222^a / 4), ... *nerdübân+dan aşağı inüp gitdiler.* (3, 102^b / 19), *bu ħavziñ ortasındaki fevvâre tâ ħubbeniñ zirvesinde cām řasa urup an+dan aşağı rızân olur.* (4, 229^b / 30-31).

***+dan ... +na varınca +ndan ... +ne varınca* “+(n)dAn ... +nA kadar”**

ve alınları+ndan tâ başınıñ ortası+ndan eñsesi+ne varınca başın şırâş idüp ħulaħlarınıñ üstlerinde iki yanlarınıñ saçları şarħmışdır. (7, 150^b / 12-13). *ve yine boħaz+dan tâ azak ħal'ası bucağı+na varınca iki biñ mil tûlî bir ħaradeñiz'dir.* (2, 268^a / 16-17).

***+dan ... +e gelince* “+dAn ... +A kadar”**

Bu edat, iki nokta arasındaki yerde sınırlandırma bildirir:

meger paşanıñ gözi öñinde řalduħı maħal+dan ħâlâş olduħı maħal+e gelince bir gün iki gece olup ħâlâş olur. (1, 164^a / 7-8).

+dan öte, +ndan öte

andan aşağı derb-i bāb-ı cedīd, an+**dan öte** bāb-ı bulak ve kaṅaratü's-sebū' derler. (P 10, 260^b / 8; Q 10, 263^b / 4-5), ve kaşabası cānib-i garba akçaşar tarafında iki sâ'atde nehr-i melan şuyı+**ndan öte** kaşaba-i üskübî, ma' mürdur. (2, 277^b / 20-21).

+den ... +na dek, +nden ... +na dek "+dAn ... +A kadar"

Yer bildiren bu edat aşağıdaki örneklerde iki nokta arasında sınırlandırma ifadesi taşır:

... diyārbekir+**den** mifāriķin ḳal'ası+**na dek** gelüp ... (4, 236^a / 3), ... büyük kapu+**dan** harem kapusu+**na dek** ašlā ādem yok idi. (3, 103^a / 34).

+den taşra, +ndan taşra, +nden taşra

... bismillāh ile doğru edirne kapusu+**ndan taşra** çıkup ... (3, 104^a / 34), ammā bu kelemerye ḳullesi+**nden taşra** deryā kenārınca adımlamak müşkildir ... (8, 224^a / 22), ... nūr mişāl duḫter-i pākīze-aḫterleri ve maḫbūb ḡilmānları **gemi+den taşra** çıkarup ... (2, 268^b / 24-25).

+e dek

Bu çekim edatı aşağıdaki örnekte yerde sınırlandırma bildirir:

kūh-ı elburzuñ cenūbında gürcistāniñ dādyān vilāyeti daḡlarından enüp bu maḫall+**e dek** gelir. (7, 157^a / 11-12).

+e doğru, +na doğru, +ya doğru

ibtidā yoluñ üzre olan cezīre-i girid önünden 'ubūr idüp malṭa+**ya doğru** 'azīmet eyle. (2, 269^b / 29-30), ... eyyām-ı muvāfiḳ ile aḳdeñiz+**e doğru** müteveccih oldılar. (2, 270^a / 12), ... paşa ile ikisi bir ḳayıḡa süvār olup sarāyburnı+**na doğru** rüy-ı deryādan cereyān iderken sarāyburnında sinān paşa köşkinden bir ḳayıḡ daḡı avanta idüp gelmede, bizler varmada. (3, 96^a / 9-11).

+e gidince "+e kadar"

Seyahatnâme'de *+e gidince* biçim birimi *+e varınca* edatıyla eş değer kullanıma sahip olduğundan bu kısımda değerlendirilmiştir. Bu edat yerde sınırlandırma bildirir: *hazret-i nūhdan soñra bu maḥalli seyf-i zülyezen kesüp iki şaḫ etmişdir. şol tarafda ğarba cereyān iden nīl bender-i reşīd+e gidince (...) mildir. beri saĝ tarafda şimāle cereyān iden nīl bender-i dimyāta varınca (...) mildir.* (P 10, 261^b / 6-7; Q 10, 264^b / 6-7).

içre

ba'zı üstād-ı kāmilleri ḳalbūr içre buĝday ile türābı ayırup çalkaya çalkaya buĝdaydan "lā ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), ol 'aşrda cezīre-i girid içre dörd kerre yüz biñ urum re'āyāsı var idi. (2, 268^b / 31-32).

+ndan içeri

bu cāmi' ḳapusu+ndan içeri girerken ... (3, 106^b / 25), ol ecilden kelemerye ḳapusu+ndan içeri girüp kelemerye ḳal'ası dīvānhānesi ḳapusına dek andan tā iskele ḳapusına dek ḳal'a dīvārınıñ iç yüzünden iki biñ adımdır. (8, 224^a / 23-24).

+nden berü

andan yine cānib-i ğarba bir ulu şahrā içre nehr-i gedüz cereyān ider kim tā alaşehir ile şart şehri mābeyni+nden berü gelir. (9, 27^a / 26-27), ... *küffār-ı ḫāksār bu şadā-yı allah allahı işidüp gerüye dönüp baĝdı kim kendüleriniñ seykel vilāyetleri içi+nden berü* (içinden bu tarafa doğru) *yeşil alav alav sancaĝ u bayraklı islām 'askeri ve bir taraftan tatar-ı şabā-refār-ı 'adū-şikār 'askeri allah allah deyüp berk-ı hātif gibi gelerek ...* (6, 21^a / 19-21).

şıra³¹⁴

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de çoğunlukla *ard* ve seyrek olarak *ön* ve *yan* adı ile birlikte kullanılmıştır:

bunlar bir hay hu ile 'ubūr idüp terekeci başı beş yüz şarı ve sivri külâhlı hünkâr bostâncıları ile anlar piyâde ve tüfeng-endâz, terekeci başı esb-süvâr, yanı sıra (yanında) *çiftci başı at başı berâber olup ardları sıra* (ardlarından) *sekizer kat mehterhâne çalarak 'ubūr iderler.* (1, 159^a / 30-32), ... *öñleri sıra* (önlerinden) *cümle dilberân gemi muçoları ...* (1, 164^a / 29), ... *islâmbol mollası öñi sıra* (önünden) ... (3, 96^b / 13), *ardı sıra* (ardından) *gelen ikinci ve üçüncü koyunu alup götürürler.* (1, 168^a / 26), ... "mâl [u] menâl isteyen gâzî yigitler ardım sıra (ardımdan) gelsin." diyince ... (5, 58^b / 16-17).

üzre

ve *kızaklar üzre* (kızaklarda) *olan ekmekleri yetmişer seksener çift cāmūs çeker.* (1, 159^b / 11-12), *kıble kapısı üzre tahrîr olunan târîhdir* (3, 106^b / 23), *bu kulleleriñ öñinden özi nehriyle urus şaykaları geçmemek için kırk 'aded demir kapaklı top kapuları içre kırk yedi 'aded balyemez ve şayka ve kolumburuna ve pırança toplar[1] var kim nehr-i özü üzre degil karadeñizde on beş mil ve heyhât çölinde beş sâ'at yerde kuş kondırmayup kuş uçurmaz.* (5, 55^a / 32-34), ... *biz dağı ardları şıra allah allah deyü kâfir üzre hucūmda iken gelen imdād dağı küçük hasan paşa kal'asından yukaru kal'aya girsinler.*³¹⁵ (5, 59^b / 11).

2.1.2.5.1.6. Zaman edatları**+a dağ, +a dek, +e dek, +ne dek**

Bu çekim edatı aşağıdaki örneklerde zamanın bitiş noktasında sınırlandırma bildirir:

... *vağt-i gürüb+a dek* ... (3, 97^b / 3), *hağğā ki devr-i kıyāmet+e dek* *durup sūr-ı isrâfîl nefh olınuğda hayāt bulmasına şüphemiz kalmadı.* (4, 238^a / 32), *hattā altmış yedide ve yetmiş iki târîhi+ne dek* *erdel memleketi gâret ve alan [u] tâlân olacağıın ...* (6, 18^a / 3-

³¹⁴ Bu edatın kökeni hakkında bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1058.

³¹⁵ Bu cümle derkenarda yer alır.

4), ... *şabāh+ta dağ* iki biñden mütecāviz toplar endāht idüp *çal'a murğ-ı semender vār āteş-i nemrūd içinde kaldı*. (6, 23^a / 14-15), ... *gemisi tā āl-i emeviyyūnda 'abdūlmelik hilāfeti+ne dek* ol gemi ve şeyh 'āmīr-i nevāfi mu'ammer olup *ķabri cidededir*. (1, 162^b / 18-19), ... *ol zamān+ta dek* mışır diyārında kirecden dīvār ve tūrābdan sūtūh 'imār görilmemiş idi. (4, 238^b / 30-31), ... *ammā ne çāre küffār şubh-ı şādık+ta dek* tārketü'l-'ayn içre *ħandağ kenārında babası evine girer gibi meterise girüp* ... (5, 57^b / 7-8).

+a ķarīb

tā aħşam+ta ķarīb meķş olındı ... (6, 21^b / 24), *andan vaķt-i zuhur+ta ķarīb* şummāt-ı muħammedī menūfiyye kāşifiniñdir *anda daħı ziyāfet-i 'azīm olup* ... (P 10, 268^a / 13-14; Q 10, 271^a / 13-14).

+dan ... +Ø olınca

... *tā vaķt-i kuşluk+dan tā vaķt-i 'aşr+Ø olınca* (kuşluk vaktinden ikinci vaktine kadar) *meħmed paşa 'askeri ve tatar 'askeriniñ aldıkları esir ve māl-ı ğanā'imleriniñ 'arabaları arası kesilmedi*. (6, 27^a / 15-16).

+dan ... +a gelince "+dan ... +a kadar"

Bu edat, iki nokta arasındaki zaman süresini bildirir. Zamanın başlangıcında ve bitişinde sınırlandırma vardır:

ħulāşa-i kelām "āl-i 'oşmāncıķ+dan tā sultān ķorķud+ta gelince elli pādişāh gele." deyü ... (6, 17^b / 26-27).

+dan ... +a varınca "+dan ... +a kadar"

... *her ğün 'ale't-tevālī şabāh+dan tā vaķt-i ğurūb+ta varınca cemī'i muṭribān u ķışmirān ve bāz-ı bāzān u ğayrı serbāzān gelüp niçe biñ 'arż-ı kālā idüp ğandan ve paşadan iħsān alırlardı*. (4, 229^a / 15-17).

+dan berü, +den berü

Bu zaman edatı, zamanın başlangıç noktasında sınırlandırma ve zamanda süre bildirir:

bu maħalde ‘ālem-i şabāvet+den berü biñ altmış ħatm-i şerīf olmuşdı. (2, 266^a / 7), ... kırk yıl+dan berü gözine perde ve ħara şu inüp ... (4, 228^a / 7), üç biñ yedi yüz sene+den berü birine bir raħne işābet etmeyüp ... (4, 238^a / 6).

Aşağıdaki örnekte *-den berü* biçim birimi "-den sonra" anlamında kullanılmıştır: *bu ħaħır ol ceng+den berü bildim ki benī ādemden soñra eşref-i maħlūk küheylān atlarıdır. (6, 20^b / 11-12).*

+dan soñra, +den soñra, +dan ... soñra

... şehri aħlātdan on iki biñ ev göçdügin bir sene+den soñra istimā‘ ider. (4, 238^b / 32-33), lākin her sene erba‘in+den soñra ayular bu ħayaya ‘urūc idüp çıkmaları muħarrer olduğundan ayu ħayası derler. (8, 221^b / 28-29), yedi sā‘at+dan soñra āteşleri teskīn idüp ... (6, 18^a / 34 - 6, 18^b / 1), ... bir ħara dağ gibi ādem deryāsı ħara toz içre ħuş gibi uçup vaħt-i zuhur+dan bir sā‘at soñra geliyor. (5, 60^b / 14-15), yine ta‘ām+dan soñra mūma eyle idüp sofrayı ħaldırırlar. (7, 150^b / 16).

daħı

Aslında tek başına zaman zarfı olarak da kullanılan bu biçim birim aşağıdaki örnekte *bir* sözcüğü ile zaman edatı işlevindedir:

... "siz çelenge lāyık degilsiz zīrā ibtidā yara bere ura dura vura görmeden ve bir ceng etmeden firār etdigiñiz için size ‘azl-i ebed ile eşedd-i ‘uķūbet lāzımdır kim bir daħı (bundan sonra) siziñ gedigiñizde olan ümerālara ‘ibret ola." deyü ħaħır gerçekten ħākimāne vekāletim ħasebiyle ħāzab-ālūd olup ... (5, 61^b / 33-34 - 5, 62^a / 1).

+den gerü, +ndan gerü "+dAn sonra"

ammā sizler şim+den gerü başıñıza tedārik görüñ. (3, 104^a / 25), yūri şim+den gerü kumda oynā. (4, 240^b / 12), bu+ndan gerü hayāt-ı cāvidān-ı dü-cihān bulduķ. (P 10, 260^a / 2; Q 10, 263^a / 5).

+e varınca "+e kadar"

Bu zaman edatı, zamanın bitiş noktasında sınırlandırma bildirir:

bu maħalle diküp rüz-ı kıyāmet+e varınca durup sen de ve senden soñra gelenler de bu şecere-i tayyibe altında ibādet etsinler. (7, 153^b / 3-4).

evvel, +dan evvel, +den evvel, +den evvelce

baķa kişiler, yigirmi yedi yıl evvel bir vāķı'ā gördüm idi. (7, 144^a / 12), ba'zı müsün kimesneler naķl etdiler kim bu ħürmāları fir'avn+dan evvel delūke diküp sāyesinde dīvān idermiş, deyü naķl etdiler. (P 10, 263^a / 37-38; Q 10, 266^a / 41-42), ... vaķt-i şāfi'ī+den evvelce ķal'aya ķarīb geldiklerinde görseler kim ne ceng ve ne cidāl var. (5, 57^a / 17-18), deryādan gelen ķazaķlar işidüp "hay gördüñ mi? andırya ħaķmanı ve duru-[ju]nķa ķavmi ķaradan biz+den evvel özü ķal'asına varup işte ceng idüp toplar atılıp türk allah allah çağırır. vaķ vaķ şimdi anlar ķal'ayı alup ħaķman anlardan olur." deyü te'essüf çeküp ellerin ovarlar. (5, 57^a / 13-15).

gibi

... ibtidā āl-i 'oşmān pādişāhı sulţān meħmed ħan-ı rābi'e du'ā etdikde 'azamet-i ħudā cümle yer götürmez küffārlar başların açup cümle küffār āl-i 'oşmān ismin işitdikleri gibi cümle secde etdiklerinde ķral ayağ üzre ķalkup başından ķuķa şorgucın çıkarup ... (6, 30^b / 5-7), ... şandala atladıģımız gibi (atladıģımızda) şandal içre olan kefereler şandalıñ ipin kesüp iki kefere bizim üzerimize dal bıçaķ olup ... (2, 265^a / 19-20).

ile

mürür-ı eyyām ile evkâfi za'îf olduğundan ve ekrād kavmına kemîngâh olduğundan niçe yerleri münhedim olmuştır. (4, 236^b / 25-26), ... eyyām-ı muvâfiq ile aqdeñize doğru müteveccih oldılar. (2, 270^a / 12).

içre

Bu edat, aşağıdaki örnekte zamanda bulunma ve süre bildirdiği için zaman edatı olarak değerlendirilmiştir.

... tarfetü'l-‘ayn içre (göz açıp kapayınca kadar geçen zamanda) gerü dönüp ... (2, 275^a / 20-21).

kerre

Aslında *tekrar edatı* olarak kullanılan³¹⁶ bu sözcük, aşağıdaki örnekte *ba'zî* sözcüğü ile birlikte "bazen" anlamında zaman zarfı olarak kullanılan bir edat grubu meydana getirmiştir. Bu bakımdan *kerre* sözcüğünün burada zaman bildiren bir çekim edatı işleviyle kullanıldığı düşünülebilir:

anı gördük, bu monlā muḥammed hevādan zemīne dörd beş ādem ḳaddi ḳalaraq deverān iderdî. ba'zî kerre (bazen) ayakları ḥalkıñ başına doḳınurdu. (4, 231^a / 35-36).

mukaddem, +dan muḳaddem, +dan ... mukaddem, +den ... mukaddem

bir iki gün muḳaddem ol ḡayyā deresi ḳayalarında niçe yüz ferhād-ı kūhkenler kayaları ferhādî külünkler ile ḳırup bir vāsî' meydān idüp ḳum dökmişlerdi. (4, 232^b / 19-20), ḥulāşa-i kelām hezār pesend kim bu ma'rifetleri iki yüz otuz sene muḳaddem taḥrîr ü taṣvîr etmiş. (6, 18^a / 8-9), ... üç ay+dan muḳaddem 'ulûfeler çıkup her taraf ma'mûr [u] ābādān idi. (3, 98^b / 3), ba' dehu iskender-i kübrā vilādet-i muḥammedü'l-muṣtafâ+dan 889 sene muḳaddem vücūda gelüp feyleḳosıñ yanında perveriş bulup oḒlı ḳavales ile bir yerde kāmîl oldılar. (8, 215^b / 20-21).

³¹⁶ Bilgi için bk.: 2.1.2.5.5. Tekrar edatları

2.1.2.5.1.7. Görelilik edatları

ile

ḥaḳīḳatü'l-ḥāl kur'ân-ı 'azîm ile (Kur'an'a göre) *sâbitdir ...* (4, 240^b / 25).

+na göre, +ne göre

zîrâ anlar evvel aşrîñ benî âdemi+ne göre hükemâlar idi. (4, 227^b / 24-25), *iktizâsı maḥalli+ne göre ma'rifet şarf ider.* (4, 232^b / 8-9), *her ḥasteniñ derdi+ne göre bir şu zâhir olup içerlerdi.* (8, 220^b / 20), *kâh öñine ve kâh iktizâsı+na göre yemîn ü yesârına dutunup ḳudurmuş ayı gibi cenge girir.* (7, 150^a / 16-17).

üzre

rûm lisânı üzre batlımus ulu pâdişâh dimekdir. (8, 215^b / 26), *aşlâ ve ḳaḩ'â havâlesi yok zararlı bir ḳal'a-i zîbâdır ve 'ilm-i hendese üzre binâ olunmuş şekl-i murabba' serâpâ kârgîr olup ...* (6, 17^b / 22), *ve bu şehri murâd [u] merâmımız üzre seyr [ü] temâşâ idüp ...* (6, 19^a / 27), *esîrlerin nakli üzre meger bu ḳapdan-ı mel'ün gâyet cebbâr ve 'anîd mel'ün-ı pelîd imiş kim niçe esîr olan ümmet-i muḥammede böyle îzâ ve işkenceler idermiş.* (6, 23^b / 3-4).

yanlarında

Seyahatnâme'de çoğunlukla *ad* ve nadiren *karşılaştırma edati*³¹⁷ olarak kullanılan bu sözcük aşağıdaki örnekte "görelilik" bildiren bir çekim edatı işlevindedir. Ancak burada düşen ad unsurunun işlevini iyelik eki üstlenmiştir. Çekim edatlarının bu şekilde kullanımı Türkçede karşılaşılan bir durum değildir. Bu kullanım Evliya Çelebi'ye özgü tipik örneklerden biridir. Bu örnekte kalıplaşma tam olmamakla birlikte sözcüğün işlevsel açıdan ad işlevini kaybederek edat işlevi kazandığı düşünülebilir:

bu haber efvâh-ı nâsa şâyi' olunca mışır ḥalkına ise zevḳ [u] şafâya müte'allıḳ destür-ı şâhî olunca 'azamet-i ḥudâ var ḳuvveti bâzûya getürüp mu'âmele ile aḳçe alup 'ömrin

³¹⁷ Bu çekim edatının karşılaştırma edatı olarak kullanımı için çalışmamızın 2.1.2.5.1.8. **Karşılaştırma edatları** bölümüne bakınız.

zevk [u] şafâ ile caḥcaḥunda ve sürür [u] şādumānda geçirmek ve teferrüc itmek (onların) **yanlarında** (onlara göre, onlar için) *lā-şeydir*. (P 10, 266^a / 17-19; Q 10, 269^a / 16-18).

2.1.2.5.1.8. Karşılaştırma edatları

+a berāber, +e berāber, +ne berāber

... bu evc-i āsumān**+a berāber** olan iç kal'a kapısı cānib-i kıbleye nāzırdır. (8, 216^a / 15), ammā yine talaṭṭum-ı deryā evc-i āsumān**+a berāber** gelüp ziyādesiyle cūş [u] ḥurūşa başladı. (2, 264^b / 29-30), ve her toplarıñ delikleri özi nehri**+ne berāber** demir kapaḳlı kapulardır. (5, 56^a / 9), ve bu şehirde evlādların bir ağaya hizmetkārlığa vermek küfr**+e berāber** şeydir ... (9, 25^a / 8-9).

+a mu'ādil "+e denk, ile eşit"

ve ḥinnāmız**+a mu'ādil** ḥinnā bir diyāra olmaḳ ihtimāli yoḳdur sünnet-i resūldır aña daḫı söz olmaz. (1, 165^b / 25-26).

+a nisbet "+e göre"

ve bu şehir sâ'ir **şühūrlar+a nisbet** (...şehirlere göre) münevver ve bir rüḥāniyyet vardır. ādem bu şehre dāḫil olunca gūyā kalb gözi açılādū[şer]. (9, 17^a / 15-16).

+dan soñra, +den soñra, +ndan soñra, +nden soñra

ve bu şehriñ yaylası ḥālā sübhān daḫıdır kim biñgöl yaylası**+ndan soñra** bu sübhān daḫı yaylasıdır. (4, 240^a / 15-16), bu daḫı ḳurşum örtüli bir cāmi'-i pür-envār-ı muşanna'dır kim cāmi'-i ḥortac**+dan soñra** rüḥāniyyetli cāmi'-i mübārek budır. (8, 226^b / 10-11), ḫulāşa-i kelām cemī'i cūsūrlar tavşifinde ergene cisri medḫi**+nden soñra** bu çekmece cisri memdūḫ-ı 'ālem ve meşhūr-ı āfāḳdır. (3, 105^b / 11-12), bu ḫaḳir ol cengden berü bildim ki benī ādem**+den soñra** eşref-i maḫlūḳ küheylān atlardır. (6, 20^b / 11-12).

+dan ziyāde, +den ziyāde, +ndan ziyāde

... bu cengde daḥı azak ve ḥanya ğazāsı+**ndan ziyāde** ‘ibret aldık ... (3, 101^a / 19), ve bu ḳal‘anıñ daḥı ağaları ve ḳulları öbür ḳal‘alar+**dan ziyāde** ḥāzır-başlardır ... (5, 55^a / 34 - 5, 56^b / 1), ba‘dehu bu menūfi taḥt idinüp evvelki+**den ziyāde** ‘imār etmişdir. (P 10, 262^b / 19-20; Q 10, 265^b / 20-21).

gibi

niçe yüz biñ güllesi ancaḳ ḳal‘aya bir gül **gibi** (kadar) eṣer etmişdir. (6, 30^a / 9-10), zīrā herkes raḥm-ı māderden müṣtaḳ olmuş **gibi** ma‘şūmdır. (P 10, 267^b / 44; Q 10, 270^b / 44), yuḳaru ḳal‘a **gibi** (kadar) pāk ḳaldırım degildir ve buna piyāle paṣa ḳal‘ası derler zīrā piyāle paṣa yaptı. (5, 55^a / 18-19), ... üstine ve yanlarına dağlar **gibi** (dağlar kadar) kömür yaḳarlar. (6, 18^a / 36), ḥammām **gibi** ıssı evleri vardır. (7, 150^b / 8), bir kerre derūn-ı dilden ve cān [u] gönülden tevbe iden günāh itmemiş **gibi** olur. (P 10, 267^b / 45; Q 10, 270^b / 45).

+iñ yanında, +nuñ yanında

Aslında ad olarak kullanılan bu sözcük "karşılaştırma" bildiren bir çekim edatı görünümündedir. Biçim olarak farklı çekim eki alabilme özelliğine sahip olmasından dolayı çekim edatı özelliğinden uzaklaşmasına karşın işlev olarak bir çekim edatı özelliği sergilemektedir. Ayrıca burada yer bildirme veya yerde bulunma anlamı yoktur: ammā ḥaḳā kim bir ṣun‘-ı ḥudā ve ‘ibret-nümā bir seng-i aṣferdir kim altun ve cevāhir an+**iñ yanında** (ona göre, ona bakarak) ne şeydir. (2, 273^b / 3-4), ve bir vā‘iz [u] nāṣıḥ kürsisi var kim ṣad-efkārī-i hind an+**iñ yanında** (ona göre, ona bakarak) ṣe-efkārīdir. (2, 276^b / 28-29), ... eyle metānet üzre inṣā etmişdir kim öbür ḳal‘alar bu+**nuñ yanında** (buna bakarak, buna göre) ḡāyā ḳara çavlı binā-yı sādelerdir ... (5, 55^a / 26).

ḳadar

ḥaḳḳā ki eṣek **ḳadar** ḳurdları ḳazaḳ domuzlarından eṣedir. (5, 54^a / 2), ... her biri birer ḥālīce **ḳadar** büyük çār-kūṣe mermerlerdir. (8, 226^a / 29-30), ve simitciler daḥı ‘arabalar üzre furunların ve dükkānların zeyn idüp ‘araba tekerlegi **ḳadar** simitleri şırıḳlara

geçirüp hammâllarla götürürler ... (1, 160^a / 14-15), ve kal' a dīvârlarında niçe biñ kulle kadar gülleler gömüli kalmışdır. (6, 30^a / 9), ... kimisi koyun ve kimi keçi ve kimi şıgır ve kimi beşer altışar boynuzlı at kadar mışırınñ circe koyunları ... (1, 168^b / 17-18).

+ne göre

ve çârsū-yı bāzârı şehriniñ büyükligi+ne göre azdır. (9, 24^b / 29 - 9, 25^a / 1).

2.1.2.5.1.9. Karşılık edatları

Bu edatlardaki *karşılık* ilişkisi, değer bildiren ve parayla ölçülebilen bir ilişkidir:

+a karşılık

ve bu hayrât hasenâtlar+a karşılık bu şehir içre sultân süleymân 'aleyhi'r-raḫmetü ve'l-ğufrân bir konak yerden dağları ve belleri ferhâd vâr deldirüp bir kayadan bir dağa kâmil altmış göz tāk-i kisrâdan nişân verir kemerler ile bir âb-ı hayât şu getirdmişdir ... (8, 216^b / 6-8), bu hayrât+a karşılık kefereler dağı mitrebolid kilisesi yanında başka bir mükellef ü mükemmel bīmārḫanelerinde koca qarıları me'kulât [u] meşrübât aşbâzlarıyla ta'yîn eyleyüp her vilâyetden gelen garîb kefereleri 'isâ peygamber 'aşkına gözedirler. (8, 228^b / 3-4).

+e bedel

... ismâ'îl+e bedel cenâb-ı 'izzet, cibrîl-i emîn ile cennetden bir keşş gönderüp ... (1, 166^b / 25-26).

içün

bu târiḫ için (bu tarihin düşürülmesine, tarih beyitinin yazılmasına karşılık) şāḫibü'l-hayrâtdan bir at ve bir çuğa ve kumâş ve elli altun iḫsân aldık. (9, 22^a / 4-5).

ile

ve mehemmed paşa gâzileri hod evlâ bi't-ṭariḳ bir ḥarbendesini bir ḳapudaniñ cümle bārḥānesine yüz kīse nakid ğuruş **ile** mālīk olup ... (6, 25^b / 33-34), ... her biri yigirmişer otuzar biñ ğuruş ğirān bahā **ile** ḥalāş olmaḳ isterler. (5, 52^a / 10).

2.1.2.5.1.10. Karşılıklılık edatı**ile**

... apopi miḥal otuz yıl ḳral olacağın şekl-i murdāriyla ḳarşu ḳarşuya 'ali paşa **ile** taşvīr eylemiş. (6, 18^a / 7-8).

2.1.2.5.1.11. Karşıtlık edatları**+a rağmen**

... yıldırım ḥan üzre timur bursaya gelirken bu aḥlāt şehrin ḳara yūsuf+a **rağmen** timur yedi ayda ḥarāb u yebāb ḥānelerin türāb etdi. (4, 239^a / 12-13), ammā sāyir ḳaşşāblar+a **rağmen** kendülerini eyle tezyīn eyleyüp ağreb ü ğarāyibden şaḳalar iderek 'arabalar üzre dükkānların zer ü zīver ile tezyīn idüp alay ile 'ubūr iderler. (1, 166^b / 35-36), ... ḳal'a-i foğraş küffārı+a **na rağmen** küffārıñ cemī'i torompete ve luturyanī boruları ve ṭabılları ve erğanon nākūsuların "ṭabur ṭabur" deyü çalarak ... (6, 27^b / 17-18).

+na muḳābil

ve bu dīvānḥāneniñ bağı ṭarafında āl-i 'oşmān pādīşāhları+a **na muḳābil** elli 'aded erdel ḳralları ve her ḳralıñ öñinde birer āl-i 'oşmān vüzerāları cümle atlar üzre şüretleri taḥrīr olunmuş ve her ḳralıñ 'azl [u] naşbını ve sebeb-i mevtini taḥrīr eylemiş. (6, 18^a / 1-3).

+ne göre "+e rağmen"

ammā āb [u] hevāsıñ leṭāfetinden tiryākīlikleri+**ne göre** nāne çöpü gibi ve yādes kemigi mişāl arıḳ ādemlerdir. (9, 16^b / 23-24).

2.1.2.5.1.12. Niteleme edatları

Adla eylem / yüklem arasında niteleme ilişkisi kuran edatlardır:

+a göre, +na göre

... her bir gūzāta ḥadları**+na göre** in‘āmlar olındı. (6, 21^b / 15), ... ḳal‘a ve iskelelerde ḡilāl niçeye alındığın su‘āl idüp añ**+a göre** çāšnī dutup... (3, 96^b / 17).

deyü

içinde ḳāsım gūni didikleri ḳāsım medfūndır **deyü** rūm tevārīḥlerinde maštūrdır. (8, 226^a / 34), ... fātiḥa **deyü** feryād idince ... (1, 168^a / 23), ... bir günde der-ceng-i evvel ṣademāt-ı toplardan yedi kāfir mürd oldı **deyü** kendiler naḳl iderlerdi. (5, 58^a / 13-14).

dimek

meger obur **dimek** (diye) seḥḥār cāzūlara derlermiş. (7, 151^b / 17).

gibi

ol sarāyda alınan mālımız cümle on bir kīse olup on bir kişi birer kīse ḡazā mālī ḳardaṣ **gibi** (eşit bir şekilde) pāy idüp fātiḥa tilāvet etdik. (6, 27^a / 4).

ile

... her āb-ı kevşerden māh-ı temmūzda ādem ḥuzūr **ile** āb-ı nāblarından ḥuzūr **ile** nūş idemez. (8, 217^b / 22-23), ba‘dehu cebel-i elheme beg islām **ile** fevt olup ... (7, 148^b / 29), ammā cümlesi ḡarīb-dostlardır zīrā ticāret **ile** geçinirler. (9, 24^b / 22-23).

şekilli

çoğı müselmānız deyü namāz kılar **şekilli** olup (namaz kılar gibi görünüp) *semiz domuz yerler.* (7, 154^b / 34).

üzre

... ahālisi i'cidāl **üzre** vezn-i mizān gibi geçinüp kendi hāllerinde ve kār [u] kisblerinde bir alay tüccār kavmidir. (8, 221^a / 12-13), ve bu kelîgra şulṭānîñ niçe yüz menākıbı vardır ammā ihtişār **üzre** tahrîr etdik. (2, 267^b / 18-19), ... cümle develer kaçtar kaçtar tertîb **üzre** yükleriyle dizilmişler. (4, 238^a / 4), metānet **üzre** mebnî bir kurşumlu cāmi' dir. (9, 35^a / 19-20).

2.1.2.5.1.13. Nicelik (miktar) edatları

Bu edatlar, sözcükler arasında nicelik ilişkisi kurarlar:

+den ...+e varınca "+den ...+e kadar"

... "her kime dirliği lāzım ise birden biñe, biñ+den yüz biñ+e **varınca** giride gitsün" deyü ... (3, 96^b / 36 - 3, 97^a / 1).

+den eķall "+den az"

bunlar daħı abaza dağları dibinde ğāyetü'l-ğāye şarp dağlar ve hıyābān ormanlar içinde sâkin olur on biñ+den **eķall** başsız ve buğsız ādemlerdir ... (7, 155^b / 7-8).

derece "kadar"

... ol kadar dıraħt-ı serāmedleri kırıp bu **derece** içine döküp ... (6, 20^b / 28-29).

+den mütecāviz

andan cümle ğuzāt bî-bāk ü bî-pervā taburîñ şarampav diplerine varup tabura biñ yer+den mütecāviz yerlerden āteş urmağa başladılar. (6, 21^a / 12-13), cümle halk imdād idüp cümle mezkūr eşyaları deryāya atdılar ve iki yüz+den mütecāviz şağîr ve kebîr üsârâları gemi üstünden der-anbār idüp anbār қаpağın sed etdiler. (2, 264^b / 27-29).

+den ziyāde

yüz ‘aded+den ziyāde āb-ı hayāt turna gözi şāf u nijād billūr-mişāl şular қaynayup havz-ı ‘azîme ve havz-ı şağîrelere rîzān olur ... (8, 217^b / 21-22), cümle yetmiş biñ ğuruşlık altundur. an+dan ziyāde vermeñ. (3, 102^b / 12).

hemān "kadar"

ve bu şehriñ zamān-ı ‘imāretinde atdan ğayrı bu şehre bir hayvān girmezmiş ve zî-rūh kısmı boğazlanmazmış. cümle taşrada boğazlanup şehre getirirlermiş kim yedi biñ hemān қаşşāb dükkānları var imiş. (4, 240^a / 27-28).

қadar

... bu bāğîñ tavşîf [u] temdiñinde deryāda қatre ve güneşde zerre қadar таһrîr idemeyeler. (4, 229^a / 27-28), ... bu қadar zî-қıymet eşyalar ve bu қadar ümmet-i muḥammed esîrlerin alup ... (5, 55^b / 13-14), cümle biñ қadar şaz ‘askerîsi vardır. (6, 18^a / 18), ḥudā ‘ālimdir ol cüsse ile ne kendüsi ve ne şîşeler zerre қadar hareket itmeyüp biri dağı münkesir olmadı. (4, 231^a / 14-15).

қarîb

... iki sâ‘at қarîb (kadar) ‘ubūr idüp ... (2, 277^b / 6).

***mertebe* "kadar"**

... mümkün olduğu ***mertebe*** *tahrîr idelim.* (5, 56^b / 28), *ya'ni mekke ve medine ziyaretleri ve tavâflarında bu **mertebe** izdiham olmak ihtimali yoktur.* (P 10, 267^a / 41-42; Q 10, 270^a / 41-42).

***miqdâr, miqdârî* "kadar"**

Seyahatnâme'de miktar bildirme işleviyle kullanılmış olan bu biçim birim, miktar bildiren *kadar* edatıyla aynı işleve sahiptir. Ayrıca *miqdârî* edatında iyelik eki işlevini kaybederek kalıplaşmış durumdadır. Jean Deny, Türkçe dil bilgisi kitaplarında genellikle karşımıza çıkmayan bu yapıya edatlar bahsinde yer vermiştir³¹⁸. Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de *miqdâr* ve -çoğunlukla- *miqdârî* biçiminde kullanılır. Bu yapı, hem adla ad hem de adla eylem arasında "aşağı yukarı, yaklaşık" anlamlarında miktar ilişkisi kurar:

*andan serdâr-ı mu'azzam kânûn-ı kadîm üzre otağına nüzûl etdüğü sâ'at cümle beldâr u çerâhora kırk biñ **miqdârî** (kadar) kazma ve kürek verüp ...* (2, 271^a / 20-22), ... *haķîr anı kırâ'at idüp 'alâ kadri'l-imbân deryâda kaçre ve güneşde zerre **miqdârî** (kadar) taħrîr etdim.* (4, 239^b / 32-33), *ammâ kal'anîñ zerre **miqdârî** (kadar) rûhunuñ haberi olmadı.* (2, 271^b / 2), ... *'abdullah paşa "bire gâzîer! biz üç biñ 'askeriz, anlar biñ **miqdârî** (kadar) âdemlerdir. eger atnîz gerçi yorılmışdır ammâ hele bir kerre gayret eyleyelim" deyü ...* (3, 100^b / 9-10), *ammâ atlarımızda ve cümle gâzîlerimizde zerre **miqdâr** (kadar) tâb u tûvân kalmamış idi.* (3, 101^a / 3-4), *ve bu diregi tâ zirve-i a'lâsına biñ **miqdâr**³¹⁹ kanâdîller ile bir çarh-ı felek taşvîri top idüp bir şan'at ile felegiñ çarhı gibi deverân itmededir.* (P 10, 266^a / 7-8; Q 10, 269^a / 7-8).

+na daķ

... *derhâl hüseyñ ağanîñ yaraların şarup cerrâh gelince at fişķısı içine **boğazı+na daķ** gömdiler.* (3, 104^a / 2-3).

³¹⁸ J. Deny, *Türk Dil Bilgisi - Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği* -, 549-550.

³¹⁹ P nüshasında *miqdârî*.

+nden ...+na dek

Bu yapı, aşağıdaki örnekte iki nokta arasındaki miktarı bildirir. Burada iki nokta arasında sınırlandırma işlevi de vardır:

ve cümle iki biñ iki yüz toprak örtülü dīvārlarınıñ temeli+nden nıñfi+na dek taş andan ‘ālisi kerpic dīvārlı türkistān evleridir. (9, 27^b / 13-14).

+nden artık

ba‘dehū cümlesi esbābların geyüp aldıkları koyunları dükkānlara götürüp tartarlar eger eksik gelirse dañı et alır ta‘[y]īni+nden artık gelirse keserler, yaz u kış fā‘ideleri budur. (1, 168^a / 26-28).

+ne göre "kadar"

... her kayığa taħammüli+ne göre (dayanabildiği, taşıyabileceği kadar) binüp özüye gelmişlerdi. (5, 60^b / 34).

üzre

ba‘dehu kal‘a varoşı külliyyet üzre (çoğunlukla) yanup kal‘a-i foğraş meydān-ı maħabbetde kalup ol gün biñden mütecāviz esir alındı. (6, 27^b / 1-2), ammā çerkes kişileri yemīn idüp "kırk elli yıldan berü bu mertebe vefret üzre (çoklukta, büyüklükte) oburlarınıñ cenglerin görmemiş idik." [di]diler. (7, 152^a / 5-6).

2.1.2.5.1.14. Sebep edatları**cihetinden**

cihetinden biçim birimi *yüzinden*, *sebebiyle* edatlarıyla eş değer kullanıma sahip olduğu için sebep edatı olarak değerlendirilmiş ve bu kategoriye dahil edilmiştir:

hāşıl-ı kelām hūy cihetinden ve ğanīmet yüzinden bir keşirü'l-ğılāl şehirdir. (P 10, 262^a / 48 - 262^b / 1; Q 10, 265^a / 47-48).

+dan ötüri

... tatar ‘askerisinden biri bir çerkez ‘arabasından bir balık aldığı için bir gavğa-yı ‘azim idüp bir balık+**dan ötüri** çerkesler üç tatarı öldirdüler. (7, 147^a / 2).

deyü, diyü

bu cengden sonra ber-müceb-i teğzâ ‘âlem ağıyardan hâlî **deyü** bir mahfi köşede bend-i şalvâra rehâ buldurup ... (6, 21^a / 29-30), ... "hamd-i hudâ paşa dağı birkaç günden seksen biñ ‘asker ile işte gelirmiş" **diyü** herkesiñ ayakları sürürdan yere basmayup ... (5, 59^b / 6), "hinzir ve tavuk necâset yerler" **deyü** bunlar ašlâ hincir ve tavuk yemezler ve harâm şey geymezler ve şarâb ve boza içmezler. (7, 154^a / 30-31).

ecilden

Sebeplendiren bu edat aşğıdaki örneklere ol zamiriyle edat grubu oluşturmuştur. Oluşan bu yapı bağlama edatı işlevine sahiptir³²⁰.

... zirâ venedik kâfiriniñ donanma gemileri her bâr bu kal‘a-i kavala elbette gelirler. **ol ecilden** muhâfazada çok ‘askeri vardır. (8, 216^a / 8-9), ve âb [u] hevâsı gâyetü'l-gâye laîf olduğundan mâ‘adâ nazargâh-ı kibâr-ı evliyâ ‘ullahdır. **ol ecilden** ‘ulemâ ve şulehâsı ve e‘imme-i hutabâsı ve meşâyihî ve kuzât tã‘ifesi çokdır. (9, 22^b / 20-21).

hasebiyle

ammâ ol zamân tâzelik **hasebiyle** sene 1048 târihinde efendim murâd han bağıdâdı fetih idüp ... (4, 235^b / 31-32).

+iñ için

Sebeplendiren bu edat aşğıdaki örneklere *an* zamiriyle edat grubu oluşturmuştur. Oluşan bu yapı bağlama edatı işlevine sahiptir³²¹:

³²⁰ Bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.2.2.2. **Sebeplendiren edatları** adlı bölümüne bakınız.

³²¹ Bilgi için çalışmamızın 2.1.2.5.2.2.2. **Sebeplendiren edatları** adlı bölümüne bakınız.

*ba‘dehu iskender-i kübrā vilādet-i muḥammedü'l-muştafādan 889 sene muḳaddem vücuda gelüp feyleḳosıñ yanında perveriş bulup oğlu ḳavales ile bir yerde kāmīl oldılar. **an+ıñ için** rūmlar iskendere feyleḳo aleksander derler. (8, 215^b / 20-21), ve āb [u] hevāsı ḡāyet ışıcaḳdır. **an+ıñ için** ahālisi yaylaḡa çıkarlar. (9, 32^a / 9-10), uşşāḳ ḡālīçeleriniñ boyası bundandır. **an+ıñ için** boyalı derler. (9, 18^a / 25-26).*

ile

*anıñ için yılda bir kerre ol muḳalsamıñ te ‘siri **ile** cümle balıḳlar yılda bir kerre ol tıslıma varup ... (4, 237^b / 20-21).*

sebebiyle

*... bahadırlıḡı **sebebiyle** (-ndan, için) bir ānda iskender ḳadar dārāt şāhibi oldı ... (6, 25^b / 30-31), ... serdār-ı bā-vaḳārıñ iḡsān [u] in ‘āmı **sebebiyle** ihtimām-ı tām idüp ... (2, 271^a / 36), ol beyāz inek **sebebiyle** ḡalebe ḡalebü‘ş-ḡehbā derler, ḡaleb saḡıma, ḡehb beyāza derler ya ‘nī saḡılmış beyāz inek ḡehri demekdir. (1, 167^b / 3-4).*

üzre

*ve cümle bu rujikī tāifesiniñ elleri ve ayakları ve şaḳalları sünnet-i resül **üzre** (-den dolayı, olduḡu için) ḳınālı ve gözleri sürmeli ādemlerdir ... (4, 234^a / 3-4).*

yüzden, yüzinden

*ḡan bu buḡayre içre mūnaḳḳaş ve muşanna‘ ḳayıḳlar inşā idüp bi‘z-zāt kendüsi kürek çekerek ḡalvet idüp ehl ü evlādların ḳayıḳlar ile gezdirüp deryā arzusın bu **yüzden** def‘ iderdi. (4, 229^b / 14-16), ḡazret-i ‘oşmāniñ ḡehādeti muḡammed ekber **yüzinden** olmuşdır. (1, 170^a / 19), ḡāşıl-ı kelām hüy cihetinden ve ḡanīmet **yüzinden**³²² bir keşirü‘l-ḡilāl ḡehirdir. (P 10, 262^a / 48 - 262^b / 1; Q 10, 265^a / 47-48).*

³²² Bu sözcük, Q nüshasında yüzinde.

2.1.2.5.1.15. Aitlik ve ilgili olma edatları

+a maḥşūş, +e maḥşūş, +ya maḥşūş

ve derūn-ı haremde ḥan+a **maḥşūş kırk** ‘aded dükkāndır. (4, 227^b / 20), ba‘zı zamān nehr-i tuna+ya **maḥşūş** morina balığı ve mersin balığı ve çıka mähileri bu buḥayreden çıkar. (3, 105^a / 4-5), yeñiçeriler+e **maḥşūş** bir kārḥānedir. (1, 168^a / 35).

+a müte‘allık, +e müte‘allık, +ya müte‘allık "ile ilgili"

ve ḳubbeniñ dāmenlerinde niçe gūne ḥüsn-i ḥaṭ kitābeler üzre ḥammām+a **müte‘allık** ebyātlar taḥrīr olunmuşdur. (4, 230^a / 19-20), ve daḥı elbette herkes gidecegi maḥalde bu ağaciñ sīne-i pūr-kīnesine bī-ḥadd ü bī-ḥisāb ol ḳadar ālet-i ḥarb+e **müte‘allık** demir pāreleri ve eñser ve na‘l ve mīḥ ve'l-ḥāşıl cihānda ne ḳadar biñ gūne demir pāreleri mīḥlıdır kim niçe bin yıldan berü bu ağaciñ cüssesi demirden polad-ı naḥcevāniyyeye dutunup ḥadīd-i gūnā-gūna müstaḡraḳ olmuşdur. (7, 153^a / 28-31), ḥattā anaṭolıda kırmızı+ya **müte‘allık** bir şey medḥ olınsa "ḳayacıḳ şaḥtiyānı ve kirazı gibi kırmızıdır" derler. ve dilberānlariñ yanaḳları ve lebleri medḥ olınsa "ḳayacıḳ kirazı dudaklı bir serfirāz-ı cihān dilberdir" derler. (9, 28^b / 11-13).

ḥaḳḳında

bu eṣnāf **ḥaḳḳında** ḥazret-i resūl hadīs buyurmuşlardır (1, 158^a / 10), ... siyāvuş paşa **ḥaḳḳında** eydür ... (3, 104^b / 12).

içün

cemī‘i ḥalk melek aḥmed paşa **içün** (hakkında, ilgili olarak) abaza tā‘ifesinde bu ḳadar sehā görilmemiştir derler ... (5, 51^b / 33), ‘anḳā bāzergānlar **içün** kārḡir dekākīnler daḥı vardır ammā azdır. (3, 108^a / 10).

2.1.2.5.1.17. Başkalık edatları

+dan ğayrı, +den ğayrı, +ndan ğayrı, +nden ğayrı

malğa ğazāsına memūruz dime+den ğayrı aĝziñdan bir cevāb şādır olmasın. (2, 269^b / 28-29), ve bu şehriñ zamān-ı ‘imāretinde at+dan ğayrı bu şehre bir hayvān girmezmiş ... (4, 240^a / 27), bunda dizdār hānesi+nden ğayrı ev yoĝdur. (7, 145^a / 1), islāmbolda bu+ndan ğayrı şu degirmenleri yoĝdur. (1, 160^b / 24-25),

+dan hāric "+dan başka"

Bu biçim birim, yerde sınırlandırma bildirir:

ve bu tabur üzre yedi sıra altmış yetmiş pāre şāhī toplar ğomuş ve bu tabur+dan hāric bizden tarafa nīm sā‘at yer dere ve depelere ve daĝlara ve bāĝlara ol ğadar dirāht-ı serāmedleri ğırup ... (6, 20^b / 28-29).

+dan mā‘adā, +den mā‘adā, +ndan mā‘adā, +nden mā‘adā

evvelā bu şehriñ yigirmi yedi ‘aded ‘uyūn-ı āb-ı zülālleri+nden mā‘adā niçe yüz ğaynaĝ āb-ı ğayātları vardır ... (4, 234^a / 18-19), bunlar+dan mā‘adā biñ altı yüz seksen nehirler, geĝit vermez ‘azīm şular maĝlūĝ olur, böyle bir baĝr-i siyāhdır. (2, 268^a / 23-24), netice-i kelām bu ‘ibret-nümā ekmekler+den mā‘adā kāmil üç yüz ‘aded şıĝır ve boĝa ve dananıñ içleri ... (6, 18^b / 2-3), ammā bu ‘askerī ğā‘ifesi+nden mā‘adā bu sancaĝda eşkinci ‘askeri kāmil on iki biñ yörükān ve ğıtaĝān ‘askeri vardır. (8, 223^b / 13-14), dīvānı+ndan mā‘adā ğırĝ üç pāre müdevven kitāb te ‘lifātları vardır. (9, 14^a / 4-5).

2.1.2.5.2. Bağlama edatları (baĝlaĝlar)

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine baĝlayan ve yükledikleri işlevler ile, baĝlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer öğeleri olarak³²³ tanımlanan baĝlama edatları, ĝalışmamızda kullanımlarına, yapılarına ve işlevlerine göre sıralama edatları,

³²³ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1091.

cümle başı edatları, karşılaştırma - denkleştirme edatları, açıklama edatları, cümle sonu edatları, kuvvetlendirme edatları olmak üzere altı ana başlıkta incelenecektir:

2.1.2.5.2.1. Sıralama edatları

"Sıralama" bildiren bu bağlama edatları, birbirine denk unsurular arasında bağlama işlevi görür. Bu edatların *Seyahatnâme*'de pek çok farklı örneği vardır:

âhîr "sonra, ve"

... serdâr huzûruna getirdiler. tâ vaqt-i zuhr olunca kelle ve dil gelmeden hâlî olmadı. âhîr celâlîleriñ haymelerin kurup ve gânimet olunan eşvâbların bir yire yığup ... (3, 101^a / 1-2).

andan "sonra, ve"

ve aşağı küffâr üzre iki yüz kumbara atdılar ve cümle küffârı tarmâr etdiler. andan cümle güzât allah allah deyüp şu kulesin alan kâfirler üzre gitdiler. (5, 58^b / 24-25).

Aşağıdaki örnekte *andan*, *ba' dehu*, ve edatları sıralama işleviyle eş değer kullanıma sahiptir:

bu segirdim aşçılarıñ yolları eskiyüp çavuş olup ba' dehu başçavuş andan kethudâ beg ve yeñiçeri ağası olur bir yoldur. (1, 168^a / 28-29).

ardı sıra "ardından, sonra, ve"

Seyahatnâme'de çekim edatı olarak da kullanılan *sıra*, aşağıdaki örneklerde *ardı sıra* sözcüğüyle birleşip kalıplaşarak *ardı sıra* biçiminde sıralama edatı işlevinde kullanılmıştır:

... hâzır-bâş olan güzât-ı müslimîn dendân-ı bedenlerden bir yaylım tüfeng atup ardı sıra şâhî ve balyemez toplar atılup zemîn ü âsumân ra' d vār güm güm gümledi. (5, 54^b / 2-4), *ba' zî 'âkıbet-endiş papas ve bîtrîk ve kıssis ruhbânlar eydür "vay biz bu 'oşmânlı kalyonun ve kızları ve atların bu şehirde görmemek gerek idik. şimden gerü bu cezîre elden gitdi. zîrâ kitâbımızda eyle yazar kim bu cezîre-i giride 'oşmânlı kalyonı gele ve*

atları gele ve kızları gele **ardı sıra** türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimā^c idüp bu cezîrede mülk idinüp evlād şāhibi ola" deyü çalıpapaslar böyle deyü feryād iderler. (2, 268^b / 26-30).

ba^cdehu "sonra, ve"

... kırımından bile firār iden qazaqları yine cümle esîr idüp kırırma gelirler. ve her qazağı birer eşedd-i ^cuqūbetle katl iderler. **ba^cdehu** bu arbaṭ qal^casın inşā iderler. (7, 143^a / 11-12), bu segirdim açıcılarınıñ yolları eskiyüp çavuş olup **ba^cdehu** başçavuş andan ketḥudā beg ve yeñiçeri ağası olur bir yoldur. (1, 168^a / 28-29), **ba^cdehu** murādı qaldırıp yine oyuna şürū^c iderler. ammā cümle ḥuzzār-ı meclis "bu şehzādeleriñ bugünkü gün evzā [u] eṭvārları ne ^caceb temāşādır" deyü ta^caccüb iderler. (2, 275^a / 24-26).

ba^cdemā "sonra, bundan sonra"

ba^cdemā bāqī esîrleri ve atları ve cümle zî-qıymet sîm āvān eşyāları bāzār-ı qıḥalomda fūrūḥt etmege mübāşeret idüp ... (6, 26^b / 33-34).

daḥı³²⁴

Bu edat aşağıdaki örneklerde "ve" işlevli sıralama bildiren bağlama edatıdır ve cümleleri birbirine bağlamıştır:

... koyaq-ı iremezāt mişāl bir teferrücgāh yerdir. **daḥı** eṭrāfında cāmi^ce muttaşıl ma^cmūr u müzeyyen mecma^cu'l-^cirfān qahveḥāneler ve gayrı dekākīnler vardır. (9, 32^b / 24-25), ve otuz sekiz beyāz mermer sūtün-ı mevzūnlar üzre kemerlerdir. **daḥı** sūtūḥı sāde³²⁵ taḥta ṭavandır, münakkḥaş degildir. ve minberi ḥaşebdir, ṭaş degildir. ve miḥrābınıñ şol cānibindeki dīvār üzre bu tāriḥ var ... (P 10, 268^b / 12-14; Q 10, 271^b / 12-14).

... **daḥı** ... **da**, ... **de** ... **de**

Seyahatnâme'de kullanımı seyrekdir:

³²⁴ Edatın sahip olduğu farklı bağlama işlevleri için bk.: Salan, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Çağdaş Türk Lehçelerine "Dahi" Sözcüğü", 230-231.

³²⁵ Q nüshasında sāye.

*mezā mā mezā ol zamānlar sen **de** ve biz **de** tāze idik. (4, 236^a / 14), bu maḥalle diküp rüz-ı kıyāmete varınca durup sen **de** ve senden soñra gelenler **de** bu şecere-i tayyibe altında ibādet etsinler. (7, 153^b / 3-4).*

Aşağıdaki örnekte ... *daḥı* ... *da* biçimindedir:

*ḳavm-i tatar-ı şabā-refṫār-ı ‘adū-şikār-ı bī-raḥmler **daḥı** kırım ḥanları **da** birbiri ‘akīblerince āl-i ‘oşmāna imdād iderek ... (7, 148^a / 32).*

degil²⁶

Seyahatnâme'de çoğunlukla olumsuzluk edatı olarak kullanılan bu sözcük, aşağıdaki örneklerde aynı özellikteki unsurları birbirine bağladığı için bu kısımda değerlendirilmiştir:

*bu samsonlar ḳoyuna giren ḳurda **degil** ejderhāya ḥamle idüp yanar āteşe girir. (1, 168^b / 28-29), bu ḳulleleriñ öñinden özi nehriyle urus şayḳaları geçmemek için kırḳ ‘aded demir ḳapaklı ṫop ḳapuları içre kırḳ yedi ‘aded balyemez ve şayḳa ve ḳolumburuna ve pıranḳa ṫoplar[ı] var kim nehr-i özü üzre **degil** ḳaradeñizde on beş mil ve heyhāt çölünde beş sâ‘at yerde ḳuş ḳondırmayup ḳuş uçurmaz. (5, 55^a / 32-34), ... "devletli bizi ve atlarımızı açlıḳdan ḳırañ mı? ceng etmek **degil** namāz ḳılmaḡa dermānımız kalmayup şusuzlıḳdan kerbelā şehīdine dönüyoruz." diyü niçe gūne güft [u] gūy yāve ile ḥaşerāt-ı levendāt feryād-ı zilgāt etdiler. (5, 58^a / 33-34 - 5, 58^b / 1), ... ammā bu seykel diyārınıñ maḥbūb u maḥbūbesi macar-ı füccār-ı erdel-i erzel memleketinde **degil** belki leh ve çeh ve alman vilāyetlerinde misilleri yoḡdır. (6, 23^b / 30-31).*

eger ... eger ... "hem ... hem ..."

*vaḳt-i şāfi‘ide göz gözi görmez iken ṫop u tüfengiñ bārūd-ı siyāhı dūdından ādem ādemi dibelik seçmez olup **eger** ḳal‘adan ve **eger** kāfirden tā şabāḡa dek ṫrafeynden ol ḳadar ṫop u tüfengler atilup şadā-yı ṫop-ı kúp cihānı velvelenāk etdi, ammā kāfirden aşlā ṫop atıldığın istimā‘ etmedik ... (5, 57^b / 5-7).*

³²⁶ Sözcüğün kökeni, tarihî gelişimi ve bağlama edatı olarak kullanımları için bk.: M. Özmen, "Türkçe'de *Değil* Kelimesi ve Kullanımları", 315, 338-352.

hem ... hem ..., hem ... [hem] ...

Seyahatnâme'de seyrek kullanılan bir bağlama edatıdır. Sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlar:

... *hem hândır ve hem humhânedir.* (8, 227^b / 33-34), *bir şığır çarhı çevirdikce bir âdem durup hem şığıra hay der hem şeker kamışın çarhın ağzına koyup çarh deverân itdikce sükker şerbeti cereyân idüp andan alup 'azîm kazganlarda kaynadup 'amel-i keşîr ile sükker ederler; tafşîle muhtâcdır.* (P 10, 268^b / 24-26; Q 10, 271^b / 24-26), ... *hem berisin ve hem ötesin urur bir muhâţara nehr-i perezin'dir.* (5, 54^a / 23).

Aşağıdaki örnekte *hem ... hem ...* edatının ikinci *hem*'i yazılmamıştır fakat anlam olarak vardır:

yūsuf paşa-yı merhūm ve mağfūr, maḥbūb-ı ḥudā imiş kim hem fetḥ ve [hem] ba' de'l- fetḥ şehâdet müyesser oldı. (2, 273^b / 12-13).

*ibtidâ ... andan ..., ibtidâ ... ba' dehu ..., ibtidâ ... soñra ... "önce ... sonra ..."*³²⁷

Zamanda sıralama bildirir:

ba' dehu mora ceziresinde bir iki gün mihmân olup andan bir gece kalçup gerü cezire-i giride 'avdet idüp vaqt-i şâfi'ide cezire-i giride 'asker döküp ibtidâ (önce) todori kal'alarını fetḥ edüp bir şıgınuş yatacağ yer eyle andan (sonra) kal'a-i hanyaya er döküp muhâşara idüp fetḥ eyle. (2, 269^b / 30-32), *ibtidâ düşmanın kılıçla dürtüp ba' dehu kılıçla çalar.* (7, 150^a / 18-19), ... *ibtidâ arısın söndürüp soñra balın yeyelim deyüp ...* (6, 22^a / 20-21).

ile

Seyahatnâme'de sözcük ve sözcük gruplarını birbirine bağlar:

ba' zı üstâd-ı kâmilleri kalbūr içre buğday ile türâbı ayırup çalkaya çalkaya buğdaydan "lâ ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), *tâ vilâyet-i maşkov ile vilâyet-i kıraşov ile*

³²⁷ önce ve sonra sözcüklerinin bağlama edatı olarak kullanımı hakkında bk.: Leylâ Karahan, "Sonra, Önce' Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu", *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, (hızl.: Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba), Ankara 2011, s. 272-273.; Kerime Üstünova, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul 2008, s. 366-370.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1098, 1123.

vilāyet-i danışka dağlarında on yedi yerden cem^c olup ... (5, 55^b / 21-22), şaltık sultān eydir: "imdi iy kıral ejder öldürmek kerāmetdir. bu rāhib ile beni bir kızgana koyup şu içinde fıkır fıkır kaynadıñ. kanımız ejderi öldürdi ise pişmeyüp halāş olur. kızb söyleyüp ben öldürdüm diyen büryān olur." deyü ... (2, 266^b / 20-22).

muḳaddemā ... ba^cdehu ... "önce ... sonra ..."

Zamanda sıralama bildirir:

muḳaddemā zāviye imiş ba^cdehu cāmi^c itmişler. (P 10, 269^a / 17; Q 10, 272^a / 16).

[ne] ... ne ..., ne ... ne ..., ne ... ne ... ne ..., ne ... ne ... ne ... ne ...³²⁸

"Olumsuzluk" anlamıyla sıralama bildiren bu bağlama edatlarının bağladığı unsurlar arasında "ve" kullanılır. Bunlar sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlarlar:

bunda ne zengüle ve ne hayā ve ne dübür var. (4, 231^a / 27-28), ḥudā ‘ālimdir ol cüsse ile ne kendüsi ve ne şişeler zerre kadar hareket itmeyüp biri daḥı münkesir olmadı. (4, 231^a / 14-15), ... ne diller ile ta^cbīr ve ne kalemlerle taḥrīr olmayup ... (7, 151^b / 32-33), yoḥsa ne sen ne biz ve ne pādīşāh ve ne şehir-i üsküdār kalır. (3, 99^a / 3), ... kendüsi ne hareket etdi ve ne şişe-i hayāllar şikest oldı. (4, 231^a / 7-8), fetḥi unudup ‘aqlım başımdan gidüp at üzre ne eger ve ne kılıc ve kaddāre bir şey kalmamış. (3, 100^b / 20-21), bu ḥāl üzre bir sā^cat mürür idüp yine monlā muḥammed zemīne kadem başup peştemālī belinde zemīn būs edüp ne zekeri var ve ne yağmur-ı bevil var ve ne ışlanmış ādemler var. (4, 231^b / 9-10), hemān kāfir meterislerin gitdikce daḥı ileri sürüp gelirken kal^cadan bunlara balyemez topları urınca balyemezler anlarıñ [ne] bal fiçısı siperlerin kodı ve ne İngilis topların kodı. (5, 57^b / 29-30).

Aşağıdaki örnekte (*ne şaz kavımı ve ne laz*), (*ne çok ve ne az*) biçiminde bir arada kullanılmış iki bağlama yapısı vardır. Bunların ilkinde özneler, ikincisinde zarflar bağlanmıştır:

lākin muḳaddemā ‘asker-i islām tise kenārına giderken tatar ‘askeri tā bu maḥalle

³²⁸ Edatın kökeni ile ilgili değerlendirmeler için bk.: Erkan Salan, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde ne ... ne (de) ... Bağlacı, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 4, S: 7, 2011, s. 224-225.

gelince çapul civerüp ne şaz kavmı ve ne laz ve ne çok ve ne az bilüp bu kal'a varoşı keferelerin cümle evli evlerinde bulup bir cān halāş olmadan cümlesin esir idüp ... (6, 19^b / 26-29).

Bu bağlama edatının *Seyahatnâme*'de *de* kuvvetlendirme edatıyla kullanıldığı bir örneğe rastlanmamıştır.

şoñra "sonra, ve"

bunlarıñ dağı pīrleri hazret-i nūhdur şoñra risālet 'aşrında ebü'l-maḥz-ı 'ummānīdir. (1, 165^a / 8-9), ḥuṭbe āl-i 'oṣmān nāmına şoñra kıırım ḥanlarına şoñra dağıstān pādīşāhına andan müsevves beg nāmına ḥuṭbe oқurlar. (7, 157^a / 23).

u, ü, vü

Bu bağlama edatı, sözcükleri birbirine bağlar. Bağladığı sözcüklerden ilki kalın ünlülü ise *u* biçiminde; ince ünlülü ise *ü / vü* şeklinde kullanılır. Bu bakımdan bir ek gibi büyük ünlü uyumu kuralına uyar ve bağladığı birinci sözcüğe bağımlı olarak hareket eder:

... zemīn ü āsumān dir dir ditreyüp ... (5, 54^a / 29), ... ta[y]ininden artık gelirse keserler, yaz u kış fā'ideleri budur. (1, 168^a / 27-28), ammā atlarımızda ve cümle gāzilerimizde zerre miḳdār tāb u tüvān ḳalmamış idi. (3, 101^a / 3-4).

Seyahatnâme'de aynı cümle içerisinde *ve* ile birlikte kullanıldığı pek çok örnek vardır:

ba' dehu bu feyleḳos cihāngīr olma mertebesinde olup rūm ve 'arab u 'acem ü ḥorāsān ve māverāü'n-nehire varınca ... (8, 215^b / 18), Her biri ismihān ü ümmühān ve gülistān u bostān ve rābi'a vü fāṭımasından geçmezler. (3, 102^b / 34), ve bu şehri dırama kūh-ı pīrnaz yaylası dibinde vāḳi' ol-mağıla āb [u] hevāsi gāyet laḳif olup maḥbūbı ve maḥbūbesi gāyet nāzūk ve nerm ü rām ve sīm-endām bānū-peyker ve melek-manzar perī-rū maḥbūb u maḥbūbeleri olup cümle garīb-dostlardır. (8, 218^a / 11-12).

Bu edat, sözcük gruplarını bağlamaya elverişli değildir. Buna ek olarak kullanıldığı bağlama gruplarında *u / ü / vü* bağlama edatını *ve* edatı ile değiştirdiğimizde

söyleyişi daha zor olmaktadır. Bu bakımdan bu bağlama edatının cümlelerde *ve* ile karışık kullanımları, söyleyiş kolaylığına ve sözcük gruplarını bağlayamama özelliğine dayandırılabilir:

... üç buçuk yıl seyâhatlerin ve ceng ü cidâllerin mufaşşal tahrîr etmişdir ve's-selâm. (7, 146^a / 10-11), âyende vü revende için bir dîvânḡanesi ve bir cāmî'î vardır. ġayrı ḡân u ḡammâm ve dekâkinleri yokdır. (9, 15^b / 11-12).

Ünlü ile biten bir sözcüğü ünlü ile başlayan bir sözcüğe bağlamaya elverişli değildir. Bu nedenle bu tarz örneklere *Seyahatnâme*'de genellikle rastlanmaz. Ancak seyrek kullanılan örneklerde ünlü ile biten bir sözcüğü ünsüz ile başlayan bir sözcüğe bağladığında bağlama edatında bir *v* türemesi meydana gelerek edat *vü* şeklini alır:

... âyende **vü** revendeniñ pâylarında pâyimâl-i rimâl olurđı. (3, 101^b / 17), ... ḡalkı ġanî **vü** şādāndır. (3, 108^a / 14), ... ammâ yine fitne **vü** fesād kaşāġısı mel'ün ḡiyel ü şeytanat etmeden ḡālî olmazlardı. (5, 59^b / 10-11).

Bazen bağladığı sözcüklerle o kadar bütünleşir ki âdetâ bir ek gibi işlev göerek kullanıldığı bazı örneklerde sert ünsüzle biten sözcüklerin sonundaki ünsüzün ötümlüleşmesine yol açmıştır. Bu örnekler aslında Evliya Çelebi'nin konuşma diline ait kullanımları yazı diline aktardığının da göstergesidir³²⁹:

ḡaḡḡā ki zehredârlıġ u bahadırılıġdır. (8, 222^a / 6-7), yeşil, al ve ala sancaġ u bayraġ u filandırılar (5, 58^a / 6).

ve

Seyahatname'de bu işlevle en çok kullanılan edattır. Sözcükleri, sözcük gruplarını, cümleleri ve de sözcük ve sözcük gruplarından oluşan farklı unsurlu yapıları birbirine bağlar:

ḡaḡḡā ki oġ **ve** kılıc kesmez **ve** geçmez. (7, 150^a / 15-16), **ve** kürkcilikde şanasın 'ömer bin 'āmîrîdir **ve** keçe külâḡ **ve** keçe seccâde yapmada ebū sa'îd-i târîdir. (4, 228^b / 11-12), yukarı ḡal'a gibi pāk ḡaldırım degildir **ve** buna piyâle paşa ḡal'ası derler zîrâ

³²⁹ *Seyahatnâme*'de geçen konuşma dili ile ilgili bilgi için bk.: Duman, "Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili", 331-359.; Duman, "XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname", 125-133.

piyāle paşa yaptı. (5, 55^a / 18-19), koyunları ve kızuları ve sığırları çoktur ammā hınzırları yoktur. (7, 155^b / 14), "hınzır ve tavuk necāset yerler" deyü bunlar ašlā hınzır ve tavuk yemezler ve harām şey geymezler ve şarāb ve boza içmezler. ancak maḫsima boza ve bal suyu içerler. (7, 154^a / 30-32).

ve bağlama edatı aşığıdaki örnekte olumlu ve olumsuz sözcük gruplarından oluşan bağlama yapılarını da birbirine bağlamıştır:

ve bir bāğlı ve bāğçeli öz içinde yüz hāneli ve bir cāmi'ci ve hammāmsız ve çārsūsız bir kaşabacıdır. (9, 18^b / 26-27).

2.1.2.5.2.2. Cümle başı edatları

Cümle başı edatları, cümleyi farklı anlam ve işlevlerle başka bir cümleye bağlayan edatlardır. Bunlar *Seyahatnâme*'de sahip oldukları farklı işlevlere göre şu şekilde incelenebilir:

2.1.2.5.2.2.1. Benzerlik edatları

gūyā, gūyā ki

ordu-yı islām alayında bunlardan muhteşem alay yoktur. gūyā bir nūr deryāsı cereyān ider, haḫḫā ki içlerinde yine nūr-ı ilahīden nişān verir dilberānları var kim göreniñ 'aḫlı perīşān olur. (1, 161^b / 22-23). bir 'azīm dehşet günü daḫı bugündür³³⁰. gūyā ki dünyā bir ḫayāl-i zıldır. (P 10, 268^a / 24-25; Q 10, 271^a / 24-25)

şanasın ... "sanki, güya"

ve kürkcilikde şanasın 'ömer bin 'āmirīdir ve keçe külāh ve keçe seccāde yapmada ebū sa'id-i tāridir. (4, 228^b / 11-12).

³³⁰ P nüshasında *gündür*.

şanki ...

ve berberlikde **şanki** *selmān-ı pākdir*. (4, 228^b / 2), ve *şabbāğ ya' nī boyacılığda şanki zeyd-i hindī idi*. (4, 228^b / 8-9).

2.1.2.5.2.2.2. Sebep edatları

anıñ için "onun için, o sebepten"

Gösterme zamiri ve çekim edatından oluşan bu edat gurubu, aşağıdaki örneklerde sebep bildiren cümle başı edatı olarak kullanılmıştır:

*ba' dehu iskender-i kübrā vilādet-i muḥammedü'l-muştafādan 889 sene muḳaddem vücūda gelüp feyleḳosıñ yanında perveriş bulup oğlı ḳavales ile bir yerde kāmīl oldılar. **anıñ için** rūmlar iskendere feyleḳo aleksander derler*. (8, 215^b / 20-21), **anıñ için** *bu megeşvarda her metā' -ı zī-ḳıymet bī-ḳıymet ü bī-minnet bulunur*. (6, 19^a / 7), ve *āb [u] hevāsı ḡāyet ışıcaḳdır. **anıñ için** ahālisi yaylağa çıkarlar*. (9, 32^a / 9-10), **anıñ için** *bu bāḡı ḥadīḳa-i bāḡ-ı cināndan nişān verir*. (4, 228^b / 33), *uşşāḳ ḥālīçeleriniñ boyası bundandır. **anıñ için** boyalı derler*. (9, 18^a / 25-26).

çünki

Seyahatnâme'de seyrek kullanılır:

*bu ḳavmiñ bu aḥvāl-i perişānları māhān şāhınıñ mesmū' ı olup "sizden tavuḳ yumurtası istemezdim, yüz biñ gümüş yumurta isterdim. **çünki** bir alāy büleh ḳavimsiñiz sizi bu tekālīfden mu' āf etdim. herkes beyzaların alsın, devām-ı devletim ed' iyesine müdāvim olsunlar" deyü 'afvnāme gelince ...* (4, 238^b / 19-21), **çünki** *bu şaḡake çerkesleriniñ ḫulū'ları ibtidā bu yüzden olup bu ḥāk-i pāklerde tavaḫḫun idinüp āb [u] hevāsınıñ leḫāfetinden maḥbūb u maḥbūbeleri ḡāyet çoḳdır*. (7, 150^a / 3-4).

Aşağıdaki cümlede iki cümle başı edatı yan yana kullanılmış:

*... belki icmālen 'ayān u beyān olınsa birḳaç varaḳ daḫı taḫayyur olınmaḳ iḳtizā ider **ammā çünki** kendü sergüzeşt [ü] serencāmımızdır mümkün olduḡı mertebe taḫrīr idelim*. (5, 56^b / 27-28).

de

Seyahatnâme'de genellikle kuvvetlendirme edatı olarak kullanılan bu edat, aşağıdaki örnekte sebep-sonuç ilişkisiyle iki cümleyi birbirine bağlamıştır:

"egir yi **de** gegir." demişler. (7, 156^b / 17).

ol ecilden

Gösterme zamiri ve çekim edatından oluşan bu edat gurubu, aşağıdaki örneklerde sebep bildiren cümle başı edatı olarak kullanılmıştır:

imdi ol ecilden ibtidā hukemā ve keḥḥāl eṣnāfları taḥrīr olındı. (1, 158^a / 12-13), ... *zīrā venedik kāfiriniñ donanma gemileri her bār bu ḳal' a-i ḳavala elbette gelirler. ol ecilden muḥāfāzada çoḳ 'askeri vardır.* (8, 216^a / 8-9), *ve āb [u] hevāsı ḡāyetü'l-ḡāye laṭīf olduğundan mā' adā nazargāh-ı kibār-ı evliyā 'ullahdır. ol ecilden 'ulemā ve şuleḥāsı ve e 'imme-i ḥuṭabāsı ve meşāyiḫi ve ḳuzāt tā 'ifesi çoḳdır.* (9, 22^b / 20-21).

zīrā

Seyahatnâme'de *çünkü* edatına göre daha sık kullanılır:

zīrā bu tā 'ife daḫı ekmeckiye yamaḳdır. zīrā ekmek şusız ev tuzsız olmaz. (1, 160^a / 31-32), *biri daḫı oḳ yaydır kim bunı daḫı kāfiristānda taḳlīd idüp yapamazlar ve yapsalar bi-emrillah başların dutdıramazlar ve aṣlā oḳ atamazlar. zīrā sünnet-i resūlullah'dır.* (4, 233^b / 24-25), *yuḳaru ḳal' a gibi pāk ḳaldırım degildir ve buna piyāle paşa ḳal' ası derler zīrā piyāle paşa yapdı.* (5, 55^a / 18-19).

2.1.2.5.2.2.3. Karşıtlık edatları

ammā

Seyahatnâme'de en çok kullanılan zıtlık edatıdır:

'*anḳā bāzergānlar için kārgīr dekākīnler daḫı vardır ammā azdır.* (3, 108^a / 10), *ḳoyunları ve ḳuzuları ve şıḡırları çoḳdır ammā ḫinzīrları yoḳdır.* (7, 155^b / 14), *bu mā-i zülāl bahārda taşḳın aḳar ammā ḡayrı zamānda geçit verir çaydır.* (4, 237^a / 36 - 4, 237^b / 1).

Bazen birbiri ardına sıralanmış cümlelerde, karşıtlığın karşıtlığını bildiren bir kullanıma sahiptir:

ve niçe kazâlar dahı vardır ammâ anlar hayli mesâfe-i müşeddededir. ammâ bu kazâlar mesâbesindedirler ammâ yine bu mezkûr kazâlar cümle şehri-i sereziñ çârsû-yı bâzârına muhtâclardır. (8, 221^a / 33-34).

ancağ

"hinzir ve tavuk necâset yerler" deyü bunlar aشلâ hinzir ve tavuk yemezler ve harâm şey geymezler ve şarâb ve boza içmezler. ancağ maksîma boza ve bal şuyı içerler. (7, 154^a / 30-32), *bunlarıñ dükkânları yoğdur. ancağ islâmbol içre zahırlarına birer çuvâl alup maħalle maħalle "üstübü alayım" deyü feryâd idüp ba'zı câriyelerden tenhâca bulursa üstübüsün çıkarup alır.* (1, 162^a / 32-34).

de "fakat, ancak"

bizim akrânlarımız karadeñiz kapudanları nüh necî köçekleridir, deyü fermânıñızla ileri gideler de biz dahı anlardanız. (1, 164^b / 3).

eger "isterse"

ğayrı kimesneden ve kul ve karavaşdan aشلâ şılğa nâmında kız almazlar eger hürî olsun. (7, 157^a / 11-13).

egerçi ... ammâ ...

ħamd-i ħudâ egerçi bu seyâhatda hayli berzah ve 'azâb-ı elîm ve âlâm-ı şedâid çekdik ammâ hayli seyâhat ve cihâd-ı keşirler idüp karadeñiziñ cânib-i erba'asın dâiren-mâdar deverân u seyerân etmiş olduk. (2, 268^a / 11-13).

ğayrı "fakat, ama"

âyende vü revende için bir divânħânesi ve bir câmi'i vardır. ğayrı ħân u ħammâm ve dekâkinleri yoğdur. (9, 15^b / 11-12).

gerçi ...

Anıñ içün ol maħaldan şit u şadāsız geçüp ve deli göli geçüp **gerçi** esbāblarımız sehel işlanup ol maħalda sehel mekş olındı. (5, 54^a / 15-16).

gerçi ... ammā ...

Seyahatnâme'de oldukça sık kullanılır:

bu şarımşak **gerçi** bed-rāyiħalı ni' metdir, **ammā** nāfi' dir. (1, 171^a / 3), ve **gerçi** kiremitlidir **ammā** ğāyet musanna' cāmi' dir. (9, 26^a / 25-26).

hemān "fakat, ancak"

estağfirullah kim men bunları ħidmetkārılığa alam. **hemān** bunlar dā'mā sende oқusunlar ve yazsınlar ve kemāl-i ma'rifet taħşil etsinler. (4, 235^b / 25-26), 'aceb ħikmetdir kim sirkeniñ evvel şırası ħarām, ortası sirke olur ħelāl, āħiri şarāb olur yine ħarām **hemān** şarāba bir avuc tuz biraқdıñ sirke olup yine ħelāl olur, 'aceb şun'-i ħudādır. (1, 170^b / 21-22).

illā "fakat"

zīrā yevm-i 'āşūrda tūfāndan ħalāş oldılar. **illā** ken'an nām evlādı kāfir olup gemiye girmeyüp ğarq-ı āb olup mışır diyārında elvāħda ber-kenār olup anda bir ğārda yatır, kıbtüleriñ ziyāretgāhlarıdır. (1, 162^b / 11-12), cümleñiñ piri vardır **illā** at degirmeniñiñ piri yoқdur, zīrā ħayvānlara azāb-ı elīm olduğundan ekmeginde ğinā yoқdur. (1, 161^a / 16-17).

isterse

ve bu çerkez vilāyetleriniñ ħālları oldır kim oğlı doğsa müsāfiriniñ ismini oğlına қor **isterse** müsāfiri müslim ve kefere olsun. (7, 154^b / 13-14), eñ ileri çāpük olan gelüp baş koyuna el urup alır **isterse** yeñi silāħ quşanmış 'acemī usta olsun, baş koyunı ol alır қānūn budur. (1, 168^a / 25-26).

lākin

niçe böyle 'azīm ekmek yaparlar lākin bunlar furunda pişmek mümkin degildir. (1, 159^b / 12), ... cümle hāzırūn "inşāallahu te'ālā du'āmız icābet kurbunda vākı' olmuşdur. erde ve geçde elbette ol cezīre fetḥ olur. lākin hemān ol cezīreniñ fetḥi esbābına sa'y-ı belīğ etmek gerekdir" didiklerinde ... (2, 274^a / 9-10), bānisi ebü'l-fetḥ sultān meḥammed 'aşrında sene 857 tārīhinde büyük betlen isvan binā etmişdir lākin krallar şaz vilāyetine gelse bunda mihmān olur. (6, 17^b / 19-20).

Seyahatnâme'de bazen *lākin*, farklı karşıtlık edatlarından sonra gelerek karşıtlık bildirir:

ve maḥşülleri gāyet çokdur, ammā bağları yokdur lākin³³¹ bāğçeleri çokdur. (2, 277 / 34), ve cümle üç yüz 'aded çārsū-yı bāzārdır ammā bezzāzistānı yokdur. lākin her zī- kıymet bī-minnet bulunur. (3, 108^a / 5-6).

mā'adā "fakat"

cümle üç biñ yedi yüz germe adım dīvārdır ammā biñ yüz adım yerin dīvārı yalın kat şa'b u metīn hā'it-i üstüvārdır. mā'adā biñ sekiz yüz elli adımı yediçulleye gelince iki kat kavī dīvārdır. (8, 224^a / 16-18).

şimdi "fakat, ama"

muḥaddemā biñ elli senesinde bahadır geray ve islām geray ḥanlar 'aşrında aşlā kalmıgıñ heyhāt şahrāsına geldiğin bile işitmezdik. şimdi bu senelerde heyhātı ve kal'a-i azağı ve vilāyet-i kazağı geçüp cezīre-i kıırma istilā etmege başladı. (7, 143^a / 21-22).

yine "yine de, fakat, buna rağmen"

bu tekne içinden cemī'i ḥalka süd üleşdirüp cümle ḥalk südden müstağnī olup yine mücur ke'l-evvel leb-ber-leb dururdu. (1, 167^b / 6-7), ammā ḥikmet-i perverdigār budır kim bir koyun yılda bir kerre doğurur yine bu kadar kırarlar yine dağı taş koyun sürüsü dutmuşdur. (1, 169^b / 17-18).

³³¹ Bu bağlaç, yazma nüshada لكن biçiminde yazılmıştır.

yoḥsa "fakat, ama"

İnceleme metnimizde çoğunlukla *yoḥsa* biçimi kullanılır. Bu edat karşıtlık işleviyle "fakat, ama" anlamında kullanılır:

hemān ḥurmā ve hummeyz ve mūz ve serv yoḥdır. yoḥsa cemī^c-i eṣcārāt-ı gūnā-gūn mevcūddır. (4, 229^a / 29-30), ... dār-ı amān kırım diyārınıñ orağzı nām ḳal^casına varup selāmet bulunur. yoḥsa allahümme ^cāfinā bī-amān yoldur. (5, 56^b / 6-7).

Aşağıdaki örnekte *ammā* edatı kullanıldıktan sonra aynı işlevde kullanılmıştır:

*bu ṣehr-i vāsi^ciñ ṭülü ṣarḳ cānibinden tā ḡarb tarafında aḥmed paṣa maḥallesinden muṣtafā paṣa tekyesine varınca ṭülü kāmīl dörd biñ ^caded germe adımdır **ammā** levendāne yürüyüş ile dörd biñ ḥatvedir **yoḥsa** (fakat, ama) baṭī^ül-ḥareke meyyit-i mütaḥarrık olan tiryāki ḳavmi yürüyüşüyle on biñ adım olur. (8, 221^a / 19-21).*

zīrā "fakat, ama"

Aslında sebep edatı olarak kullanılan bu edat, aşağıdaki örnekte zıtlık edatı işlevindedir:

anlar bir alay ḥaṣerātdır. zīrā sen fozulcasın. (3, 103^a / 25).

2.1.2.5.2.2.4. Çıkarım edatları

imdi "o hâlde, öyleyse"

*... ṣarı ṣaltıḳ sulṭān eydür "imdi ḳral muḥammed dīnin ḥaḳ bilüp islāmıla müṣerref olursañ seniñ kerīmeleriñ ol böcügüñ ḡdāsı olmadan bi-emrillah ve bi-himmeti'l-pīr ḥalāṣ ideyim." didükde ... (2, 266^a / 32-33), **imdi** oḳ yay böyle mübārek silāḥ-ı resūl olduğundan kāfire müyesser olmamışdır. (4, 233^b / 26-27).*

işte

işte *ibtidā edīm-i arzda gemi binā iden hazret-i nūh olup cümle marankozlarıñ ve keştibānların silsilesi hazret-i nūha müntehīdir kim bu marankoz tā'ifeleri hazret-i nūh halīfeleridir.* (1, 162^b / 15-16).

meger

... ol ān bizden üçer ādem hāke düşürdiler. meger secī' yarar yiğitler imiş. (3, 100^a / 12), *üstünde oğ kirpi gibi dizilmiş idi. meger bir kerevge zırhı var imiş.* (3, 100^a / 25-26), *hamd-i hudā bu cengde küffāra eyle bir şātūr-ı muhammedī uruldı kim kimse urmuş degildir. meger hazret-i şeyh kaşşāb-ı cömerd böyle kan dökmiş ola.* (6, 21^a / 25-26).

2.1.2.5.2.2.5. Şart edatları**eger**

eger *ol ādem mücrim ise kapuya el urmağa havf idüp aldığı mālı ıkrār idüp bir hāl ile şahibine verir. eger mücrim degil ise cür'et idüp kapuya el urup halāş olur. eger mücrim ise halkdan hicāb etdüginden cür'et idüp kapuya el urursa bi-emrillahi te'ālā kapkara yanup mürd olur.* (7, 156^a / 23-25), *ba' dehū cümlesi esbābların geyüp aldıkları koyunları dükkānlara götürüp tartarlar eger eksik gelirse dahı et alır ta'[y]ininden artık gelirse keserler, yaz u kış fā'ideleri budur.* (1, 168^a / 26-28), **eger** *konduğıñ ev şahibine bir lüle tütün veyāhūd bir iğne ve iplik verirseñ dünyā kadar hazz idüp saña dahı ziyāde ri'āyet iderler.* (7, 156^b / 12-13).

illā "eğer"

ve **illā** *girüden kovup yetişirlerse anı dutup esir idüp yā 'osmānlıya ve tatara şatarlar yāhūd biñ baş iki biñ baş māl verüp halāş olur.* (7, 150^a / 23-25).

kim

Seyahatnâme'de genellikle açıklama edatı olarak kullanılan bu edat, aşağıdaki örnekte şart bildirir:

hazret-i müsâniñ gözi ağrıyup cenâb-ı bârî "yâ müsâ ol hatuna var kim göziñe 'ilâc etsin." buyurduklarında hazret-i müsâ varup ol hatun müsâniñ ayağı altından gubârı alup mübârek gözlerine eküp hazret-i müsâ şifâ buldı. (1, 158^a / 17-19).

tâ ki

monlâ muhammed eyitdi: "hanım! sarây meydânı kapuların ve yukarı nerdübân kapuların cümle kapasınlar. tâ ki sen dağı ve aşağıdaki temâşâcılar seyr çalsınlar." deyince ... (4, 231^b / 13-15), pehlivân eydür: "ey sultânım, melek paşa-yı vezîr-i dilîr! eger bu kemter 'abd-i dâ'iniñ bir temâşâsın dağı idesin. sarâyıñ kayalar tarafına nâzır şâhnişînlere varasın. tâ ki 'ibret göresin." didikde ... (4, 232^b / 21-23).

***yoğsa* "aksi takdirde"**

elbette bu ayda hasan ağayı katl idersin. yoğsa ne sen ne biz ve ne pâdişâh ve ne şehir-i üsküdâr kalır. (3, 99^a / 2-3), tîz haklarından geliñ. yoğsa biz onların haklarından gelecek vaqti biliriz. (3, 102^b / 14-15), kaçan kim bir arslan gâzaba gelüp halka hücum etse derhâl arslancı elindeki ceyrân etiyile mülemma' dârüyı burnına dutınca hemân şem etdiği dem dem-beste olup mest olup bu güne zabt iderler yoğsa aşlâ zabtı mümkün degildir. (1, 169^a / 10-13).

2.1.2.5.2.2.6. Kuvvetlendirme edatları***ammâ***

Genellikle "karşıtlık" bildirme işleviyle kullanılan bu edat, aşağıdaki örnekte "kuvvetlendirme" işlevine sahiptir:

üzümi hoş-ğor olur ammâ erigi ve alması ve emrûdı ve beyâz sipov ekmeği memdûğ olur ammâ incîri ve narı ve limon turuncı ve zeytünü aşlâ olmazdır ... (6, 28^b / 6-7).

elbette

"Neylerim miftâhları. **Elbette** siz açup herîfi bana teslim edin. Yohsa şimdi kapuyu kırup herîfi çıkarup kayd [ü] bend ederim" deyü gitdi. (10, Q 267^b).

hakikat "gerçekten"

bir rivâyetde sîmâbdan galaş simav derler. ya'ni gümüş şuyı demek ola. **hakikat** şuları gümüş mişâl berrâktır. (9, 21^b / 11-12).

hakka ki, hakka kim "doğrusu, gerçekten"

hakka ki sihir mertebesi çâpük-süvârlıktır. (4, 231^a / 5), **hakka ki** yigrek pehlivânlıktır. (4, 234^b / 6), **hakka kim** her ta'âma girüp lezzet verir bir muqavvî ta'âmdır. (1, 171^a / 14).

nitekim "gerçekten"

karîbü'l-'ahd olmağıla dervîş şeci'î görmüş âdemlerden istimâ' itdik. **nitekim** mezkûr dervîş hayâtda imiş, bu demirci belinde kurd ile koyun yağ u bali gezerlermiş. (9, 23^b / 24-26)

2.1.2.5.2.2.7. Üsteleme, katma edatları

ancağ "bir de, üstelik"

bu câmi'îñ cānib-i şelâşında olan revzenleriñ hāricinde hadîka-i irem-i zātü'l-'imād mişilli bir gülistānı var kim anda olan sūnbül ü reyhān ve benefşe vü erguvānıñ rāyihası câmi'î içre cemā'atıñ dimāğın mu'aştar idüp cümle hoş-elhān bülbülleriñ feryādı ādeme hayāt verir. **ancağ** kıbleye mekşūf bir muşannā' kapısı var kim gūyā bir bāb-ı mu'allādır. (2, 276^b / 30-32).

başka "bir de"

ammā bu 'askerī t̄ā'ifesinden mā'adā bu sancağda eşkinci 'askeri kāmīl on iki biñ yörükān ve çıtağān 'askeri vardır. bunlara defter-i hağānīde müselleman selānik yörükānı derler. başka begi ve tabl 'alemi ve tuğ-ı mīrlivāsı vardır. (8, 223^b / 13-15), bu cāmī' iñ cānīb [ü] eṭrāfında āyende vü revendeye mihmān olmağičün bir mihmān-sarāy var kim üç biñ ādem ve iki biñ at alır kārban-sarāydır. Ve başka develigi vardır. (2, 277^a / 3-4).

dağı "başka, bunun dışında"

kimisi, "kāşki biz de böyle olup esir olmaya idik. dağı başımıza ne hāller gelir." deyü feryād iderlerdi. (5, 62^a / 18-19), netice-i kelām kavm-i çerākezeniñ niçe kerre yüz biñ gūne aḥvālāt-ı 'acībeleri vardır ammā cemī' i çerkezistān kavminiñ evzā' u eṭvār ve kār [u] kisb ve me 'kūlāt [u] meşrübātı cümle taḥrīr olunan minvāl üzredir. dağı inşāallah ne gūne cünbüş ü revişleri görölürse taḥrīr olunur. (7, 150^b / 22-24).

hağkā ki "üstelik, bir de"

ordu-yı islām alayında bunlardan muhteşem alay yoğdur. gūyā bir nūr deryāsı cereyān ider hağkā ki içlerinde yine nūr-ı ilahīden nişān verir dilberānları var kim göreniñ 'ağlı perīşān olur. (1, 161^b / 22-23).

hattā "üstelik, bir de"

ammā gāyet hırsız kavimdirler. hattā bu diyārda hırsızlık etmeyenlere yigit degildir de[yü] kız vermezler. (7, 150^a / 21-22), gözleriniñ deliklerine birer ādem-i bī-bāk girer ve çıkar. hattā 'ayneyni deliklerinde miskī kartallar āşiyān etmişler. (4, 238^a / 21-22), hattā ḥazret-i risālet-penāh ehl-i mekke ile şulḥ idüp altıncı senede ḥazret-i 'alī şulḥı bozmağı enfa' görüp ... (2, 269^a / 31-32).

hele "üstelik, hatta, bir de"

ğarīb ü 'acīb şun'-ı ḥudā temāşāgāh-ı dırağt-ı 'azīmdir. allahu a'lem rūy-i zemīnde bu

ḳadd-i ḳāmetde ve bu cüssede böyle bir dıraḥt-ı ‘azīm olmaya. hele bu ḥaḳīr otuz yıldır kim cihān-bānım böyle bir dıraḥt-ı kebīri görmedim. (7, 153^b / 19-21).

ḥuṣūṣā "ayrıca, bir de"

... biz ā-i ‘oṣmān pādiṣāhlarıniñ vezīrleriyiz. ḥuṣūṣā dāmād-ı sulṭān murād ḥanım. nitekim ben van eyāletine mutaṣarrıfım. (4, 236^a / 16-17).

nitekim "bununla beraber, bir de, ayrıca"

... biz ā-i ‘oṣmān pādiṣāhlarıniñ vezīrleriyiz. ḥuṣūṣā dāmād-ı sulṭān murād ḥanım. nitekim ben van eyāletine mutaṣarrıfım. (4, 236^a / 16-17).

ṣoñra "üstelik, bir de"

... pembeyi zemīne eküp sidik ile şıvarup bi-emr-i ḥudā kettān oldı, ilā yevminā sidik gibi rāyiḥası var. ṣoñra pīrleri ḥadīce-i kübrā anadır, bizzāt ḥazret-i risālet-penāhiñ ba‘de’n-nübüvve menkūḥası olup ḥazret dirāgūş idüp kemerin ḳuşadup kettān ekenlere ve egirüp iplik idenlere ḥadīce-i kübrā pīre oldı. (1, 166^a / 23-25).

2.1.2.5.2.2.8. İhtimal edatları

bolay kim

Bu edat, aktarma cümlede geçer:

bolay kim pād[iṣā]ım³³² siz de aḳdeñizde cezīre-i giridi venedik küffārı elinden fetḥ idüp islāmboldan mıṣra giden tüccār ve züvvār-ı ḥuccāc-ı müslimīniñ ma‘beri küffār gemilerinden pāk olaydı. (2, 274^a / 5-7).

iḥtimāldir

... ba‘zı zamān ḳa‘r-ı deryāda balıḡa ve nehenge rāst gelüp ol bıçaḡıla cidāl idüp iḥtimāldir ḥalāş ola. (1, 163^b / 12-13).

³³² Sözcük, yazma eserde پادهم biçiminde yazılmıştır.

kim bilir

*hayfâ dirîğ mehemmed geray hanîñ devletinde kabarti kavmi cümle islâm ile müşerref olup kazı ve imâm ve cāmi‘ ve hammām ve kal‘a binā olup şöyle vilāyet-i zamīme-i islâm olmuşken **kim bilir** nice ola ammā şimdi bu hāl üzre kabarti kavmi müslimler olup cāriyeleriniñ nikāhsız vaṭ’ında haṭā vardır. (7, 157^a / 7-9).*

ola kim

*haḳîr eyitdim: "ey ‘ibādullah geliñ siziñle ‘alā’l-‘umūm ihlāş-ı şerīfe müdāvemmet idelim. **ola kim** cenāb-ı ‘izzet āyet-i ihlāş hürmetine cümlemiz ḫalāş ide" didim. (2, 264^b / 35-36).*

olmaya kim

*haḳîr eyitdim: "vallahi ḫanım, paşa sizden hicābdadır, keşret-i muḫabbetden ḫanıma biraz naşīhat-āmīz sözler söylemişdir. **olmaya kim** siz ol kelimātlardan muğber-i ḫāṭır olasız. ... (4, s. 236^a / 32-33).*

2.1.2.5.2.2.9. Açıklama, örneklendirme, özetleme edatları**derseñiz "örneğın"**

*ve ḫinnā **derseñiz** ṭā’ife-i nisvāna ve şeyḫ-i seyānlarıñ aḳ şaḳallarına sünnet ise levadān kökin ḫavānda döğüp şu ile ḫamīr idüp şaça ve şaḳala dürtirse gāyet la‘l-gün kırmızı olup rīş [u] geysūda olan kehleyi helāk idüp gird [ü] gubārdan pāk ider. (1, 165^b / 18-20).*

el-ḫāşıl "kısacası"

***el-ḫāşıl** bu hāl üzre münhezimen gerü dönmek şadedinde iken ... (3, 100^b / 8-9), **el-ḫāşıl** bu hammāmıñ ve sarāy-ı ‘azīmiñ ve bāğ-ı ireminiñ vaşfında lisān ḳāşırdr. (4, 230^a / 23).*

***el-kıṣṣa* "kısacası"**

el-kıṣṣa *şehir-i bitlīsde bu on gün teḳā'üd eyledigimizde rûz-merre gördüğimiz 'acā 'ibāt u ğarā 'ibātları taḫrîr eylesek bir ṭomar-ı laṭîfe olurdu.* (4, 233^b / 2-3).

***ḥulāṣa-i kelām* "kısacası"**

ḥulāṣa-i kelām *deryāda böyle nehengler ve böyle ğavvāşlar olup niçe biñ benī ādemi balık yudup ḥalāş olmamışdır. ammā ḫazret-i yūnus ile bu ḫācī nāşır ḥalāş olduğı meşhūr-ı āfākıdır. bu ḫācī nāşır'ıñ pīri ḫazret-i yūnus olmuş olur.* (1, 164^a /12-14), *ḥulāṣa-i kelām* *şeb [u] rûz olan veḳāyi'ātı taḫrîr eylesek taṭvîl-i kelām olup bir mücellled kitāb olur.* (2, 272^a / 8-9).

meşelā

meşelā *beş kerre yāḫūd on kerre ḳanḳı taraf ḫalkı ṭopı kendileri tarafına ḳavilleri üzre millere götürürse meydān anlarda ḳalup ziyāfeti mağlūb olan ider.* (4, 234^b / 7-9), *meşelā* *vücūdına ḫoḳkasından bir yağ-ı ber-efsūn süründi kendüyi zekersiz ve ḫayāsız gösterdi ve kırağı ve çiyik yağı süründi kendüyi ber-hevā gösterdi.* (4, 232^b / 9-10).

***ve'l-ḫāşıl* "kısacası"**

... *ve'l-ḫāşıl* *cümle ebḫurları ve ḫalīcleri ve ṭur'aları ve bu deryālara maḫlūṭ olan nehr-i 'azīmleri ve rû-yı arzda olan dağ ve taşları cümle taşvīre getirüp hey'etle yazup gemicilere fūrūḫt iderler kim cemī'i keşṭibānlarıñ bu 'ilm-i ḫarṭa cānlarıdır.* (1, 163^a / 21-23).

2.1.2.5.2.2.10. Zaman edatları

çü

Seyahatnâme'de geçen aşağıdaki örnek, Selanik yakınlarında bulunan Kelemerye Kalesi'nin duvarına tarih düşürmek için yazılmış alıntı beyittir. Burada *çü* "sonralık"

ifadesiyle yardımcı cümleyi ana cümleye bağlar³³³. İnceleme metnimizde bunun dışında örneği yoktur:

çü kâtib bu sözi mermerde kazdı / müverrih târihi fethini yazdı. (8, 225^a / 11).

kaçan, kaçan ki, kaçan kim

kaçan kim bir arslan gâzaba gelüp halka hücum etse derhâl arslancı elindeki ceyrân etiyle mülemma^c dârüyı burnına dutınca hemân şem etdiği dem dem-beste olup mest olup bu güne zabt iderler yoğsa ašlâ zabtı mümkün degildir. (1, 169^a / 10-13), ***kaçan ki*** deşt-i kerbelâda hazret-i imâm hüseyin şehîd olup niçe biñ şehîdân-ı deşt-i kerbelâniñ ser-i sa^c âdetleri şâmda yezîd-ı bî-mezîde geldikde ... (4, 234^b / 10-11), ***kaçan*** bir âdem elinde bu yaprağdan ovalasa bir هفته elinden râyiha-i tayyibesi gitmez. (7, 153^a / 8-9), ***hikmet-i hudâ kaçan kim*** şehzâdeler oynarken şehzâde mehemmed "kardaşım 'oşmân beni kışkanır" deyüp 'oşmânıñ topından burnı kanadığı işâret-i 'azîme imiş. (2, 275^a / 36 - 2, 275^b / 1).

ki

Seyahatnâme'de genellikle açıklama edatı olarak kullanılan bu edat, aşağıdaki örnekte zaman bildirir:

... ba^czı igdiş atlı olanlarla haķîr ileri vardım ki igdiş at aykır at gibi süheyl urup kişneyüp düşmeni âgâh etmez. (3, 99^b / 23-24).

tâ ki

Aşağıdaki örnekte *tâ ki* edatı için hem zaman hem de şart işlevi düşünülebilir: *ve minberi ve mihrâbı ve mü'ezzinân maḥfeli sihr-i i^ccâz bir kâr-ı muşanna^clardır kim ta^crîf ü tavşîfi bir vech ile mümkün degildir. tâ ki müşâhade-i binâ olunmayınca ma^clûm degildir. (2, 276^b / 21-22).*

³³³ Bilgi için bk.: Kâmil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara 2004, s. 57.

2.1.2.5.2.3. Karşılaştırma - denkleştirme edatları

Bu bağlama edatları, iki veya daha fazla unsuru karşılaştırma, denkleştirme, oranlama, seçme ve yeğleme gibi işlevlerle birbirine bağlar³³⁴.

eger ... eger ... "ister ... ister ..."

der-i devlete gidenler eger deryādan ve eger karadan gitsinler, ben dahı işim gücüm görüp karadan karaçılarım la giderim. (7, 144^a / 9-10), neferāt 3000 kavmdır, eger müslim ve eger rüm u freng gāyet üstādlardır. (1, 162^b / 2-3), eger müslim ve eger gayr-ı müslim ve leyle-i cum'ada birer sini pilāv ve yahni ve zerde ve çobrası dā'imdir. (3, 108^a / 3-4).

gāh ... gāh ..., gāh ... gāh ... gāh ... gāh ...

haķir ol maħalde başka gemi ile yedi sekiz huddām yārān-ı bā-şafā ile zevk [u] şafā iderek gāh şeyh muştafā rūmī gāh şeyh 'oşmān-ı ke'n-nāsī gāh şeyh in babī gāh eş-şeyh aħmed-i kalyūbī ile ülfet iderek ... (P 10, 261^a / 45-46; Q 10, 264^a / 47-48), bu dünyā eski tahte'l-kał'a-mişāldir, gāh 'imār olur, gāh harāb. (P 10, 262^b / 38; Q 10, 265^b / 41-42), ... gāh felenkler ve gāh kızaķlar üzre gemilerin karadan getirüp ... (5, 56^a / 13), derħāl top gāh şaġa ve gāh şola giderek ve deprenerek yere endi. (P 10, 267^a / 25; Q 10, 270^a / 25).

ha ... ha ... "ister ... ister ...?"

... ha şunda ve ha bunda" diyerek işbu sene ... (3, 97^a / 35).

ħod "veya, ya da"

bu diyārda aşlā tāt'ün olmaz. hemān bir ādem sehel ħaste olsa ħod olmasa kara konco[lo]z giceleri olunca oburlar bir kabaķda veyāħūd bir pişkövde istediġi ħastanıñ yāħūd saġ ādemiñ kanın içüp öldürüp obur oburlıġından ħalāş olur ammā gözlerinde obur 'alāmeti elbette kalır. (7, 152^a / 8-10).

³³⁴ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1112.

kāh ... kāh ..., kāh ... kāh ... kāh ...

*haķir-i pür-taķşir bu maħalleri aşlāgörmemek ile **kāh** şimāle ve **kāh** cenūba ve **kāh** şarķa ve ğarba ķaşaba ķaşaba gezüp andan yine cānib-i şimāle gidüp ... (8, 17^a / 27-28), ... sinop ve amaşıra dağları daħı önümüzde nām [u] nişānı yok bir girdāb-ı elimde **kāh** eyyām-ı muvāfiķ ve **kāh** eyyām-ı nā-muvāfiķ ile bir gün bir gicede deryā-yı bī-amān içre çalkānup ne cānibe gideceğimiz nā-ma‘lūm oldu. (2, 264^b / 17-19), ammā yine deryānın temevvüci ārām etmeyüp yedişerleme ta‘bīr etdükleri ķum aşlā amān vermeyüp **kāh** evc-i āsumāna çıkup buluğlara geminiñ sūtünü doķunırdı **kāh** ķa‘r-ı deryāya inüp ğüyā ğayyā deresi ve derk-i esfele inmiş olup cānib-i erba‘amızda baħr-i siyāh küh-i bī-sūtün mişāl nümāyān olurdu. (2, 265^a / 2-4), ... temevvüc-i deryāda bī-bāk u bī-pervā ğavvāş vār yüzüp **kāh** ‘ālī ve **kāh** süflī deryāda sehl şināverlik iderken ... (2, 265^b / 10-11).*

kāhī ... kāhī ...

*... bir zamāndan gördüm ki berķ-i hātif gibi gitdiğim ğayāllendim, bir zamāndan soñra gördüm ki **kāhī** baş aşāğı **kāhī** baş yuķaruya taķla ata ata bī-tāb ķaldım. (1, 163^b / 23-25).*

... [olsun] ... olsun

*ve elbette sipāh [olsun] ve yeñiçeri **olsun** andan tekālīf alırlar yāħūd şehirden nefy iderler. (9, 25^a / 2-3).*

ve "yahut, veya"

zīrā sekiz rüzgār ve yetmiş kerte üzre ne diyāra gideceğin ve ne cezireye uğrayup ol limana ķarīb şığ mıdır ve dökündüli taşlık mı ve ķumsal mı ve ‘amīķ mi ve a‘lā yataķ liman mıdır? (1, 163^a / 23-25).

veyā

... *şehrimiz pehlivānları ol cem‘iyyet-i kübrālara varup cümle kaçaba pehlivānların birer elden elleşüp kündeden yāhūd cezāyir şarmasından yāhūd taşlamadan veyā kirdmandan yāhūd pīş kabzadan ve'l-ḥāşıl yüz altmış naqş-ı fend-i bendden bir lu‘b ile zorāzor yeñüp ...* (9, 22^b / 25-28).

veyāhūd

eger konduğın ev şāhibine bir lüle tütün veyāhūd bir igne ve iplik verirseñ dünyā kadar ḥazḥ idüp saña daḥı ziyāde ri‘āyet iderler. (7, 156^b / 12-13), *bu diyārda aşlā ṭā‘ūn olmaz. hemān bir ādem sehel ḥasta olsa ḥod olmasa kara konco[lo]z giceleri olunca oburlar bir kabağda veyāhūd bir pişkövde istediği ḥastanıñ yāhūd sağ ādemiñ kanın içüp öldürüp obur oburlığından ḥalāş olur ammā gözlerinde obur ‘alāmeti elbette kalır.* (7, 152^a / 8-10).

yā ... ve illā ... “ya ... ya da ...”

pādişāhum yā bizim cümlemizi kırarsın ve illā biz cümle kaşşābları kırarız. (1, 164^b / 2).

[yā] ... yā ... veyā ..., yā ... veyā ... “ya ... ya da ..”

... ammā ismi allahu a‘lem yā ismā‘il veyā monlā ‘alī idi ... (4, 233^a / 24), *lākin beglerine bir armağan hedāyā verseñ yanıña ādemler қоşup yiye içe kona göçe [yā] bir bege yā bir kabağa veyā bir pişköve sālīmīn ü gānimīn teslim iderler.* (7, 156^b / 11-12).

yā ... yā ...

bunlarıñ ḥaqqında mekke delilleri “yā karamanī yā kara imānī” derler, bī-rahm ribāḥor ādemlerdir. (1, 164^a / 24-25), *“bu ḥālde cümle gūzāt ḥamd idüp hele düşmanımız birdir, yā allah, yā allah yā kırımdan yā melekden bize bir imdād.” deyüp ricā iderken ...* (5, 60^a / 24-25), *ḥaḳīr eyitdim: “bire gāziler şunda konan kırık elli biñ ‘asker idi. eger anlar bu şahrādan kalkdılar ise izleri kalkup gitmedi. izlerin arayup bulalım, ol yola düşelim. elbette anlar yā dün yā bugün kalkmışlardır.” dedim.* (6, 22^b / 22-24).

yā ... yāhūd ...

ve illā girüden qovup yetişirlerse anı dutup esir idüp yā 'oşmānlıya ve tatara şatarlar yāhūd biñ baş iki biñ baş māl verüp halāş olur. (7, 150^a / 23-25).

yāhūd

bu diyārda aşlā tā'ün olmaz. hemān bir ādem sehel hasta olsa hod olmasa kara konco[lo]z giceleri olunca oburlar bir kabaqda veyāhūd bir pişkövde istediği hastanın yāhūd sağ ādemiñ kanın içüp öldürüp obur oburlığından halāş olur ammā gözlerinde obur 'alāmeti elbette qalır. (7, 152^a / 8-10), ammā niçe atlarıñ ayagına çevgān rāst gelüp hürd ider yāhūd fakir mühre ve hussān leng olur. (4, s. 282/2), meşelā beş kerre yāhūd on kerre kanķı taraf halkı topı kendileri tarafına qavilleri üzre millere götürürse meydān anlarda qalup ziyāfeti mağlūb olan ider. (4, 234^b / 7-9), bir begi yāhūd bir büyük ādemleri yāhūd birkaç ādemleri şıķ şıķ kabaqlarında haste olsa ve ölseler yāhūd odunlu dağları iraqda qalsa bu kabaq uğursuzdur diyü birağup bir gayrı dağlık ve ormanlık içinde bir yeni qal'a mişāl kabaq yapup eski kabaqların cümle āteşe ururlar. (7, 152^b / 2-5).

Bazen yāhūd edatı ile aynı işlevde farklı edatların da bir arada kullanıldığı görülür:

... şehrimiz pehlivānları ol cem' iyyet-i kübrālara varup cümle qaşaba pehlivānların birer elden elleşüp künden yāhūd cezāyir şarmasından yāhūd taşlamadan veyā kirdmandan yāhūd piş qabzadan ve'l-hāşıl yüz altmış naqş-ı fend-i bendden bir lu' b ile zorāzor yeñüp ... (9, 22^b / 25-28).

yoħsa "yahut, veya"

... deyince paşā eydür: "pādişāhım, ol biñ kīseyi murād paşā lalañ kendü levāzımātına mı şarf etdi yoħsa dīn-i mübīn için mi şarf etdi. ol biñ kīseyi ben pādişāhıma vireyim. murād paşā lalaña budin eyāletin ihsān eyle!" deyü ricāsı hayyiz-i qabülde vāqı' olup ... (3, s. 96^a / 25-27), "bir kıllı baldır ammā 'acabā keçi tulumından mıdır? yoħsa koyun ulumından mıdır?" didigimde ... (7, 155^a / 26).

2.1.2.5.2.4. Açıklama edatları

Bu bağlama edatları sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri "açıklama" işleviyle birbirine bağlar. *Seyahatnâme*'de oldukça sık kullanılır:

ki

kapu tarafı ki cenüb tarafıdır ... (2, 271^a / 25), ... refiği dağı hâbdan bîdâr olup eydir: "hayr ola velî! şimdi bir düş görürdüm. elimde bir yanmış mûm var idi. Sen benim elimden mumı alup püf deyüp söndürüp elimden mumı alup başım ol mûm ile urup başım yardîñ. şandım ki başım kesdiñ" dedikde ... (3, 99^b / 36 - 3, 100^a / 1-2), bu haķîr ol cengden berü bildim ki benî âdemden şoñra eşref-i maħlûķ küheylân atlardır. (6, 20^b / 11-12), ve 'araba çeken dörder at ki her biri file beñzer. (5, 52^a / 24-25), ve bunlarıñ pîrleri ebû zeyd-i hindî ki aña baba reten derler. (1, 159^a / 16-17).

kim

biri dağı oķ yaydır kim bunı dağı kâfiristânda taķlîd idüp yapamazlar ve yapsalar bi-emrillah başların dutdıramazlar ve aślâ oķ atamazlar. (4, 233^b / 24-25), ümîddir kim pâdişâhıma hayr du'â alup dîn-i mübîn ğayretine niçe işler görüp yüz aķları idelim. (3, s. 96^a / 24), evvelâ bu şehre içre sicillâtda maştûr on bir ğüne emrûdı olur kim şehri malaṭıyyede olmaz. (4, 234^a / 15-16), ... gördiler kim ğal'aniñ limanında âl-i 'oşmân donanması mâl-â-mâl olup liman önünde cümle deryâ begleri ve cümle cezâyirli âmâde dururlar. (2, 272^b / 13-14), ve mışır-kârî ğalıçalar var kim ğüyâ kâr-ı ışfahândır. (2, 276^b / 28), ve bu şehriñ zamân-ı 'imâretinde atdan ğayrı bu şehre bir hayvân girmezmiş ve zî-rûħ kısmı boğazlanmazmış. cümle taşrada boğazlanup şehre getirirlermiş kim yedi biñ hemân ğaşşâb dükkânları var imiş. (4, 240^a / 27-28), hele bu haķîr otuz yıldır kim cihân-bânım böyle bir dıraḫt-ı kebîri görmedim. (7, 153^b / 20-21).

ya'nî

Bu bağlama edatı *Seyahatnâme*'de genellikle sözcüklerin anlamlarını vermek için kullanılmıştır:

bu *kaḫaḫ* kavmi *gāyet* ‘*āsīdirler ammā meḫammed geray ḫāna iṭā‘at idüp sohum verdiler ya‘nī ta‘yīnāt zahīre verüp ḫonaḫbānlık etdiler ya‘nī evlerine ḫondırdılar*. (7, 146^b / 33-34), *eṣnāf-ı pusulacıyān ya‘nī ḫible-nümācıyān* (1, 163^a / 7), ve *ḫonaḫbānıñ ya‘nī ev ṣāḫibiñ bir ṭavuḡa muḫtāc olsa ḡayret idüp her şeyi ödünc gevinc alup seni sıylar ya‘nī doylayup ri‘āyet ider*. (7, 152^b / 10-11), *ol beyāz inek sebebiyle ḫalebe ḫalebü‘ş-ṣehbā derler, ḫaleb saḡıma, ṣehb beyāza derler ya‘nī saḡılmış beyāz inek ṣehri demekdir*. (1, 167^b / 3-4), *bayṭal çeşmesi ya‘nī ḫıṣraḫ südi çeşmeleri vardır. andan ma‘lüm oldu kim bu kavm tatar imiş kim at südi nüş iderlermiş*. (4, 240^a / 25-26), ve *ṣabbāḡ ya‘nī boyacılıḡda ṣanki zeyd-i hindī idi*. (4, 228^b / 8-9), *bir rivāyetde sīmābdan ḡalaṭ simav derler. ya‘nī gümüş şuyı demek ola. ḫaḫīḫat şuları gümüş mişāl berrāḫdır*. (9, 21^b / 11-12).

2.1.2.5.2.5. Cümle sonu edatları

Bu bağlama edatının inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneği vardır:

da "üstelik"

aṣlā ve ḫaṭ‘ā bunda nemçe yoḡdır ve ḫomazlar da. (6, 28^a / 16).

Yukarıdaki cümleyle benzer olan aşağıdaki cümlede bu edat kullanılmamıştır:
aṣlā yeñiçeriler yoḡdır ve duramazlar ... (5, 54^b / 25).

ola

Aşağıdaki örneklerde *ola* sözcüğü *+dır* işlevinde kesinlik bildiren bir edat olarak kullanılmıştır:

bu inhizām āl-i ‘oṣmāna rümeline olmamış+dır. meḡer ṣalanta ṣaḫrāsında budin vezīri naṣūḫ paṣazāde ḫüseyn paṣa bozulduḡı oldu ola. ol daḫı büyük bednām inhizām idi. (5, 52^b / 32-33), ve *paṣa ile ḫan birbirlerine ol ḫadar muḫabbet idüp birbirlerine eyle ikrām etdiler kim meḡer bu ikrāmı ḫātem-i ṭayy veyāḫūd ca‘fer-i bermekī etmemiş ola*. (4, 235^b / 14-15), *rüm keferesi aña ḫaleyoroz derler ya‘nī uludan ulu peyḡamberden eyi dimek ola* (demektir). (8, 218^b / 10-31).

ve's-selām

Bu edat aşağıdaki örnekte sözün bittiğini vurgulamak için kullanılmıştır ve bir nevi özetleme işlevine sahiptir:

hattā selīm han silāhdārı olup bile seyāhat iden selīm-nāme nām tevārihinde cümle üç bucuğ yıl seyāhatlerin ve ceng ü cidāllerin mufaşsal taħrīr etmişdir ve's-selām. (7, 146^a / 10-11), *cemī' i selānik қаzāsında ve ğayrı nevāhilerde olan қurā ve қаşabātlara milh-i ucāc bundan gider kim tuзі vefret üzre hāřıl olur ve's-selām.* (8, 222^b / 27-28).

yā

Bu edatın kendinden önceki cümlede yapısını "hatırlatma ve vurgulama" işleviyle kullanıldığı düşünülebilir:

ben anıñ köpürli babasına bile varmadım yā oğluna varır mıyım? (7, 144^b / 7-8).

2.1.2.5.2.6. Kuvvetlendirme edatları

Kuvvetlendirme, vurgulama işlevine de sahip bu bağlama edatları için Leylâ Karahan şu ifadeleri kullanır:

"Vurgulama işlevli dil birimleri de birlikte kullanıldıkları ögeyi öncelikli öge hâline getirirken var olan veya var olabilecek önceki veya sonraki cümlelerin eş görevli ögesiyle ilişkilendirir. Bu ilişkilendirme de bir tür bağlamadır. Mesela "*Ali kardeşini sadece sinemaya götürdü.*" cümlesi, söylene de söylenmese de sonraki bir "*Ali kardeşini başka bir yere götürmedi.*" cümlesini çağrıştıracaktır. Bu çağrışımı sağlayan sadece kelimesidir. "*Ali kardeşini sinemaya da götürdü.*" cümlesinin çağrışımı ise kendisinden önceki "*Ali kardeşini her yere götürdü.*" cümlesi veya benzer bir başka cümle olabilir. Bu çağrışımı **da** kelimesi sağlamıştır. O hâlde *sadece, yalnızca, ancak, bilhassa, özellikle, bari, hiç olmazsa, da, dahi, bile, ise, mi* gibi vurgulama işlevli kelimeler birer bağlaç (bağlama edatı)tır. *Fakat, ama, lâkin, çünkü, mademki* gibi bağlaçlar cümlelerin tamamını bir başka cümleye bağlarlar, vurgulama işlevli kelimeler cümleler arasında bağlantıyı, vurguladıkları ögeyi, başka bir cümlelerin eş görevli ögesiyle ilişkilendirerek sağlarlar. Bağlama, birinde doğrudan gerçekleşirken diğerinde dolaylı olarak gerçekleşir. Birinde bağlanan cümlelerin her biri genellikle düşünceden dile yansırken, diğerinde bağlantı çoğ zaman dile yansımaz."³³⁵

³³⁵ Leylâ Karahan, Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 27-28 Ağustos 2007 Bildiriler*, (ed.: Hayati Develi), C 1, İstanbul 2009, s. 317.

Bu bağlama edatları, cümledeki yerleri ve işlevleri açısından diğer bağlama edatlarından farklı özellikte olduğu için bu grupta değerlendirilmiştir:

ancaḳ "sadece"

... bunlar giriş yapmayup ***ancaḳ*** giriş şatarlar. (1, 170^a / 3-4), şandal ***ancaḳ*** bizim refiḳlerimiz yedi kişiye münḫaşır olup şandal içre olan bār-ı şaḳīlleri deryāya atup şandal sehl ḫiffet bulup temevvüc-i deryāda giderken ānī gördük ... (2, 265^a / 22-23), ve bu gölüñ kenārında ḳavun ve ḳarpuz olur kim ikisin bir ḫımār ***ancaḳ*** götürür. (2, 277^a / 34-35), hemān zekerin eline alup hevāda ṭayerān iderken bu sarāy meydānı içre māl-ā-māl olan temāşācılariñ üzerlerine serpe serpe ol ḳadar işedi kim cümle ḫalk şırşıklam olup ***ancaḳ*** ḳoltuḳları altı ḳuru ḳalup niçe ādemler firārī taḫallüş etdi. (4, 231^b / 2-4), ḫālā ***ancaḳ*** üstühānları ḳalmış. (4, 238^a / 18-19), ḫammāmı ve çārsū-yı bāzārı ve ḫanı yokdır zīrā bu ḳal^c a ahālisi ***ancaḳ*** ḳış günleri bu ḳal^c ada sākın olurlar. (7, 147^a / 6), tā bu mertebe ḳalın ağaçdır ammā cümle yüz yetmiş ‘aded dalları var kim bu ḫaşeblerin de her birini onar ādem ***ancaḳ*** ḳucaḳlar. (7, 153^a / 12-13), ibtidā monlā muḫammediñ nüş etdügi bar[da]ḳdaki şudan yere döküp işedigi zamān zemīne müstevlī olan şu ***ancaḳ*** ādem topuḳına çıkardı. (4, 231^b / 29-30), ammā ḡarābet bunda kim eñseriniñ ikisi de birer bucuḳ ḳarış ***ancaḳ*** var ... (4, 233^a / 1-2).

bā-ḫuşūş "özellikle, bilhassa"

bundan şoñra māh-ı ramazān gelüp ḫan-ı ‘ālīşān ile ve muşāḫib-i şehriyārī olan ḳazaḳ sultānlar ile ***bā-ḫuşūş*** veliyy-i ni‘ amım selīm geray sultān ile bir ramazān-ı şerīf zevḳin etmişimdir kim bir diyārda etmedim. (7, 143^b / 9-11), ***bā-ḫuşūş*** aşāḡı sūr-ı kebīriñiñ ḫandaḳ-ı ‘amiḳi içre nehr-i seykel deverān u cereyān idüp leb-ber-leb olup güyā bir buḫeyre vār talaṭtum ve temevvüc idüp durur. (6, 23^a / 3-4).

bile

... bir at için çül ve tobraya muḫtāc etmeyüp cümlesiniñ ḳahveleri ***bile*** ḫan tarafından verilirdi. (4, 230^b / 22-23), ... zīrā bu iki ḳal^c a-i ‘azīmler olmasa azaḳ ve özü ḳazaḳları islāmbola ***bile*** istilā iderlerdi. (5, 55^b / 10), ben aniñ köpürli babasına ***bile*** varmadım yā oḒlına varır mıyım? (7, 144^b / 7-8), ... alman ḳralı taḫtı olan beç ḳal^c ası içre istifāni

kenisesinde **bile** görmedim. (8, 226^a / 12), ... bu *qavala qal'asın feylekos binā idüp hükümetin qavala nām bir oğlına verüp 'imār etdigiyçün aniñ ismiyle müsemma olup rüm tevārihlerinde bile qavala derler.* (8, 215^b / 16-17).

da, de

bolay kim pād[işā]ım siz de aqdeñizde cezire-i giridi venedik küffarı elinden fetḥ idüp islāmboldan mışra giden tüccār ve züvvār-ı huccāc-ı müslimāniñ ma'beri küffār gemilerinden pāk olaydı. (2, 274^a / 5-7), anlar da özü vezirine, anlar da özü begine, anlar da kırım ḥanına, ḥan daḥı beş on biñ tatar-ı şabā-refṭār-ı 'adüv-şikār ile azağa vāşıl olduğı haberi 'arz-ı muḥzırlarla yigirmi beş günde gidüp geldikleri haberi gelir. (3, 101^b / 34-36), ... ḥayr ola, ben de bu gice ḥuzūr idemeyüp qalkdım, atcağızım tımār etdim. sen de atıñı egerle, şabāḥ yaqındır. (3, 100^a / 2-3), kıble qapusı üzre bir tula mināreli sulṭān murād-ı rābi' cāmī' i var. bu da fevkānī cāmī' -i pür-nūr-ı sulṭānīdir. (5, 55^a / 16-17), bu ḥaḳır-i pür-taḳşiriñ serencāmıdır kim eger terk-i edeb ise de ma'zür buyrulup dāmen-i 'afv ile setr olına. (6, 21^a / 28-29), ḥattā beş on dāne ḥaḳırde de vardır. (7, 156^b / 9-10), ibrahīm de 'osmāniñ ḥayāsına bir top urup 'osmān ḥayāsından mebhūt olup düşmesi bir 'alāmet imiş ... (2, 275^b / 3-4).

daḥı³³⁶

ve mışır kettāni deyü medḥ etdiklerine daḥı rüm ḥalkı muḥtāc degildir. (1, 165^b / 6-7), ben daḥı şimdi fırsat bulup urdum. (2, 275^a / 13), hemān melek aḥmed paşalı kürd ḥaydar ağa bu iki yigidiñ üzerlerine at sürüp ikisin daḥı şehid eyledi. (3, 100^a / 12-13), ve simitciler daḥı 'arabalar üzre furunların ve dükkānların zeyn idüp 'araba tekerlegi qadar simitleri şırıqlara geçirüp hammāllarla götürürler ... (1, 160^a / 14-15), ve ḥinnāmıza mu'ādil ḥinnā bir diyāra olmaḳ ihtimāli yoḳdur sünnet-i resüldır aña daḥı söz olmaz. (1, 165^b / 25-26). ... ḥinziriñ daḥı sekiz ve on 'aded alaca ve qaraca ve şarıca çuqçaları, buḥukları ve ḥırcaları olur ... (1, 269^b / 20), ... bu cengde daḥı azak ve ḥanya gazāsından ziyāde 'ibret aldık ... (3, 101^a / 19).

³³⁶Edatın *Seyahatnâme* ve çağdaş Türk lehçelerindeki farklı kullanımları için bk.: E. Salan, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Çağdaş Türk Lehçelerine "Dahi" Sözcüğü", 227-243.

Bu edat, *bir kere dahı* ifadesinde "kerre" sözcüğünün düşmesiyle oluşan ve tekrar bildiren *bir dahı* ifadesinde "ekleme" yani bir çeşit "kuvvetlendirme" işlevine sahiptir³³⁷.

... şudā^c maraẓı bir **dahı** görmezler. (1, 169^a / 35-36), andan haķır bir **dahı** qaradeñize gemi+yle çıkmağa tevbe-i nasūh etdim. (2, 268^a / 33-34), cezire-i giride bir **dahı** imdād içün ... (3, 97^a / 5-6).

Aşağıdaki örnekte bile işlevinde kullanılmıştır:

hudā ‘ālimdir ol cüsse ile ne kendüsi ve ne şışeler zerre kadar hareket itmeyüp biri **dahı** münkesir olmadı. (4, 231^a / 14-15).

hāşşaten "sadece, sırf"

... vallahi böyledir kim bir ferdin ilķasıyla ve bir merdin iltimāsiyla degil. **hāşşaten** kendü qarīhamdan saña mührüm verüp vekil-i muṭlaķ etdim. (3, s. 96^a / 18-19).

illā "sadece, ancak"

ve eyle kal^c a-i üstüvārın fethine ‘ıvaż bir şey ile olmazdı **illā** şehādet ola. (2, 273^b / 12), ammā bunda olan ḥammām ḳubbesi kadar beyāz mermer taşlar bir kal^c ada yoķdır **illā** şām eyāletinde bālbek ovasında ba^c lebeke kal^c ası taşları ola. (8, 217^a / 11-12), ammā bu kal^c adan taşra aşlā maḥallāt ve ḥāne-i ‘imārātlar yoķdır. **illā** şark tarafına kal^c a ḥāricinde kireçhāne vardır ve ğarb tarafında yeñikapu ḥāricinde mevlevihāne vardır. (8, 225^a / 17-19).

ise

‘akkāmlar ḳuyūtların bilmeyüp ‘amr-ı ‘ayyār pīrimizdir, derler, ol **ise** ḥazret-i resūluñ peyki idi. (1, 161^b / 4-5), müşmirāt-ı gūnā-gūnı **ise** tā ḥıyābān-ı işfahān ve tebriz ü nahşivāndan gelmiş fidanları vardır. (4, 229^b / 10).

³³⁷ Daha fazla bilgi için bk.: Talat Tekin, "daha Zarfının Anlam ve Kullanılışları", *Makaleler 3*, (hzl.: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara 2005, s. 79-80.

hemān "sadece, ancak"

ve *tūlınıñ ba'zı yeri üç biñ ve dörd biñ ve iki biñ adım enli yerleri vardır ammā taşra bāğ u bāğçeleri 'add olunmayup hemān şehir 'imāreti olan yerler adımlanmıştır.* (8, 221^a / 21-23).

hod "da, de"

cerrāhlikde hod lā-naẓīrdir. (4, 227^b / 29), *yolcular hod evvelā bi't-ṭarīk kimi istifrā' etmede kimi istiğfār idüp qurbānlar ve taşadduğ-ı nezerātlar itmede.* (2, 264^b / 34-35), *ve eyle ganīmet şehirdir kim me'kulāt kısmından kuş südi ya'nī yumurta bulunur ve meşrübāt kısmından hod arslan südi her evde mevcūddur ...* (6, 29^b / 19-20).

ki (< erki)³³⁸

ki, aşağıdaki örnekte olumsuz anlama sahip *ābdest mi kalır* (abdest kalmaz) ifadesindeki olumsuzluğu pekiştirme işlevinde kullanılmıştır:

haķīr eyitdim: "yoldan gelmiş ve özi muhāşarası çekmiş ādemde ābdest mi kalır (kalmaz) ki secde idem." didigimde paşa ol kadar tebessüm idüp... (5, 61^b / 7-8).

sādece

... çārsū içinde (...)³³⁹ cāmi' i sādece binā-yı kadīmdir. (2, 277^a / 11).

yalñız

Bu edatın geçtiği cümle, Evliya Çelebi'ye ait olan aktarma cümledir:

... "ah bunlar benim süvār olduğum tahtaya bār-ı girān olup garķıma sebep olurlar. ah hāl-i digergūnum neye münceer ola" deyüp perişān-hāṭır olup "āyā bunları ne hāl eylesem kim levha baña yalñız münhaşır olup sebük-bār olsam" dirken ... (2, 265^b / 20-21).

³³⁸ Kökeni ve kullanımları için bk.: Saadet Çağatay, "Türkçede ki < erki", *TDAY-Belleten1963*, Ankara 1964, s. 245-250.; Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinin *ki* Bağlacı ile *ki* Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 620-624.

³³⁹ Yazma nüshada cami adı boş bırakılmıştır.

yine

Aşağıdaki örnekte “da / de” işlevinde kuvvetlendirme bildirir:

bunlarıñ pîri yine baba retendir. (1, 159^a / 26).

2.1.2.5.3. Ünlem edatları (ünlemler)

Her türlü duygu ve heyecanı anlatan ve seslenme, gösterme, soru, cevap gibi çeşitli işlevleri de yerine getirebilen edatlardır. Bu edatlar, *Seyahatnâme*'deki işlevlerine göre *gösterme edatları*, *seslenme edatları*, *cevap edatları*, *soru edatları* ve *duygu edatları* olmak üzere beş grupta incelenecektir.

2.1.2.5.3.1. Gösterme edatları

ala "işte, bak"

Bu sözcük, cümledeki işlevine bakılırsa gösterme edatı olarak düşünülebilir:

"ala on vukıyye aqçe, al cānım eyisin ver cānım, ala bir eyi kebāblık, ala bir a'ālā kıymalık" diyerek *bellerinde şātūrları ve pala kılıçları ve qaşşāb bıçaqlarıyla kendülerin zeyn idüp cümle piyāde* ‘ubūr iderler. (1, 166^b / 21-23), ... *dükkānları içre "ala cānım yağlıca ile sirkeli ve şarımşaklıca ile"* deyüp ‘arz-ı kālā iderek ve *gūnā-gūn şağalar ile pūr-silāh* ‘ubūr iderler. (1, 169^b / 6-7), ... *haķiriñ dağı uçqurı elimde iken "ala şu kelleyi"* deyüp *bizim bile doğdı, küçük bürāderim gösterdikde* ... (6, 21^b / 5-6).

işde, işte

... *"işte bu mağalda tunayı koyverdiler. işte* ‘avrat gibi saçından yedüp getirirler" deyince ... (3, 104^b / 36), *işde* biz arbağ burnından azağ deñizi şığ imiş, andan kaçup size gelüp haber etdik. (7, 143^a / 5), *şimdi işte* ol düş bugünkü gün zuhūr idiyor. (7, 144^a / 14), *dobruca kralınıñ huzūrına kulaqları ve dilleri birağup "müjde olsun kralım, ejderi katl idüp kızlarıñ halāş etdim, işte* ‘alāmeti" deyü kız [u] iftirā ider. (2, 266^b / 15-17), ... *"geçen aylarda babası ölmüş. işte* taşra havlısındaki büyük ağacıñ dalına babasınıñ leşin şandūğ ile komış. bal arıları babasınıñ siki ve taşığı ve budı arasında arılar bal yapmış. şimdi size mağabbeten babası taşığı kıllarıyla balı getirmiş. kılların çıkarup

balın yersiz. arı boķı yeyeceđiñize arı boķı yeyiñ. " deyüp 'alī cān aŗra ıķınca hemān aķīr usa usa cigerim aŗra ıķayazup aŗra ıķdım. (7, 155^a / 28-32).

muna "iŗte"

muna cıvıķdır³⁴⁰ (7, 147^b / 4)

tā

bu avzıñ ortasındaki fevvāre tā ubbeniñ zirvesinde cām asa urup andan aŗađı rīzān olur. (4, 229^b / 30-31), ba' dehu bu mezkūr buruniñ tā ucına bir al' a yaŗadup ismine ikiŗke deyü nām verdi. (7, 143^a / 1).

2.1.2.5.3.2. Seslenme edatları

Bu edatlar, aktarma cümlelerde geer:

a

... ibrahīm an eydür: "baķ a yūsuf, sen ne cānibe sefere gidersin" didi. (2, 269^b / 25-26), sulţān aħmed eydür: "a murādım! niün ardaŗlarıñ eyle urursun" didikde ... (2, 275^a / 11), "dur a ađa! nereye gidersin?" didiler. (3, 103^b / 4).

be

ba' dehu mezkūr uvalınıñ yanına gelüp eydür: "cānım anım ve melek aħmed be cānānım! ..." (4, 231^a / 25-26).

³⁴⁰ Evliya elebi'nin Nogay Türkesi için verdiği örnek cümledir. Ve cümlenin anlamını *iŗde yaķındır. (7, 147^b, 7) biçiminde verir.*

behey

kāfir ve müselmān degillerdir. kāfir diseñ ğāzab-ālūd olurlar. behey müselmān diseñ iġmāz iderler (ayıplarlar). (7, 147^b / 18-19).

bire, bre

"bire meded bizim tābūtda imiş." deyü tābūt ile cesed-i şaltık bayı alup ... (2, 267^a / 3), ... "bire koma ğāziler, kelbelā günidir, bire ha koma!" deyü herkes birbirine takviyet verüp ... (3, 100^b / 16), bre mel'ün 'arab ben saña kāfir vardır gemiye atlar komayalım ve cebeḡāne ziyāde alalım ve küffārīñ bir hoş haberin alup çıkalım ve bu kadar yüklü gemi ile deryāya niçe çıkalım didim. (2, 268^b / 15-17).

ey, iy

... "ey felek, ey felek" deyü felekden şikāyet-āmiz bir ma'ni-i pür-ma'nā-yı taşavvuf āġāze etdi. (3, 99^b / 29-30), elvedā' ey ḡanya elvedā' (2, 272^b / 17), ḡaḡir eyitdim: "ey 'ibādullah geliñ siziñle 'alā'l-'umūm iḡlāş-ı şerife müdāvemmet idelim. ola kim cenāb-ı 'izzet āyet-i iḡlāş ḡürmetine cümlemiz ḡalāş ide" didim. (2, 264^b / 35-36), şaltık sultān eydir: "imdi iy kral ejder öldürmek kerāmetdir. bu rāhib ile beni bir ḡazġana ḡoyup şu içinde fiḡır fiḡır ḡaynadıñ. ḡanḡımız ejderi öldürdi ise pişmeyüp ḡalāş olur. kiḡb söyleyüp ben öldürdüm diyen büryān olur." deyü ... (2, 266^b / 20-22).

eyā "ey, hey"

hemān monlā muḡammed el ḡaldırup eydür: "eyā ḡuzḡārān yārān-ı iḡvānān! biliñ, āġāh oluñ! eger ḡatı yürekli merd-i ḡudā kişiler iseñiz benim temāşāma şābit-ḡadem oluñ. ve illā bir ḡadem-i muḡaddem taşra çihmaġa teḡaddüm ediñ." deyü hemān anadan doġma 'uryān olup şallaḡ u mellaḡ bu meydānda bir ḡayli deverān etdi. (4, 231^a / 23-25).

eyyā "ey"³⁴¹

Seyahatnâme'de gemicilerin seslenmesini, bağırmasını içeren aktarma bölümde geçer:

... "**eyyā moli yā mola**" diyerek ... (1, 162^a / 22), bunlar dağı pür-silāh olup kızaklar üzre "**eyyā moli yā moli**" diyerek ... (1, 162^b / 25).

Yukarıdaki örnekler aşağıdaki örnekle eş değer kullanılmıştır:

"**ey mola, yā moli**" şadāsı evc-i āsumāna peyveste olarak ve her bir galyoncıklarda maḥbūb pençe-i āfitāblar zer-ender-zere müstağrağ muçolar gemilerde dayılara ḥidmet idüp ... (1, 164^b / 27-29).

hele

... 'abdullah paşa "bire gāzīer! biz üç biñ 'askeriz, anlar biñ miqdārı ādemlerdir. eger atıñız gerçi yorılmışdır ammā **hele** (haydi, hadi) bir kerre gayret eyleyelim" deyü ... (3, 100^b / 9-10).

hay

bir şıgır çarḥı çevirdikce bir ādem durup hem şıgıra **hay** der hem şeker kamışın çarḥıñ ağzına koyup çarḥ deverān itdikce sükker şerbeti cereyān idüp andan alup 'azīm kazganlarda kaynadup 'amel-i keşir ile sükker ederler, tafşile muḥtācdır. (P 10, 268^b / 24-26; Q 10, 271^b / 24-26).

hey

kalğ **hey** gök bahtlı biz seniñle şehidlik isteyelim. (3, 99^b / 35-36), **hey** begim! ne elem çekersin sözi verenden alan uşlı gerek. (2, 274^b / 13-14).

³⁴¹ Bilgi için bk.: R. Dankoff, *Evliyā Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, 110.

hov

hemān *qalmıq* ‘askeri çerkes ve noğay bir küçük küme görünce deryā mişāl *qılmağ* ‘askeri bir kerre **hov** idüp bir elbeşti idüp *qabarti* ve noğay firār iderler. (7, 157^b / 2-3).

ilahî"ey"

... na‘şe-i mübārekin ibrahīm han görüp "ne güzel beyāz teni vardır" deyü medğ ve tavsîf idüp ağladı. "**ilahî** yūsuf (Yusuf Paşa)! saña idenler yakın zamānda seniñ gibi olsun" deyü bed-du‘ālar idüp cinci hıvāceye nazar etdi. (2, 273^a / 29-31), ‘azīm şahrā-yı hāmūnlardır kim efvāh-ı nāsda "**ilahî** seni çorlu kırında pitreyim." deyü bu kelām elsine-i nāsda *zārb-ı meşel* olmuştur. (3, 107^a / 25-26).

oha

... niçe biñ *qınālı bostān dollābları şıgırların tezyin* idüp "**oha** diha babam" deyüp ... (1, 159^a / 13-14).

vay

bu monlā muḥammed dağlı segirdirken *qademleri yerden götürülüp ber-hevā olmağa* başladı ve hevāda *ṭayerān iderken temāşacılar* "ey ‘āqılān, ey gāfilān, **vay** filān ibn-i filān" deyü görmediği ve bilmediği paşalı ādemleriniñ ebā ‘an ced isimleriyle *nidā idüp selām virerek ber-hevā deverān iderdi*. (4, 231^a / 32-35), eger arılar bal yapmazsa "**vay** ölümüz cehennemlikdir." deyü ağlaşırlar. (7, 155^a / 16).

yā

ḥağ te‘ālā cemi‘i ümmet-i muhammedi şerrinden emīn eyleye. āmīn, yā mu‘in. (2, 268^a / 34-35), "bu ḥālde cümle *ğuzāt ḥamd idüp hele düşmanımız birdir, yā allah, yā allah yā kırımdan yā melekden bize bir imdād*." deyüp ricā iderken ... (5, 60^a / 24-25), **yā** ḥanım ben *ğaribiñ kime ṭaşlarsın*. (7, 144^a / 19), hemān *ḥağir eytdim*: "**yā** sulṭānım, āyā aşlı ne ola kim siziñ pehlivanlarıñız gālib, *ğayrılar mağlūb ola. bu ḥod malūmımızdır kim dest*

ber-bālā-yı dest ile'l-‘arş demişler. bunda bir hikmet vardır kim dā'imā siziñ pelivān-larınız gālib ola." didim. (9, 23^a / 2-4).

yūri "yürü, hadi"

... ḥaḳīri dünyā ve āḥiret karındaş idüp "yūri bu 'ālem-i seyāhatda cenāb-ı kibriyā mu'īn u zahīriñ olup sa'ādet-i dāreyne nā'il olasın. yūri şimden gerü kımda oyna. ammā 'avām olma 'avān ol " deyü du'ā-yı ḥayr ile vedā' idüp ... (4, 240^b / 10-12).

2.1.2.5.3.3. Cevap edatları

beli "evet"

ḥan eyitdi: belī sulṭānım, yaḥşı su'āl buyurdıñız ... (4, 232^b / 6-7), ... "pādişāhım, belī, biz daḥı eyle didikde bizi daḥı esīrler ile ta'yīn eylediler." didiklerinde ... (5, 62^b / 19-20).

ḥayır

... "ḥayır sulṭānım! yine bu ḳadar sādāt-ı kirāmı ve bu ḳadar 'ibādullahı 'aşā ile urup mecrūḥ idüp niçe ādemler helāk mertebesindedir" didiklerinde ... (3, 102^b / 26-27).

nola "tamam, evet"

paşa eyitdi: "ey 'ibādullah! cümle yetmiş biñ ğuruşlık altundur. andan ziyāde vermeñ." diyince cümlesi "ey allah rāzı ola. nola virelim. ve istimā' etdik kim azağa bir yıldan berü ḥazīne varmayup ağaların pārelemişler. (3, 102^b / 12-13), cümle telāmizleri "nola sulṭānım, cān baş üzre, sulṭānımı anda götürelim." didiler. (P 10, 260^a / 9-10; Q 10, 263^a / 13).

2.1.2.5.3.4. Soru edatları

‘*acabā*

... *aḥlāṭ pādīṣāhī eydür: "faḳīr fir‘avn, mışır gibi bir büleydecige mālīk olmağıla tañrılık da‘vāsı ider. yā benim aḥlād-ı sevādıma ḥāṣā mālīk olsa ‘acabā ne olmağ da‘vāsın iderdi ki!" deyü ṣāh-ı aḥlāṭ böyle ḥalt-ı kelām ider. (4, 241^a / 1-3), ... ammā bu ‘abd-i ḥaḳīr eyitdim: "'acabā daḥı ileri gidüp seyr etmek mümkin midir?" dedikte ... (7, 153^b / 28-29), "bir kıllı baldır ammā ‘acabā keçi tulumından mıdır? yoḥsa koyun ulumından mıdır?" didigimde ... (7, 155^a / 26).*

āyā "acaba"³⁴²

... *āyā bu cezīre-i giridiñ fetḥi kaçan zuhūrāt-ı ilāhī ile zāhir ola ... (2, 275^b / 25), ... "āyā bunları ne ḥāl eylesem kim levḥa baña yalñız münḥaṣır olup sebük-bār olsam." dirken ... (2, 265^b / 21), ... "āyā bu gelen üç biñ serdengeçdi imdād ‘askeri ve bu kadar gelen zehāyir-i vāfiri nice ḳal‘aya ḳosağ?" didiklerinde ... (5, 59^b / 11), hemān ḥaḳīr eytdim: "yā sulṭānım, āyā aṣlı ne ola kim siziñ pehlivanlarıñız ḡālib, ḡayrılar maḡlūb ola. bu ḥod malūmımızdır kim dest ber-bālā-yı dest ile'l-‘arṣ demişler. bunda bir ḥikmet vardır kim dā ‘imā siziñ pelivānlarıñız ḡālib ola." didim. (9, 23^a / 2-4).*

ḥa "acaba?"

... *cümle ‘asākīr mezkūr cisr başında bir ḡüft ü ḡū ve ḡulgüle ḳopup "bu kadar baş var. ḥa kimiñ başları ḳurusun. bu kadar baş ile bir baş islāmbola varırız, ya bu faḳīrleri ne ḳırarız?" deyü ‘azīm ḳīl [u] ḳāl oldu. (3, 101^a / 29-30).*

yā

... *cümle ‘asākīr mezkūr cisr başında bir ḡüft ü ḡū ve ḡulgüle ḳopup "bu kadar baş var. ḥa kimiñ başları ḳurusun. bu kadar baş ile bir baş islāmbola varırız yā bu faḳīrleri ne ḳırarız?" deyü ‘azīm ḳīl [u] ḳāl oldu. (3, 101^a / 29-30), ḳazızāde ḥazretleri bu ayaşofya cāmī‘inde her cum‘a ḡüni kürsīde va‘z [u] naṣīḥat idüp cem‘iyyet memnū‘dur, deyü*

³⁴² Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 270.

kahvehāneleri men' etdirmedi mi? yā siz ne cem' olmuşsınız, dağılıñ, variñ yerlü yeriñize. (3, 103^b / 12-14), *paşa eyitdi: "yā bu hayvān derilerin ve zī-rūh hayvānātı maḥbūs idüp neyler."* (4, 232^b / 6).

2.1.2.5.3.5. Duygu edatları

ah

Kaygı, üzüntü bildirir:

... "ah bunlar benim süvār olduğum tahtaya bār-ı girān olup ğarkıma sebep olurlar. ah ḥāl-i digergūnum neye müncer ola" deyüp perişān-ḥātır olup "āyā bunları ne ḥāl eylesem kim levḥa baña yalnız münḥaşır olup sebük-bār olsam" dirken ... (2, 265^b / 20-21).

Acı ifade eder:

şehirden taşra tūh-ı naşārā kurāsı rāhına kadem başıcağ 'alī ağayı şancı dutup "bire ah, bire vah" diyerek ol maḥalde cān verir. (P 10, 264^b / 7-8; Q 10, 267^b / 5-6).

amān

Korku, tedirginlik ve istek ifade eder:

... "amān sulṭānım yetiş, el vilāyet elden gitdi." deyü feryādnāmeler yazmışlar. (6, 26^a / 19-20), *hemān cümlesi bir ağızdan "amān hey melek aḥmed paşa! amān ḳapuları açsınlar, bizi bu ğark-ı ābdan ḥalāş etsinler!" deyü feryād [u] enin etdiklerinde ...* (4, 231^b / 22-23).

āmīn

Dua, dilek ve temenni bildirir:

ḥağ te'ālā cemi'ī ümmet-i muhammedi şerrinden emīn eyleye. āmīn, yā mu'īn. (2, 268^a / 34-35).

ha

Tehdit bildirir:

*bu hāl-i pür-melāli paşa görüp "bire monlā muḥammed mel'ün! bire **ha** sen bunı unutma **ha!**" deyü bir nidā etdi. (4, 232^a / 18-19).*

hāşā

Red ve sakınma duygusunu ifade eder:

*... yoḥsa biz 'ahid-şikenlik idüp **hāşā sümme hāşā** kızlar aḡañız gemisiyle almış olayız. bu ḡabāşeti idüp limanımıza giren malṭa küffārıdır. biz daḡı anlardan 'āciziz. (2, 269^a / 3-5), ... aḡlāṭ pādīşāhı eydür: "faḡr fir'avn, mışır gibi bir büleydecige mālīk olmaḡıla tañrılık da'vāsı ider. yā benim aḡlād-ı sevādıma **hāşā** mālīk olsa 'acabā ne olmaḡ da'vāsın iderdi ki!" deyü şāh-ı aḡlāṭ böyle ḡalṭ-ı kelām ider. (4, 241^a / 1-3).*

hay

Sevinç, mutluluk bildirir:

*... dediḡimde "**hay** allah vezirden rāzı olsun" deyü ... (3, 103^b / 10).*

Temenni, dilek bildirir:

*gören 'āḡıllar "**hay** allah belā vermesin ḡanlı olduḡ" derken meger eline giydiḡi eldivenler cümle ḡām ibrişimden ḡayāl-i firengi sicim imiş. (4, 233^a / 18-19).*

Üzüntü ve kaygı bildirir:

*deryādan gelen ḡazaḡlar işidüp "**hay** gördün mi? andırya ḡatmanı ve duru[ju]nḡa ḡavmi ḡaradan bizden evvel Özü ḡal'asına varup işte ceng idüp ṭoplar atılıp türk allah allah ḡaḡırır. vaḡ vaḡ şimdi anlar ḡal'ayı alup ḡatman anlardan olur." deyü te'essüf çeküp ellerin ovarlar. (5, 57^a / 13-15).*

***hayfâ* "yazık, çok yazık"**

Üzüntü ve pişmanlık ifade eder³⁴³:

... "*hayfâ* bizim muḳaddemâ yoḳ bahâsına ŧatdığımız metâ'lara." deyü te'essüf çekdiler. (6, 27^a / 8-9).

***hele* "keşke"**

İstek bildirir:

paşa gördi kim ḫaniñ tabî'atı ol temâşâ tarafına meyyâl ıgmâz-ı 'ayn idüp ... "hele bir ma'ḳülce ma'rifet gösterse!" didi. (4, 232^a / 3-4).

inşâallah

İstek bildirir:

... *inşâallah* seniñ daḫı ma'lûmıñdır. (4, 236^a / 1-2), *inşâallah* ba'de'l-feth manşür ve mużaffer geldikde saña 'ıvazın iderim ki huzür-ı ḫaḳḳa yüzi aḳ gidesin. (2, 269^b / 33-34), *inşâallah* üç günde ve dörd günde kırık biñ bucaḳ tatarıyla ve altı biñ benim 'as-kerimle ve toplar ile sizlere imdâd yetişmek üzereyüz. (5, 59^a / 33-34).

kâşki

İstek, pişmanlık bildirir:

kimisi "kâşki biz de böyle olup esir olmaya idik. daḫı başımıza ne ḫâller gelir." deyü feryâd iderlerdi. (5, 62^a / 18-19).

meded

Yardım isteme duygusunu belirtir:

... "*meded* allah âsân eyle" diyerek 'ubür iderler. (1, 164^a / 21).

³⁴³ Bilgi için bk.: N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 299.

nolaydı "keşke"

İstek bildirir:

murād han maḥzūz olup buyurmuşlar kim "nolaydı bu ḥammām benim dārü's-sa'ādetimde olaydı" demişler. (4, 230^a / 30).

umarım

İsteme duygusunu anlatır:

umarım sen pādīşāh-ı ḳahhārdan kim benim ḳatlime sebep olanları ān-ḳarību'z-zamān benim gibi ḳatl idesin. (3, 101^b / 5).

vah

Üzüntü bildirir:

deryādan gelen ḳazaḳlar işidüp "hay gördün mi? andırıya ḳatmanı ve duru[ju]nḳa ḳavmi ḳaradan bizden evvel Özü ḳal'asına varup işte ceng idüp toplar atılup türk allah allah çağırır. vah vah şimdi anlar ḳal'ayı alup ḳatman anlardan olur." deyü te'essüf çeküp ellerin ovarlar. (5, 57^a / 13-15).

Acı ifade eder:

şehirden taşra tūḥ-ı naşārā ḳurāsı rāhına ḳadem başıcaḳ 'alī ağayı şancı dutup "bire ah, bire vah³⁴⁴" diyerek ol maḫalde cān verir. (P 10, 264^b / 7-8; Q 10, 267^b / 5-6).

vallahi

İfadeyi kuvvetlendirir:

ol daḫı, "vallahi türk aḳdeñizde venedik kāfirinden bir ḳal'a almış. anıñ donanma şenligidir." didikde ... (5, 57^a / 20-21), ... paşa ḳamd-i ḫudā idüp eydür "ağalar! vallahi ben mühri pādīşāhıma üç kerre verdim, almadıldı. baña bir nān-pāre iḫsān eylesinler, bir eyālete gideyim" deyü ... (3, 104^a / 13-15).

³⁴⁴ P nüshasında *bire vah* ifadesi yoktur.

vay

Acı duyma, üzüntü ifade eder:

şehzāde ibrahīm şehzāde ʿoşmāna bir top urup ʿoşmāniñ başından zerdūzı düşüp oşmān "vay hayālarım" deyü feryād iderek gışş oldu. (2, 275^a / 17-18), baʿzı ʿākıbet-endiş papas ve bıtrık ve kıssīs ruhbānlar eydür "vay biz bu ʿoşmānlı kalyonun ve kızları ve atların bu şehirde görmemek gerek idik. şimden gerü bu cezāre elden gitdi. zīrā kitābımızda eyle yazar kim bu cezāre-i giride ʿoşmānlı kalyonı gele ve atları gele ve kızları gele ardı sıra türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimāʿ idüp bu cezārede mülk idinüp evlād şāhibi ola" deyü çalıpapaslar böyle deyü feryād iderler. (2, 268^b / 26-30).

2.1.2.5.4. Tekrar edatları**bār "kere, defa"**

... zīrā venedik kāfiriniñ donanma gemileri her bār (her seferinde, her defa) bu kalʿa-i kavala elbette gelirler. (8, 216^a / 8-9), gemi inşā idüp yemen-i ʿadene sefer idüp her bār hāzrete hedāyā getirüp ... (1, 162^b / 17-18).

kat "defa"

... ardları sıra sekizer kat mehterhāne çalarak ʿubūr iderler. (1, 159^a / 32), ... cümle pāk ü pākize yedi kat şularda arıdup mezkūr koyunu büsbütün tennūrda pişirüp meydān-ı ziyāfete getirirler ammā öyle koyu[n] tennūrda pişirirler kim gāyā ilik olur. (7, 150^b / 2-4).

kerre

... biñ kerre manzūrımız olmışdır. (1, 160^b / 25), ... paşa hamd-i hudā idüp eydür "ağalar! vallahi ben mühri pādīşāhıma üç kerre verdim, almadıladı. baña bir nān-pāre ihsān eylesinler, bir eyālete gideyim" deyü ... (3, 104^a / 13-15), ... beş kerre ziyāreti müyesser oldu. (1, 159^b / 6), ... murād iki kerre tekerlenüp ... (2, 275^a / 21).

2.1.2.5.5. Olumsuzluk edatları

Bu edatlar, cümlede olumsuzluk bildiren edatlardır:

çe

feryād u vāveylā çe fā'ide (faydasız). (3, 100^b / 6).

degil

Olumsuzluk bildiren *değil* edatı, *Seyahatnâme*'de genellikle ek eylemin olumsuzluğunda kullanılır³⁴⁵:

bundan ğayrı cāmi'-i pür-nūr ma'lūmum degildir. (3, 106^a / 25), ... *ammā kitāb-ı 'arabiyyātda ve kur'ān-ı 'azīmi hıfz etmede 'arabistān şıbyānları gibi degillerdir.* (4, 235^a / 15), *niçe böyle 'azīm ekmek yaparlar lākin bunlar fūrunda pişmek mümkün degildir.* (1, 159^b / 12), *ağzından taşra çıkmak mümkün degil.* (1, 163^b / 35).

ne

Bu sözcük, *Seyahatnâme*'de olumsuzluk bildiren *yokdur* sözcüğü ile eş değer kullanıma sahiptir.

... *bu gūne şāhdāne ve dānedār pirinçler var iken bunlarıñ mışır pirincine ne ihtiyāc* (ihtiyaç yoktur). (1, 165^b / 6), ... *siziñ şekerinize ne ihtiyāc* (ihtiyaç yoktur). (1, 165^b / 14-15) ~ *bu kerre siziñ hınnāñıza dağı ihtiyāc yokdur.* (1, 165^b / 20).

2.1.2.6. Eylemler

2.1.2.6.1. Eylem çekimi

2.1.2.6.1.1. Eylemlerde kişi

Eylemlerde kişi çekimi, *Seyahatnâme*'de çeşitli biçim birimlerle yapılır. Bu biçim birimler kökenlerine göre üç gruba ayrılır:

³⁴⁵ Edatın farklı kullanımları için bk.: M. Özmen, "Türkçe'de *Değil* Kelimesi ve Kullanımları", 317-338.

2.1.2.6.1.1.1. İyelik kökenli kişi ekleri

İyelik menşeli kişi ekleri, *Seyahatnâme*'de görülen geçmiş zaman ve dilek-şart kipi çekiminde kullanılmıştır. İyelik kökenli kişi eklerinin 1. ve 2. teklik ve çokluk biçimleri çoğunlukla aktarma cümlelerde kullanılmıştır:

1. teklik kişi

+m

... *bıçağımla daldı+m*, *anı gördü+m* ... (1, 163^b / 15), *kızb söyleyüp ben öldürdü+m* diyen *büryân olur*. (2, 266^b / 21-22), ... *didi+m*. (2, 264^b / 36), *sebük-bâr olsa+m* (2, 265^b / 21), *tahrîr etdi+m*. (4, 239^b / 33), ... *bu şummâtiñ fülını bu haķır adımladı+m* ... (6, 18^b / 16).

2. teklik kişi

+n, +ñ

Bu kişi eki *Seyahatnâme*'de aktarma cümlelerde geçer:

halâş oldu+ñ. (4, 236^a / 14), *pārelese+ñ* (parçalarsan) (1, 171^a / 8), *lākin sen dahı gidecek zamān bir şey-i ḳalil verirse+ñ cihān anıñ olup haż ider*. (7, 152^b / 11), ... *zerre ḳadar şerī^c at u ṭarīḳat ve haķīḳat u ma^c rifetden ṭaşra ṭaş ḳoparırsa+ñ senden baş ḳopar*. *lūṭf eyle ben vanda iken cümle haḳ ile yaḫşı geçin ve illā eger derseñ ipşir paşa bu melek aḫmed paşayı vana sürdi, ne vaḳ^c [u] vaḳarı olsa gerek derse+n ben ḫālā ḫaṭṭ-ı şerīf ile serdār-ı mu^c azzam ve tuḡrā-yı ḡarrā-keş düstūr-ı mükerremim hemān epsem olup ṭarīḳ-ı ḫaḳdan ayrılma*. (4, 236^a / 21-24), ... "*sulṭānım, durduḡın yerde ḡazāyı sen etdi+ñ*." *didikde...* (5, 61^b / 10).

Aşağıdaki aktarma cümle anne ve babasının Evliya Çelebi'ye söylediği bir cümledir:

... "*ber-ḫurdār-ı ^cömr ol oḡul! vekāletimiz eyleyüp girid fetḫinde bulundu+ñ*. *bizim varmamıza muḫtāc etmedi+ñ*" *deyü buyurdılar*. (2, 273^b / 15-16).

3. teklik kişi

+Ø

ve *konakbāniñ ya'ni ev şāhibiñ bir tavuğa muhtāc olsa+Ø ...* (7, 152^b / 10), *dīdebān olmasa+Ø* (1, 160^a / 22), ... *ol yağlı türābdan sürünse+Ø bi-emrillah halāş olur.* (1, 158^b / 13-14), *melek aḥmed paşa eydir: "evliyām, allah ḥayırlar vere. bu gece bir vākı'a gördüm."* diyü rü'yāyı söylemege başladı+Ø. (5, 53^a / 8-9), *ḥamd-i ḥudā cümle küffārı kıra kıra sene 1072 māh-ı şaferiniñ yigirmi sekizinci gün yevm-i cum'ada tabur-ı seykel fetḥ oldı+Ø ve serdār 'ali paşaya müjdeci gitdi+Ø.* (6, 21^a / 24-25).

1. çokluk kişi

+k, +k, +ık

istimā' etdi+k (duyduk) (1, 164^b / 1), ... *yine emān bulmadı+k. anı gördü+k ...* (2, 265^a / 5-6).

Bu kişi eki aşağıdaki örnekte gelecek zaman işlevli istek kipi çekiminde kullanılmıştır:

... *"bir dāne-i ḥardal alınılıp ve bir şan'at ile bir şey almaya+k."* deyü yemān edüp ... (7, 153^b / 26-30).

Evliya Çelebi'nin Balkanlarda halkın kullandığı sözcükler için verdiği örneklerde geçer:

ba'zı elfāzlarında "varmış+ık (vardık), *gelmiş+ık* (geldik)" deyü ziyādece tekellüm iderler. (8, 220^a / 30).

Aşağıdaki cümlelerde kullanılan kişi ekleri, 1. teklik kişi eki işleviyle kullanılmıştır. Bu cümlelerde +k eki Evliya Çelebi'yi temsil eder. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de *ben* zamirini ve 1. teklik kişi ekini bir alçakgönüllülük ifadesi olarak genellikle kullanmaz:

eger şadāreti ḥālinde olan cemī'i rüz-merre olan vaḳāyi'āti ferāde ferāde taḥrīr etse+k (yazsam) *başka bir mücelled tomar-ı edvār olur.* (3, 98^b / 3-4), *ammā bu ḥaḳīr* (Evliya

Çelebi) *paşa kaşırında temāsā iderdi+k*. (4, 231^b / 29), *el-kışşa şehri bitlisde bu on gün teqā'üd eyledigimizde rüz-merre gördigimiz 'acā'ibāt u ğarā'ibātı taħrīr eylese+k bir tomar-ı laṭife olurdu*. (4, 233^b / 2-3), *bunuñ evşāfin şeyh muştafā ahlādiden istimā' idüp "şahīh, ḥazret-i ibrahīm ümmetidir" deyü niçe tevāriḥde gördü+k ...* (4, 238^a / 26-27).

2. çokluk kişi

+ñuz, +ñiz, +ñuz

... inşāallah böyle itse+ñiz kal'aniñ fetḥi müyesser olur. (2, 271^b / 30), *hemān ḥaḳīr, "bire ğāzīler, işte kāfir iskelelerden bedenler üstüne çıkdılar. bire allahı severse+ñiz, bire şu kāfirleri uruñ."* diyince ... (5, 60^a / 6-7), *şehīd etdi+ñiz* (6, 24^b / 8-9), *bire bī-dīn mel'ünler niçün şulḥa muġāyir iş işleyüp limanıñıza bizim gemilerimiz alan düşmanları gemilerimiz ile limanıñıza kodı+ñuz*. (2, 268^b / 35-36 - 2, 269^a / 1).

Bu biçim birim aşağıdaki örneklerde saygı ifadesi olarak 2. teklik kişi işlevinde kullanılmıştır:

"sulṭānım niçün bize ḥaber etmeden mühri verdi+ñiz? seniñ uğurıña cümle kırılırdıķ" deyü paşaya 'itāb-āmīz sözler söyleyüp ağladılar. (3, 104^a / 22-23), *siz şimden gerü ihtiyār oldu+ñuz*.³⁴⁶ (2, 273^b / 16), *paşa-yı müdebbir eydir: "pādişāhım, siz berekātıñızla geldi+ñiz. Biz āl-i 'oşmān 'askeri gibi deryā 'askerden ḳocınmazız, nolsa gerek" didiler*. (5, 51^a / 3-4).

3. çokluk kişi

+lar, +ler

3. çokluk kişi için belirli bir kişi eki yoktur. Bu kişi için eylem çekiminde *+lar* /*+ler* çokluk eki kullanılır:

... kendülerin deryāya atdı+lar. (2, 265^a / 22), *ammā ol gün mel'ün küffār ḳudurdı+lar* ve *ḥayli ceng idüp bī-nihāye yigitleri şehīd etdi+ler*. (2, 271^b / 18-19), ... *"sulṭānım niçün bize ḥaber etmeden mühri verdiñiz? seniñ uğurıña cümle kırılırdıķ"* deyü paşaya 'itāb-āmīz sözler söyleyüp ağladı+lar. (3, 104^a / 22-23).

³⁴⁶ Evliya Çelebi'nin babası için söylediği cümledir.

+*lar* eki bazen saygı ifadesi olarak 3. teklik kişi için de kullanılır:

melek paşa efendimiz bu hammāma girüp "böyle hammām rub^c-ı meskūnda görilmemiştir" didi+ler. (4, 230^a / 31).

2.1.2.6.1.1.2. Zamir kökenli kişi ekleri

Bunlar, kişi zamirlerinin ekleşmesiyle oluşmuşlardır. Bu kişi ekleri öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde kullanılır³⁴⁷. *Seyahatnâme*'de zamir menşeli kişi eklerinin 1. ve 2. teklik ve çokluk biçimleri çoğunlukla aktarma cümlelerde kullanılmıştır:

1. teklik kişi

+am, +em

Bu ek, *Seyahatnâme*'de geçen Azeri Türkçesine özgü lehçesel bir kullanımdır³⁴⁸:
*ben anıñ eyāletinde degil+em ve ben bir han-ı ālişānım, bende ne 'alākası var melek aḥmed paşanıñ.*³⁴⁹ (4, 236^a / 10-11), *işim allaha kaldı kim men öz özümü aşağı atar+am.*³⁵⁰ (4, 233^a / 16-17).

+m, +ım, +im, +üm

kanın akıdır+ım (2, 274^b / 31), *hasan ağa "ben bilir+im (biliyorum) kabāhat kimdedir." deyü taşra çıqup gitdi.* (3, 98^b / 30), *'abdullah paşa "fermān-ı şerif mücebince cümle bunları katl ider+im." deyince ...* (3, 101^a / 31), *bu leyle-i mübārekede görür+üm (gördüm).* (5, 53^a / 9-10), *... bunlarıñ haqqına katl haṭṭ-ı şerifi gelüp paşa "mühri ferāgat iderim. ben anlarıñ nā-haḥ katllerine fermān itme-m!" diyüp bu şadā pinhān oldı.* (3, 99^a / 12-13).

³⁴⁷ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 571.

³⁴⁸ Bilgi için bk.: H. Develi, Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı, 781.

³⁴⁹ Bitlis Hanı'nın konuşmasında geçer.

³⁵⁰ Bitlis ağzıyla ifade edilmiş aktarma cümlede geçer.

+men

Seyahatnâme'ye göre Tatar Türkçesine özgü olan bu ek, Evliya Çelebi'ye ait konuşma cümlesinde geçer. Evliya Çelebi konuşmasında bu ekin yanı sıra Tatar Türkçesine özgü farklı kullanımlara (*her kıanda, cügürsen* gibi) da yer vermiştir. Kırım Hanıyla karşılıklı konuşmasında samimi bir ortam oluşturma amacı yanında farklı kullanımlara yer vermekten hoşlanması da bu tarz farklı kullanımların tercihinde başlıca sebep olarak düşünülebilir:

... *eyitdim: "yā hanım ben ğaribiñ kime taşlarsın. senden şoñra bir ān baña kıırım'da durmağ ħarāmdır. ben ħanımla her kıanda cügürsen bile kite+men (giderim)." didi-gim[e] ... (7, 144^a / 19-20).*

+ven

Bu kişi eki Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan kişi eklerindedir³⁵¹. Evliya Çelebi'nin verdiği örnek sözcüklerde geçer:

lisān-ı ahlāt-ı kadīm: ammā lisān-ı çağataya ve lisān-ı moğola ħarib bir lehce-i ğayr-ı mükerrerdır. "iş-ven³⁵², gitmiş+ven (gittim), ğurumıza varmışımız, bizim ħay gibidir. boğaz eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. şād bay kişidir, ayıtdım: şol kişi menfādınadır, şavular şayladım, ya'ni ağlaya kıaldım. barımız uruş kişisimiz, ya'ni cümlemiz ceng ādemiyiz" deyü bu ğüne niçe kerre yüz biñ elfāz-ı 'ibārātlar taħrİR olınmışdır. (4, 239^b / 34-36 - 4, 240^a / 1).

³⁵¹ Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 135.

³⁵² Evliya Çelebi'nin verdiği örnek, sadece sözcükten ibaret olduğundan dolayı *işven* sözcüğünün anlamı için kesin bir şey söyleyemiyoruz.

2. teklik kişi

*+sen*³⁵³

Aşağıdaki örnekler 17. yüzyıl Diyarbekir ağzıyla söylenmiş aktarma örneklerdir: *kesip+sen* "kesmişsin, almışsın ("canını almak, öldürmek" anlamında)" (3, 99^b / 29), *baba kitāb-ile sen / oḫı ki tā bile+sen / bunda bir iş itgilen / sinde yatabile+sen* (3, 99^b / 31).

+sın, +sîn, +sun, +sün

"dur a ağa! nereye gider+*sîn*?" didiler. (3, 103^b / 4), *almağ gerek+*sîn**³⁵⁴. (almalısın) (4, 235^b / 35), *hey begim! ne elem çeker+*sîn** (çekiyorsun) *sözi verenden alan uşlı gerek.* (2, 274^b / 13-14), *ismā' il paşa eydir: "evliyām ne 'aceb boğ koğar+*sın*." didikde "hiç şorma sultānım başıma gelen aḫvālī." deyü sergüzeşt [ü] serencāmım bir bir naql etdim.* (6, 21^b / 10-11), *"sen bir kerre ölür+*sün*, yedi günden yine dünyāya gelüp yedi sene ḫalīfe olur+*sun*." derlermiş.* (P 10, 268^a / 48; Q 10, 271^a / 48).

3. teklik kişi

+Ø

... *berekāt vermiş+Ø.* (3, 95^a / 34), ... *ḫalāş ide+Ø.* (2, 264^b / 36), ... *açılır+Ø.* (5, 55^a / 15), ... *ikisin bir ḫımār ancak götürür+Ø.* (2, 277^a / 34-35), ... *şecerātlanıñ ḫisābın ḫallāğ-ı 'ālem bilür+Ø.* (8, 221^b / 20), *ammā şoludukca büyümede+Ø ve gözleri meş'al gibi şu'le vermede+Ø ve dendānları fi'l dişi kadar olmada+Ø ve ceyrān tügi gibi tügleri nümāyān olmada+Ø.* (4, 232^a / 8-10).

3. teklik kişi çekimde bazen saygı ifadesi olarak *+lAr* çokluk ekinin kullanıldığı da görülür:

³⁵³ Azeri Türkçesine özgü bir kullanımdır. Bilgi için bk.: H. Develi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", 781.

³⁵⁴ Aktarma cümlede geçer.

murād han maḥzūz olup buyurmuş+lar kim "nolaydı bu ḥammām benim dārü's-sa'ādetimde olaydı" demiş+ler. (4, 230^a / 30), *resül-i kibriyā buyurır+lar kim "'ayş u nüş ideriz. ḥūrī ve ḡilmānlar ile güleş ideriz ve yay ile oḡ atarız." buyurmuş+lar.* (4, 233^b / 26), *bu eşnāf ḥaḡḡında ḥazret-i resül hadīş buyurmuş+lar+dır* (1, 158^a / 10).

1. çokluk kişi

+Ø

... *bizler varmada+Ø* (varıyoruz, gidiyoruz). (3, 96^a / 11).

+iḡ³⁵⁵, +ız, +iz, +yız

... *götürür getirir+iz.* (1, 164^b / 5), ... *me 'yūs olmuş+ız.* (ümidi kestik) (2, 265^a / 34), ... *kerbelā şehīdine dönüyor+uz.* (5, 58^a / 36), ... *biz cümle kaşşābları kırar+ız.* (1, 164^b / 2), *paşa-yı müdebbir eydir: "pādişāhim, siz berekātūñizla geldiñiz. Biz āl-i 'oşmān 'askeri gibi deryā 'askerden kocınmaz+ız, nolsa gerek" didiler.* (5, 51^a / 3-4), ... *"biz piyāde olup kırılarak ḡaburı fetḡ idüp süfl-i yed ḡalayız (kaldık), allahdan revā mıdır?" deyü cümle piyāde yeñiçeriler ...* (6, 24^a / 7).

Aşağıdaki örnek Evliya Çelebi'ye ait aktarma olmayan cümlede geçer. +iḡ 1. teklik kişi eki işleviyle kullanılmıştır. Bu ve benzer kullanımlar Evliya Çelebi'nin öğrendiği yeni sözcük ve yapıları kullanmaya meraklı olduğunun da göstergesidir: *heyhāt şahrāsıdır. tā ḡal'a-i azaga ve andan toḡsan yedi ḡonaḡ tā baḡr-i ḡareze varınca şahrā-yı heyhāt deşt-i kıpçaḡdır ve cenüb ḡarafı kezālik aḡkirmāna varınca cāy-yı bī-amān yerlerdir kim niçe kerre 'ubūr itmiş+iḡ* (gittik). (5, 54^b / 22-23).

+mız, +miz

lisān-ı aḡlāḡ-ı ḡadīm: ammā lisān-ı çaḡataya ve lisān-ı moḡola ḡarīb bir lehce-i ḡayr-ı mükerrerdır. "işven, gitmişven, ḡurumıza varmış+mız (vardık), *bizim ḡay gibidir. boḡaz eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. şād bay kişidir, ayıtdım: şol kişi*

³⁵⁵ Azeri Türkçesine özgü bir ektir. Bilgi için bk.: H. Develi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", 781.

*menfâdinadır, şavular şayladım, ya'ni ağlaya kaldım. barımız uruş kişisi+miz, ya'ni cümlemiz ceng âdemiyiz" deyü bu güne niçe kerre yüz biñ elfâz-ı 'ibârâtlar taħrîr olunmuşdır. (4, 239^b / 34-36 - 4, 240^a / 1), alay bolursa vilâyetimiz kırımğa bardıķda kıya sultân ayılan efendimize elli çerkes ve elli abazğa ve elli gürci ve elli urus devgeleri ve şılğaları ve adıklarına hüsündâr er ve kızlarından **göndere+miz** (göndereceğiz) ... (5, 52^a / 33-34), tatarlar eydir: hâşâ biz sizinle pây-berâber olalım dimedik. eger dise+miz olsa dînimiz kâfirin bolsun. siz ğazâda ölürseñiz ve yayan giderseñiz pâdişâhdan 'ulûfe alup ölürsüz ammâ biz bir alay ğarîb ğâzîler+miz. mâlımız cânımız elimizden almağa gelüp ibtidâ bizden sizler âdem şehîd etdiñiz, demleriñiz hederdir, kuṭṭa' u't-ṭarîķ olduñiz.³⁵⁶ (6, 24^b / 6-9).*

+vuz, +vüz

Bu ek inceleme metnimizde sadece aşığıdaki aktarma cümlede geçer. Bu aktarma ifade, *Seyahatnâme*'de Tatar ileri gelenlerinin ifade ettiğı aktarma cümle olarak verilmiştir:

"emir şer'-i resül-i mübîniñdir. bugünkü gün bizim serdâr-ı mu'azzamımız bir vezîr-i mu'azzamsın. bu dîvân-ı pâdişâhîde bizim haķķımız haķ eyle. biz bir alay 'ulûfesiz ğarîb ğâzîler olup dîn-i mübîne imdâda gele+vüz, terk-i diyâr idüp cân u başdan ola+vuz ve dîn qarındaşı ola+vuz, bizi kâfir kırar gibi yeñiçeriler kırup böyle ideler." deyü on yedi aded şühedâların meydân-ı dîvâna kıodılar ve "bu kıadar esîr [ve] mâl-ı ğanâ 'imimiz elimizden aldılar." deyü serdârîñ eline defter verüp bu kıadar mîrzâlar ve ot ağaları ve kıartlar ve atalıklar ve batırlar cümle şıpırṭma kıalpaķların yire urup ağladılar. (6, 24^a / 29-33).

2. çokluk kişî

+sîñiz

çıķar+sîñiz (2, 272^a / 15).

³⁵⁶ Verilen Örnek, *Seyahatnâme*'de geçen Tatarca aktarma ifadedir.

+sız, +süz

... işitdim hünkârîñiz fermânıyla öldürmiş+süz. (6, 25^a / 24), ... on pâre balyemez top ile liman tarafın döge+süz (vurun, bombalayın) ve içeri rûm mahallesinde birkaç ok ile rûmlara istimâlet kâğızları ata+süz (atın) ... (2, 271^b / 28-29), ... "yaralıdır yetişir+süz" deyü 'aķibince at bıraġup nîm sâ'atde yetişüp ... (3, 100^b / 36), ... "bire âdemler, siz ol gün ne ceng idüp ne görüp ne kaçup ve yine niye gelüp şimdi birer hil'at-i pâdişâhî geyüp çelenk dahı ister+süz (istiyorsunuz), 'ayıbdır. başıñıza tedârigiñiz görüñ." deyince cümle firâr iden begleriñ yerleri duġuşup ... (5, 62^a / 2-4).

Bu ek, aşağıdaki örnekte saygıdan solayı 2. teklik kişi işlevinde kullanılmıştır: bu temâşâları idüp yine cânib-i şimâle giderken refiķlerimiz eydür: "sulţânım, eger kadem diriġ etmezseñiz bu maħalle qarîb bir temâşâgâh vardır. tâ ki 'acâ'ib göre+süz (göresin)." didiklerinde ... (4, 238^a / 13-15).

3. çokluk kişi**+Ø**

Seyhatnâme'de bazen öznenin çoġul olduġu durumlarda çokluk ekinin kullanılmadıġı görülür. Bu kullanım, geniş zaman kipinde karşımıza çıkar:

... ba' dehû pâdişâhlar 'ubûr ider+Ø. (1, 164^b / 12), ... ġavvâşlar ka'r-ı deryâya bir püşt-i pâ urup tarfetü'l-'ayn içre taşra çıkar+Ø. (1, 163^b / 4), ... paşalar ġâh silisre taħtında ve ġâh babadaġı şehrinde oturup eġrâf [u] eknâfların muħâfâza ider+Ø. (5, 56^a / 21).

+lar, +ler

3. çokluk kişi için belirli bir kişi eki yoktur. Ancak bu kişi için eylem çekiminde +lar /+ler çokluk eki kullanılır:

çıkarır+lar ... (1, 163^b / 6), niçe böyle 'azîm ekmek yapar+lar (1, 159^b / 12). bunlar her gün ġalmıķ tatarıyla ceng ider+ler. (7, 156^b / 27-28),

2.1.2.6.1.1.3. Emir kipindeki kişi ekleri

Emir kipinde kip ve kişi ekleri aynı olduğu için ekler emir kipi (2.1.2.6.1.2.9.) bölümünde gösterilecektir.

2.1.2.6.1.2. Eylemlerde şekil ve zaman

Seyahatnâme'de eylem çekimlerinde çoğunlukla *geçmiş zaman* ve *geniş zaman* kullanılır. Diğerleri bunlara göre seyrek tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra zaman / kip kaymaları *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar.

2.1.2.6.1.2.1. Basit kipler

2.1.2.6.1.2.1.1. Görülen geçmiş zaman

Görülen geçmiş zaman kipi *Seyahatnâme*'de sık kullanılan bir kiptir. Bu kipin çoğunlukla 3. teklik ve çokluk kişilerle kullanıldığı görülür:

-dı, -dî; -tı

Genellikle görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılan bu biçim birim *Seyahatnâme*'de çoğunlukla geçmişte başlayıp bitmiş olan ve anlatıcı tarafından görülmüş veya kesin olarak bilinen eylemleri ifade eder³⁵⁷:

ammā ol gün mel^cün küffār kudur-dı+lar ve hayli ceng idüp bî-nihāye yigitleri şehīd et-dî+ler. (2, 271^b / 18-19), *haķir hemān yoķuş aşığı segirdüp fi'l-hāl bizim sarāy kapusına gelüp "bire yıldırım kapucı, açın kapuyı. ben evliyā çeleviyim" deyü debe olunca feryād et-dî+m.* (3, 103^b / 26-27), ... *"sulţānım niçün bize haber etmeden mühri ver-dî+ñiz? seniñ uğurına cümle kırılırdık" deyü paşaya 'ıtāb-āmiz sözler söyleyüp ağla-dı+lar.* (3, 104^a / 22-23), *melek aħmed paşa eydir: "evliyām, allah hayırlar vere. bu gece bir vāķı^ca gör-dü+m."* diyü rü'yāyı söylemege başladı. (5, 53^a / 8-9), *kızb söyleyüp ben öldür-dü+m diyen büryān olur.* (2, 266^b / 21-22), *ħamd-i ħudā cümle küffārı kıra kıra sene 1072 māh-ı şaferiniñ yigirmi sekizinci gün yevm-i cum^cada tabur-ı seykel fetħ ol-dı ve*

³⁵⁷ Bu işlev hakkında bilgi için bk.: Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara 1984, s. 95.

serdār ‘ali paşaya müjdeci git-di. (6, 21^a / 24-25), *bi'z-zarūrī kendümi boqluca gāzī görüp gül-dü+m ...* (6, 21^b / 3). *bir baş ur-ti+m*³⁵⁸. (7, 147^b / 7).

Aşağıdaki aktarma cümle Evliya Çelebi'ye söylenmiş bir cümledir:

... "ber-ḥurdār-ı ‘ömr ol oğul! vekāletimiz eyleyüp girid fetḥinde bulun-du+ñ. bizim var-mamıza muḥtāc etme-di+ñ" deyü buyurdılar. (2, 273^b / 15-16).

Evliya Çelebi, çeşitli kaynaklardan öğrendiği bilgileri kendisi görmüş gibi anlatır. Ve bu tarz anlatımlarda *-di* eki öğrenilen geçmiş zaman işlevinde kullanılmıştır. Bu kullanımlardan inandırıcılığı artırma amacı yanında bilgi edindiği kaynaklara güvenerek kesin bilgiler olduğunu düşündüğü sonucu da çıkarılabilir. Bu yapılar *Seyahatnâme*'de sık kullanılır:

zīrā yevm-i ‘āşūrda tūfāndan ḥalāş ol-di+lar. (1, 162^b / 11), *ḥazret ḥuzūrunda enes ibn mālīk belin bağla-di.* (1, 163^a / 8), *pīrleri muḥaddemā ḥazret-i yūsuf gārda iken evḳāt-ı şalātı bilmek için inşā et-di.* (1, 163^a / 15), *ba‘dehū ḥazret-i risālete ḳurbān fermān ol-nup ‘id-i azḥāda ḳurbān et-di.* *bunda rivāyet muḥtelifdir.* (1, 166^b / 26-27), *niçe zamān bu ḥāl üzre şarı şaltıḳ nāmıyla seyāḥat et-di.* (2, 266^a / 24).

Aşağıdaki örneklerde *-miş* eki ile *-dı* eki öğrenilen geçmiş zaman işleviyle paralel kullanılmıştır. Buradaki bilgiler, görülme ihtimali olmadığı için herhangi bir kaynaktan öğrenilmiş bilgilerdir. Ayrıca Evliya Çelebi *-dır* ekini kullanarak anlatıma kesinlik ve inandırıcılık katmaya çalışmıştır:

ve ḥālā bu dünyāda olan benī ādem tūfā[n-ı] nūḥdan gemiyle ḥalāş olan yetmiş ādemden tenāsül bul-mış+dır ve bu kadar ḥayvānāt-ı gūnā-gūn yedi yüz ‘aded ḥayvānātdan tenāsül bul-di ve ḥazret-i nūḥa aniñiçün ādem-i şānī didiler. (1, 162^b / 13-15), *... enes ibn mālīk belin bağla-mış+dır.* (1, 170^b / 20) ~ *ḥazret ḥuzūrunda enes ibn mālīk belin bağla-di.* (1, 163^a / 8).

Evliya Çelebi aşağıdaki ifadede âdeta görmüşçesine bir anlatım sergiler:

ba‘dehu cibril-i emīn ta‘līmīyle ādem nebī buğdayı un idüp ḥamīr idüp ekmek idüp daḥı ıssı iken tenāvül idüp def‘-i cī‘ān et-di. *aniñiçün tāze ıssı ekmek tāze cān verir.* *aniñiçün ekmekcileriñ pīri ḥazret-i ādemdir.* (1, 159^b / 2-4).

³⁵⁸ Evliya Çelebi'nin Nogay Türkçesi için verdiği cümle örneğinde geçer ve cümlenin anlamını *bir ricā etdim.* (7, 147^b / 7) biçiminde verir.

Seyahatnâme'de görülen geçmiş zaman kipinin kullanıldığı eylemlerde olumsuzluk *-mA* eki ile yapılır:

... *ammā haķir bu ħal'aya girüp seyr [ü] temāşā ide-me-di+m*. (6, 27^a / 18), *esirlerimden bu şahrāniñ ismin su 'āl etdim, bilmediklerinden taħrīr olın-ma-dı*. (6, 28^b / 28-29).

Seyahatnâme'de görülen geçmiş zaman kipinin soru biçimi *mI* biçim birimiyle yapılır:

bu ħadar biñ yıldan berü içi çürüyüp mi yāħūd eyle ħalk oldu mı? (7, 153^b / 9), *murāda iyi top urmadım mı?* (2, 275^a / 22-23), *ħazizāde ħazretleri bu ayaşofya cāmi'inde her cum'a günü kürsīde va'z [u] naşihat idüp cem'iyet memnū'dur, deyü ħahveħāneleri men' etdirmedi mi? ya siz ne cem' olmuşsuz, dağılıñ, varın yerlü yeriiñize*. (3, 103^b / 12-14).

2.1.2.6.1.2.1.2. Öğrenilen geçmiş zaman

Öğrenilen geçmiş zaman için *Seyahatnâme*'de çoğunlukla *-mIş*, seyrek olarak *-ip* / *-up* ve *-kan*, *-digi yok* biçim birimleri kullanılır:

-ip, -updır

Geçmiş zaman işlevli *-updır* biçim birimi *Seyahatnâme*'de geçen arkaik (Eski Anadolu Türkçesinde de karşımıza çıkan) bir ektir:

*içen dil-teşneye tārīh ol-updır / hüseyin-i kerbelā 'aşķına şaħħā*³⁵⁹ (1, 160^b / 11).

-ip eki *Seyahatnâme*'de aşağıdaki dörtlükte öğrenilen geçmiş zaman işleviyle kullanılmıştır. Bu kullanım 17. yüzyıl Azeri Türkçesine özgü bir kullanımdır³⁶⁰:

*eyle mi ħālim felek / dil bilmez zālim felek / kes-ip+sen cān bāğķesinden / iki nihālim felek*³⁶¹ (3, 99^b / 29).

³⁵⁹ *Seyahatnâme*'de geçen alıntı bir beyittir.

³⁶⁰ Bilgi ve farklı örnekler için bk.: H. Develi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", 782.

³⁶¹ *Seyahatnâme*'de geçen alıntı bir manidir.

-kan "-miş"

Evliya Çelebi'nin kullandığı Tatar Türkçesine özgü bir yapıdır. Burada *+dır* ekiyle öğrenilen bilgiye kesinlik anlamı kazandırılmıştır:

*sene (...)*³⁶² *tārīhinde bunı dağı mehemmed geray han yaşad-kan+dır* (yaptırmıştır). (7, 156^b / 30).

-miş, -miş; -miş³⁶³

Evliya Çelebi, gezdiği yerlere özgü çeşitli bilgileri genellikle o yerin ileri gelenlerinden, yanında bulunan esirlerden veya kitaplardan öğrenir. Öğrendiği bu bilgilerin aktarımı için *Seyahatnâme*'de çoğunlukla bu kip ekini kullanır:

bu eşnāf haqqında hazret-i resūl hadīs buyur-miş+lar+dır (1, 158^a / 10), *hereke dağı de-miş+ler*. (2, 277^a / 14), *sene (...)*³⁶⁴ *tārīhinde segestre vālisī kadri paşa ve mehemmed giray han-ı kırım bu şehire qarım olup āteş-i elīm ile bu şehri berbād et-miş+ler* ve *māl-ı ganā'imlerin alup yanova gāzāsına git-miş+ler*. (6, 27^b / 31-32), *hattā gāvri sulṭān 'aşrında kertbay, hākim-i haleb iken bu sūd mücurından bi-emrillah sūd taşup cāmi' den taşra çıkup iç kal'adan aşağı handaқа cereyān idüp tā selīm han, haleb kal'asın fetḥ etmeyince sūd cereyān idüp diñme-miş+dır*. (1, 167^b / 7-9), *müddet-i hayātlarında bu şehir içre yüz elli sene tā'ün girme-miş*. (9, 23^a / 18-19), *hattā bizler leh diyārına gitdigimizde bu kal'a kapudanına serdār ismā'ıl paşa elçi gönderüp varan elçiyi katl idüp tevābi'lerin dögüp sögüp kov-miş+lar*. (6, 22^b / 30-31).

Evliya Çelebi, ifadeye "kesinlik" katmak için bu kip ekinden sonra *+dır* ekini sık sık kullanır:

Gekbize gel bizeden gālaṭdır. Ammā 'imāret-i şālisi ebū'l-fetḥ mağāzī ya'nī sulṭān mehemmed gāzī, islāmbolı fetḥ etdikden soñra 'imār ol-miş+dır. (2, 276^b / 10-11), *bānisi ebū'l-fetḥ sulṭān mehemmed 'aşrında sene 857 tārīhinde büyük betlen isvan binā et-miş+dır* lākin kırallar şaz vilāyetine gelse bunda mihmān olur. (6, 17^b / 19-20).

Aşağıdaki örnekler aktarma cümlelerde geçer:

³⁶² Yazma nüshada yıl yazılmamıştır.

³⁶³ Evliya Çelebi'nin Balkanlarda halkın kullandığı sözcükler için verdiği örneklerde geçer.

³⁶⁴ Yazma nüshada tarih yazılmamıştır.

... işitdim hünkârîñiz fermâniyla öldür-**miş**+siz. (6, 25^a / 24), bizcileyin bir pespâye ve ednâ penç pirimden girid cezîresin ricâ eyle-**miş**+siz. (2, 274^b / 1-2).

-miş ekinin işlevlerinden biri de önceden meydana gelmiş fakat söyleyen tarafından sonradan fark edilmiş ya da görülmüş bir eylemi anlatmaktır³⁶⁵. Seyahatnâme'de bu işleve sahip kullanımlar sık görülür:

hulâşa-i kelâm hezâr pesend kim bu ma^çrifetleri iki yüz otuz sene muqaddem tahtîr ü taşvîr et-**miş**. (6, 18^a / 8-9), ... "amân sultânım yetiş, el vilâyet elden gitdi." deyü feryâdnâmeler yaz-**miş**+lar. (6, 26^a / 19-20), cümle kapaqlarınıñ oymaları içre siyâh ^çamber-i hâim dol-**muş**+dır. (4, 229^b / 22-23), ... karadeñiz kenârında evc-i âsumâna ser çekmiş bir burundur kim fil horçümü gibi deryâya uzan-**miş**+dır. (2, 267^a / 25-26), bâğlarında ceviz dirahtı cihâni zeyn et-**miş**+dır. (3, 95^a / 35), benim ağızından çıktığım balık aşıla hareket etmeyüp öl-**miş**. (1, 163^b / 31-32), şun^ç-ı hudâ-yı ^çazîm mezkûr yalçın minâre mişâl kad çekmiş kayaya bir âdemi zencîrler ile şar-**miş**+lar. hâlâ ancak üstühânları kal-**miş**. ne ^çuzvı ve ne zencîrler çürüme-**miş**. (4, 238^a / 18-19), ve bu kayanıñ tâ zirvesinde üç ^çaded ^çazîm göyner ağaçları hâşıl ol-**muş**. (9, 29^b / 1), ve kubbeniñ dâmenlerinde niçe güne hüsni haş kitâbeler üzre hammâma müte^çallık ebyâtlar tahtîr olun-**muş**+dır. (4, 230^a / 19-20).

Aşağıdaki örnekte kesin olarak bilinen bir eylem anlatılır. Burada ezber et- eylemi önceden gerçekleşmiştir fakat Evliya Çelebi bahsedilen eserlerin ezberlendiğini sonradan görerek ve işiterek fark etmiş olmalıdır. Çünkü Evliya Çelebi bu durumun karşılaştırmasını bile yapmaktadır:

ve cümle şıbyân-ı ebcedhânları gâyetül-gâye zekî ve tîz-fehm ve necîb ve reşîd cigergüşeleri olur kim divân-ı hâfızı ve gülîstân [u] bostânı ve divân-ı fuzûlî ve divân-ı şâ'ibi ezber et-**miş**+ler+dir ammâ kitâb-ı ^çarabiyyâtda ve kur'ân-ı ^çazîmi hıfz etmede ^çarabîstân şıbyânları gibi degillerdir. (4, 235^a / 13-15).

-miş eki aşağıdaki örneklerde geçmiş zamana ek olarak "çıkarımda bulunma ve yorumlama" işlevi de üstlenmiştir:

haķîr eyitdim: "bire gâziler şunda konan kırk elli biñ ^çasker idi. eger anlar bu şahrâdan kalkdılar ise izleri kalkup gitmedi. izlerin arayup bulalım, ol yola düşelim. elbette anlar yâ dün yâ bugün kalk-**miş**+lar+dır." dedim. (6, 22^b / 22-24), hażret-i ^çoşmânîñ şehâdeti

³⁶⁵ Bilgi için bk.: G. Gülsevin ve E. Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, 118.

muḥammed ekber yüzinden ol-miş+dir. (1, 170^a / 19), *anıñ için islāmbolıñ bir köşesinde bu silivri kal'ası islāmbolıñ bir mahallesı gibi ma'cūr kal-miş+dir.* (3, 106^a / 20-21), *ḥayyātlar piri ḥazret-i idrīs du'asıyla āhenger piri ḥazret-i dāvūd du'asıyla bu ignecilere cenāb-ı 'izzet bir berekāt ver-miş.* (3, 95^a / 33-34), *ḥaḳḳā ki āl-i 'oşmān 'askeriniñ eşerlerin bulduḳ ammā geldigimiz yoldan ḥilāf yola git-miş+ler ve yol üzre henüz birez ḳā[fir] ḳırup geç-miş+ler.* (6, 22^b / 24-25).

-miş ekinin *Seyahatnâme*'de görülen geçmiş zaman işleviyle kullanımına da sık rastlanır. Bu kullanımlarda genellikle Evliya Çelebi'nin bizzat gördüğü, yaşadığı veya yaptığı eylemler anlatılır. Bunun yanı sıra bu ekin seyrek olarak aynı işlevle başka kişilere ait aktarma cümlelerde de kullanıldığı görülür. Ve *-miş* eki genellikle *+dır* ekiyle birlikte kullanılır:

ertesı gün ḥāsodabaşıyla ḥaḫ-ı şerif gelüp "benim lalam melek aḫmed paşa! saña mışırı ve baḡdādı ve budini ve özi eyāletini iḥsān et-miş+im+dir. ḳankı eyāleti murād idinirsen bilā-ḳalemiyye şadaḳa olunmuşdır, 'arz idesin." deyü yarlıḡ-ı belīḡ-i şāhı gelince ... (3, 104^a / 27-29), *daḡlarında gümüş ma'ādinleri olmaḳ ile sikke-i āl-i 'oşmān zarbhānesi olup "ızza naşruhu züribe siroz" deyü aḳçesin çok gör-miş+iz (gördük).* (8, 219^a / 8-9), *... cümle ziyāfetleriñ muḥāsebesi bu ḥaḳiriñ der-i defterinde dest-i ḥaḫımla mesārif-ı ziyāfet taḫrīr olun-miş+dır (yazıldı) ...* (5, 51^b / 29-30), *şad şükr-i ḥudā cemī'i zamānda küḫeylān atlar beslemeden ḥālī olma-miş+iz+dır (beslemeyi bırakmadık, beslemekten uzaklaşmadık).* (6, 20^b / 12), *ḥālā kırmızı bir paranḳona çuḳalar ile mestūr altun mişāl toplar idigi cümle manzūrımız ol-miş+dır.* (6, 30^a / 8-9). *... ḥan eydür: "menim efendim, bu oğullarımı sulḫānımıñ ḳulluḡına getir-miş+em, ḳabül eyle." didikde ...* (4, 235^b / 21-22), *yine yāsın-i şerif tilāvet iderek deryāya şu dökerek gideriz ammā cümlemiz ḥayāt emniyyesinden me'yūs ol-miş+iz.* (2, 265^a / 33-34), *... bu ḥaḳir (Evliya Çelebi) kırık bir sene seyāhatda nazirin görme-miş+dir.* (4, 230^a / 25), *ve tūlınıñ ba'zı yeri üç biñ ve dörd biñ ve iki biñ adım enli yerleri vardır ammā taşra bāḡ u bāḡçeleri 'add olunmayup hemān şehir 'imāreti olan yerler (Evliya Çelebi tarafından) adımlan-miş+dır.* (8, 221^a / 21-23).

Evliya Çelebi'nin Balkanlarda halkın kullandığı sözcükler için verdiği örneklerde de görülen geçmiş zaman işlevi vardır:

ba'zı elfāzlarında "var-miş+ık (vardık), gel-miş+ık (geldik)" deyü ziyādece tekellüm iderler. (8, 220^a / 30).

-miş ekinin görülen geçmiş zaman işlevi aşağıdaki -di ekli paralel yapıda somut bir şekilde görülmektedir:

bundan soñra mäh-ı ramazân gelüp han-ı ‘alîşân ile ve muşâhib-i şehriyârî olan qazaq sultânlar ile bā-huşuş veliyy-i ni‘amım selîm geray sultân ile bir ramazân-ı şerîf zevkin et-miş+im+dir kim bir diyârda etme-di+m. (7, 143^b / 9-11).

-miş, bazen geçmişte başlayıp yaşanan veya ifadenin söylendiği ana kadar geçen zaman sürecini kapsayan bir anlatım işlevinde kullanılır:

hulâşa-i kelâm deryâda böyle nehngler ve böyle gavvâşlar olup niçe biñ benî âdemi balık yudup halâş olma-mış+dır. ammâ hazret-i yünus ile bu hâcı nâşır halâş olduğı meşhür-ı âfâkdir. bu hâcı nâşır'ın pîri hazret-i yünus olmuş olur. (1, 164^a / 12-14), (öğrenilen geçmiş zaman işlevindedir), *hulâşa-i kelâm diyâr-ı erdeliñ seferinde bu megeşvar kal‘asında üç gün üç gicede etdigimiz zevk u şafâyı seyyâh-ı ‘âlem olaldan berü hakîr-i pür-takşîr rûm ve ‘arab ve ‘acem ve leh ve çeh ve kırakov ve kırım ve dağıstân ve gürcistânda etme-miş+im+dir.* (6, 19^b / 11-13) (cümleyi söyleyen Evliya Çelebi olduğu için görülen geçmiş zaman işlevindedir).

-miş eki örnekte zaman işlevinden uzaklaşmıştır. Bir anlatım tarzı olarak kullanıldığı düşünülebilir:

ve dükeli zamân selîkası ma‘rifet tahşîli tarafına düş-miş+dir. anıñ için hâlâ şehir-i bitlîs erbâb-ı ma‘ârifle pür ol-müş+dır. ve hanıñ mehterhânesinde olan üstâd-ı kâmil zurnâzen ve boruzen ve kudümzen ve zilzen bir vüzerâda degil bi'z-zât âl-i ‘oşmân kârhânesinde yoğdur. (4, 229^a / 20-22).

Seyahatnâme'de öğrenilen geçmiş zaman kipinin kullanıldığı eylemlerde olumsuzluk için farklı biçim birimler kullanılır:

degil

İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneği vardır:

hamd-i hudâ bu cengde küffâra eyle bir şâtür-ı muhammedî uruldi kim kimse ur-mış degil+dir. meger hazret-i şeyh kaşşâb-ı cömerd böyle kan dökmüş ola. (6, 21^a / 25-26).

-ma, me

Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzu için çoğunlukla bu biçim birim kullanılır: *imdi oğ yay böyle mübârek silâh-ı resûl olduğundan kâfire müyesser ol-ma-mış+dır*. (4, 233^b / 26-27), *ne 'uzvı ve ne zencîrler çürü-me-miş*. (4, 238^a / 19).

yok

*-digi yok*³⁶⁶ yapısında kullanılır. Bu yapı, aşağıdaki örnekte *-miş* ekiyle eş değer kullanıma sahiptir. Bu nedenle öğrenilen geçmiş zaman işlevindedir:

han eyitdi: " sultânım vallah ve billah ve tallah üç yıldır bizdedir. 'ömründe şarâb ve tütün ve kahve iç-digi yok+dır (içmemiştir). *ve gice kâ'im ve gündüz sâ'imdir kim dâ'imâ şavm-ı dâvûd ile geçinir ve 'ömrinde bıçağıla boğazlanmış, kanı akmış ve cânı çıkmış zî-rûh kısmı yeme-miş+dir*. *ve bir vakit namâzın kazâya koma-mış+dır*. *ancak diyâr-ı mağrib-zemînde şehri marankûş'da bu 'ilm-i sîmyâyı taşşil idüp sultânıma temâşâ için benim ibrâmımla bir şemme ma'rifet gösterdi. yoğsa bu bir hayâl-i hâbdır. bundan halka bir zarar işâbet etmez" didi*. (4, 232^b / 2-6).

2.1.2.6.1.2.1.3. Şimdiki zaman

Seyahatnâme'de şimdiki zaman çekimi için *-mada / -mede* ve *-yor* eki kullanılır. Bunun yanı sıra şimdiki zaman için geniş zaman ve istek kipinden de faydalanılır. Bu kiplerin şimdiki zaman işlevi ilgili kısımlarda bahsedilmiştir. Şimdiki zaman kipi *Seyahatnâme*'de diğer zamanlara göre az kullanılmıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de çoğunlukla tanıtma ve bilgi verme gibi bir amaca sahip olması bunda başlıca etken olarak düşünülebilir.

-mada, -mede³⁶⁷

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de sadece 3. teklik ve çokluk kişi çekiminde kullanılmıştır. 1. ve 2. teklik ve çokluk kişi çekimlerinin kullanımını inceleme

³⁶⁶ Bu yapının Eski Anadolu Türkçesi döneminde de kullanıldığı görülür. Bilgi için bk.: Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara 2004, s. 121.

³⁶⁷ Ek hakkında bilgi için bk.: Kâzım Köktekin, "-mAktA, -mAdA Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 2001/1, S 594, 2001, s. 634-638.; M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 297-298.

metnimizde yoktur fakat 1. çokluk kişi çekiminin kişi eksiz kullanımı vardır. Bu ekten sonra bazen *+dır* ekinin kullanıldığı da görülür:

... *paşa ile ikisi bir kayığa süvâr olup sarâyburnına doğru rüy-ı deryâdan cereyân iderken sarâyburnında sinân paşa köşkinden bir kayık dağı avanta idüp gel-medede, bizler var-mada* (varıyoruz, gidiyoruz). (3, 96^a / 9-11), *ammâ şoluduğca büyü-medede* ve *gözleri meş'al gibi şu'le ver-medede* ve *dendānları fil dişi kadar ol-mada* ve *ceyrān tügi gibi tügleri nümāyān ol-mada*. (4, 232^a / 8-10), *kimi hemān kelb gibi etek tahtası altında bak-ğar gibi 'arabalar altına girüp bak-mada*. (5, 60^b / 29-30), *hālā niçe keşf ü kerāmetleri zāhir ü bāhir ol-mada+dır+lar*. (P 10, 265^a / 32; Q 10, 268^a / 30-31), *ve bu diregi tā zirve-i a'lāsına biñ miğdār³⁶⁸ kanādiller ile bir çarğ-ı felek taşviri top idüp bir şan'at ile felegiñ çarğı gibi deverān it-medede+dır³⁶⁹*. (P 10, 266^a / 7-8; Q 10, 269^a / 7-8).

Seyahatnâme'de bu ek bazen geniş zaman işlevinde kullanılır. Bu işlevde ekten sonra *+dır* eki gelir:

āb-ı fevvāreler ol çarğlara işābet etdikde ber-hevā ol çarğlar deverān iderler ve niçe fevvāreler üzre karpuz kadar ecvef toplar ber-hevā deverān edüp zir u bālāsı seyrān et-medede+dır. (4, 229^b / 4-5), *ve gūnā-gūn āvīzelere ve çarğlara ve tuhtāb-ı maşlūb taş-ı ser-nigūnlara şazırvānlara işābet etdikce ol dollāb-ı muşanna'ātlar deverān et-medede+dır*. (4, 230^a / 18-19), *ve dā'imā birbiriyle harām kavmi ve cüzām kavmi ceng et-medede+dır+lar*. (P 10, 263^a / 24; Q 10, 266^a / 27-28).

-mAdA ekiyle aynı işleve sahip olan *-mAktA* eki *Seyahatnâme*'de kullanılmaz.

-yor

Bu biçim birim genellikle aktarma cümlelerde kullanılır. Çoğunlukla 3. teklik ve çokluk kişi çekimlerinde kullanılır. İnceleme metnimizde bir örnekte 1. çokluk kişi çekimine de rastlanmıştır:

hemān hağir mināreden ezān perdesinde "bire ümmet-i muğammed, size müjde olsun. deryā mişāl akkirmān 'askeriyle melek ağmed paşa 'askeri geli-yor." *deyü hayğırarak aşağı inüp ...* (5, 60^b / 12-13), *hālā birin kızlarağası cāmi' idi-yor* (9, 16^a / 25), *āyā bu ne*

³⁶⁸ P nüshasında *miğdārı*.

³⁶⁹ P nüshasında *et-medede*.

ola, deyü kabre varırlar, istimā^c iderler kim şehzāde laḥdi içinde feryād idi-yor³⁷⁰. (P 10, 268^a / 43-44; Q 10, 271^a / 43-44), ba^c zısı cān u başı ile şināverlik ederek bizim şandalımız üzre gelirken kıssa ḥan emīr çebebi gelüp anı ḳolundan yapışup şandala alınca daḥı ḡayrılar birer taḳrīb ile bizim şandala geli-yor+lar. (2, 265^a / 26-28).

-yor eki aşığıdaki örneklerde gelecek zaman işlevine sahiptir:

... "devletli bizi ve atlarımızı açlıḳdan ḳırañ mı? ceng etmek degil namāz ḳılmaḡa dermānımız kalmayup şusuzlıḳdan kerbelā şehīdine dönü-yor+uz." diyü niçe ḡüne ḡüft [u] ḡüy yāve ile ḥaşerāt-ı levendāt feryād-ı zilgāt etdiler. (5, 58^a / 33-34 - 5, 58^b / 1), ... bir ḳara daḡ gibi ādem deryāsı ḳara toz içre ḳuş gibi uçup vaḳt-i zuhurdan bir sā^cat soñra geli-yor. (5, 60^b / 14-15).

Şimdiki zamanın kullanıldıḡı eylemlerin olumsuz biçimi inceleme metnimizde kullanılmamıştır.

2.1.2.6.1.2.1.4. Gelecek zaman

Gelecek zaman *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır. Bu kullanımların da çoḡunlukla aktarma cümlelerinde yer aldıḡı görülür. *Seyahatnâme*'de gelecek zaman için farklı biçimler kullanılır:

-acak³⁷¹

Bu ek inceleme metnimizde genellikle sıfat-eylem eki olarak kullanılır. Ancak aşığıdaki örnekte ek gelecek zaman işlevli kip eki olarak kullanılmıştır. İnceleme metnimizde bu örnek dışında kip eki kullanımına rastlanmamıştır:

hele 'aḳlım başıma gelüp "el-ḥükmü lillah daḥı neler ol-acak+dır." deyü ileri at depredüp niçe temāşālar etdik. (3, 100^b / 22-23).

³⁷⁰ P nüshasında *idiyo*. Burada bu sözcükten sonra gelen *derḥāl*'deki dal (د) ve re (ر) harflerinin etkisiyle *ʾin*'in yazımı unutulmuş olmalıdır.

³⁷¹ Ekin yapısı hakkında bilgi için bk.: Zeynep Korkmaz, "Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 3-11.

-eser

Bu ek inceleme metnimizde Evliya Çelebi'nin -kendi ifadesiyle- *lisân-ı ahlâṭ-ı kadīm* için verdiği örnekte geçer. Arkaik bir kullanım olarak düşünülebilir:

lisân-ı ahlâṭ-ı kadīm: ammā lisân-ı çağataya ve lisân-ı moğola qarīb bir lehce-i ğayr-ı mükerrerdır. "işven, ğitmişven, ğurumıza varmışmız, bizim kay gibidir. boğaz eyitdi, dükeli gel-eser+ler+dir, meni suncamışdır. şād bay kişidir, ayıtdım: şol kişi menfādınadır, şavular şayladım, ya'ni ağlaya kaldım. barımız uruş kişisimiz, ya'ni cümlemiz ceng ādemiyiz" deyü bu ğüne niçe kerre yüz biñ elfāz-ı 'ibārātlar taḫrīr olınmışdır. (4, 239^b / 34-36 - 4, 240^a / 1).

-ici

Seyahatnâme'de genellikle sıfat-eylem eki olarak kullanılan bu ekin gelecek zaman işlevinde kip eki olarak kullanımı da vardır. Ancak bu kullanım oldukça seyrekdir:

... anlarıñ lisānından virelim lafzı şadır olup er ve geç elbette anlar ol cezireyi ver-ici+ler+dir ... (2, 274^b / 15-16).

-sa gerek, -se gerek, -seler gerek

Türkçede gereklilik işleviyle de kullanılabilen³⁷² bu yapının inceleme metnimizde sadece gelecek zaman işlevinde ve 3. teklik ve çokluk kişi çekiminde kullanımı vardır. Diğer gelecek zaman yapılarına göre daha sık kullanılır:

... cümle 'imārlar ḫarāb ol-sa gerek. (4, 240^b / 26), anlar daḫı māl-ı ganā'im almadan muğtenim olup bay olmuşlar zīrā cümle sekiz yüz yigit böyle şehri mu'azzamda ne alup ne götür-seler gerek. (6, 22^a / 27-28), ... ammā özü ḫal'asına eyle top ne te'sir et-se gerek. (5, 57^b / 29), vaḫt-i zuhr olunca gelüp yi-se gerek ammā bu ejdere bir çāre eyle. (2, 266^a / 31).

Gelecek zamanın kullanıldığı eylemlerin olumsuz biçimi inceleme metnimizde kullanılmamıştır.

³⁷² Necati Demir, "Türkçede Gereklilik Kipleri ve Anlamdaşları", *TDAY-Belleten 2003/I*, Ankara 2006, s. 17.

2.1.2.6.1.2.1.5. Geniş zaman

Seyahatnâme'de en sık kullanılan zamandır. Çoğunlukla bilgilerin aktarımında ve de hikâye ve olay anlatımlarında kullanılır. *Seyahatnâme*'de geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ifadeleri için de kullanılabilen ve Evliya Çelebi'ye geniş anlatım olanakları sunabilen bir zamandır. Bu kip *Seyahatnâme*'de çoğunlukla eylemlerin her zaman yapıldığını ya da olduğunu anlatır. Zaten geniş zaman kipinin Türkçedeki ana işlevi de budur³⁷³. Geniş zaman işlevi *Seyahatnâme*'de farklı kiplere³⁷⁴ özgü eklerin yanı sıra çoğunlukla *-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür* ve seyrek olarak *-sa gerek* biçim birimleriyle ifade edilir:

-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür

Seyahatnâme'de en sık kullanılan kip ekdir. Çoğunlukla 3. teklik ve çokluk kişi için kullanılmıştır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'yi gezdiği yerleri her yönüyle (insan, dil, kültür, tarih, coğrafya ... vb.) tanıtmaya ve anlatmaya amacıyla kaleme almış olması geniş zamanın da yoğun bir şekilde kullanım alanı bulmasını sağlamıştır. Çünkü olaya ve tahmine dayalı anlatımlar bilgiye dayalı anlatımlara göre daha azdır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin duyduğu ve gördüğü şeyleri belirli bir zaman diliminden ziyade genel bir zaman anlatımıyla yazması da geniş zaman kipine sık başvurmasını sağlamıştır.

Geniş zaman eki eylemin her zaman yapıldığını ya da olduğunu anlatır:

qabri türābından dā'imā bir yağlı türāb çık-ar. (1, 158^b / 12-13), *şubaşısı var, bāğ u besātīnleri çok olmağla islāmboluñ cümle sebzevātı bundan gel-ir.* (2, 276^a / 32-33), *köyden köye ādemler ve kerāste ve sāir eşyālar götür-ür+ler ve yetmiş seksen gūne balıkların şayd idüp kār id-er+ler.* (2, 277^a / 36 - 277^b / 1), *hemān hüseyñ āğa eydür "bire ben sözümi ādem āğızlı ādeme söyle-r+im" deyü ileri gitmege qaşd idince ...* (3, 103^b / 6-7), *ekşeriyyā güderi derisi işle-r+ler. maşkovda telatin derisi işle-r+ler. rūmda biz dağı telatin idemeziz ve firengistānda engürü sofi dağı işleyemezler. hattā beher sene niçe biñ qañār şof ipliği firengistāna gid-er ...* (4, 233^b / 20-22), *ve ekşeriyyā dağlarda kürd*

³⁷³ Bilgi için bk.: M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 291.

³⁷⁴ Bilgi için bk.: 2.1.2.6.1.2.2. Şimdiki zaman, 2.1.2.6.1.2.1.2. Öğrenilen geçmiş zaman, 2.1.2.6.1.2.1.6. İstek kipi.

re'âyâları kızıl darı ekmeği ye-r+ler. (4, 234^a / 11), *her bār kazağ horoslarınıñ şadâları işidil-ir ...* (5, 54^b / 21), *ve konağbaniñ ya'ni ev şāhibiñ bir tavuğa muhtāc olsa gayret idüp her şeyi ödünc gevinc alup seni şıyla-r ya'ni doylayup ri'āyet id-er. lākin sen dağı gidecek zamān bir şey-i qalil verirseñ cihān aniñ olup haż id-er.* (7, 152^b / 10-11), *bu qal'aniñ dağı iki demir qapusu var. biri kıbleye, biri cānib-i şimāle açıl-ır.* (5, 55^a / 14-15), *bunlar her gün qalmıq tatarıyla ceng id-er+ler.* (7, 156^b / 27-28), *... çam dırahtları ve niçe bin gūnā-gūn şecere-i müşmirāt nağılları sebze-püş cūvānān mişāli her kişiniñ hizmetinde sāyedār iden şecerātleriñ hisābın hallāğ-ı 'ālem bil-ür.* (8, 221^b / 19-20).

Bu zaman kipi, bazen "sonuç" niteliğindeki bilgileri ifade eder. Burada zaman anlamı yoktur:

her bir bāğda birer ādemden kırk üç biñ tokuz yüz elli ādem id-er. ammā ba'zı bāğda beşer onar ādem vardır. (1, 159^a / 10).

Gelecekte meydana gelebilecek eylemleri ifade eder. Bu kullanımda geleceğe dair tahminden ziyade "mutlaka" gerçekleşecek bir kesinlik vardır. Bu kullanımlar çoğunlukla şart eki -sA bulunan cümlelerde karşımıza çıkar. Yani geniş zaman ekinin kullanıldığı eylem bir şarta bağlı olarak gerçekleşecektir. Buradaki gelecek zaman ifadesi belirsiz bir gelecek zamandır:

hulāşa-i kelām şeb [u] rüz olan veqāyi'ātleri taħrīr eylesek taṭvīl-i kelām olup bir mücellid kitāb ol-ur. (2, 272^a / 8-9), *Bir ādem şarılığ marāzına mübtelā olsa ol 'amūdı üç kere üç cum'a ertesinde 'ale'ş-şabāh yalasa bi-emrillah şifā bul-ur.* (2, 273^b / 4-5), *... her birinde biñer kefere ceng itse yerim dar di-mez+ler.* (6, 29^a / 25).

Geniş zaman eki *Seyahatnâme*'de şarta bağlı olmaksızın gelecek zaman işleviyle de kullanılır:

... niçesi taħrīr olındı ve niçeleri dağı maħalliyle taħrīr olın-ur. (8, 223^b / 19), *erde ve geçde elbette ol cezāre fetḥ ol-ur.* (2, 274^a / 9-10), *'abdullah paşa "fermān-ı şerīf mücebince cümle bunları qatl id-er+im." deyince ...* (3, 101^a / 31).

Seyahatnâme'de bazen geniş zaman kipi zamandan ziyade "çıkarımda bulunma" ifade eder:

ammā bi-emrillah koyun seher-hiz olduğundan riḥ-i rahmete nā'ıl olup hağ celle ve 'alā dōline ve dōşine berekāt ver-ir. (1, 169^b / 21-22), *hulāşa-i kelām deryāda böyle*

nehengler ve böyle gavvâşlar olup niçe biñ benî âdemi balık yudup ħalâş olmamışdır. ammâ ħazret-i yünus ile bu ħacı nâşır ħalâş olduğı meşhür-ı âfâķdır. bu ħacı nâşır'ın piri ħazret-i yünus olmuş ol-ur. (1, 164^a / 12-14).

Evliya Çelebi, aşağıdaki örneklerde geniş zaman ekini görülen geçmiş zaman eki işlevinde kullanmıştır. Burada geçmişte görülen bir rüyadan bahsedilmektedir. Hatta aynı ifadenin görülen geçmiş zaman ekli kullanımı da vardır³⁷⁵:

bu leyle-i mübârekede gör-ür+üm (gördüm). (5, 53^a / 9-10), ... 'id-ı şerîfiñ üçünci gicesi vâķı'ada gör-ür+üm kim muķaddemâ eski kırimda kör yūsuf dede deyü du'āsın aldıımız ... (7, 143^b / 12-13).

Geniş zaman ekinin *Seyahatnâme*'de seyrek olarak öğrenilen geçmiş zaman işleviyle de kullanıldığı görülür. Hatta aşağıdaki ilk örnekte *buyururlar* ifadesi *buyurmuşlar* ifadesiyle paralel kullanıma sahiptir:

... anlar dahı medînede mektûbı ħazret-i 'oşmâna göster-ir+ler. (1, 170^a / 15), *resül-i kibriyâ buyur-ır+lar kim "ayş u nüş ideriz. ħürî ve ğılmânlar ile ğüleş ideriz ve yay ile oķ atarız." buyur-mış+lar.* (4, 233^b / 26).

Evliya Çelebi kaynaklardan öğrendiği geçmişe dair bilgileri aktarırken bazen geniş zaman ekli kullanımlara başvurur. Bu kullanımların ortaya çıkmasında inandırıcılık başlıca sebep olarak düşünülebilir:

bu mezkûrûn âl-i 'oşmân ecdâdları cengiz tatarı derdinden diyâr-ı mähânı terk idüp diyâr-ı aħlâdda sultân celâyire gelüp boybegi olup sâkin ol-ur+lar (oturmuşlardır). (4, 239^a / 1-2).

Evliya Çelebi geçmişe dair olay anlatımlarında da sık sık geniş zaman kipine başvurur. Burada zaman işlevi yoktur. Kip eki bir anlatım tarzı olarak kullanılmıştır:

... kırimdan bile firâr iden ħazaķları yine cümle esîr idüp kırima gel-ir+ler. ve her ħazaķı birer eşedd-i 'uķûbetle ħatı id-er+ler. ba' dehu bu arbaķ ħal'asın inşâ id-er+ler. (7, 143^a / 11-12).

³⁷⁵ Bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.1.1. Görülen geçmiş zaman başlıklı bölümüne bakınız.

Geniş zaman ekinin bazen *Seyahatnâme*'de şimdiki zaman işlevinde de kullanıldığı görülür. Geniş zaman eki bu işlevle *Seyahatnâme*'de şimdiki zaman eklerinden daha sık kullanılır:

ḥasan aḡa "ben bil-ir+im (biliyorum) kabāḥat kimdedir." deyü taşra çıkup gitdi. (3, 98^b / 30), ... ammā çoġl çengelistān içre kemīngāḥ idinmiş yaḡ-ar+lar. (3, 99^b / 26-27), "dur a aḡa! nereye gid-er+sin?" didiler. (3, 103^b / 4), hemān maḥmūd efendi eydür: hey begim! ne elem çek-er+sin sözi verenden alan uşlı gerek. ibtidā sernāmelerinde cezāre-i giridi size virelim demişler ... (2, 274^b / 13-14), ismā'īl paşa eydir: "evliyām ne 'aceb boḡ ḡo-ḡ-ar+sin." didikde "hīç şorma sultānım başıma gelen aḡvālı." deyü sergüzeşt [ü] serencāmım bir bir naḡl etdim. (6, 21^b / 10-11).

Geniş zaman eki aşağıdaki aktarma cümlelerde geniş zamandan ziyade istek, dilek bildirir:

"inşāallah manşūr ve mużaffēr ol-ur+lar." deyü elsine-i nāsda güft u gū olup cümle 'ibādullah ḡayr du'ā etdiler. (2, 270^a / 13-14), pādīşāḡım yā bizim cümlemizi ḡır-ar+sın ve illā biz cümle ḡaşşābları ḡır-ar+ız. (1, 164^b / 2).

-sa gerek

Bu yapı *Seyahatnâme*'de çoğunlukla gelecek zaman işlevinde kullanılır. Ancak aşağıdaki alıntı örnekte bu yapının kullanıldığı eylem gelecekte olacak / gerçekleşecek bir şeyi anlatmasına karşın Türkçede geniş zaman ekiyle kullanılan bir eylemdir. Bu kullanım günümüz Türkçesinde genellikle *olacak olur* biçiminde ifade edilir:

idemez def^x şaḡınmaḡla ḡazāyı kimse / biñ şaḡınsañ yine ön şoñ olacaḡ ol-sa gerek³⁷⁶
(Bin defa da sakınsan mutlaka olacak olur) (2, 269^b / 3-4).

Seyahatnâme'de geniş zaman kipiyle çekimlenmiş eylemlerin olumsuzunda *-me-* ve *-maz / -mez* olmak üzere iki farklı biçim kullanılır:

³⁷⁶ Bu alıntı beyit, *Seyahatnâme*'de pek çok yerde kullanılmıştır. Evliya Çelebi'nin anlatımını pekiştirmek ve renklendirmek amacıyla kullandığı önemli beyitlerdendir.

-me-

... bunlarıñ haqqına katl haqq-ı şerîfi gelüp paşa "mühri ferâgat iderim. ben anlarıñ nâ-hağ katllerine fermân it-me-m!" diyüp bu şadâ pinhân oldu. (3, 99^a / 12-13).

-maz, -mez

Geniş zamanın olumsuz biçiminde çoğunlukla bu yapı kullanılır:

biri dağı oğ yaydır kim bunı dağı kâfiristânda taqlîd idüp yapa-maz+lar ve yapsalar bi-emrillah başların dutdıramazlar ve ašlâ oğ ata-maz+lar. (4, 233^b / 24-25), ... *ašlâ riyâzet-i perhîz ile kadîd olmağ nedir bil-mez+iz*³⁷⁷. (6, 29^b / 31-32), *nehr-i 'azîmdir kim temmûzda ve evvelbahârda ašlâ geçit ver-mez.* (4, 237^a / 30-31), *ekşeriyyâ güderi derisi işlerler. maşkovda telatin derisi işlerler. rûmda biz dağı telatin ide-mez+iz ve firengistânda engürü sofî dağı işleye-mez+ler. hattâ beher sene niçe biñ kañtâr sof ipliği firengistâna gider ...* (4, 233^b / 20-22).

Bu olumsuzluk yapısı bazen atasözlerinde de karşımıza çıkar:

zîrâ ekmek şusız, ev fuzsız ol-maz. (1, 160^a / 32).

Seyahatnâme'de sadece geniş zamanın olumsuzunda karşımıza çıkan farklı bir kullanım vardır. 3. teklik kişi çekiminde olumsuzluk ekinden sonra bazen *+dır* eki kullanılır. Bu ek anlatıma kesinlik ve pekiştirme katmak amacıyla kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla burada olumsuzluğun da pekiştirildiği görülür:

evvelâ bu şehri içre sicillâtda maşûr on bir güne emrûdı olur kim şehri malatıyyede olmaz. cümleden lezîz ü hoş-hor u âbdâr abbâsî emrûdıdır ve mağlaca emrûdı memdûhdırlar ve günâ-gün engür-i âbdârları olur kim zeriķî şehrinde ol-maz+dır. (4, 234^a / 15-17), *bunlar dağı başcılara ve işkembecilere yamağdır, zîrâ baş ve paça ve işkembe şarımşaksız ol-maz+dır.* (1, 171^a / 2-3), *üzümü hoş-hor olur ammâ erigi ve alması ve emrûdı ve beyâz sipov ekmegi memdûh olur ammâ inciri ve narı ve limon turuncı ve zeytünü ašlâ ol-maz+dır ...* (6, 28^b / 6-7).

İnceleme metnimizde geniş zaman kipinin soru biçimi *mi* biçim birimiyle yapılır:

³⁷⁷ Bu cümle Evliya Çelebi'nin kendisi için kullandığı cümledir.

ibrāhīm baña giridi fetḥ ider mi+sin? (2, 275^b / 20), ... *dār-ı islāma ilḥāk eylemege kâdir olur mi?* (2, 269^a / 27).

2.1.2.6.1.2.1.6. Dilek-şart kipi

Seyahatnâme'de genellikle istek bildiren bu kip sık kullanılan kiplerdendir. Çoğunlukla 3. teklik kişiyle ve seyrek olmak üzere diğer kişilerle de çekimi vardır. Ayrıca Evliya Çelebi, kendisi için çoğunlukla 1. çokluk kişi çekimini kullandığı için diğer kişi çekimlerine oranla bu kişi çekimine de sıklıkla rastlanır. Bu kip *-sa / -şa, -se* biçim birimiyle oluşturulur.

-sa / -şa, -se ekinin zaman ve şart bildirdiği örnekler çoğunlukla zarf-eylem eki işleviyle örtüştüğünden dolayı bu işlevdeki kullanımlar zarf-eylemler kısmında *zaman zarf-eylemleri* ve *şart zarf eylemleri* başlıkları altında değerlendirilmiştir³⁷⁸.

Aşağıdaki örnekte *-se* eki istek bildirmekten çok yapılan işten etkilenen unsuru yani nesneyi ifade eder³⁷⁹:

ammā ne fermān et-se (istediği her şeyi) *o kelb ol ān iş bitirir, ādemi atından endirir isterse pür-silāḥ şeci' [u] bahadır yigit olsun.* (1, s. 168^b / 34-35).

Aşağıdaki örnekte istek ifadesinin yanı sıra "tehdit" anlamı da vardır:

"ḳudde, seniñ çerkeziñ necāseti benim fülānıma olsun, saña bunı ḳo-sa+m!" deyüp nerdübāndan aşağı enüp atına süvār olup ... (3, 98^b / 35-36).

Dilek-şart kipi aşağıdaki örnekte "kararsızlık" ifadesi taşır:

... "eyālet-i baḡdādı kime tevcih eyle-se+k?" deyü müşāvere-i cem'-i vefir etdükde ... (3, 95^b / 30), ... *"āyā ne takrīb ile ol āsitāneye bu 'āciz yüzüm sürüp rüh-ı şeriflerinden istimdād taleb et-se+m."* *derken ...* (P 10, 260^b / 27-28; Q 10, 263^b / 27-28), ... *"āyā bu*

³⁷⁸ -sa ekinin zarf-eylem eki olarak değerlendirilip değerlendirilmemesi ile ilgili bilgi ve görüşler için bk.: Güner Gülsevin, "Türkçede -SA Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1990/II, S 467, 1990, s. 276-279.; Leylâ Karahan, "-sa /-se Eki Hakkında", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1994/II, S 516, 1994, s. 471-474.; Hayati Develi, "-sa Eki Nedir? Kip mi, Zarf-Fiil mi?", *İlmî Araştırmalar (Dil, Edebiyat ve Tarih İncelemeleri)*, S 1, İstanbul 1995, s. 91-94.

³⁷⁹ -sa eki almış yapıların nesne görevinde kullanımları hakkında bilgi için bk.: Hayati Develi, "{sA} Moorfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme", *TDAY-Belleten* 1995, Ankara 1997, s. 129.; H. Develi, "-sa Eki Nedir? Kip mi, Zarf-Fiil mi?", 135.

gelen üç biñ serdengeçdi imdād ‘askeri ve bu kadar gelen zehāyir-i vāfiri nice kal‘aya ko-sa+k?’ didiklerinde ... (5, 59^b / 11).

Dilek-şart kipi bazen "varsayım" ifadesi taşır:

biri dağı oğ yaydır kim bunu dağı kâfiristānda taqlid idüp yapamazlar ve yap-sa+lar bi-emrillah başların dutduramazlar ve ašlā oğ atamazlar. (4, 233^b / 24-25).

Bu ek aşağıdaki örneklerde istek bildirir. Dilek-şart ekinin bu kullanımı *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar:

... "ey şarımşak, cāna şarıl-şa+k" diyerek pür-silāh ‘ubūr iderler. (1, 271^a / 10-11), ... ḥaḳīkatü'l-ḥāl yukaru eski kal‘aniñ ḥişār-piçe tarafına nazār ollnmayup niçe yerinden ādem murād idin-se güzer etdi. (5, 56^b / 16-17), "āyā bunları ne ḥāl eylesem kim levḥa baña yalnız münḥaşır olup sebük-bār ol-sa+m" dirken ... (2, 265^b / 21).

Seyahatnâme'de dilek-şart kipinin kullanıldığı eylemlerde olumsuzluk *-mA-* ekiyle yapılır.

2.1.2.6.1.2.1.7. İstek kipi

Eylemin yapılmak istendiğini anlatan istek kipi *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar. Teklik ve çokluk bütün kişi ekleriyle çekimi vardır ve çoğunlukla aktarma cümlelerde kullanılır. Bu kip, *-a*, *-e*, *-ye*, *-ye* biçim birimiyle ifade edilir:

-a, -e, -ya, -ye

Ana işlevi istek bildirmedi ve çoğunlukla bu işlevle kullanılır:

... ḥaḳīri dünyā ve āḥiret karındaş idüp "yüri bu ‘ālem-i seyāḥatda cenāb-ı kibriyā mu‘in u zahiriñ olup sa‘ādet-i dāreyne nā’il ol-a+sın. yüri şimden gerü ḳumda oyna. ammā ‘avām olma ‘avān ol " deyü du‘ā-yı ḥayr ile vedā‘ idüp ... (4, 240^b / 10-12), ... ol ḳādir [u] ḳayyūm ve perverdigār-ı lem-yezel [i]rādet-i ezelişi bu imiş kim bu ‘abd-i ‘āşiyi ḥalāş id-e. (2, 265^b / 11-12), paşa dağı ḥaseneyni bağına başup birin yemine birin yesāra alup eydür: "ey cānım, ḥan-ı şāhib-i ḥānedān ḳarındaşım ḥan-ı ‘ālīşān. bu iki şehzāde-i āzāde-i cüvānān benim dağı evlād-ı ma‘nevilerim olsun. estağfirullah kim men bunları ḥidmetkārliğa al-a+m. hemān bunlar dā’mā sende oğusunlar ve yazsınlar

ve kemāl-i ma'rifet taḥṣīl etsinler. inşāallah biz bunları birer çerāğ iderim." deyüp ḥaseneyni yine ḥana teslīm eyledi ve ḥan ile paşa bir obaya girüp bir ḥayli müşāvere eyledi. (4, 235^b / 23-27), andan ḥaḳīr bir daḥı ḳaradeñize gemiyle çıḳmağa tevbe-i nasūḥ etdim. ḥaḳ te'ālā cemī'i ümmet-i muhammedi şerrinden emīn eyle-ye. āmīn, yā mu'īn. (2, 268^a / 33-35), ... ḳal'a muḥāşara id-e+m derken muḥāşara ideyazdı ... (6, 22^b / 33), anlar da ḳandiye ḳal'asın muḥāşara id-e+ler. (3, 98^a / 12), ... bir nā-şer'i ve nā-hemvār işde bulunma-ya+sın ve her tarafında müşā olan mīr-i 'aşā'irler ile ḥüsn-i zindegāne idüp memūr olduḡıñ pādişāh ḥidmetlerini edā id-e+sin. (4, 236^a / 19-20), ve ba'zı küffār "şināverlik id-e+m" deyü ḳarşu geçüp ... (5, 61^a / 9), hemān ḳaraçı ḥalkı eyitdiler: "eger ḥanım sen 'oşmānlıya cügürüp kidersen seniñ ve olanlarlarınñ barısın da şoḳup öldüre. hemān cügür 'oşmānlı ile bozuşup uruş id-e+miz."³⁸⁰ didiler. (7, 144^a / 5-7).

Aşağıdaki örneklerde "dua, temenni, dilek" bildirir:

yine mühr iḥsān olduḡı gün kızlaraḡasıyla pādişāhdan du'ānāme ile ḥaṭṭ-ı şerīf gelüp şüretnāme-i ḥaṭṭ-ı şerīf oldur kim "ilahī paşa sa'ādet-i dāreynde yüzüñ aḳ olsun! ümīdim oldur kim cenāb-ı 'izzet her umūrında mu'īn ü zahīriñ ol-a ve her umūrında feyyāz-ı muṭlaḳ tevfiḳın refiḳ id-e. göreyin seni, her umūra niçe ihtimām-ı sa'y-ı tām ü bezl-i ihtimām idüp uğur-ı hümāyūnıma niçe bezl-i ḳudret idersin?! 'āḳıbetiñ ḥayr ol-a" deyü bir ḳat ḥil'at-ı fāḥire ve bir yeşil-gün çuḳa ile semmūr kürk gelüp ... (3, 96^b / 1-6), umarım sen pādişāh-ı ḳahhārdan kim benim ḳatlime sebeb olanları ān-ḳarību'z-zamān benim gibi ḳatl id-e+sin. (3, 101^b / 5), melek aḥmed paşa eydir: "evliyām, allah ḥayırlar ver-e. bu gece bir vāḳı'a gör-dü+m." diyü rü'yāyı söylemege başladı. (5, 53^a / 8-9).

Aşağıdaki örnekte "beddua" ifadesi vardır:

... kürdler "ey ḥan sen daḥı gūr-be-gūr olup ḥarāb u yebāb ol-a+sın" didiklerinden cümlesiniñ evlerini kelevvel 'imār etmişdir. (4, 229^b / 19-20).

Bu ek aşağıdaki örnekte "tavsiye" işleviyle kullanılmıştır. Burada istek işlevi yoktur. Çünkü bu cümle bir düşman askerine ait aktarma cümledir. Düşman askeri evine ve ailesine zarar verilmemesi şartıyla bu ifadeyi kullanır:

... on pāre balyemez top ile liman tarafın döğ-e+siz (vurun, bombalayın) ve içeri rüm mahallesinde birḳaç oḳ ile rümlara istimālet kāğızları at-a+sız (atın) ... (2, 271^b / 28-29).

³⁸⁰ Kırım Tatarlarınca söylenmiş aktarma cümledir.

Seyahatnâme'de genellikle istek bildirme işleviyle kullanılan bu ek, aşağıdaki aktarma cümlelerde emir işlevine sahiptir³⁸¹:

... *tîz emr-i pâdişâhiye itâ'at idüp âzâd etdiğiñ kemen yanoş kral ve raķofçi kral üzre yanova seferine gel-e+sin.* (5, 53^a / 2-3), ... *melek lalam yolñ yaķın olup bağdâda gitmeden ħalâş olduñ. saña mühr-i şerîfim ihsân idüp ħabûl id-e+sin.* (3, s. 96^a / 17-18), *emr-i şerîfim vuşûl bulduğda giriftâr olan celâlîleriñ cümlesin ħatlı idüp ser-i bî-devletlerin der-i devlete getirüp ħaltân id-e+sin" ...* (3, 101^a / 27-28).

Bu kip eki *Seyahatnâme*'de gelecek zaman işleviyle de kullanılır. Bu işlevle seyrek kullanılan ek çoğunlukla aktarma cümlelerde geçer:

alay bolursa vilâyetimiz kırımğa bardığda ħaya sulţân aytılan efendimize elli çerkes ve elli abazğa ve elli gürci ve elli urus devgeleri ve şılğaları ve adıķalarına hüsündâr er ve kızlarından gönder-e+miz (göndereceğiz) ... (5, 52^a / 33-34), ... *âyâ bu cezîre-i giridiñ fetĥi kaçan zuhûrât-ı ilâhî ile zâhir ol-a ...* (2, 275^b / 25), *ba'zı 'âķıbet-endiş papas ve bıtrıķ ve kıssîs ruhbânlar eydür "vay biz bu 'oşmânlı ħalyonun ve kızları ve atların bu şehirde görmemek gerek idik. şimden gerü bu cezîre elden gitdi. zîrâ kitâbımızda eyle yazar kim bu cezîre-i giride 'oşmânlı ħalyonı gel-e ve atları gel-e ve kızları gel-e ardı sıra türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimâ' idüp bu cezîrede mülk idinüp evlâd şâĥibi ol-a" deyü çalıpapaslar böyle deyü feryâd iderler.* (2, 268^b / 26-30), *baba kitâb-ile sen / oĥı ki tâ bil-e+sen / bunda bir iş itgilen / sinde yatabil-e+sen*³⁸² (3, 99^b / 31), ... *"devletli bizi ve atlarımızı açlığdan kır-a+ñ mı? ceng etmek degil namâz kıılmağa dermânımız kalmayup şusuzlığdan kerbelâ şehîdine dönüyoruz." diyü niçe güne güft [u] güy yâve ile ħaşerât-ı levendât feryâd-ı zilgât etdiler.* (5, 58^a / 33-34 - 5, 58^b / 1).

Aşağıdaki aktarma cümle geleceğe dair ifadelerin bulunduğu bir duvar yazısında geçer: *ĥulâşa-i kelâm "âl-i 'oşmâncığdan tâ sulţân ħorĥuda gelince elli pâdişâh gel-e." deyü her pâdişâhı eşķaliyle ve fetĥ [u] fütûĥ idecegi vilâyetleri her pâdişâhıñ başı ucına yazmış...* (6, 17^b / 26-27).

Bu ekin *Seyahatnâme*'de şimdiki zaman işleviyle kullanımlarına da rastlanır:

... *"ķanım ħayda bar-a+sin? (Hanım nereye gidiyorsun?)" didiklerinde ...* (7, 144^a / 26).

³⁸¹ Bugün Türkiye Türkçesinde de aynı işlevin korunduğu görüldü. Bilgi için bk.: Fatma Türkyılmaz, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Ankara 1999, s. 100.

³⁸² *Seyahatnâme*'de geçen Diyarbekir ağzına özgü alıntı bir manidir. Azeri Türkçesi özellikleri taşır.

Bu ek, *Seyahatnâme*'de geniş zaman işleviyle de kullanılır:

... sa^çâdetlü sulţān mehemmed ħan ġāzīniñ ħuzūrından ġüzer idüp "hemişe dīn [ü] devlet ħā'inleriniñ kelleleri rikāb-ı hümāyūniñda bu ġüne ġalţān ol-a" deyü ... (3, 101^b / 14-16), ... bu bāġiñ tavşif [u] temdīhinde deryāda kaţre ve ġüneşde zerre ġadar taħrīr ideme-ye+ler (edemezler). (4, 229^a / 27-28), hemān ħaķīr eytdim: "yā sulţānum, āyā aşlı ne ola kim siziñ pehlivanlarıñız ġālib, ġayrılar maġlūb ola. bu ħod malūmımızdır kim dest ber-bālā-yı dest ile'l-^çarş demişler. bunda bir ħikmet vardır kim dā'imā siziñ pelivānlarıñız ġālib ol-a." didim. (9, 23^a / 2-4).

İstek kipi bazen aşağıdaki örneklerde olduğu gibi görülen geçmiş zaman işlevinde kullanılabilir:

biz bir alay ^çulūfesiz ġarīb ġāzīler olup dīn-i mübīne imdāda gel-e+vüz, terk-i diyār idüp cān u başdan ol-a+vuz ve dīn ġarındaşı ol-a+vuz, bizi kāfir kırar gibi yeñiçeriler kırup böyle id-e+ler.³⁸³ (6, 24^a / 30-31), ... "biz piyāde olup kırılarak taburı feth idüp süfl-i yed ġal-a+yız (kaldık), allahdan revā mıdır?" deyü cümle piyāde yeñiçeriler ... (6, 24^a / 7).

İstek kipi aşağıdaki örnekte öğrenilen geçmiş zaman işlevinde kullanılmıştır:

işte ol maħalda şehr-i aħlād eyle bir sevād imiş kim on iki biñ ħāne hicret idüp mişıra gid-e, bir yıldan şoñra istimā^ç olun-a, ne ġadar belde-i ^çażīm olduğu andan kıyās olına. (4, 238^b / 33-34).

Bu ekin bazen kalıp ifadelerde de kullanıldığı görülür:

... serdār-ı mu^çazzama buluşup "ġazāñız mübārek ol-a" didiler. (2, 270^b / 17).

Seyahatnâme'de istek kipinin kullanıldığı eylemlerde olumsuzluk -mA- ekiyle yapılır.

³⁸³ Bu aktarma cümle, *Seyahatnâme*'de Tatar ileri gelenlerinin ifade ettiği aktarma cümledir.

2.1.2.6.1.2.1.8. Gereklilik kipi³⁸⁴

Gereklilik kipi *Seyahatnâme*'de sık kullanılan bir kip değildir. Çoğunlukla aktarma cümlelerde 3. teklik kişi çekimiyle kullanılır. "ihtimal" ve -çoğunlukla-"gereklilik" bildirir. Bu kipi ifade için *Seyahatnâme*'de farklı biçim birimler kullanılır:

gerek

*hemān maḥmūd efendi eydür: hey begim! ne elem çekersin sözi verenden alan uşlı gerek. ibtidā sernāmelerinde cezāre-i giridi size virelim demişler ... (2, 274^b / 13-14), hemān şalt [u] sebükbār 'asker **gerek**+dir, zīrā seykel memleketiniñ cānib-i erba'ası şarp sengistān ve çengelistān dağlardır. (6, 20^a / 4).*

-mak

-mak ad-eylem ekinin aşağıdaki örnekte farklı bir işlevi söz konusudur. Burada gereklilik bildiren bir kip eki işleviyle kullanıldığı düşünülebilir:

*... kim k̄ānūn üzre özü paşası bunda **sākin olmağdır** (oturmalıdır) ve gāhice karşı özide **oğurmağdır** (oturmalıdır) lākin çöl [ü] çölistān yer olmağıla re'āyā vü berāyālariñ da'vāların dinleyüp 'adl [ü] 'adālet için paşalar gāh silisre tahtında ve gāh babadağı şehrinde oturup eṭrāf [u] eknāfların muḥāfāza ider. (5, 56^a / 19-21).*

-malı

Türkçede gereklilik bildiren kip eki olarak kullanılan bu ek, inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekte kullanılır³⁸⁵. Bu örnekte de gereklilikten ziyade "tahmin-ihhtimal" bildirir:

bir gün ḥan eṣnā-yı kelāmda eydür: "evliyām görürsün, siziñ paşa bize deve k̄inli olduğın bildirüp rahovada ḥayme içre bize şüret-i ḥağdan görinüp naşīḥat yüzinden bize

³⁸⁴ Türkçede gereklilik kipi hakkında bilgi için bk.: N. Demir, "Türkçede Gereklilik Kipleri ve Anlamdaşları", 11-21.

³⁸⁵ *Seyahatnâme*'de inceleme metni dışında kalan bölümde tek örneği vardır. Bu örnekte gereklilik bildirir: *zīrā ḥuna kenārında olan kırk elli pāre k̄ilā' kulları ve kili ve aḳkirmān ve öziniñ beş pāre ḳal'a neferātları cümle bu ḥuna em̄ininden vazīfe-i mu'ayyenelerin **al-malı**+dır. (3, 121^a / 23-24).*

oğuz yıllık maddeleri yüzümize urdı. bu siziñ paşadan ihtirâz üzre ol-malı+dır. ammâ olmaya, illâ hayr!" didi. (4, 236^a / 30-32).

-mağ gerek, -mek gerek

... murâd han gâyet muğber-i hâtır olup haķire eyitdi kim: "ağmed benim intiķāmım muzūrî hâkimi sultân yūsuf hana ve bitlīs hanı ‘abdāl hana koma, elbette anlardan intiķām al-mağ gerek+sin. (almalısın)" deyüp ... (4, 235^b / 33-35), bir kul her kanda tâ’ib ü tâhir olsa ana raħminden doğmışa döner. hemân i‘tikâd ile tâlib ol-mağ gerek. (P 10, 267^b / 45-46; Q 10, 270^b / 45-46), ... cümle hâzırün "inşâallahu te‘âlâ du‘amız icâbet kurbunda vâķı‘ olmuşdur. erde ve geçde elbette ol cezire feth olur. lâkin hemân ol cezireniñ fethi esbâbına sa‘y-ı belîğ et-mek gerek+dir" didiklerinde ... (2, 274^a / 9-10).

Bu biçim birim aşağıdaki örnekte "tahmin-ihtimal" bildirir:

bu kadar penc-i yek esir olunca aşlı ne kadar bin esir ol-mağ gerek aña göre hâkezâ kıyâs zemû(?) demişler. (6, 24^b / 12-13).

-mağ lâzım, -mek lâzım

ammâ ol köyleriñ önlerine varan gemiler iki taraflarına demir bırak-mağ lâzım+dır ... (8, 225^b / 9), anlara bu maħalde iltiyâm ü müdârâ ve mülâyimat ile kelimât et-mek lâzım+dır. (3, 103^a / 26).

Gereklilik kipinin kullanıldığı eylemlerin olumsuz biçimi inceleme metnimizde kullanılmamıştır.

2.1.2.6.1.2.1.9. Emir kipi

Emir kipi *Seyahatnâme*'de sık kullanılan bir kip değildir. Çoğunlukla "istek" buna karşın seyrek olarak "emir" bildirme işlevine sahiptir. *Seyahatnâme*'de emir kipi örneklerinin büyük bir çoğunluğu aktarma cümlelerde yer alır. Bu kipi birbirinden farklı ekleri şunlardır:

1. *telik kişi*

-am, -em

Bu ek Bitlis Hanı'nın konuşmasında geçen Azeri Türkçesine özgü bir ektir. İstek bildirir:

... *han paşaya eyitdi: "sulṭānım, evliyā çelebi ḡuluñız munda birkaç gün dursın. 'aḡibiñizce vana ulaştır-am."* dedikde ... (4, 236^a / 25-26).

-ayım, -eyim, -eyin, -yım³⁸⁶

Emir kipinin 1. teklik kişisinde emirden ziyade istek ifadesi vardır

... *hemān ḡaḡir cüst u çāpük ve çālāklık idüp bu baḡr-i siyāh-ı bī-amānda ḡarḡ olmadan ise bu levḡaya şarıl-ayım deyüp ...* (2, 265^b / 13-14), *gör-eyin seni ...*³⁸⁷ (3, 96^b / 4), ... *gel evvel ben seniñ yoluña cān u başım fedā idüp ol ḡuluvv-i 'ām maḡalline var-ayım, gör-eyim, söz al-ayım, luḡfile söz ver-eyim, müdārāyı elden ḡoma-yım. hemān beni ḡayr du'ādan ferāmūş buyurmañ.*³⁸⁸ (3, 103^a / 22-23).

Bu ekin aşağıdaki örnekte işlevi açık değildir. Ancak ekte zaman anlamı vardır. Burada şimdiki zaman anlamı düşünülebilir. Çünkü satıcı *üstübü alayım* ifadesiyle "üstübü alıyorum, üstübü alırım" anlamında o anda yapılan eylemi kastetmektedir. Bu kullanım Türkçede karşımıza çıkmayan ve *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'ne özgü bir kullanımdır. Bu yapı, İstanbul'da satıcıya özgü bir ifade tarzı olduğu için ağız özelliği olarak da düşünülebilir:

eşnāf-ı üstübü alıcıyān: bunlarıñ dükkānları yokdur. ancak islāmbol içre zahırlarına birer çuvāl alup maḡalle maḡalle "üstübü al-ayım" deyü feryād idüp ba'zı cāriyelerden tenhāca bulursa üstübüsün çıkarup alır. (1, 162^a / 32-34).

³⁸⁶ Bu yapının emir kipine dahil edilip edilmemesi ile ilgili bilgi ve görüşler için bk.: Ahmet Bican Ercilasun, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, (hzl.: Ekrem Arıkoğlu), Ankara 2007, s. 364-370.

³⁸⁷ Aktarma cümlede geçer.

³⁸⁸ Akatarma cümlede geçer.

2. teklik kişi

-Ø

Aşağıdaki örneklerde emir bildirir:

... paşa şafâsından raqş idüp yalı ağasına, "sen de cümle bucaq tatarıyla özü kal'asına gitmege hâzır ol-Ø" didikde ... (5, 53^b / 6-7), ... "buğday ağacından yeme-Ø" deyü cenâb-ı 'izzet, âdeme emr idüp ... (1, 159^a / 34-35), kaçan ibrahîm nebîye "ismâ'îli kurbân eyle-Ø" deyü fermân-ı rabbü'l-'izzet olup ... (1, 166^b / 24-25), ... paşa "evliyâm, han karındaşım ile birkaç gün kalup yine tiz gel-Ø" deyüp me'zûn olup paşa vana revâne olup ... (4, 236^a / 26-27).

Aşağıdaki örneklerde "istek, temenni" bildirir:

vaqt-i zuhr olunca gelüp yise gerek ammâ bu ejdere bir çâre eyle-Ø" deyü dobruca kral ricâ idince ... (2, 266^a / 31), hayr ola, ben de bu gice huzûr idemeyüp kalkdım, atcağızım tımâr etdim. sen de atıñı egerle-Ø şabâh yakındır. (3, 100^a / 3), ... hakîri dünyâ ve âhîret karındaş idüp "yüri bu 'âlem-i seyâhatda cenâb-ı kibriyâ mu'în u zahîriñ olup sa'âdet-i dâreyne nâ'il olasin. yüri şimden gerü kumda oyna-Ø. ammâ 'avâm olma-Ø 'avân ol-Ø" deyü du'â-yı hayr ile vedâ' idüp ... (4, 240^b / 10-12).

Aşağıdaki örnekte geçen genellikle günlük konuşma dilinde karşımıza çıkabilecek ifade, farklı kullanıma verilecek güzel bir örnektir. Burada emir veya istek işlevi söz konusu değildir. Daha çok meydana gelen durumdaki olumsuzluğu pekiştirme ve merak uyandırma gibi bir işlev düşünülebilir. Ayrıca *hiç sorma* ifadesiyle durumun sorulmamasının istendiği gibi bir anlam kastedilmemektedir:

ismâ'îl paşa eydir: "evliyâm ne 'aceb boq koqarsın." didikde "**hiç sorma-Ø** sulţânım başıma gelen ahvâli." deyü sergüzeşt [ü] serencâmım bir bir naql etdim. (6, 21^b / 10-11).

-gilen³⁸⁹

Seyahatnâme'de bazen alıntı cümlelerde Azeri Türkçesinin bir özelliği olarak

³⁸⁹ Ekin Azeri Türkçesindeki kullanımları için bk.: Mahmut Sarıkaya, "Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağızlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine", *TÜBAR* (Türklük Bilimi Araştırmaları), S XXV, 2009, s. 145-157.; Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 174, 175, 198.

emir kipinin 2. teklik kişisinde *-gilen* ekinin kullanıldığı da görülür³⁹⁰. *-gilen* ekinin kullanıldığı aşağıdaki örnekler Diyarbekir ve Bitlis ağzıyla ifade edilmiş aktarma örneklerdir:

... *ḳudde kethudā "ey ḳara ḳasan! her ḳansı taṣ ḳatıdır, baṣıñı aña ur-gilen!" deyü diyārbekir işlāhıyla niçe gūne elfāz-ı zebān-dırāzlıklar idince ...* (3, 98^b / 31-33), *baba kitāb-ile sen / oḳı ki tā bilesen / bunda bir iş it-gilen / sinde yatabilesen*³⁹¹ (3, 99^b / 31), *hemān yine monlā muḳammed yine paṣa ve ḳan ḳuzūrında zemīn būs etdikde ḳan (Bitlis Hanı) eydür: "paṣa baṣıyçün olsun, bir ṣemme bir ma'rifet daḳı göster-gilen. andan ḳayrı saña teklif-i mā-lā-yuṫāḳdır. bir ṣey istemeziz" didikde ...* (4, 231^b / 36 - 4, 232^a / 1-2).

Aşağıdaki örnekte emirden ziyade istek bildirir:

ol maḳalda ḳan (Bitlis Hanı) arḳasından semmūr kürkin monlā muḳammede ihsān idüp eyitdi: "ey monlā! meni seversen bir 'ucbe maḳūf u muḳāṫara kār et-gilen." didi. (4, 231^b / 12-13).

3. teklik kişi

-sın, -sın, -sun

Bu biçim birim, emir bildirme işleviyle aktarma cümlelerde kullanılır:

... *dedikde "tīz melek aḳmed paṣa lalam gel-sın" deyince melek paṣa ḳuzūr-ı pādīṣāhīye gelüp ...* (3, 95^b / 32), ... *"tīz niṣli 'alī kethudā gel-sın" deyüp fermān itdi.* (P 10, 261^a / 14; Q 10, 264^a / 14-15).

Bu ek aşağıdaki örnekte istek bildirir:

... *ḳan paṣaya eyitdi: "sulṫānım, evliyā ḳelebi ḳulñız munda birḳaç gün dur-sın. 'aḳibiñizce vana ulaṣdıram." dedikde paṣa "evliyām, ḳan ḳarındaṣımla birḳaç gün ḳalup yine tīz gel" deyüp me'zūn olup paṣa vana revāne olup ...* (4, 236^a / 25-27).

³⁹⁰ Bilgi için bk.: H. Develi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", 783.

³⁹¹ *Seyahatnâme*'de geçen Diyarbekir ağzına özgü alıntı bir manidir. Azeri Türkçesi özellikleri taşır.

Aşağıdaki örnekte temenni bildirir:

yine mühr ihsân olduğu gün kızlarağasıyla pâdişâhdan du‘ânâme ile haţţ-ı şerîf gelüp şüretnâme-i haţţ-ı şerîf oldur kim "ilahî paşa sa‘âdet-i dâreynde yüzüñ aķ ol-sun! ümîdim oldur kim cenâb-ı ‘izzet her umürîñde mu‘în ü zahîriñ ola ve her umürîñde feyyâz-ı muţlak tevfiķin refîķ ide. göreyin seni, her umûra niķe ihtimâm-ı sa‘y-ı tām ü bezl-i ihtimâm idüp uğur-ı hümayûnıma niķe bezl-i ķudret idersin?! ‘âķibetiñ hayr ola" deyü bir ķat hil‘at-ı fâķire ve bir yeşil-gün çuķa ile semmûr kürk gelüp ... (3, 96^b / 1-6), ... yaşıñ uzun ol-sun. tañrı pâdişâha çok yıllar ‘ömürler ver-sin! (3, 96^b / 6-7), bir gün bu diyârda bir ķabakda mihmân olup konaķ-bānımız olan çerkes âdemlik idüp fi'l-hâl taşra çıkup sehel eglenüp geldi ve meydān-ı maķabbete şıgın derisinden şofra getirüp bir ağaç tekne laķif revāk gibi bal ve bir tekne peynir ve bir tekne paşta getirüp "aşañ konaķlar hālāl bol-sun. benim babası cānı şavasın." ya‘nî "balı yeyiñ hālāl ol-sun. atam cānına deg-sin." didi. (7, 155^a / 20-22).

Aşağıdaki örnekte "ihtimal-tahmin" bildirir:

"bire şaķileriñ bir hilesi olma-sın (olabilir)" deyü cümle ‘asker cür‘et idüp şehre dāķil oldılar. (P 10, 263^a / 45; Q 10, 266^a / 43-44).

1. çokluk kişi

-alım, -elim, -yalım³⁹²

Emir kipinin 1. çokluk kişi çekiminde emirden ziyade istek ifadesi vardır:

haķîr eyitdim: "ey ‘ibādullah geliñ siziñle ‘alâ'l-‘umûm ihlâş-ı şerîfe müdâvemet id-elim. ola kim cenâb-ı ‘izzet âyet-i ihlâş hürmetine cümlemiz hālâş ide" didim. (2, 264^b / 35-36), hemān ķalyon şāķibi ibrahîm çebebi dal-şatûr-ı muħammedî olup kızlar ağası sünbül ağaya hıķāben "bre mel‘ün ‘arab ben saña kāfir vardır gemiye atlar ķoma-yalım ve cebeķāne ziyāde al-alım ve küffārîñ bir hoş haberin alup çık-alım ve bu kadar yüklü gemi ile deryāya niķe çık-alım didim. (2, 268^b / 15-17), bir ‘azîm donanma çıkarup venedik küffārından bir intikām alup cezîre-i giride mührile gidüp ķandiyeyi fetħ id-elim. (3, 96^a / 23), ... sa‘âdetlü pâdişâh "allah āsān getire, bir müşāvere id-elim" dediler.

³⁹² Bu yapının emir kipine dahil edilip edilmemesi ile ilgili bilgi ve görüşler için bk.: A. B. Ercilasun, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", 364-370.

(3, 98^a / 13-14), *gel evliyā efendi seniñle mināreye çık-**alim**. öte tarafdaki küffāra bak-**alim**, gör-**elim** anlar ne hareketdedir zīrā anlar beş gündir yoruldılar.* (5, 60^a / 25-26).

2. çokluk kişi

-Ø

hanifī ḥalīfe kendü ‘askerine taḳvīyet verüp "koma-Ø (komayın, bırakmayın, öldürün) kurdlarım!" deyüp başı kaba meydān-ı ma‘rekede yedi sekiz ādem aḳdardı. (3, 100^a / 24-25), *han eydir: "bu söz çındır" deyüp ḡulāmlarından necātī ve şāh polad nām ḡulāmlarına, "şu kīseleri getür+Ø (getirin)." deyüp ol maḥalda ayaḳ üzre paşaya seksen biñ altun verüp ...* (5, 51^b / 10-11).

-iñ, -iñ, -uñ, -üñ, -ñ, yiñ

henüz ceng kıızışup hemān serdār ‘abdullah paşa bizimle gelen sipāh ‘askerine "bire koma-ñ (komayın, bırakmayın, öldürün) kurdlarım!" deyü feryād ider. (3, 100^b / 5-6), *serdār anlara "bire koma-ñ ḡāzīler" dedikce ...* (3, 100^b / 7-8), *... ya‘nī "beḡiñizi ḳatlı id-iñ" deyü emr olmuş olur.* (1, 170^a / 11), *... paşa kendü elleriyle birer çelenk şoḳup eydir: "oḡullar, kırırda ve seferlerde bu cıḡalar ile gez-üñ" buyurdılar.* (5, 51^b / 4), *ḥaḳīr eyitdim: "yā allah bu ağaca ḫap+iñ didi mi?", "anı bilmeziz ammā cedlerimizden berü böylece gördük böylece ideriz." didiler ya‘nī cedd-i dīnımız diyenlerden bī-dīn bir alay ḳavimdirler.* (7, 153^b / 6-7).

Aşağıdaki örneklerde istek bildirir:

hemān ḥaḳīr "bire ḡāzīler, işte kāfir iskelelerden bedenler üstine çıktılar. bire allahı severseñiz bire şu kāfirleri ur-uñ." diyince ... (5, 60^a / 6-7), *... "tatar çok gelir. bizi ḳal‘aya al-iñ" didiklerinde ...* (5, 59^b / 15-16), *kimi ḳuyuda birbirlerin bağlayup "bizi çıkarup esir id-iñ" diyü yalvarırlardı.* (5, 60^b / 32-33), *hemān monlā muḫammed el ḳaldırup eydür: "eyā ḥuzzārān yārān-ı iḫvānān! bil-iñ, āḡāh ol-uñ! eger ḳatı yürekli merd-i ḥudā kişiler iseñiz benim temāşāma şābit-ḳadem ol-uñ. ve illā bir ḳadem-i muḳaddem taşra çıḫmaḡa teḳaddüm ed-iñ." deyü hemān anadan doḡma ‘uryān olup şallaḳ u mellaḳ bu meydānda bir ḫayli deverān etdi.* (4, 231^a / 23-25), *ḥaḳīr eyitdim: "ey ‘ibādullah gel-iñ siziñle ‘alā’l-‘umüm iḫlāş-ı şerīfe müdāvemmet idelim. ola kim cenāb-ı*

‘izzet āyet-i ihlās hürmetine cümlemiz halāş ide" didim. (2, 264^b / 35-36), paşa eyitdi: "ey ‘ibādullah! cümle yetmiş biñ ğuruşlık altundur. andan ziyāde verme-ñ." diyince ... (3, 102^b / 12), ... "bire ādemler, siz ol ğün ne ceng idüp ne görüp ne kaçup ve yine niye gelüp şimdi birer hil‘at-i pādişāhī geyüp çelenk dağı istersiz, ‘ayıbdır. başñıza tedāriğiñiz gör+ññ." deyince cümle firār iden begleriñ yerleri duşuşup ... (5, 62^a / 2-4), bir ğün bu diyārda bir kabağda mihmān olup konağ-bānımız olan çerkes ādemlik idüp fi‘l-hāl taşra çıkup sehel eğlenüp geldi ve meydān-ı maħabbete şığın derisinden şofra getirüp bir ağaç tekne lañif revāk gibi bal ve bir tekne peynir ve bir tekne paşta getirüp "aşa-ñ konağlar halāl bolsun. benim babası cānı şavasın." ya‘nī "balı ye-yiñ halāl olsun. atam cānına değsin." didi. (7, 155^a / 20-22)

Bu ek aşığıdaki örnekte saygıdan dolayı 2. teklik kişı işlevinde kullanılmıştır: ... ğaķir eyitdim "efendim, ğayır du‘āñız ricā iderim" didim. "size elli beş senedir ğayır du‘ā olunup erenlerden feyz-yāb olmışsınız. bize bir ‘aşr-ı şerif tilāvet eyle-ñ. biz dağı size, siz dağı bize birer du‘ā idelim. mābeynimizde bir ğüne bey‘ [ü] şirā olsun" didikde ... (4, 240^b / 6-8), ... hemān beni ğayr du‘ādan ferāmūş buyurma-ñ. (3, 103^a / 23).

-ñiz -ñız, iñiz

Aşığıdaki örnekte istek bildirir: gel-iñiz bāb-ı mu‘allāyı ziyāret kı1-iñiz.³⁹³ (2, 267^a / 14).

-ñiz eki aşığıdaki örnekte saygıdan dolayı 2. teklik kişı için kullanılmıştır: ... şadriā‘zam murād paşa "pādişāhım, melek aħmed paşa lalañ henüz bağdāddan gelmişdir ve bağdādıñ aħvālin yahşı bilmişdir ve ‘acem ile yahşı geçinmişdir, aña ihsān eyle-ñiz" didikde ... (3, 95^b / 30-32).

3. çokluk kişı

-sin, -sun; -sınlar, -sinler, sunlar

Bu biçim birimler aşığıdaki örneklerde emir bildirme işlevinde kullanılmıştır:

³⁹³ Seyahatnāme’de geçen ve tarih düşürmek için bir yapının üzerine yazılmış ifadedir.

... bunlar alay-ı ‘azīm ile ‘ubūr idüp andan kaşşābān ‘ubūr et-**sinler** deyü hatt-ı şerīf virüp kapudanlar beyne'l-aqrān tāze cān buldılar. (1, 164^b / 8-9), ... biz daḥı ardları sıra allah allah deyü kāfir üzre ḥucūmda iken gelen imdād daḥı küçük ḥasan paşa ḳal‘asından yukaru ḳal‘aya gir-**sinler**.³⁹⁴ (5, 59^b / 11).

Bu biçim birimlerin kullanıldığı aşağıdaki örneklerde emirden ziyade istek anlamı vardır:

paşa daḥı ḥaseneyni baḡrına başıup birin yemāne birin yesāra alup eydür: "ey cānım, ḥan-ı şāḥib-i ḥānedān ḳarındaşım ḥan-ı ‘ālīşān. bu iki şehzāde-i āzāde-i cüvānān benim daḥı evlād-ı ma‘nevīlerim ol-**sun** (olsunlar). estaḡfirullah kim men bunları ḥidmetkārlığa alam. hemān bunlar dā‘mā sende oḳu-**sunlar** ve yaz-**sunlar** ve kemāl-i ma‘rifet taḥşīl et-**sinler**. inşāallah biz bunları birer çerāḡ iderim." deyüp ḥaseneyni yine ḥana teslīm eyledi ve ḥan ile paşa bir obaya girüp bir ḥayli müşāvere eyledi. (4, 235^b / 23-27), paşa eyitdi: "bunda daḥı bize ‘asker lāzımdır." deyüp ol gün eflāk ve boḡdan ve bender beglerine mektūblar yazılıp "özü ḳal‘ası meremmātıyçün on biñ kıṭ‘a belvān direkler ve mismār ve şindire taḥta ve sā‘ir ṭop taḥtaları ve ḡayrı elvān kerāste ve sā‘ir mühimmāt [u] levāzımātlar ile biñ ‘aded mi‘mār ve çerāḡor ve iki biñ eflāk ve üç biñ boḡdan ‘ale'l-‘acele **gelsin** (gelsinler)" deyü buyurdılar mü‘ekmeden taḥrīr olınup ... (5, 53^b / 1-5), hemān cümlesi bir ağızdan "amān hey melek aḥmed paşa! amān ḳapuları aç-**sunlar**, bizi bu ḡark-ı ābdan ḥalāş et-**sinler**!" deyü feryād [u] enīn etdiklerinde ... (4, 231^b / 22-23).

Aşağıdaki örnekte isteḡin yanı sıra "beddua" işlevi de vardır:

bu esbābları heybeme ḳoyup derḥāl ḥamīs nām atıma süvār olup kelleyi İsmā‘īl paşa önüne biraḡup "hemīşe dīn düşmanlarıñ kelle-i bī-devletleri böyle ḡaltān ol-**sun**." deyüp dest būs idüp ḥuzūrında durdum. (6, 21^b / 8-10).

Seyahatnâme’de emir kipinin kullanıldığı eylemlerde olumsuzluk -mA eki ile yapılır.

³⁹⁴ Bu cümle derkenarda yer alır.

2.1.2.6.1.2.2. Birleşik kipler

Basit kipli eylemlerin ek eylem yardımıyla ikinci bir kip eki alması sonucu oluşan birleşik kipler *Seyahatnâme*'de *hikâye*, *rivayet* ve *şart* olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Çoğunlukla hikâye birleşik zamanlı yapılarının kullanıldığı görülür.

2.1.2.6.1.2.2.1. Hikâye

Basit kipli eylem şekillerine gelmiş ek eylemden sonra *-dı / -di* ekinin getirilmesiyle oluşur. Bu birleşik kipin farklı kullanımları, *Seyahatnâme*'de oldukça sık karşımıza çıkar.

2.1.2.6.1.2.2.1.1. Geniş zamanın hikâyesi

Seyahatnâme'de hikâye birleşik zamanlı kipler içerisinde en çok kullanılan birleşik kiptir. Bu kipte ek fiil genellikle düşmüş hâlde bulunur:

-ardı, -erdi, -ırdı, -irdi, -erlerdi, -rdı, -rdi, -urdu, -ürdi (< -(I)r+i-dI)

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de çoğunlukla geçmişte belirli bir süre yapılmış eylemleri anlatır. Bu birleşik kiple genellikle 3. teklik ve çokluk kişi çekimlerinin kullanıldığı görülür. Kişi bildiren çokluk eki *+IAr* geniş zaman ekinden sonra gelirken diğer kişi ekleri görülen geçmiş zaman ekinden sonra gelir:

... gemiler karadenizde şinâverlik id-erdi. (1, 162^a / 12), *ve kalkın düz-erdi kim güyâ hasan kattâl-ı gâziniñ kârıdır. ve yapduğı buhayrede şayd [u] şikâr etdügi elvân mâhîleri naşrullah-ı semmâk şikâr ider gibi şebeke ve olğalar ile semekler avla-rdı.* (4, 228^b / 18-20), *vaqt-i zuhurda mezkûr şommağ-ı kebîr gel-irdi ve kable'l-gürüb bir şommağ-ı muhammedî gel-irdi ...*³⁹⁵ (4, 230^b / 19-20), *... ammâ kal'aniñ her tarafında şubh [u] mesâ böyle ceng-i 'azîm ol-urdu.* (5, 58^b / 27-28), *... işte ol zamân bu haķîr zevķ u şafâlar idüp cân şöhetleri id-erdi+m.* (6, 19^b / 14-15), *ve her gün eflâke şu'üd iden duhâniñ delâleti ile kıraķ belidelere gidüp gelinüp mâl-ı gânimetler alın-urdu.* (6, 26^a /

³⁹⁵ Burada geçen eylemler on gün boyunca yapılmış eylemlerdir.

17), *evvelā cümle aqdeñiz kenārında olan tüccārlarla islāmbola metā^c götürüp sevdāgerlik id-erlerdi.* (1, 165^b / 34).

Evliya Çelebi bazen gezileri sırasında kendi yaptığı eylemleri anlatmak için de bu kipi kullanır:

... ammā bu haķır gūyā qal^caniñ ‘imāretine mübāşir gelüp her gün qal^caları seyr [ü] temāşā idüp ve cümle ocaķ aģalarıyla hūsn-i ülfet idüp vilāyetiñ aħvāllerin su ’āl iderek vāķıf-ı esrār olup taħrīr id-erdi+m. ve her gün donanma şādumānında ‘ale’s-şabāh bir aģada ba^cde’l-aşr bir aģada ziyāfetler tenāvül edüp hedāyālar taħşil id-erdi+k. (5, 54^b / 8-10).

Aşağıdaki örnekte olduğu gibi bazen kip eki tekrarından kaçınmak için görülen geçmiş zaman ekinin kullanılmadığı da görülür:

*... ammā yine halkıñ gözleri **doy-maz** ve yüzleri **gül-mez** ve bir kimse bir kimseye hayır söyle-**mezlerdi** ammā qarınları toķ olmağn derūn-ı dilden ve cān [u] göñülden bu hāl üzre üç gün üç gece maħzūr olup kemākān her bār ceng-i şadkār ol-urdi.* (5, 58^b / 4-6).

Bu birleşik kip bazen gerçekleşmemiş eylemi anlatır. Burada eylem belirli bir şarta bağlı olduğu için eylemin gerçekleşmemesi şartın gerçekleşmemiş veya yerine getirilmemiş olmasından kaynaklanır:

*... "sulţānım niçün bize haber etmeden mühri verdiñiz? seniñ uğuruña cümle kırıl-urdi+k" deyü paşaya ‘itāb-āmiz sözler söyleyüp ağladılar. (3, 104^a / 22-23), hattā tatar serdārı olan şāh polad aģa laṭife olmaķ için serdāra eydir: "sulţānım bir bārgīr verseñiz şu şehre bir çapul civerüp şu şılğa kızlardan ve devkelerden alup kırımğa doyum varsaķ ölyüvdigimizge ğam yi-**mezdi**+k." didikde ... (6, 19^b / 4-6).*

Aynı tarzdaki aşağıdaki örneklerde aynı zamanda "kuvvetli çıkarım" işlevi de vardır:

ve eger bu āb-ı zülāl olmasa cümle banaz halkı uyuzdan helāk ol-urlardı. (9, 19^a / 4), *el-ķışşa şehir-i bitlisde bu on gün teķā^cüd eyledigimizde rüz-merre gördigimiz ‘acā ’ibāt u ğarā ’ibātları taħrīr eylesek bir tomar-ı laṭife ol-urdi.* (4, 233^b / 2-3), *... zirā bu iki qal^ca-i ‘aẓimler olmasa azaķ ve özü qazaķları islāmbola bile istilā id-erlerdi.* (5, 55^b / 10).

Aşağıdaki bilgiler Evliya Çelebi'nin kaynaklardan öğrendiği bilgilerdir. Bunları âdeta görmüş gibi anlatmaktadır. Aslında geniş zamanın rivayeti olan buradaki

eylemleri genellikle geniş zamanın hikâyesini kullanarak anlatmıştır. *Seyahatnâme*'de sık karşılaşılan bu kullanımlarda anlatıma güvenilirlik ve inandırıcılık kazandırma işlevi ön plana çıkar:

bunlarıñ (gavvasların) pîri, gavvâş-ı ma'ânî eş-şeyh hâlid-i 'ummânî dâ'imâ hürmüz deryâsında incü çıkarup ehl-i beyt-i resûle hedâyâ getir-irdi. (1, 163^b / 6-7), (Hz. Ebubekir) *başçılarıñ pîri olmağ ile dutkal dağı yap-ardı.* (1, 170^a / 6), *âl-i selçukıyân 'aşrında, âl-i 'osmâniyân ceddî ertuğrul bu kal'ayı niçe kerre nehb ü gâret ed-ardı.* *ammâ şa'bu metin hişâr-ı hişn-ı haşîn olmağıla cümle küffâr-ı hâksârı kal'aya taşaşun idüp fetih müyesser ol-mazdı.* (3, 95^a / 4-6), *bu tekne içinden cemî'i halka süd üleşdirüp cümle halk südden müstağnî olup yine mücur ke'l-evvel leb-ber-leb dur-urdu.* *cenâb-ı 'izzet tâ bu mertebe berekât-ı halîl virmiş idi.* (1, 167^b / 6-7).

Aşağıdaki örnekte geniş zamanın hikâyesiyle gerçekleşmemiş bir eylem anlatılır. Ayrıca burada bir karşıtlık anlamı da vardır:

ağmed han tesliye-i hâtır verüp eydür: "baña Mehemmedim giridi fetih ider misin" der. mehemmed eydür: "fetih id-ardı+m ammâ qarındaşım 'osmân beni kışkanup kanım ağıdır... (2, 275^a / 3-4).

Aşağıdaki örnekte geniş zamanın hikâyesi görülen geçmiş zaman işleviyle kullanılmıştır. Burada eylemin gerçekleştiği belirli bir süreç yoktur. Eylem geçmişte belirli bir tarihte gerçekleşmiştir:

ertesi gün melek ağmed paşa efendimizi kubbaltında ikinci vezîr rütbesi şadağa olup şadria'zâm kara murâd paşa ile dîvân-ı pâdişâhî hizmetinde oldılar. dağı irtesi gün yeñiçeri ağası kara çavuşa ve bektâş ağaya ve çelebi kul kethudâsına ve şeyhül-islâm 'azîz efendiye ve bahâî efendi ve ebû sa'id efendiye ve'l-hâşıl hukuğun kesb ettiğim efendilerime buluşup şeref-i şohbetleriyle müşerref ol-urdu+k (olduk). (3, 95^b / 22-25), *bu kavmiñ bu ahvâl-i perişânları mâhân şâhınıñ mesmû'ı olup "sizden tavuğ yumurtası iste-mezdi+m, yüz biñ gümüş yumurta iste-rdi+m. çünkü bir alây büleh kavimsiñiz sizi bu tekâlîfden mu'âf etdim. herkes beyzaların alsın, devâm-ı devletim ed'iyesine müdâvim olsunlar" deyü 'afvânâme gelince ...* (4, 238^b / 19-21).

Geniş zamanın hikâyesi bazen şimdiki zamanın hikâyesi işleviyle de kullanılır: *... tâ şabâha dek handağ kenârın milk idüp bārân-ı la'net gibi kurşum yağdır-ırlardı ...* (5, 58^a / 11), *ol mağallerde ise bizim hüseyñ bölükbaşı yedi yüz pür-silâh şahbâzlar ile*

ol gedügi bekle-rlerdi. (5, 60^a / 5-6), ... *refîkı dağı hâbdan bîdâr olup eydir: "ğayr ola velî! şimdi bir düş gör-ürdü+m. elimde bir yanmış mûm var idi. sen benim elimden mumı alup pûf deyüp söndürüp elimden mumı alup başım ol mûm ile urup başım yardıñ. şandım ki başım kesdiñ" dedikde ...* (3, 99^b / 36 - 3, 100^a / 1-2), ... *ğakîr dağı 'abdullah paşa sancağı dibinde feth-i şerîf tilâvet id-erdi+m. anı gördüm, bir ğulâmı atına aykırı yükledüp yanına getirdiler.* (3, 100^b / 19- 20), *anıñ için muğaddemâ gelen kâfirler âsüde hâl uşlı otur-urlardı.* (5, 60^a / 23).

Bu birleşik kipin olumsuzunda *degil* ve *-maz, -mez* kullanılır:

degil

Bu birleşik kip *Seyahatnâme*'de nadiren geniş zaman ekinden sonra *degil* sözcüğü kullanılarak olumsuz yapılmıştır ancak burada ek eylem düşmemiş hâlde bulunur:

... diller ile ta' bîr ü tavşif olın-ur degil idi ... (6, 19^a / 31-32).

-maz, -mez

Geniş zaman eki yerine bu biçim birim kullanılarak olumsuz yapılır. Bu birleşik kipin olumsuzu için *Seyahatnâme*'de çoğunlukla bu yapı kullanılır:

... ammâ yine fitne vü fesâd kaşığı mel'ün hıyel ü şeytanat etmeden hâlî ol-mazlardı. (5, 59^b / 10-11), ... *anlardan bir cân halâş ol-mazdı.* (3, 103^a / 20-21), *muğaddemâ biñ elli senesinde bahadır geray ve islâm geray hanlar 'aşrında aşlâ kalmıgıñ heyhât şahrâsına geldigin bile işit-mezdik. şimdi bu senelerde heyhâtı ve kal'a-i azığı ve vilâyet-i kazağı geçüp cezîre-i kıırma istilâ etmege başladı.* (7, 143^a / 21-22).

2.1.2.6.1.2.2.1.2. Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

Geniş zamanın hikâyesinden sonra *Seyahatnâme*'de en sık kullanılan birleşik kiptir. Bu kipte ek eylem genellikle düşmemiş hâlde bulunur:

-mişdi, -mişdi; -miş idi, -miş idi

Evliya Çelebi geçmişte meydana gelmiş eylemi bu kiple anlatır. Bu birleşik kipi genellikle herhangi bir kaynaktan öğrendiği bilginin aktarımında kullanılır:

bunlar dağı başçıya yamağdır, zîrâ baş ve paça ve pıhtı ve işkembe sirke ve şarımşaksız olmaz. kadîm-i eyyâmda pîrleri cemşîd idi. şarâbı, şeytân ta'limiyle peydâ iderken sirke etmeniñ yolın bul-mışdı. (1, 170^b / 23-24), ... şehzâde ibrahîm hayâsından 'osmânı urup mebhût et-mişdi 'aceb sırr idi. (2, 275^b / 6).

Çokluk eki öğrenilen geçmiş zaman ekinden sonra kullanılır. Diğer kip ekleri ise görülen geçmiş zaman ekinden sonra kullanılır:

ve kendülerinde 'alâ-şüret-i aşfaru'l-levn olmağıla şeyh ahmed yesevî hazretleri kendülere şaltık bay nâmiyla künye de-mişler idi. (2, 266^a / 24-25).

Bu birleşik kip bazen Evliya Çelebi'nin bizzat gördüğü, karşılaştığı veya yaptığı eylemler için kullanılır:

üstünde ok kirpi gibi dizil-miş idi. (3, 100^a / 25), ol zamân dağı bî-hadd u bî-kıyâs ni' metleriñ pâdişâhım merhûm murâd han ve bu haķîr-i nâ-tüvân ni' metiñ yiyüp ve ihsânîñ görüp görüş-miş idi+k ve efendimiz murâd han siziñ ta'zîm [ü] tekrîmiñizden haż idüp size muş harâcı hazînesin mü'ebbed ihsân et-mişdi ve çerâğ-ı efrûhtesi ol-miş idi+ñiz. (4, 235^b / 29-31), ... bu kadar benî âdem ve devâbbâtîñ muzaḥrafâtları râyiḥa-i kerîhelerinden ekşeriyyâ halkıñ meşâmları tutul-miş idi. ve anbârda bir günlük hınṭa ve sâ'r zahîre ḳalma-muş idi. (5, 58^a / 29-30).

Evliya Çelebi, aşağıdaki örnekte hikâye birleşik zaman çekimini oluşturan görülen geçmiş zaman ekini tekrardan kaçınmak için kullanmamıştır. Burada görülen geçmiş zaman ekinin kullanılmadığı cümlenin sonundaki *derdi* sözcüğünden anlaşılmaktadır:

yüzmek bilenler cümle anadan doğma 'uryân olup deryâda yüzer gibi bu sarây mey-dânında niçe biñ âdem şinâverlik idüp kimi biri birinden amân dileyüp biri birin ḳucaḳla-muş, kimisi nerdübân kademelerinde ḳat-ender-ḳat ol-muş, kimisi dîvârlara tırmaş-muş, kimisi biri biri üzre çık-muş, kimi altında ḳal-muş, kimi boğulurken şehâdet kelimesi getirir, kimi ğır ğır derdi. (4, 231^b / 26-29).

Evliya Çelebi bu birleşik kipi aşağıdaki örnekte görülen geçmiş zamanın hikâyesi işleviyle kendi yazdığı ifade için kullanmıştır:

muḳaddemā seykel ḡazāsına giderken evṣāfi taḫrīr olun-mışdı. (6, 24^b / 21).

Bu birleşik kipinin olumsuzu öğrenilen geçmiş zaman ekinden önce *-mA-* olumsuzluk eki getirilerek yapılır. Bu yapının olumsuzunda eylemin gerçekleşmediği kesin olarak bilinir:

melek aḫmed paṣa efendimiz ṣadriā'zam olduḡda altı aylık ḡul mevācibi çık-ma-mış idi. (3, 96^b / 23-24), *cümle pādīṣāh ḡulı bir kümeden mevācib ḡaldırđıḡı ḡara muṣṭafā paṣa ṣadāretinden berü ol-ma-mış idi.* (3, 96^b / 30-31), *ve bu sefer-i meserret-eşerde olan cür'et-i ḡarābī ḡarāb-ābādlık ve ḡarābātlik ve ḡāret ve taḫrībānlık bir seferde ol-ma-mışdı, lākin bu erdel küffārınıñ raḡoḡciyle etdikleri 'iṣyān u tuḡyānları daḡı bir zamānda göril-me-mışdı.* (6, 23^b / 14-15), *... ol zamāne dek mışır diyārında kireceden dīvār ve tūrābdan sūtūḡ imār göril-me-mış idi.* (4, 238^b / 30-31).

2.1.2.6.1.2.2.1.3. Görülen geçmiş zamanın hikâyesi

Bu birleşik kipin *Seyahatnâme*'de sadece aşağıdaki örnekleri tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler konuşma cümlelerinde geçer. Bu durum aslında bu kullanımların yazı dilinden çok konuşma diline özgü kullanımlar olduğunu gösterir. Oldukça seyrek kullanılır. Bu birleşik kipin diğer kiplerden önemli bir farkı vardır. 3. çokluk kişi ekine ek olarak 1. teklik kişi ekinin de ilk kip ekinden sonra kullanıldığı görülür. Kipin olumsuz biçimi *-ma-* ekiyle yapılır ve ek eylem düşmemiş hâldedir:

-dıları, -dim idi, -düm idi

aḫmed ḡan eydür "ne ḡikmetdir kim elçi nāmesi ḡirāt olunaldan berü ḡumüm [u] elem beni almışdı. def^c-i ḡam için ṣehzādeleri oynadırken birḡaçının burunları ḡanayup niçe ḡüne temāṣālar müṣāhade etdigimden dibelik ḡumüm-ender-ḡumüm ḡāṣıl et-dim idi. ḡamd-i ḡudā ṣimdi ibrahīm inṣāallah giridi oḡlum meḡammedle fetḡ iderim didiginden cümle ḡumüm def^c olup sürür [u] ṣādmāna vāṣıl oldum" deyü cevāb eydürler. (2, 275^a / 31-35), *... paṣa ḡamd-i ḡudā idüp eydür "aḡalar! vallahi ben mühri pādīṣāḡıma üç kerre verdim, alma-dıları. baña bir nān-pāre iḡṣān eylesinler, bir eyālete gideyim" deyü ...* (3, 104^a / 13-15), *... "baḡa ḡişiler, yigirmi yedi yıl evvel bir vāḡı'a gör-düm idi. daḡıstān*

pādişāhınıñ etegin kaldırup başımı etegi altına şokup ‘dahil pādişāhım’ didim. ol zamān bu düşümi evliyā çebebiye eyit-dim idi. o da ‘belki pādişāhım dağıstān pādişāhı üzre gidesiz’ didi. şimdi işte ol düş bugünkü gün zuhūr idiyor. ben kumuş şāhına gidüp başımı hırkaya çeküp şiminden gerü bu sinn-i sālimde bana ne tāt ve ne raht u baht u taht lāzım degildir.” deyüp ... (7, 144^a / 12-15).

2.1.2.6.1.2.2.1.4. Şimdiki zamanın hikâyesi

Bu birleşik kip için inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekler tespit edilmiştir. Bu kipin çekimi için *-mede idi* yapısı kullanılmıştır. Bu yapıda ek eylem düşmemiş hâdedir ve çokluk eki birleşik kip ekinden sonra kullanılmıştır:

ve nitelim melek aḥmed paşa özü eyāletine mutaşarrıf idi, ḥan ile paşanıñ birbirlerine ādemleri hedāyālarıyla gidüp gel-mede idi. (5, 52^b / 12-13), bu maḥalda cümle kurālar emn [ü] amānda olup cümle kefereleri kendlerin ‘imār et-mede idi+ler. (6, 27^a / 13), mü-rür-ı eyyām ile sehel ḥarāb olmuş, ammā seksen üç tārīhinde ḥaḳīr gördükde kırk elli yerde binālar ‘imār et-mede idi+ler ... (P 10, 269^a / 2-3; Q 10, 272^a / 2-3).

2.1.2.6.1.2.2.1.5. İstek kipinin hikâyesi

Bu birleşik kip *Seyahatnâme*'de, geçmişte gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi istenen eylemler için kullanılmıştır. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekleri tespit edilmiştir:

-aydı

bolay kim pād[işā]ım siz de aḳdeñizde cezīre-i giridi venedik küffārı elinden fetḥ idüp islāmboldan mışra giden tüccār ve züvvār-ı ḥuccāc-ı müslimīniñ ma‘beri küffār gemilerinden pāk ol-aydı. (2, 274^a / 5-7), murād ḥan maḥzūz olup buyurmuşlar kim "nolaydı bu ḥammām benim dārü's-sa‘ādetimde ol-aydı." demişler. (4, 230^a / 30).

İnceleme metnimizde bu kipin olumsuz biçimine rastlanmamıştır.

2.1.2.6.1.2.2.1.6. Gereklilik kipinin hikâyesi

Bu birleşik kip, *Seyahatnâme*'de *-mAK gerek idi* biçim birimiyle oluşturulmuştur. Bu yapı, geçmişte gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesinin istendiği ve gerekli olduğu düşünülen eylem için kullanılmıştır. Ayrıca olumsuzluk *-me-* ekiyle yapılmıştır:

ba'zı 'âkıbet-endîş papas ve bîtrîk ve kıssîs ruhbânlar eydür "vay biz bu 'oşmânlı kılyonun ve kızları ve atların bu şehirde gör-me-mek gerek idik. şimden gerü bu cezîre elden gitti. zîrâ kitâbımızda eyle yazar kim bu cezîre-i giride 'oşmânlı kılyonı gele ve atları gele ve kızları gele ardı sıra türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimâ' idüp bu cezîrede mülk idinüp evlâd şâhibi ola" deyü çalıpapaslar böyle deyü feryâd iderler. (2, 268^b / 26-30).

Aşağıdaki örnekte köpeğin ve domuzun yavrularının çok olmasından dolayı her yere yayıldığı anlatıldığı için eylem gerçekleşmiştir. Burada gereklilik veya istek gibi bir işlev yoktur. Görülen geçmiş zaman işlevinin olduğunu düşünebiliriz:

... hınzırın dahı sekiz ve on 'aded alaca ve karaca ve şarıca çuçkaları, buhuqları ve hırcaları olur, kelb ve hınzır cihâni dut-mak gerek idi. (1, 269^b / 20-21).

2.1.2.6.1.2.2.1.8. Dilek-şart kipinin hikâyesi

İnceleme metnimizde bu birleşik kipin biçimsel olarak kullanımına rastlanmamıştır. Ancak *Seyahatnâme*'de kip tekrarından kaçınmak veya anlatımda kolaylık sağlamak amacıyla *-sa* ekinden sonra aşağıdaki örneklerde olduğu gibi *-di* ekinin yazılmadığı görülebilmektedir. Bu durum, cümlelerin yüklemde kullanılan kipten anlaşılmaktadır. Yani biçimsel olarak kullanılmamış kipin işlevsel olarak kullanıldığı açık bir şekilde ortadadır.

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi *-ma-* ekiyle yapılmış olumsuz biçimler yanında olumlu biçimler de kullanılır. Olumsuz biçimlerin kullanıldığı cümlelerde yüklem olumludur. Olumlu biçimlerin kullanıldığı cümlelerde ise yüklem olumsuzdur. Bu birleşik kipin olumlu veya olumsuz olarak kullanılmasını cümlenin yüklemi belirler.

Şart kipinin hikâyesi aşağıdaki örneklerde "varsayım" bildirir. Bu "varsayım", olumsuz çekimlerde olan bir şeyin olmamasının farz edilmesi; olumlu çekimlerde ise gerçekleşmemiş bir eylemin gerçekleşmesinin farz edilmesi biçimindedir:

... niçe iç ağaları pençerelerden bāb-ı hümāyūn öñinde olanlara kurşum ur-sa+lar (kurşun atsalardı) *hudā haqqıyçün anlardan bir cān halāş ol-mazdı*. (3, 103^a / 20-21),... *zīrā bu iki kal'a-i 'azīmler ol-ma-sa* (olmasaydı) *azağ ve özü қазақları islāmbola bile istilā iderlerdi*. (5, 55^b / 10), *hattā tatar serdārı olan şāh polad ağa lañife olmağ için serdāra eydir: "sulñānım bir bārgīr ver-se+ñiz* (verseydiniz) *şu şehre bir çapul civerüp şu şılğa kızlardan ve devkelerden alup kırımğa doyum var-sa+k* (varsaydık) *ölyüvdigimizge gam yimezdik."* *didikde ...* (6, 19^b / 4-6), *ve eger bu āb-ı zülāl ol-ma-sa* (olmasaydı) *cümle banaz halkı uyuzdan helāk olurlardı*. (9, 19^a / 4).

2.1.2.6.1.2.2.2. Rivayet

Basit kipli eylem şekillerine gelmiş ek eylemden sonra *-miş / -miş* ekinin getirilmesiyle oluşur. Bu birleşik kip için *Seyahatnâme*'de sadece *geniş zamanın rivayeti* örneklerine rastlanır.

2.1.2.6.1.2.2.2.1. Geniş zamanın rivayeti

Geniş zaman süreci içerisinde gerçekleşen eylemin başkasından öğrenildiğini anlatan bu kip *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar ancak bu kiplin inceleme metnimizde sadece 3. teklik ve çokluk kişi çekimlerine rastlanır. Bu birleşik kipte çokluk eki geniş zaman ekinden sonra gelir. Olumsuz biçim *-mAz* ekiyle oluşturulur:

-rmış, -rmiş, -ermiş, -urmuş, -erlermiş, -irlermiş, -irlermiş

... *erzurümde yine abaza zuhūr edüp 'işyān etmek iste-rmiş* *deyü defterdārzādeye serdārlığıyla eyālet-i erzurüm ihsān olunmasınıñ aşlı ol idi*. (2, 276^a / 28-30), *baytal çeşmesi ya'nī kışraq südi çeşmeleri vardır. andan ma'lüm oldı kim bu kavm tatar imiş kim at südi nüş id-erlermiş*. (4, 240^a / 25-26), *qarībül-'ahd olmağla derviş şeci'i görmüş ādemlerden istimā' itdik. nitekim mezkūr derviş hayātda imiş, bu demirci belinde kurd ile koyun yağ u bali gez-erlermiş*. (9, 23^b / 24-26), *esirlerin naqli üzre meger bu kaptan-ı mel'ün gāyet cebbār ve 'anīd mel'ün-ı pelīd imiş kim niçe esir olan*

ümme-i muhammede böyle izā ve işkenceler id-ermiş. (6, 23^b / 3-4), ... *tā esāsından zirve-i a‘lāsına yedi günde ‘ummāllar seng-i hārā ve kireç ve cıbis ve hārā çıkar-ırlarmış.* (4, 237^a / 6-7), *ve bu şehriñ zamān-ı ‘imāretinde atdan ğayrı bu şehre bir hayvān gir-mezmiş ve zī-rūh kısmı boğazlan-mazmış.* *cümle taşrada boğazlanup şehre getir-irlermiş kim yedi biñ hemān kaşşāb dükkānları var imiş.* (4, 240^a / 27-28), *niçesin de, "yoğ ‘oşmānlı yanbolı ve islimyede ve pravadi şehri dağlarında tavşan avla-rmış. biz de kırimdan atlanup edirne de veyā selanike varınca ādem avlayalım" deyü niçe nā-sezā cevāblar söylediler.* (7, 144^a / 1-3).

Aşağıdaki örnekte "kabul etmeme, reddetme, alaya alma" söz konusudur:

... *katı a‘lā mühür mīrās mı ol-urmuş? ...* (6, 28^b / 22-23).

2.1.2.6.1.2.2.3. Şart

Kip eki almış bir eyleme ek eylemin şart kipinin getirilmesiyle oluşturulan bu birleşik kip, *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır. *Geniş zamanın şartı*, *görülen geçmiş zamanın şartı*, *şartın şartı* olmak üzere üç farklı kullanımı vardır:

2.1.2.6.1.2.2.3.1. Geniş zamanın şartı

Geniş bir zaman diliminde gerçekleşen oluş ve kılışları şarta bağlayan birleşik kiptir³⁹⁶. *Seyahatnâme*'de diğer şart birleşik kip türlerinden daha sık kullanılır. İnceleme metnimizde bu birleşik kipin olumsuz çekimi kullanılmamıştır:

-rsa, -rse, -erse, -irsa, -irse, -ursa, -ürse

Yoğsa şimdi Bāb-ı hümāyün kullelerindeki toplara āteş edüp vezīr sarāyından hāzır-bāş olan ‘asker iki tarafından sizi çevir-irse cümleñiz helāk olur. (3, 103^b / 14-15), ... *taş ur-ursa handan bir gümüş taş alır.* (4, 234^b / 31-32), *eger küffār kal‘a temelini kazup lağım id-erse davullar üzre darılar kāfiriñ külünge zārbından şıçraşırlar.* (5, 58^a / 23-24), ... *şarı saltık sultān eydür "İmdi kıral, muhammed dīnin hağ bilüp islāmıla müşerref ol-ursa+ñ seniñ kerīmeleriñ ol böcügüñ ğıdāsı olmadan bi-emrillah ve bi-himmeti'l-pīr hālāş ideyim" didükde ...* (2, 266^a / 32-33), ... *"sultānım! eger kal‘a içinde benim evimi ve ehl*

³⁹⁶ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 771.

[u] iyālimi baña ihsān id-**erse**+ñ saña müjdem vardır" didi. (2, 271^b / 21), meşelā beş kerre yāhūd on kerre kankı taraf halkı topı kendileri tarafına kavilleri üzre millere götür-**ürse** meydān anlarda kalup ziyāfeti mağlūb olan ider. (4, 234^b / 7-9), ... zerre kadar şerī^c at u tarīkat ve haqīkat u ma^c rifetden taşra taş kopar-**irsa**+ñ senden baş kopar. lūtf eyle ben vanda iken cümle halk ile yaşşı geçin ve illā eger derseñ ipşir paşa bu melek aḥmed paşayı vana sürdi, ne vaq^c [u] vaqārı olsa gerek de-**rse**+n ben hālā haṭṭ-ı şerīf ile serdār-ı mu^c azzam ve tuğrā-yı ġarrā-keş düstūr-ı mükerrerim hemān epsem olup tarīk-ı haqdan ayrılma. (4, 236^a / 21-24).

Aşağıdaki örneklerde şart ifadesinin yanı sıra "tehdit" anlamı da vardır:

hemān kudde kethudāyı taşrada görince "bağ a kudde! haq te^c ālā ḥasaniñ cānın almasın, ben saña bunu **ko-rsa**+m!" diyince ... (3, 98^b / 31).

Aşağıdaki örnekte *allahı severseniz* ifadesi kalıplaşmış bir ifade olarak kullanılmıştır. Burada şart işlevinden çok istek bildiren bir ünlem edatı gibi kullanılmıştır:

hemān haqīr "bire ġāziler, işte kāfir iskelelerden bedenler üstine çıktılar. bire **allahı severseñiz** bire şu kāfirleri uruñ." diyince ... (5, 60^a / 6-7).

2.1.2.6.1.2.2.3.2. Görülen geçmiş zamanın şartı

Gerçekleştiği kesin olarak görülen veya bilinen bir oluş ve kılışı şarta bağlayan bir birleşik kip türü³⁹⁷ olarak tanımlanan bu birleşik kip inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneklerde görülür. Bu birleşik kipte ek eylem düşmüş hâlde bulunur:

-dıysa, -dikse, -dilerse

"bire kāfir neylersin" deyü bedenler üzre segirdüp yūsuf kethudā elindeki bayrağıñ ḥarbesiyle cebeci ^calī nām mürtediñ bögrüne bir ḥarbe nice şok-**dıysa** ḥarbe öbür tarafından güzer idüp cebeci ^calīye cümle ġuzāt kılıç üşürüp pāre pāre idüp beyāz bayrağıle [lā]şe-i murdārın aşağıdaki kāfirler üstine endāht etdiler. (5, 58^b / 22-24), ... "biz bize bir şu^c üb ne et-**dikse** kendi kendimize etdik." deyüp ağlaşarak paşa ile nān u nemek haqḥın halāllaşarak çekilüp ... (3, 104^a / 25-26), bu aḥlāddan ne cānibe sefer et-

³⁹⁷ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 765.

dilerse bi-emrillahi ta‘ālā manşūr [u] muzafer olup sultān celāyir bunlara şehr-i ahlādı temlikiyet üzre ihsān eyleyüp yüz elli senede şehr-i ahlādı ‘imār idüp sâkin oldılar. (4, 239^a / 4-6).

2.1.2.6.1.2.2.3.3. Şartın şartı

Bu birleşik kip türünün inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneği vardır. Bu örnek biçim olarak şartın şartı görünümüne sahiptir. Ancak *disemiz olsa* "demişsek" anlamında kullanılmıştır. Burda *ol-* yardımcı eylemi ek eylemle aynı işlevdedir: *tatarlar eydir: hāşā biz sizinle pāy-berāber olalım dimedik. eger di-semiz olsa dīnimiz kāfiriñ bolsun. siz gāzāda ölürseñiz ve yayan giderseñiz pādişāhdan ‘ulūfē alup ölürsüz ammā biz bir alay gārib gāzālerimiz. mālımız cānımız elimizden almağa gelüp ibtidā bizden sizler ādem şehīd etdiñiz, demleriñiz hederdir, kuttā‘u‘t-ṭarīk olduñız.*³⁹⁸ (6, 24^b / 6-9).

2.1.2.6.1.2.2.4. "(i-)ken" zarf-eylemi

-ken zarf eylem eki *Seyahatnâme*'de *geniş zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman* ve *şimdiki zaman* eklerinin üzerine ek eylem aracılığıyla gelerek genellikle zaman ve karşıtlık işlevli zarf-eylem yapıları meydana getirmiştir. Dolayısıyla bu zaman ekleri diğer zaman eklerinden farklı olmak üzere sözcük grubunun içerisinde kullanılmışlardır³⁹⁹. *-ken* zarf-eylem eki bu kullanımlarda aslında cümleleri zarf-eylem yapıları hâline getirmiştir. Bu kullanımlar zarf-eylemler başlığı altında değerlendirilebilirdi ancak zaman eklerinin kullanımını da ilgilendirdiği için bu bölümde değerlendirilmiştir.

2.1.2.6.1.2.2.4.1. Geniş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi

Seyahatnâme'de geniş zamanın *(i-)ken* zarf-eylemli biçimi oldukça sık kullanılır. Bu yapılarda ek eylem genellikle düşmüş hâldedir. Nadiren düşmemiş örneklerine de

³⁹⁸ Verilen Örnek, *Seyahatnâme*'de geçen Tatarca aktarma ifadedir.

³⁹⁹ Çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.2.4. "(i-)ken" zarf-eylemi adlı ana başlığı altında geçen örneklerde *-ken* zarf-eylem ekiyle sözcük grubu hâline gelmiş yapılar koyu punto ile gösterilmiştir.

rastlanır. Bu kullanımlarda 3. teklik ve çokluk kişi çekimlerinden oluşan birleşik çekim yapısı karşımıza çıkar. Bu yapılarda çokluk eki geniş zaman ekinden hemen sonra gelir:

-rken, -arken, -erken, -ırken, -irken, -urken, -ürken, -arlarken, -erlerken, -ırlerken

Bu biçim birim aşağıdaki örneklerde zaman bildirir. *Seyahatnâme*'de çoğunlukla bu işlevde kullanılır:

... *direk deryāya düş-erken on bir ādemi ezüp helāk etdi.* (2, 265^a / 9), ... *niçesi kaç-arken mülhid gibi darı kuyularına düşüp ...* (5, 60^b / 30-31), ... ' *asker-i islām bu ni' metleri ye-rken içlerinden bu kadar hayvānātlar çıkup bir hay huy "bire vardı ve bire kıoma gitdi hay" deyü ni' mete girişdiler.* (6, 18^b / 4-5), ... *halife yine āsitāne-i sa' ādete getir-ürken*⁴⁰⁰ *cümle benī ādem istiķbāline çıkup seyr [ü] temāsā iderler.* (P 10, 268^a / 17-18; Q 10, 271^a / 17-18), *selīm han huzūrında ta'ām ye-rlerken şofra başında ikisi "pādişāhim biz bu ān gideriz." deyüp ...* (9, 17^b / 7-8), *"bire edebsiz ādem" deyü harif ü zarif kelleden nā-ümīd olup gitdikde hemān küffārın ol necāsetli gümüş dügmeli dolamasın ve çaķşurın çıkar-ırken kemerinde yüz beş unğurus altını ve bir yüzük ve kırk talar ğuruş bulındı.* (6, 21^b / 6-8), *ba' zısı cān u başı ile şināverlik ederek bizim şandalımız üzre gel-irken kıssa han emīr çelevi gelüp anı kolundan yapışup şandala alınca dağı ğayrılar birer takrīb ile bizim şandala geliyorlar.* (2, 265^a / 26-28), ... *şubh-ı kāzibde niçe yüz ' askerlerimiz nefir-i hāb çal-arlarken ellerimizde licāmları olan küheylān atlarımızın niçe yüzi ğoruldayup ğırıldayup burunları kırıldayup ürküşmege başladıklarında ...* (6, 20^a / 24-25), *hemān der-ceng-i evvel bu şehir içine tatar koyulup girdiklerinde dağı cümle küffār menhüşhānelerinde mest [ü] medhüş ve maĥmūr ve evkā[r] hāb-ālūd olup yat-ırlarken ba' zı evlere āteşler urup ...* (6, 22^a / 18-19), *bu burun içinde cümle kırım halkınıñ hayvānātları oğlayup gez-erlerken* *qalmıķ küffārı bu buruna azak deñizi şığlarından yol bulup bu burunda olan cümle kırım halkı hayvānātların sürüp götürdüķde yine meĥammed geray han or qal'ası kapusından qalmığa yetişüp cümle hayvānātları qalmığa bıraķdırup ğalāş etdi ...* (7, 143^a / 16-19), ... *kimi boğul-ürken şehādet kelimesi getirir, kimi ğır ğır derdi.* (4, 231^b / 28-29).

Aşağıdaki örnekte "-dığı hāde, rağmen" anlamında karşıtlık bildirir. Bu işlev seyrek kullanılır:

... *kuvveti gitmiş zann ol-ürken yine çāpük ü çālāk ādemlerdir.* (8, 220^a / 26).

⁴⁰⁰ P nüshasında *getirirken*.

Bu biçim birimin bazen *derken* biçiminde kalıplaştığı da görülür⁴⁰¹:

... *alatır vilāyetine gelüp tavaṭṭun idelim derken kalmık* ‘askeri bunları kova kova heyhāt şahrāsın aşırup ... (7, 156^b / 22-23), *niçe biñ ādem māl-ı ganā’im alayım derken kendü esir-i bend-i zincir olup başıyla ganīmet oldı.* (6, 27^a / 10-11).

-r iken, -ir iken

ve *tatar serdārı şah polad ağaya hil’at-i pādīshāhī geydiril-ir iken hil’atı geymeyüp* ... (6, 24^a / 28).

Bu biçim birimin kullanımı *Seyahatnâme*'de oldukça seyrek. Bu yapı aşağıdaki örnekte kalıplaşmış olarak kullanılır:

... *niçe biñi firār-ı deyr deyr(?) idem de-r iken anlar dahı dendān-ı tığdan sīr olup* ... (6, 21^b / 20-21).

-mez iken, -mezler iken

Seyahatnâme'de geniş zamanın (*i-*)ken zarf-eyleminin olumsuzu olarak kullanılan yapıdır. İnceleme metnimizde tespit edilen örnekler aşağıda verilmiştir. Olumlu biçimlere göre oldukça seyrek kullanılmıştır. Bu kullanımlarda ek eylem genellikle düşmemiş hâlde bulunur.

Aşağıdaki örneklerde "-dığı hâlde, rağmen" anlamında karşıtlık bildirir:

kendüleri ekmek ye-mezlerken "hācı çaķu aşarmış" deyü beyāz küldē pişmiş ekmek getirirler. ekmege bu diyārda çaķu derler. (7, 150^a / 32), ... *ān-ı vāhidde göz gözi görmez iken karadan aķ sečil-mez iken kāfir hemān sečilüp* ... (5, 57^b / 1-2).

Aşağıdaki örnekte zaman bildirir:

vaķt-i şāfi’ide göz gözi gör-mez iken top u tūfengiñ bārūd-ı siyāhı dūdından ādem ādemi dibelik seçmez olup ... (5, 57^b / 5-6).

⁴⁰¹ Bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1019-1020.

2.1.2.6.1.2.2.4.2. Öğrenilen geçmiş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi

Seyahatnâme'de geniş zamanın (i-)ken zarf-eylemli biçimine göre oldukça seyrek kullanılmıştır. Bu kullanımlarda genellikle ek eylem düşmüş hâldedir ve çokluk ekinin çoğunlukla kullanılmadığı görülür.

-mişken, -mişken

Bu biçim birim aşağıdaki örneklerde zaman bildirir:

ba' dehu şehzāde mehemmedi şehzāde 'oşmān kovarağ taht altına girüp hālāş ol-mışken 'oşmān igfāl-ı mehil verüp ... (2, 274^b / 34-35) ... ittişāline sehl kal-mışken "vāfir genc ve 'ömr-i nūh gerekdir." deyü izmit halkınıñ igvāsıyla ferāğat etdiler. (2, 277^b / 9-10), ... yüzi üzre düş-mışken kendi kendiye kıbleye müteveccih olup arkası üzre yağdı. (3, 101^b / 10-11), ... tūna nehri şeh-i islāmbola girüp yeñibāğçe içinden cereyān idüp lanğa kapusı kurbında deryāya maħlūt ol-mışken hemān mezkūr āzādli қaryesinden gā'ib olup ... (3, 104^b / 36 - 3, 105^a / 1-2).

Aşağıdaki örneklerde "-dığı hâlde, rağmen" anlamında karşıtlık bildirir:

... mīriye yetmiş kīse ver-mışken mü'ebbed hidmetin elinden alup nā-müstahağğa verüp ol dağı zabt etmege havf idüp hidmet-i pādīşāhī meydānda қalup göz göre bir ādemi celālī etdiñiz. (3, 99^a / 25-26), hayfā dirīğ mehemmed geray hanıñ devletinde қabarti қavmi cümle islām ile müşerref olup қази ve imām ve cāmi' ve hammām ve қal'a binā olıup şöyle vilāyet-i zamīme-i islām ol-mışken kim bilir nice ola ammā şimdi bu hāl üzre қabarti қavmi müslimler olup cāriyeleriniñ nikāhsız vağ'ında hađā vardır. (7, 157^a / 7-9).

Seyahatnâme'de öğrenilen geçmiş zamanın "(i-)ken" zarf-eyleminin olumsuz biçimi öğrenilen geçmiş zaman ekinde önce -me- olumsuzluk eki getirilerek yapılır. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneği vardır. Burada "karşıtlık" işlevi vardır:

... evlād-ı nā-resīdeleri babalarından gayrı er yüzün gö[r]meyüp ve merd sözün işit-me-mişken niçe biñ güzīde ālü'l-āl şāhib-cemāl bedr-i māhtāb mişāl gılmān ve bintānlar ele girdi ... (6, 23^b / 33-34).

-miş iken, -miş iken

Ek eylem aşağıdaki örneklerde düşmemiş hâdedir. Zaman ve karşıtlık bildirir:

cemî'î pîr-i nâ-tüvânlarınıñ bile rüy-ı aḥmer-cebînleri ḥumret üzre olup kemâl mertebe müsin ü mu'ammer zâl-ı zamân olup kuvveti gitmiş ve hey'eti yitmiş ve 'ömr-i 'azîzleri yüz yetmişe yet-miş iken yine at biñüp kılıç kuşanup cimâ'a kâdirlerdir. (8, 228^b / 15-16), ... belinden çekicin çıkarup ayağı üstinden aşıl-mış iken aşağı mismârı çekikle ura ura çıkarup yine yukarı mismâra süzildi. (4, 233^a / 6-7).

-mişlar iken

Bu biçim birimin inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneği vardır ve "karşıtlık" işleviyle kullanılmıştır:

... cemî'î küffâr bir ağızdan "yajuj ve yajuj" deyü çağırup ašlâ tabıl çalma-mışlar iken ertesini gün torombete ve dankiyo tulumların ve düdükleri ve nâḳûs-ı erganonların çalup... (5, 58^a / 18-19).

2.1.2.6.1.2.2.4.3. Şimdiki zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi

inceleme metnimizde sadece *-mede iken* biçiminde kullanılmıştır:

... cümle bizim keştiler biri biri üzerine düşüp ḥırâş-ı cân çek-mede iken küffâr gemileri bizim donanma içine girüp ... (3, 97^b / 17-18), ... yine cümle a'yan-ı kırım birbirlerine varup gel-mede iken hemân âsitâne tarafından vezîr ağalarında tatadağlı(?) yine tatar âdemîsi tatar süleymân ağa nâm bir çolaḳ şolaḳ âdem köpürlioglı fâzıl aḥmed paşadan emr-i pâdişâhî ve mektûblar getirüp ... (7, 143^b / 21-23).

2.1.2.6.1.3. Adlarda bildirme

Ek eylemin adlara gelerek onları eylemleştirmeleri adların da eylemlere gelen kip ekleriyle birlikte kullanılmasını sağlamıştır. Adlara gelen ek eylemin diğer eylemlerden farklı olarak *geniş zaman*, *görülen geçmiş zaman*, *şimdiki zaman* ve *şart* olmak üzere sadece dört kipi vardır. Bu kipler içerisinde *geniş zaman* ve *görülen geçmiş zaman* *Seyahatnâme*'de sık kullanılırken diğer kiplerin bunlara göre seyrek kullanıldığı görülür.

2.1.2.6.1.3.1. Ek eylemin geniş zamanı

Ek eylemin geniş zamanı *Seyhahatnâme*'de en sık kullanılan ek eylem kipidir. Bu kipte çoğunlukla 3. teklik kişi çekiminin kullanıldığı görülür. Bu kipin olumsuz biçimi *değil* edatıyla yapılır Ancak *var* sözcüğünün olumsuz biçimi *yok* sözcüğüdür.

1. Teklik kişi

+ım, +yem, +yim

... *lāşe-i murdārın pinhān idüp niçe zamān şavma‘adan çıkmayup "ben şarı şaltık+ım"* deyü ... (2, 266^a / 22-23), *ammā haķır aña hayrān+ım* ... (3, 95^a / 30), *huşūşā dāmād-ı sulţān murād han+ım. nitekim ben van eyāletine mutaşarrıf+ım.* (4, 236^a / 16-17), *haķır hemān yoķuş aşığı segirdüp fi'l-ḥāl bizim sarāy kapusına gelüp "bire yıldırım kapucı, açıl kapuyı. ben Evliyā çelebi+yim"* deyü debe olunca feryād etdim. (3, 103^b / 26-27).

Seyhahatnâme'de geçen aşağıdaki örnek, Selanik yakınlarında bulunan Kelemerye Kalesi'nin duvarına tarih düşürmek için yazılmış alıntı iki beyittir:

biliñ bu ḳal‘anıñ mi‘mārı+yem ben / ḥudā-yı rabbenā güftārı+yem ben, çü kātib bu sözi mermerde ḳazdı / müverriḥ tārīḥi fetḥini yazdı. (8, 225^a / 10-11).

2. Teklik kişi

+sım

... *sen fözulca+sım.* (3, 103^a / 25). *a hüseyñ aḡa ḳatı ıştılāḥāt [u] ibārātçı+sım.* (3, 103^a / 24)

3. Teklik kişi

+Ø

Seyhahatnâme'de seyrek karşımıza çıkan bir kullanımdır:

keniseden vely olinmuş hünkār cāmī' i var+Ø. (3, 106^a / 3), ağızından taşra çıkmak mümkün degil+Ø. (1, 163^b / 35), süzenine göre eñ ednāsınıñ yigirmisi bir aqçeye+Ø, eñ müntehāsınıñ onı bir aqçeyedir. (3, 95^a / 31-32), ... hāzret-i süleymāndan su 'āl ider kim "ey oğul, bu dünyāda ma' mūr mı çok+Ø, harāb mı çokdır." der. (4, 240^b / 23-24).

+dır, +dir

Bu biçim birim *Seyahatnâme*'de oldukça sık kullanılır:

"bu balık durduğca oturduğum maħal ħarıdır" deyüp elimle yoğlayup bildim ki incecik deri+dır. ağızından taşra çıkmak mümkün degil. (1, 163^b / 34-35), ve cümle üç yüz 'aded çārsū-yı bāzār+dır ammā bezzāzistānı yoğ+dır. (3, 108^a / 5-6), ve ħal'adan taşra varoşı cümle iki yüz ħadar keçeden oba evler+dır. (7, 157^a / 24), ... her biri pranħa ħalınlğı altun ve gümüş muħallā demir zencirler+dır. (1, 169^a / 8-9), ve bu keliğra şulṭānıñ niçe yüz menāqıbbı var+dır ammā iħtişār üzre taħrīr etdik. (2, 267^b / 18-19).

Evliya Çelebi, ek eylemin 3. teklik kişisini bilgi verdiği kısımlarda sık kullanır:

ve bir şerīfeli bir ṭabaħa mināresi var+dır. (2, 277^a / 2), sehel şūrca+dır. göliniñ başħa emīni var+dır. (3, 105^a / 31-32), müftī ve nakībi yoğ+dır. ammā a'yān [u] eşrāfi çok+dır. (3, 105^b / 35-36).

1. çokluk kişi

+ız, +iz, +yız, +yiz, +yüz

Aktarma cümlelerde geçer:

anlar da "işte biz zorbabaşı+yız. söyleyecegin var ise bize söyle! ne dersin?" didiler. (3, 103^b / 5-6), ... biz daħı anlardan+ız. (1, 164^b / 3), ... 'abdullah paşa "bire gāzīer! biz üç biñ 'asker+iz, anlar biñ miğdāri ādemlerdir. eger atıñız gerçi yorılmışdır ammā hele bir kerre ħayret eyleyelim" deyü ... (3, 100^b / 9-10), ... biz ā-i 'oşmān pādīşāhlarınıñ vezirleri+yiz. (4, 236^a / 16), inşāallah üç günde ve dörd günde kırħ biñ bucağ tatarıyla ve altı biñ benim 'askerimle ve toplar ile sizlere imdād yetişmek üzere+yüz. (5, 59^a / 33-34).

+miz

barımız uruş kişisi**+miz** ya^c nī cümlemiz ceng ādemiyiz. (4, 239^b / 36 - 4, 240^a / 1).

2. çokluk kişi**+sız, +siz; +siñiz**

Aktarma cümlelerde geçer:

... özü *kal^c asın türk elinden almağa kâdir degil+siz*. (5, 57^a / 2), *aḥmed ḥan pādīşāhımız+siz*. (2, 274^b / 1), ... *yigirmi ^caded boybegi yarar kazaḫ ḥaṭmanı+siz*. (5, 57^a / 3-4), *on gün misāfirimiz+siz*. (6, 28^a / 6-7), *çünkü bir alāy büleh kavim+siñiz sizi bu tekālīfden mu^cāf etdim*. (4, 238^b / 20), ... *siz çelenge lāyīḫ degil+siz ...* (5, 61^b / 33).

3. çokluk kişi**+dır+Ø"+dırlar"**

bu ḥadıṣ-i şerīfe imān [u] i^ctiḳādımız vardır kim anlar ḥay+dır+Ø (canlıdırlar). (P 10, 267^b / 35; Q 10, 270^b / 35).

+dırlar, +dirler; +lardır, +lerdir, +nlardır

Bu biçim birimlerde görüldüğü gibi çokluk eki *+lAr*'ın yeri değişkendir. 3. teklik kişi çekimine göre kullanımı oldukça seyrekdir:

bu dutḳalcılar başcılardan koyun paçası aldıklarıyçün başcılara yamaḫ+dırlar. (1, 170^a / 22), *ve cümle re^cāyā vü berāyāsı ḡāyet rencper kavm+dirler*. *ve ehl-i sünnet ve şāḫib-i vera^c şuleḫā-yı ümmetden ḡarīb-dost+lardır*. *cümle ehl-i tevḫīd ve ehl-i şalāt ādem+lerdir*. (3, 95^b / 8-9), ... *meşhūr maḥalle-i ma^cmūrlar bu+nlardır*. (3, 106^b / 19), *zamāne doḡramacıları aña mānend bir kürsī-i vālā etmege kâdir degil+lerdir*. (2, 276^b / 29-30), *ve cümle incīlī ve millet-i mesīhiyye'den+dirler* *ve mezhepleri lutryanī+dirler* *ammā nemse papişte mezhebinde ya^c nī irim papalıdır kim cümle puṭperest+lerdir* *ammā macar-ı füccār deyrlerinde aṣlā puṭ yoḫdır*. (6, 19^a / 15-17), *ve niçe kazālar daḫı vardır* *ammā anlar ḥaylī mesāfe-i müşeddededir*. *ammā bu kazālar mesābesinde+dirler* *ammā*

yine bu mezkûr kazâlar cümle şehri-i sereziñ çarsû-yı bazarına muhtâc+lardır. (8, 221^a / 33-34).

2.1.2.6.1.3.2. Ek eylemin görülen geçmiş zamanı

Seyahatnâme'de ek eylemin görülen geçmiş zaman çekiminde *-di* eki kullanılır. Ek eylem düşmemiş hâlde bulunur. Bu kullanımda ek eylemin düşmemiş hâlde bulunması görülen geçmiş zaman ekinin tek biçimli kullanılmasına neden olmuştur. İnceleme metnimizde bu kipin 2. teklik ve çokluk çekimine rastlanmamıştır ve çoğunlukla 3. teklik kişi çekimiyle kullanılmıştır:

ammâ cümleden şehzâde 'oşmân uluca ve fidâyî ve cigâli süglün mişâl şehzâde i-di. (2, 274^b / 27-28), ... *bu haķîr dağı hâzır i-di+m.* (2, 274^a / 33-34), ... *şeb [u] rûz müteraķķib i-di+k ...* (2, 275^b / 25), *mezâ mâ mezâ ol zamânlar sen de ve biz de tâze i-di+k.* (4, 236^a / 14), *bu hişâr zamânımızda muķaddemâ çit ağacdan palanķa hişâr i-di.* (5, 55^a / 12), *her biri yigirmişer adım tavîl ve beşer adım eni ve birer âdem ķaddi âlî penbe-mişâl ekmekler i-di.* (6, 18^a / 29-30).

Evliya Çelebi, aşağıdaki örneklerde ek eylemin geniş zamanını ek eylemin görülen geçmiş zamanıyla eş değer kullanmıştır. Dolayısıyla geçmiş zaman, geniş zaman işlevindedir:

ve berberlikde şanki selmân-ı pāk+dir. *ve hûkemâlıkda zü'n-nün-ı mişrî i-di.* *ve meddâhlıkda şuheyb-i rûmî i-di.* *ve va'z u naşihat etse hasan-ı başrî+dir.* *ve 'ilm-i tefsîrde güyâ 'abdullah bin 'abbâs+dir.* (4, 228^b / 2-4).

Aşağıdaki örneklerde anlatılanlar Evliya Çelebi'nin kaynaklardan öğrendiği bilgilerdir. Dolayısıyla ek eylemin görülen geçmiş zamanı ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanı işlevinde kullanılmıştır:

bunlar yine tatar-ı cengiziñ ķardeş evlâdları i-di+ler. *bir alây şecî' ü dilîr erler i-di.* (4, 239^a / 3), ... *zîrâ cemî' i siyer kitâblarında yazdıķları üzre hâzret-i ebâbekiriñ şehâdet parmağı ki aña lisân-ı 'arabda sebâbe parmaķ derler aniñ tırnağı boğumu yoķ i-di* (6, 26^a / 8-9), *zamân-ı kadîmde bu şehir mâhân pâdişâhınıñ hûkminde i-di.* (4, 238^b / 14-15).

2.1.2.6.1.3.3. Ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanı

Ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanı *Seyahatnâme*'de *-miş* ekiyle oluşturulur. Ek eylemin düşmemiş olması ekin tek biçimli olmasının başlıca nedenidir. Sadece 3. teklik ve çokluk⁴⁰² kişi çekimi vardır. 3. teklik kişi çekimi oldukça sık karşımıza çıkar. Bu kip çoğunlukla çeşitli kaynaklardan öğrenilen bilgilerin aktarımında kullanılır:

zamân-ı kadîmde şehir-i 'azîm i-miş. (2, 276^b / 1), ... bıyıklı muştafâ paşaya bir tuğ dağı vardıkda hâlet-i nez' de i-miş. (3, 97^a / 8), üç biñ 'aded süd şarnıcı var i-miş. (4, 240^a / 16), ve bu şehriñ zamân-ı 'imâretinde atdan gayrı bu şehre bir hayvân girmezmiş ve zî-rûh kısmı boğazlanmazmış. cümle taşrada boğazlanup şehre getirirlermiş kim yedi biñ hemân kaşşâb dükkânları var i-miş. (4, 240^a / 27-28), esîrlerin nakli üzre meger bu kapdan-ı mel'ün gâyet cebbâr ve 'anîd mel'ün-ı pelîd i-miş kim niçe esîr olan ümmet-i muhammede böyle îzâ ve işkenceler idermiş. (6, 23^b / 3-4).

Ek eylemin öğrenilen geçmiş zamanı bazen "çıkarımda bulunma" işleviyle kullanılır:

hikmet-i hudâ kaçan kim şehzâdeler oynarken şehzâde mehemmed "kardaşım 'oşmân beni kışkanır" deyüp 'oşmânıñ topından burnı kanadığı işâret-i 'azîme i-miş. (2, 275^a / 36 - 2, 275^b / 1), baytal çeşmesi ya'nî kışrak südi çeşmeleri vardır. andan ma'lûm oldu kim bu kavm tatar i-miş kim at südi nüş iderlermiş. (4, 240^a / 25-26).

Bu yapı bazen sonradan farkına varılan veya anlaşılan durumları anlatmak için de kullanılır:

... ol ân bizden üçer âdem hâke düşürdiler. meger şeci' yarar yiğitler i-miş. (3, 100^a / 12), ba'de't-â'âm cümle guzât-ı müslimîn kâmil üç yüz fıçı bal şerbetine girüp eyle nüş idüp serhoş oldılar. meger ba'zî fıçılarda müskir bal şuları var i-miş. (6, 18^b / 20-21).

2.1.2.6.1.3.4. Ek eylemin şartı

Seyahatnâme'de ek eylemin şartı *i-* ek eylemine *-se* şart ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Diğer kiplere oranla oldukça seyrek kullanılan bu kip genel olarak şart bildirir:

⁴⁰² 3. çokluk kişi çekiminin inceleme metnimizde tek örneği vardır.

anlar da "işte biz zorbabaşınız. söyleyeceğin var *i-se* bize söyle! ne dersin?" didiler. (3, 103^b / 5-6), eger mümkün *i-se* bir ceng arasında kâfire bir velvele gösterüp ... (5, 59^b / 1), *hemân monlâ muḥammed el ḳaldırup eydür: "eyâ ḥuẓẓārân yārân-ı ihvânân! biliñ, āgâh oluñ! eger ḳatı yürekli merd-i ḥudâ kişiler i-se+ñiz benim temâşâma şâbit-ḳadem oluñ. ve illâ bir ḳadem-i muḳaddem taşra çıḫmağa teḳaddüm ediñ."* deyü *hemân anadan doğma 'uryân olup şallaḳ u mellaḳ bu meydânda bir ḥayli deverân etdi.* (4, 231^a / 23-25).

2.1.2.6.1.3.5. "idIK" sıfat-eylemi

Seyahatnâme'de *-dIK* sıfat-eylem ekinin ek eylemle birlikte ad veya ad soylu sözcüklerde kullanımında ek eylem düşmemiş hâldedir. Bu yapı *Seyahatnâme*'de sık kullanılır ve bütün örneklerde ad tamlamasının tamlanan unsurunda yer alır.

idig, idüg, idik

... abaza *idig+i+n* *isbât idüp* ... (2, 276^a / 27), ... *ḥaḳ celle ve 'alânıñ ḡazabı ne idig+i* *müşâhede olunur.* (4, 238^a / 11), *ammâ şeb-i muzlim olmağıla ne cünbüş [ü] ḥarekâtda idik+ler[i]* *ma'lûmımız degil idi.* (5, 59^b / 13), *ne şan'at idüg+i+n* ve dağlarında olan *ma'âdinler ne idig+i+n* *aşlâ bilmezler, bir alay dağî ve bâğî behâ'im maḳûlesi oğuz âdemlerdir.* (7, 154^a / 22-23).

2.1.2.6.1.3.6. "(i-)ken" zarf-eylemi

iken

Seyahatnâme'de çok sık kullanılır. Kullanıldığı örneklerde çoğunlukla zaman bildirir:

küffâr bu cānibe meşğül iken *aşağı varoşa âteş uruldu.* (6, 23^a / 28), *cümle ḳurd, ḳuş ve koyun ve benî âdem seherin ḳalkup rahmet ḳapuları açık iken* *du'â idüp kimi dünyâ kimi âḫiret ister.* (3, 99^b / 34-35), *ba' dehu cibril-i emîn ta'lîmiyle âdem nebî buğdayı un idüp ḥamîr idüp ekmek idüp daḫı ıssı iken* *tenâvül idüp def'-i cî'ân etdi. anıñçün tâze ıssı ekmek tâze cān verir. anıñçün ekmekcileriñ pîri ḥazret-i âdemdir.* (1, 159^b / 2-4).

Aşağıdaki örneklerde "-dığı hâlde, rağmen" anlamında karşıtlık bildirir. Bu işlevle kullanımı seyrekdir:

*âhır şulţân  osm n hotin g z sına giderken ana-baba bir bir der-i kihter  **iken** Őehz de-i mazl m mehemmedi n -h k [ve] bi-gayr-ı h k bil -sebeb ve bil -m cib Őeh d idüp hotine gitti. (2, 275^b / 1-3), amm  niĉe fevv releri  deligi bir **iken** ol delikten kırk elli  aded  b-ı z l l geys -yı dilber n gibi tür[u] m r olur. (4, 229^a / 36 - 4, 229^b / 1).*

İnceleme metnimizde geĉen aşağıdaki örnekte "karşılaştırma" bildirir:

*... kuş gözi aĉe ile ehl-i s kdan altun yüz seksen aĉeye **iken** h rde aĉe ile yüz yigirmi aĉeye istediler. (3, 102^a / 5-6).*

-yken

Bu biĉim birim *Seyahatn me*'de çok seyrek kullanılır. Kullanıldığı örneklere zaman bildirir:

* im ret müderrisi-**yken** merh m olup medrese ĉurbunda Ő hr h üzre medf ndır. (3, 107^a / 32), z r  s leym n paşa erzur m v lisi-**yken** muĉaddem  sult n mur d han  aŐında erzur mda cel li olan abaza paşayı meger sult n mur d han-ı r bi  ĉula rağmen abaza paşayı katl etmeyüp ... (2, 276^a / 25-26).*

2.1.2.6.2. Eylemsiler

2.1.2.6.2.1. Ad-eylemler

Ad-eylemler *Seyahatn me*'de çeşitli biĉim birimlerle oluşturulurlar:

-ış, iş, -y Ő

Eylem kök ve gövdelerini "tarz gösterme" işlevi ile birer ad kalıbına d n Őt ren⁴⁰³ bu biĉim birim *Seyahatn me*'de diğer ad-eylem eklerine oranla oldukça seyrek kullanılır:

*ve zarbb zliĉda s m akr ndır kim **bir yayı ĉek-iş+de** bir ĉilden iki zarb öninde ve iki zarb ardında sult n mur d-ı r bi  h z rında urup muş har cı kendüye ber-vech-i te  b d*

⁴⁰³ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 899.

ihsân olunmuşdur. (4, 228^b / 25-27), ... *kar-ış kat-ış mahallında iken* ... (5, 59^b / 26), ... *hemân haķır gördüm kim bu seferde kırma gel-ış+im rüz-ı menhūs imiş.* (7, 144^a / 18), ... *levendâne yürü-yüş ile dörd biñ hatvedir* ... (8, 221^a / 20).

-ma, -me

Eylemin gösterdiği oluş ve kılışı birer iş olarak anlatan yani eylemin gösterdiği işin adları olan yapılar meydana getirir⁴⁰⁴. *Seyahatnâme*'de sık kullanılan bir ad-eylem ekidir. Bu ad-eylem ekiyle oluşturulan eylemsi yapıları genel olarak adların yerine getirebildikleri görevleri yaparlar.

Ad tamlamasında tamlayan veya tamlanan unsuru olarak kullanılır. Bu işlevle sık karşımıza çıkar. *-mA*'lı ad-eylemlerin kullanıldığı tamlamalar durum biçim birimleri aracılığıyla cümle ögesi olarak kullanılabilir:

... *defterdârzâdeye serdârlığıyla eyâlet-i erzurûm ihsân olun-ma+sı+niñ aşlı ol idi.* (2, 276^a / 29-30), *Bire bunlarıñ kal'a altına gel-me+leri hiledir.* (5, 59^b / 16), *bu kavm-i âdemîye âdemî di-me+niñ vech-i tesmiyesi bu tuç âdem sebebiyle âdemî 'aşireti derler.* (7, 154^a / 16), ... *enâniyyet da'vâsında olduğı cemî'i tefâsîrlerde bu hikâye-i ğarîbe muşarrahdır kim bizim ihtisâr üzre tahrîr et-me+miz+e dahı hâcet yoķdır.* (4, 237^a / 15-16), *ba'dehu (onun) günden güne harâb ol-ma+sı+na sebep birbirleriniñ haķların yumurta ile yediklerinden harâb olmuşdur.* (4, 238^b / 34-35), ... *tatar 'askeriyle küçük mehemmed paşanıñ nemçe vilâyetinden gel-me+si+ne muntazır oldılar* (gelmesini bekledirler). (6, 27^b / 3).

-mA'lı ad-eylem yapıları *-tamlama* unsuru olarak kullanılmaksızın- cümle içerisinde çeşitli ad durum eklerini alarak da kullanılabilir:

ve ğan mezkûr bâzların hasteligin bil-me+de güyâ Menûçehr idi. (4, 228^a / 4), *ve sarrâc bisâfında dizgin ü divâl ve şırmalı egerler yap-ma+da ebu'n-naşr hâtem-i bağdâdîdir.* (4, 228^b / 17-18), ... *meger birkaç gece evvel yüz ğurc yüki götür-me+de yeñli ve bahâda ağır şeyleri birağup* ... (7, 144^a / 16), ... *sekbân ve şarıcalarıñ ve paşalılarıñ atları acı şu iç-me+den ğarın ağrısına uğrayup at şâhiblerinin başlarına cihân dâr-ı caĦim oldı.* (5, 58^a / 26-27).

⁴⁰⁴ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 882.

Nesne görevinde kullanılır:

ve bir âdemleri ölse yine cümle bir yere cem^c olup mürdeniñ eṭrâfında bir ye-me ve iç-me ve gülüp oyna-ma idüp ... (7, 155^b / 15-16).

Yüklem olarak kullanılır. Bu işlevle kullanımı oldukça seyrekdir:

... bu şahrâda benî âdem ile bir var-ma ve gel-me ve bir gulguledir kim ehl-i züvvârdan bir ferd kalmaz. (P 10, 268^a / 23; Q 10, 271^a / 23).

Sıfat-eylem işleviyle sıfat olarak kullanılır:

ve ‘araba çeken dörder at ki her biri file beñzer. alman vilâyetinden ve vilâyet-i danışkadan ve vilâyet-i danimarçadan gel-me atlar kim cümlesi yüz altmış ‘araba atları idi. (5, 52^a / 24-26), ve minâresi münhedim olup yine müceddeden binâ olunmuş deyrden boz-ma cāmi^c dir. (9, 30^a / 22-23), ve ol hefte hazînedârlığından çık-ma ibrahîm çelebeye vezâretle eyâlet-i bağdâd-ı behişt-âbâdı ihsân eyledi. (2, 276^a / 3-4), ... dög-me talar riyâle kırala fûrûht idüp ... (6, 27^a / 1).

Aşağıdaki örnekte *-miş* sıfat-eylem ekiyle eş değer kullanıma sahiptir:

bu köy dahı karadeñizden az-ma (ayrılma, ayrılmış) göl kenârında bir ma^cmür şaladır. (7, 145^b / 5) ~ ve şark tarafı kuban nehrinden az-muş bir ‘azim şıglık göldür ammâ lezîzdir. (7, 145^b / 19-20).

+da durum ekiyle birlikte *-mAda* biçiminde şimdiki zaman eki olarak kullanılır⁴⁰⁵.

Bu ad-eylem eki *-maları hasebiyle*, *-mesi sebebiyle*, *-mAdAn ise* zarf-eylem yapılarında da yer alır.

mağ, -meg, -mağ, mek

Eylemin gösterdiği hareketin adı olarak kullanılan yapılar meydana getirir⁴⁰⁶. *Seyahatnâme*'de diğer ad-eylem eklerine göre oldukça sık kullanılır. Bu biçim birimle

⁴⁰⁵ Örnekler ve bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.1.2. **Şimdiki zaman** adlı bölümüne bakınız.

⁴⁰⁶ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 882.

meydana gelmiş ad-eylem yapıları cümlede adların üstlenebildiği çeşitli işlevleri de yerine getirir.

Özne olarak kullanılır:

ejder öldür-mek kerâmetdir. (2, 266^b / 20), *handağ olmak mümkün degildir.* (7, 145^b / 18), ... "*bu hâli görme-mek yegdir*" diyü *parmağıyla kendi gözin çıkarup la'în oldı.* (2, 272^a / 28-29), *şulha muğâyir bir iş işle-mek şân-ı şehinşâhlara lâyıq-ı muhammedî degildir.* (2, 274^a / 11-12), ... *göz göre kimse kimseye mülkin ver-mek hâmile 'avretin vermekden eşedir.* (2, 274^b / 10-11).

Nesne olarak kullanılır:

... "*ek-mek benden bereket senden, ver allahım ver*" deyü ... (1, 159^a / 6).

Cümlede yüklem yüklem yapısı içerisinde yer alır:

ve kâr [u] kisbleri balık avla-mağ+dır ve tokmağ kayışından çerkes kamçuları yap-mağ+dır. (7, 145^b / 30), ... *göz göre kimse kimseye mülkin vermek hâmile 'avretin ver-mek+den eşedir.* (2, 274^b / 10-11), *rûm lisânı üzre batlımus ulu pâdişâh di-mek+dır.* (8, 215^b / 26).

Ad tamlamasında tamlayan veya tamlanan unsur olarak kullanılır:

... *kimi at kolanı ve kimi tapkır çek-mek ve kimi şabâh namâzı kıl-mağ bahânesiyle cümle gerüde kalup ...* (3, 100^b / 1-2), *niçe böyle 'azîm ekmek yaparlar lâkin bunlar furunda piş-mek* (bunların fırında pişmesi) *mümkün degildir.* (1, 159^b / 12), *aşlâ bir kimse bir kimseniñ metâ'ina kec nazâr idüp uğurla-mağ ihtimâlleri yoğdır ...* (7, 156^b / 2).

Bu ad-eylem eki *-mağ ile, -mAK için, -mağın, -mAGA* gibi zarf-eylem biçim birimlerinin de yapısında bulunur. *-mAK*'lı ad eylemlerle *Seyahatnâme*'de zarf-eylem eki oluşturan yapılar genellikle sebep ve amaç (hedef) zarf-eylemleri meydana getirmiştir.

başla-, iste-, murâd idin- eylemleriyle birleşik eylem biçimleri oluşturur⁴⁰⁷. Bu kullanım *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar.

bu bālâda taħrîr olınan eşnâflar 'ubür etdikden soñra etmekcibaşınıñ metâ'larınıñ soñı

⁴⁰⁷ Bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 866, 867, 873.

‘*ubūr et-mege başlar ... (1, 161^a / 20-21), ... herkes bir tahta ve kabağ [ve] varul ve fiçi şekilli eşyaları ellerine **al-mağa başladılar.** (2, 265^a / 13), her kim ol gāra **gir-mek murād idin**-se ol kehfden çıkan kızlar alğan şuniñ kenāriyla yürüyüp ol tuç ādemiñ öninden geçüp **mağāraya gir-mek iste-yen** kişi tuç ādemiñ iç yüzinde bir kapu dağı var. (7, 153^b / 25-27), bu ekmekci eşnāfiniñ alayından şoñra eşnāf-ı şarrācān ‘**ubūr et-mek murād it-diler.** (1, 162^a / 2), ... her biri yigirmişer otuzar biñ gurus girān bahā ile **halāş ol-mağ isterler.** (5, 52^a / 10).*

Aşağıdaki örnekte *di-* eylemiyle kalıplaşarak durum bildiren çekim edatı oluşturmuştur:

*meger obur **dimek** (diye) sehhār cāzūlara derlermiş.* (7, 151^b / 17).

Seyahatnâme'de bazen *gerek* ve *lāzım* sözcükleriyle birlikte gereklilik kipi çekiminde kullanılır⁴⁰⁸.

2.1.2.6.2.2. Sıfat-eylemler

Sıfat ya da ad görevinde kullanılabilen sıfat-eylemler, genel olarak yapılarında zaman ve hareket kavramı taşır. Çeşitli eklerle oluşturulan bu eylemsiler *Seyahatnâme*'de çok sık kullanılır.

2.1.2.6.2.2.1. Geçmiş zaman sıfat-eylemleri

Seyahatnâme'de geçmiş zaman bildiren sıfat-eylem biçimleri şunlardır:

-dığ, -dig, -duğ, -düg, -dık, -dik, -duğ, -dük⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Örnekler ve bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.1.7. **Gereklilik kipi** adlı bölümüne bakınız.

⁴⁰⁹ Ekin kökeni hakkındaki görüşler için bk.: Mehmet Vefa Nalbant, "-DUK Eki Ve Divānū Lūgati't Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", *Türkoloji Dergisi*, C 15, S 1, Ankara 2002, s. 193-194.; Talat Tekin, "Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine", (çev.: Ümit Özgür Demirci), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 47, Erzurum 2012, s. 374-375.; Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara 2004, s. 47-48.; M. Söyegov vd., *Türkmen Diliniñ Grammatikası - Morfolojiya-*, Aşgabat 1999, s. 394-396.

Bu sıfat-eylem eki *Seyahatnâme*'de sık geçer. Günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genellikle ad tamlamasının tamlanan unsurunda yer alır. Bu ad tamlamaları çoğunlukla sıfat olarak kullanılırken bazen de ad olarak karşımıza çıkar:

... benim **karında ol-duğ**+um balığın ciğerleri ve bağırsaqları talab talab ide ide hareketden kaldı. (1, 163^b / 26-27), meger **paşanın gözi önünde tal-duğ**+ı maḥaldan **ḥalāş ol-duğ**+ı maḥale gelince bir gün iki gece olup ḥalāş olur. (1, 164^a / 7-8), ḥattā engürüde tiftik keçisi köpekleri var kim **beşer altışar yüz ğuruşa alın-duğ**+ı+n biliriz. (1, 168^b / 32-33), ... **şehir-i aḥlātdan on iki biñ ev göç-duğ**+ı+n bir seneden şoñra istimā^c ider. (4, 238^b / 32-33), *el-ḥāşıl ye-dik*+leri darı, *gey-dik*+leri deri, evleri şaz, kendileri nā-sāz kavimdirler. (7, 147^a / 36), **vaṭan-ı aslîmiz olan islāmbole revāne ol-duğ**+ımız beyān eder (2, 267^b / 32), ... **biñ elli tārîhi seyāhatımızda mufaşşal taḥrîr olun-duğ**+ı meşṭürdur. (2, 277^a / 20-21), ... **senesinde malta ğazāsına ğit-diğ**+ımız beyān ider (2, 268^b / 2), kızlar daḥı mā-vaḥ^c1 üzre şaltık bay şultānıñ **katl et-duğ**+ı+n bir bir taḥrîr iderler. (2, 266^b / 18-19), kaçan kim bir arslan ğazaba gelüp ḥalka hücum etse derḥāl arslancı elindeki ceyrān etiyle mülemma^c dārūyı burnına dutınca **hemān sem et-diğ**+ı dem dem-beste olup ... (1, 169^a / 10-12), benim **ağzından çık-diğ**+ım balık aşlā hareket etmeyüp ölmüş. (1, 163^b / 31-32), *ba^cdehu cümlesi esbābların geyüp al-dık*+ları koyunları dükkānlara götürüp tartarlar ... (1, 168^a / 26-27), ve **kalқан düzerdi kim güyā ḥasan kattāl-ı ğāzîniñ kārıdır. ve yap-duğ**+ı **buḥayrede şayd [u] şikār et-duğ**+ı elvān māḥileri naşrullah-ı semmāk şikār ider gibi şebeke ve olṭalar ile semekler avlardı. (4, 228^b / 18-20).

-*dIK* sıfat-eylem ekinin *Seyahatnâme*'de -seyrek olarak- -*mA* ad-eylem eki işlevinde kullanıldığı örneklere de rastlanır. Aşağıda -*mA* eki ile -*dIK* ekinin eş değer ve benzer örnekleri verilmiştir:

*ḥikmet-i ḥudā kaçan kim şehzādeler oynarken şehzāde meḥemmed "kardaşım 'osmān beni kışkanır" deyüp 'osmāniñ topından burnı kana-diğ+ı işāret-i 'azīme imiş. (2, 275^a / 36 - 2, 275^b / 1) ~ *ibrāhîm de 'osmāniñ ḥayāsına bir top urup 'osmān ḥayāsından mebhūf olup düş-me+si bir 'alāmet imiş ... (2, 275^b / 3-4), *ammā yine öte taraftaki muḥaddem gelen kāfirlerden bir ḥarekāt olmaduğ+ı+nıñ aşlı ... (5, 60^a / 20-21) ~ ... **burunları kana-ma**+sı+nıñ *esrārı ol imiş ... (2, 275^b / 8), ammā bu kal^ca bu maḥalle binā olun-duğ+ı (... olunması) 'aceb işābet oldı zîrā karşı taraflı azaḥ deñizi aşırı heyḥāt şaḥrāsıdır. (7, 143^a / 23).****

Aşağıdaki örnekte *-digi yok* biçiminde geçmiş zaman çekiminin içerisinde yer almıştır⁴¹⁰:

‘*ömründe şarāb ve tütūn ve kahve iç-digi yok*+dır. (4, 232^b / 2).

-dIGIndAn -dIGIndA, -dIKcA, -dIKdA, -dikden sonra gibi pek çok zarf-eylem yapısı içerisinde yer alır⁴¹¹.

Bu geçmiş zaman sıfat-eylem ekinin *Seyahatnâme*'de ek eyleme eklenerek (i-dÜK) ad veya ad soylu sözcüklerle birlikte kullanımları da vardır⁴¹². Bu kullanımlar *Seyahatnâme*'de sık karşımıza çıkar.

Bu sıfat-eylem ekinin olumsuz eylem gövdelerine gelmiş biçimleri *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır:

bu qal'a altına 'asākir-i islām mekş idince kraliñ 'avreti şādmānlık için bir fitilden biñ pāre top atup zemīn [ü] āsmān dir dir ditreyüp ordu-yı islāmda boşanma-dik atlar kalmadı. (6, 18^b / 27-29), el-hāşıl bu diyāra böyle urgunculık olma-dug+ı tahrir ü ta'bir olunmaq mertebesinden efzündür. (6, 23^b / 15-16), ... görme-dig+i ve bilme-dig+i paşalı ādemleriniñ ebā 'an ced isimleriyle nidā idüp selām virerek ber-hevā deverān iderdi. (4, 231^a / 34-35).

-I, -I'⁴¹³

Bu sıfat-eylem eki *Seyahatnâme*'de seyrekdir. Edilgenlik eki *-II'*'dan sonra gelerek *-mİş* sıfat-eylem eki ile eş değer işlevde kullanılan bir geçmiş zaman sıfat-eylem ekidir. Bu sıfat-eylem biçimi cümlede ad ve -çoğunlukla- sıfat olarak kullanılır:

eger siz de girüp seyr [ü] temāşā idüp şihhat ile gerüye çıkam derseñiz içerde yığıl-ı olan māl-ı cevāhirden bir şey almazsañız temāşā idüp selāmet çıkarsız. (7, 153^b / 29-30) (ad), cümle evleri saz ve kāmış örtül-i ve çit örül-i ikişer kapulı evlerdir. (7, 150^b / 6-7) (sıfat), ... uzun tahtalar üzre dikil-i taş mişāl üsti gūnā-gān bahārlarla zeyn olmuş za'ferānlı ve çörek otlı ve sūsāmlı ve yumurtalı çörekler kim her birin onar çift şırıķ hammālına taħmīl idüp 'ubūr iderler. (1, 161^a / 24-26) (sıfat), meger iki 'aşiret begleri birbirleriyle

⁴¹⁰ Bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.1.1.2. Öğrenilen geçmiş zaman adlı bölümüne bakınız.

⁴¹¹ Bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.2.3. Zarf-eylemler bölümüne bakınız.

⁴¹² Bilgi ve örnekler için çalışmamızın 2.1.2.6.1.3.5. "idIK" sıfat-eylemi adlı bölümüne bakınız.

⁴¹³ Bu ekin sıfat-eylem eki olarak kullanımı hakkında geniş bilgi için bk.: Ahmet Karadoğan, "Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-Fiil Eki: -I", *Bilig*, S 46, 2008, s. 57-66.

bu maħalde ceng-i ‘azīm idüp ikisinden de bir cān ħalāş olmayup bu maħa[d]e **depe depe yığıl-ı** püşteler vardır. (7, 152^b / 25-26) (sıfat).

-miş, -miş

Geçmiş zaman bildiren bu sıfat-eylem eki *Seyahatnâme*'de sık kullanılır: ve ‘azīm şoffalar üzre ħammām ħubbesi kadar **piş-miş** şomunlar kim beş yüzden mütecāvizdir. (1, 161^a / 26-27), **kaşşāb** cömerd **boğazlan-miş** ħoyun şatmada pīrdir. (1, 166^b / 27-28), ... **sağıl-miş** beyāz inek şehri demekdir. (1, 167^b / 4), bu sirkeçilerde yetmiş seksen yıllık **mayalan-miş** sirke fiçıları vardır. (1, 170^b / 27-28), elimde bir **yan-miş** mūm var idi. (3, 100^a / 1-2), ... mel‘ün küffār **topa tutul-miş** maymūna dönüp henüz ħābdan bīdār olur gibi **ħudur-miş** yılana dönüp eyle ħıyel ü şeytanat ve āteşbāzlıklar idüp cümle ħuzāt-ı müslimīni kebāb eyledi. (2, s. 271^b / 3-5), eñ ileri çāpük olan gelüp baş ħoyuna el urup alır isterse **yeñi silāħ ħuşan-miş** ‘acemī usta olsun, baş koyunı ol alır **ħānūn** budur. (1, 168^a / 25-26), ‘arabalar üzre dükkānların **yüzül-miş** semīz ħoyunların vücūdların za‘ferānlar ile ħınālayup ve ħoyunların boynuzların varaħlayup pūr-silāħ ‘ubūr iderler. (1, 168^a / 32-33), ve ħice **ħā’im** ve gündüz **şā’imdir** kim **dā’imā şavm-ı dāvūd** ile geçinir ve ‘ömrinde **bıçağıla boğazlan-miş, ħanı aħ-miş** ve **cāni çık-miş zī-rūħ** kısmı yememiştir. (4, 232^b / 2-3), ... **bıldırdan ħal-miş** ölen otları cem‘ idüp ... (5, 53^b / 27-28), **ħaħīr** eyitdim: "**yoldan gel-miş** ve **özi muħāşarası çek-miş** ādemde ābdest mi **ħalır ki secde idem.**" didiğimde paşa ol ħadar tebessüm idüp... (5, 61^b / 7-8), **ħuşaħları yine ħoyun yūñinden örül-miş ħarīr mişāl ħuşaħları** var. (7, 150^a / 2).

Bu geçmiş zaman sıfat-eylemi *Seyahatnâme*'de bazen **-miş ol-** biçiminde birleşik eylem yapısında bulunur. Bu birleşik eylemler **öncelik fiilleri** olarak adlandırılır⁴¹⁴: **ħamd-i ħudā egerçi bu seyāħatda ħayli berzah** ve ‘azāb-ı elīm ve ālām-ı şedāid çekdik **ammā ħayli seyāħat** ve **cihād-ı keşīrler idüp ħaradeñiziñ cānib-i erba‘asın dāiren-mādār deverān u seyerān et-miş ol-duħ.** (2, 268^a / 11-13), ... eyle **ħılıç uralım kim ħabanıyaşşı meħemmed paşa ħalebde ‘askere urma-miş ol-a.** (3, 103^a / 6-7).

Bu sıfat eylem yapısı, gibi edatıyla edat grubu oluşturabilir. Bu durumda cümlede zarf tümleci olarak kullanılır. *Seyahatnâme*'de seyrektiler:

⁴¹⁴ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 482.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 151.

*bir kerre derûn-ı dilden ve cān [u] gönülden tevbe iden **günāh itme-miş gibi** olur.* (P 10, 267^b / 45; Q 10, 270^b / 45).

çürümüş kalmış (çürüyüp kalmış) biçimi aşağıdaki örnekte tasvir eylemi niteliği kazanmıştır⁴¹⁵. Burada *-müş* eki *-Up* zarf-eylem ekiyle eş değer işlevde kullanılmıştır: *... biri biri üzre çürü-miş kalmışdır.* (P 10, 264^a / 9; Q 10, 267^a / 8-9) ~ *... ‘īsā için babaları ol bānū-yı cihān kızları vaqf etmişler. niçe biñi fertüte-i cihāne olup çürüyüp kalmışlar. bu zümre-i bıtrīkān ‘aceb zālāletde kadīd olup kalmışlar.* (6, 29^b / 29-31).

2.1.2.6.2.2.2. Gelecek zaman sıfat-eylemleri

Seyahatnâme'de gelecek zaman bildiren sıfat-eylem biçimleri şunlardır:

-acağ, -eceg, -acağ, -ecek

Seyahatnâme'de bu biçim birimle oluşturulan sıfat-eylemler hem ad hem de sıfat olarak kullanılmıştır:

... şāhrāh üzre şu cereyān id-ecek arkları tāhir ü bāhirdir. (1, 160^b / 24), *... ne cānibe gid-eceg+imiz nā-ma‘lūm oldı.* (2, 264^b / 18-19), *hattā mürekkebe şu koy-acağ müdevver kaşıklar ve maqta‘lar ve zihgīr şepāları ve kehl-i şifāhān mīlçeleri yapup diyār diyār hedāyā gönderir.* (4, 228^b / 22-23), *... kayıklar içre şıgın-acağ yer yok.* (5, 61^a / 4), *... ammā biñdir-ecek atlarımız yok.* (6, 22^a / 23), *bu dīvānhāne-i ‘azimiñ rüy-ı dīvārına üstād-ı naqqāş ‘ilm-i nūcūm üzre ebü'l-fethiñ islāmbolı ve morayı al-acağ+i+n ve tuna belgradın alama-yacağ+i+n vaqt-i sā‘ati ve derece ve daqīkasıyla ve ebü'l-feth monlā şarığıyla kaçıra biñüp esbāb [u] eşkālīyle sūretin yazmış.* (6, 17^b / 24-26), *meger pehlivān zengüzer ‘arz-ı mahāret ideceg+i+n bilüp ol kayaları kırdırup hanıñ sarāyı üstine bir çuvāl fişki ile memlū türāb komış idi.* (4, 232^b / 20-21).

Aşağıdaki örnekte ad tamlamasının tamlanan unsuru sıfat olarak kullanılmıştır:

... muqaddemā kaya sultāna gönder-eceg+i ta‘ahhüd etdiği iki yüz kız ... (5, 52^b / 20).

Bu sıfat-eylem eki aşağıdaki örneklerde gereklilik bildirir:

⁴¹⁵ *-Ip* zarf-eylem ekinin tasvir eylemi oluşturma özelliği için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 828, 1002.

ammā 'imār ol-acağ bender-i lâzımdır. (4, 236^b / 34), hatukay çerkezi hâkinde 'imār ol-acağ kal'adır ammā içinde nevrüz noğayı sâkin ola. (7, 151^b / 2-3).

Aşağıdaki örnekte *-dIK* işlevindedir, yani geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanılmıştır:

bu dağı kavala hudūdında bereketli kazâsı nâhiyesinde fetîi sene (...) ⁴¹⁶ târihinde gâzî evrenosiñ olup feyleğos hakîmiñ yaz günleri sâkin olacağ (... olduğu) tahtgâhı imiş. (8, 217^a / 9-11).

Aşağıdaki örneklerde bu ekin zaman işlevinden ziyade ziyade "tahsis" işlevi ön plana çıkmıştır:

aşlâ 'araba giremez garîb ü 'acîb şa' b yerdir kim âdem tavaştun id-ecek yer degildir. (8, 218^b / 11-12), bu mezkûr olan altı bölme hişârlarıñ birer kapularından mâ'adâ iki kapu dağı yediğkulleniñ aşağı şehre in-ecek iki 'aded demir kapular var ammâ yalın kat kapulardır. (8, 224^b / 4-5), ve 'ale'l-fevr ahşam ezâni okun-acağ altı ayak bir yekpâre beyâz mermer kürsîdir kim haremde durur. (8, 226^a / 23-24).

Bu sıfat-eylem eki bazen yönelme durumu ekiyle kalıplaşarak "-maktansa, -ecek yerde" anlamlı zarf-eylem yapısına dönüşebilmektedir:

... "geçen aylarda babası ölmüş. işte taşra havlısındaki büyük ağacıñ dalına babasınıñ leşin şandûğ ile komuş. bal arıları babasınıñ siki ve taşığı ve budı arasında arılar bal yapmış. şimdi size maħabbeten babası taşığı kıllarıyla balı getirmiş. kılların çıkarup balın yersiz. arı boğı ye-yecegiñize qarı boğı yeyiñ." deyüp 'alî cân taşra çıkınca hemân hağîr kusa kusa cigerim taşra çıkayazup taşra çıkdım. (7, 155^a / 28-32).

-malı

İnceleme metnimizde kip eki olarak kullanılmayan bu ekin aşağıdaki örneklerde *-malı ol-* "-AcAk ol-" biçiminde birleşik fiil yapısı içerisinde gelecek zaman işlevli sıfat-eylem olarak kullanıldığı görülmektedir⁴¹⁷. Bu tarz birleşik eylemler, genellikle

⁴¹⁶ Yazma nüshada tarih kısmı boş bırakılmıştır.

⁴¹⁷ *Seyahatnâme*'de inceleme metnimiz dışında kalan bölümde gereklilik bildiren *-meli* ekiyle meydana gelmiş eylemsi yapısının sıfat olarak kullanıldığı örneğe de rastlanır. Bu kullanımın sadece verilen örneği vardır: ... *ammâ meger biñ altun verüp öğrenmeli bir ma'rifet-i 'ibret imiş. (7, 63^b / 3-4).*

niyet fiilleri olarak adlandırılır⁴¹⁸:

cümle keştibân-ı tüccârân-ı berr ü bihâr gülü idüp mâbeynlerinde fetret vâkı‘ ol-malı ol-inca bu aḥvâl sultân murâd ḥana mün‘akis olup cümle ‘ulemâ-yı kibâr ile ve cümle meşâyihân eşnâf ile meşveret idüp cümle keştibân ekmekcilerden şoñra alay etmeleri ma‘kûl görildi. (1, 162^a / 2-5), ammâ ḥudâ ‘âlimdir bir ter ü tâze peynirdir kim bal ile maḥlûṭ olsa, ısıcaḳ ekmek ile tenâvül olinsa âdem şehîd ol-malı ol-inca yemek mümkündür. (1, 167^b / 27-29).

2.1.2.6.2.2.3. Geniş zaman sıfat-eylemleri

Seyahatnâme'de geniş zaman bildiren sıfat-eylem biçimleri şunlardır:

-an, -en, -ğan⁴¹⁹

Geniş zaman işlevli bu sıfat-eylem eki ad ve sıfat olarak kullanılan eylemsiler meydana getirir. Aşağıdaki örneklerde sıfat olarak kullanılmıştır:

*bu cāmî‘îñ cānib-i şelâşında ol-an revzenleriñ ḥâricinde hadîka-i iremzâdü'l-imâd mişilli bir gülistānı var kim ... (2, 276^b / 29-30), ḥattâ **kuşruḳ oynad-an** kuşçağaziñ bağırsağından sâ‘atlara giriş yapar kim on seneye taḥammül ider giriş olur. (4, 228^b / 29-30), ... **ḳaya sultân aytil-an** (Kaya Sultân denilen) efendimize ... (5, 52^a / 33), ... **yanımda dur-an** ḥalk necâset râyiḥasından ḳaçdılar. (6, 21^b / 10), ve **ḳış günleri obaları içre yan-an** âteşleriñ tütünü ol delikden çıkar ... (7, 147^a / 9-10), **vaṭan-ı aslîmiz ol-an** islâmbola revâne olduğumuz beyân eder (2, 267^b / 32), **bu samsonlar ḳoyuna gir-en** ḳurda degil ejderhâya ḥamle idüp yanar âteşe girir. (1, 168^b / 28-29).*

Bu sıfat-eylemlerin ad olarak kullanımında genellikle kişiler ifade edilir:

*hemân maḥmûd efendi eydür: hey begim! ne elem çekersin **sözi ver-en**+den **al-an** uşlı gerek. ibtidâ sernâmelerinde cezîre-i giridi size virelim demişler ... (2, 274^b / 13-14), ... **domuzu olma-yan**+ı ḳabağa ḳoymazlar. (7, 152^b / 7), **Bu zîkr olın-an**+lar deryâ mişâl nehr-i ‘azîmlerdir. (2, 268^a / 23), **eñ ileri çâpük ol-an** gelüp baş ḳoyuna el urup alır isterse yeñi silâḥ ḳuşanmış ‘acemî usta olsun, baş koyunu ol alır ḳânûn budır. (1, 168^a /*

⁴¹⁸ Bilgi için bk.: T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 485.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 151.

⁴¹⁹ Ekin kökeni, gelişimi ve kullanımları hakkında bilgi için bk.: Ali Akar, "-ĠAn eki", *V. Uluslararası Türk Dİli Kurultayı Bildirileri-I (20-26 Eylül 2004)*, Ankara 2004, s. 84-95.

25-26), ... *kemerin kuşadup kettān ek-en+ler+e ve egirüp iplik id-en+ler+e hadice-i kübrā pīre oldı.* (1, 166^a / 25), ... *gör-en+ler+e nihān degildir.* (4, 234^b / 17).

Bu sıfat-eylem, aktarma cümlede geçen aşağıdaki örnekte zarf işlevinde kullanılmıştır:

zīrā anlar geçende (geçen günde) *benim üst yanıma geçüp yerim almağ istediler.* (2, 275^a / 12-13).

Aşağıdaki cümlede *-an* eki şimdiki zaman anlamı taşıyan sıfat-eylem işlevinde kullanılmıştır:

... *çerkez eydir: "aşan* (yemekte olduğunuz) *bu bal benim babası baldır" der.* (7, 155^a / 24).

Aşağıdaki örneklerde geçmiş zaman anlamı taşıyan bir sıfat-eylem olarak kullanılmıştır. *Seyahatnâme*'de *-An* sıfat-eylem ekinin bu işlevle kullanımı sık karşımıza çıkar:

bu bālāda taḥrīr olın-an eṣnāflar 'ubūr etdikden ṣoñra etmekcibaşınıñ metā' larınıñ ṣoñı 'ubūr etmege başlar ... (1, 161^a / 20-21), ... *bıldırdan ḳalmıṣ öl-en otları cem' idüp ...* (5, 53^b / 27-28), ... *iskeleler üzre yığıl-an taş ve kireçler daḫı çoğ idi ...* (5, 60^a / 14), *çerkes oburınıñ ḳanın em-en iki nefer abaza cādūların ol maḫalde çerkesler āteşe yaḳdılar.* (7, 151^b / 30-31), ve *ḳanı içilüp merḫūm ol-an ādem bi-emrillahi te'ālā ölümünden ḫalāṣ olur.* (7, 152^a / 14-15).

-ğan sıfat-eylem eki aşağıda verilen Tatar Türkçesiyle yazılmış aktarma ifadede geçer. Yani Tatar Türkçesi özelliği taşıyan bir kullanımdır. Burada geniş zaman sıfat-eylem eki işlevindedir. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'de anlatmak istediklerini genellikle ezberinde kalan bilgilerle ifade etmiştir. Hatta *Seyahatnâme*'de bazen hatırlamadığı için yazmadığını da ifade eder⁴²⁰. Bu bakımdan aktarma cümlelerde yer alan ifadelerde yer yer Evliya Çelebi'ye özgü dil kullanımlarını da görmek mümkündür. Örneğin aşağıdaki aktarma ifadede *-ğan* sıfat-eylem ekinin yanı sıra *-en* sıfat-eylem ekinin de kullanımı Evliya Çelebi etkisini taşır:

benim Aḳaçay vezīrim atalığım carlıgımız ilt-en Dedeş şurañız ile depter mūcibce ṣol ḳadar uruṣ mālından doyum bulduğumuzca hedāyālar ṣaldıḳ. "es-seḫī mā melek." seper

⁴²⁰ ... *ammā ismi ḫāṭırında olmamağıla taḥrīre cūr 'et olunmadı.* (6, 27^a / 14).

üzre bulun-ğan şolqaydır. alay bolursa vilâyetimiz kıırımğa bardıqda kıaya sultân ayılan efendimize elli çerkes ve elli abazğa ve elli gürci ve elli urus devgeleri ve şılğaları ve adıklarına hüsündâr er ve kızlarından gönderemiz ve cenâb-ı şerîfiñiz hıdmetine lâyıq bolmaq içün yahşısı şadaq taş-ı-ğan zor cigit köleler ve ağırmaq yorgalar ve elli çift qarçığalardan toykunlar ve şunqurlar göndermemiz muqarrerdir. (5, 52^a / 31-34 - 5, 52^b / 1-2).

-ıca, -ıcı, -üci, -yıcı

Seyahatnâme'de seyrek kullanılan geniş zaman işlevli sıfat-eylem ekidir. Getirildiği eyleme "bir hareketi alışkanlık hâlinde yapan" anlamı yükleyen sıfat-eylemler oluşturur⁴²¹:

eger ol kimesneniñ bir kimesnec[gi] olmayup obur tanıt-ıca bulmazsa ol kıanı emilüp heste olan âdem haqıkat üzre mürd olup gider. (7, 152^a / 15-16), ve bu tâ'ife-i çiftci ve bāğbānlar ni'met hāşıl id-ici kavmdır. (1, 159^a / 28), lisān-ı 'acemde serkeş ya'nī baş çek-ici ya'nī baş alup gid-ici demekdir. (7, 149^b / 3-4), ve rüz-ı 'ideynleriñ üç gün üç gicelerinde bu havz-ı 'azimleriñ eṭrāflarında cemī'i me'kulāt [u] meşrübāt fūrūht id-ici ehl-i hıref dekākīn-i müfīd [ü] muhtaşarlar inşā idüp ... (8, 218^a / 7-8), eşnāf-ı buğday çalka-yıcı+yān "buğday eleyenler esnafı" (1, 160^b / 32), ... "her kime dirliği lāzım ise birden biñe, biñden yüz biñe varınca giride gitsün" deyü cemī'i memālik-i āl-i 'oşmāna 'asker sür-üci kapucıbaşılar ve mīrimīrānlar ta'yīn olınup ... (3, 96^b / 36 - 3, 97^a / 1-2), bu diyārda obur tanıt-ıca, ya'nī cādī sihirbāz bil-ici haşibü'n-nesīb hukemā şekilli ihtiyār çerkez âdemleri vardır. (7, 152^a / 10-11).

Aşağıdaki örnekte ad görevinde cümlemin yüklemi olarak kullanılmıştır:

ammā müsāfirleriniñ bir dāne-i hardalları uğurına ölüciilerdir. (7, 150^a / 27).

-mada, -mede

Seyahatnâme'de çoğunlukla şimdiki zaman eki olarak kullanılan bu ek, aşağıdaki örneklerde geniş zaman işlevli bir sıfat-eylem eki olarak kullanılmıştır. İnceleme metnimizde bu ekin sadece iki örneği vardır:

⁴²¹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 963.

ve şehri sâhil-i tur^ç-a-i nilde bir düz yerde bâğ u bâğçeli ve naḥlistân gülistânlı **günden güne**⁴²² **ma^çmür u âbādân ol-mada** bir şîrîn kaşabadır⁴²³. (P 10, 269^a / 15-16; Q 10, 272^a / 1-2), **her lülelerinden germâbı ve sermâbı kurnalara selsebîl âsâ cereyân et-mede** bir ğarîb temâşâgâh-ı ḥalvet-i fevķânî-i pâdişâhîdir. (8, 227^a / 30-31).

-maz, -mez

-r,- ar, -er, -ır, -İR, -ur, -ür sıfat-eylem ekinin olumsuz biçimi olarak kullanılan sıfat-eylem ekidir⁴²⁴. *Seyahatnâme*'de olumlu biçimine göre seyrek kullanılır:

bunlardan **mâ^ç adâ biñ altı yüz seksen nehirler, geçit ver-mez** ^çazîm şular maḥlûṭ olur, böyle bir baḥr-i siyâhdır. (2, 268^a / 23-24), **biz daḥı çarḥacıyla ileri vardık ammâ göz gözi gör-mez** bir meşâfe-i ba^çidede ârâm edüp ... (3, 99^b / 21-22), ... acı sözli **söz aña-maz** bî-dâdları çağırup ... (3, 102^b / 9), ... **her birine biñer âdem girse yirim dar de-mez** kal^çalardır. (6, 17^b / 24), ... **qaleme gel-mez** şadâlî ḥurûflardan mürekkeb bir lisândır. (7, 149^b / 31), **dil bil-mez** zâlim felek (3, 99^b / 29).

Bu sıfat-eylem eki, *Seyahatnâme*'de seyrek olarak **-mİş** geçmiş zaman sıfat-eylemi işleviyle de kullanılmıştır:

... **toḡuz ayda on biñden mütecâviz bula ḥâmile olup bu seferde evlâd şâḥibi oldılar ve ḥâmile kal-maz** ğayrı ḥuddâmânîñ ḥidmetin kavm-i lûṭ bilir (6, 23^b / 29-30).

Bu sıfat-eylem eki **-mAZ ol-** biçiminde birleşik eylem yapısının içerisinde de kullanılır:

... **niçe yüz biñ güne mûḥiş şeylerden zemîn-i çemenzâr görin-mez ol-muş**. (7, 152^a / 3-4), **ḥamd-i ḥudâ bu kulle-i bâlâ binâ olalı qazak ve qalmıḡ kırımıñ nâm [u] nişânın aña-maz ol-dılar**. (7, 143^a / 15).

Bu sıfat-eylem eki aşağıdaki örnekte **-madan** zarf-eylemi işlevindedir. Cümlede zaman bildirren zarf tümleci olarak kullanılmıştır:

ammâ ol ḥareme giren âdem taḥķiḡ müttehem ve vâcibü'l-izâle ise kırḡ güne kal-maz (kırk güne kalmadan, kırk günden önce) **yemedен içmeden kesilüp za^çif ü naḥîf olup**

⁴²² *güne* sözcüğü Q nüshasında yazılmamıştır.

⁴²³ P nüshasında قضیبهر biçiminde yazılmıştır.

⁴²⁴ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 956.

anda elbette merhūm olur. (P 10, 264^a / 42-44; Q 10, 267^a / 39-40).

-r,- ar, -er, -ır, -İR, -ur, -ür

Geniş zaman bildiren bu sıfat-eylem ekleri *Seyahatnâme*'de sık kullanılır:

... *her biri ellişer kañtār gel-İR ekmeklerdir.* (1, 159^b / 11), *deryā dög-er limānlardır.* (2, 267^b / 7), *zirā'at oln-ur vādileri yoğdır.* (4, 234^a / 10), *geçit ver-İR ulu nehirdir.* (4, 237^b / 2), ... *her biri altuna beñze-r mücellā ve muşaykal toplardır.* (5, 52^a / 23-24), *beşi şalāt-ı cum'a edā oln-ur cevāmi'lerdir.* (7, 145^a / 27-28), *çamura dayan-ır bir güne buğur develeridir ...* (7, 147^a / 12), *coşkun ağ-ar āb-ı hayātlardır.* (7, 151^a / 19), ... *üç degirmen yürü-ür āb-ı hayātdır.* (9, 26^b / 17), ... *üç biñ ādem ve iki biñ at al-ır kārban-sarāydır.* (2, 277^a / 3-4), *bu samsonlar koyuna giren qırda degil ejderhāya hamle idüp yan-ar āteşe girir.* (1, 168^b / 28-29).

Aşağıdaki örnekte geçmiş zaman sıfat-eylemi işlevindedir:

... 'askeriñ yarusı geçüp yarusı yerinde qaldıqda 'asker iki bölük olınca yā berisin yā öte-sindeki 'askeri urup esİR id-er (... ettiği) çok olmışdır kim hem berisin ve hem ötesin urur bir muhāğara nehr-i perezendir.' (5, 54^a / 22-23).

Aşağıdaki örnekte gelecek zaman sıfat-eylemi işlevinde kullanılmıştır:

hemān paşa "bire şunu içeri al-ır bir yigit yoğ mı? yüz altun vireyim" didikde ādemler gitdi. (3, 103^b / 30-31).

Aşağıdaki örnekte *-er ol-* biçiminde birleşik eylem oluşturan yapı "-ecek ol-" işlevinde kullanılmıştır. Dolayısıyla *-er* sıfat-eylem eki gelecek zaman sıfat-eylemi işlevindedir:

*hālā bir kimesne bilā-veled fevt id-er ol-sa*⁴²⁵ *cümle emvāl [ü] erzāqın bedevīye vağf ider.* (P 10, 265^a / 31-32; Q 10, 268^a / 30).

-er ol- biçiminde birleşik eylem yapısı içerisinde kullanılır. *-mAz ol-*, *-Ir ol-* biçiminde oluşturulan birleşik eylemler, *alışkanlık fiilleri*⁴²⁶ veya *başlama fiilleri*⁴²⁷

⁴²⁵ Q nüshasında *fevt olmuş olsa*.

⁴²⁶ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 151.

⁴²⁷ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 485.

olarak adlandırılırlar:

ve bu t̄ā'ife-i kabarti müselmān olalı şimdi beyāz 'abā kalpaḡ ve beyāz eşvāblar geyüp cümle saçların t̄irāş id-er ol-dılar. (7, 157^a / 24-25).

Seyahatnâme'de bu geniş zaman sıfat-eyleminin gibi edatıyla edat grubu oluşturduğu yapılar da kullanılır:

... āletler ile cāmūsları şaban sür-er gibi sürüp ... (1, 159^a / 6), ve 'asākır-i deryā mişāl mūr māra üş-ür gibi tabura üşüp ... (6, 21^a / 13-14).

2.1.2.6.2.3. Zarf-eylemler⁴²⁸

Zarf-eylemler cümlede zarf olarak kullanılan dil yapılarıdır. Bu eylemsi biçimleri cümlede *zaman, durum, sebep* gibi çeşitli işlevleri yerine getirirler. *Seyahatnâme'de* zarf eylemler çeşitli eklerle oluşturulur. Meydana gelen zarf-eylemler cümlede sahip oldukları işlev özelliklerine göre çalışmamızda çeşitli başlıklar altında incelenmiştir:

2.1.2.6.2.3.1. Durum (niteleme) zarf-eylemleri

-a, -e, -ya, -ye

Bu zarf-eylem ekiyle oluşmuş zarf-eylemler *Seyahatnâme'de* oldukça seyrek kullanılır:

... göz gör-e kimse kimseye mülkin vermek hāmile 'avretin vermekden eşedir. (2, 274^b / 10-11), ... göz gör-e bir ādemi celālī etdiñiz. (3, 99^a / 25-26), lākin beglerine bir armağan hedāyā verseñ yanıña ādemler hoşup yi-ye iç-e kon-a göç-e [yā] bir bege yā bir kabağa veyā bir pişköve sālīmīn ü gānimīn teslim iderler. (7, 156^b / 11-12).

Bu zarf-eylem ekini alan zarf-eylemler, *Seyahatnâme'de* birleşik eylemler

⁴²⁸ Zarf-eylemler hakkında bilgi için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 983-1046.; Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, İstanbul 1999.; N. Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, 137-317.; Mustafa Uğurlu, *Memlûk Türkçesinde Zarf-fiilli Parçaların Dizimi*, Ankara 1999.; M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 338-348.; K. Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, 133-160.

içerisinde asıl eylemi tasvir görevi yüklenmiş olan zarf-eylem olarak da kullanılır⁴²⁹:
ammā aşağıdaki temāşacılar gark ol-a yazdılar. (4, 231^b / 30), ... ebvāb-ı maḥşūlātından kal^ca kıllarınıñ vazife-i mu^cayyeneleri bu emānetden beher sene veril-e gelmiştir. (4, 238^a / 36), ... ya^cni ağla-ya kaldım. (4, 239^b / 36), hemān zemīne inecegine qarīb oldıkdā elindeki eldiven ipini berk zabt idüp vücūdı dīvāra varup elindeki iple aşıl-a kalup andan bir perende ile zemīne gelüp ... (4, 233^a / 20-21).

Bu zarf-eylem ekinin *Seyahatnâme*'de zarf-eylemlik işlevi dışında ilginç bir kullanımını vardır. Evliya Çelebi'nin cümle içerisinde ses uyumu oluşturmak için kendince bazı sözcük biçimleri meydana getirmesi *Seyahatnâme*'de yer yer karşımıza çıkan bir durumdur. Evliya Çelebi'nin bu tarz durumlarda ekleri sıra dışı bir biçimde kullanabildiği görülür. Aşağıdaki cümlede *ura*, *dura*, *vura* sözcüklerini *yara bere* sözcüklerine benzeterek zarf-eylem ekiyle ad-eylem işlevli yeni eylemsi yapıları meydana getirmiştir:

... "siz çelenge lāyık degilsiz zīrā ibtidā yara bere **ur-a** (vurma/k) **dur-a** (durma/k) **vur-a** (vurma/k) görmeden ve bir ceng etmeden firār etdiğiniñ için size ^cazl-i ebed ile eşedd-i ^cuḳūbet lāzımdır kim bir daḥı siziñ gedigiñizde olan ümerālara ^cibret ola." deyü ḥaḳīr gerçekden ḥākimāne vekāletim ḥasebiyle ḡazab-ālūd olup ... (5, 61^b /33-34 - 5, 62^a / 1).

... -a ...-a, ... -e ... -e, ...-ya ...-ya

Yukarda anlatılan -(y)A zarf-eylem ekinin yinelemeli biçimidir. Bu zarf-eylem biçimi *Seyahatnâme*'de tekli kullanıma göre daha sık karşımıza çıkar:

... bu burundan **azaḳ deryāsı içre yüz-e yüz-e** karşı tarafda heyhāt şahrāsına geçüp ... (7, 143^a / 4), ba^czı üstād-ı kāmilleri ḳalbūr içre buḡday ile türābı ayırup **çalḳa-ya çalḳa-ya** buḡdaydan "lā ilahe illallah" yazar ... (1, 160^b / 34-35), ... belinden çekicin çıkarup ayaḡı üstinden aşılımış iken aşağı mismāri **çekicle ur-a ur-a** çıkarup yine yukaru mismāra süzüldi. (4, 233^a / 6-7).

⁴²⁹ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1040.

-arak, -erek, -yarak, -yerek⁴³⁰

Bu zarf-eylem eki *Seyahatnâme*'de sık kullanılır ve durum bildiren zarf-eylemler meydana getirir:

bunlar dağı pür-silâh olup tahtrevânlar üzre tuz dükkânlarında tuz tart+arak, tuz ekmek haqqıyçün di+yerek 'ubür iderler ve piyâde 'askerleri tarafeynde olan seyircilere tuz üleşdir+erek ve şadmânlar id-erek 'ubür iderler. (1, 159^b / 28-30), ... na'ş-ı hüseyin ağa meydânda çapala-yarak debelen-erek kaldı. (3, 104^a / 25-26), ba'zı saqqâlar kamışdan şu paţlanıcı ile halk üzre nihânice şu serpüp şakâlar id-erek 'ubür iderler. (1, 160^b / 14-15), ... cân havliyle şinâverlikde bi-sehl mahâretimiz olması sebebiyle el kol at-arak çabala-yarak cenâb-ı haqka bir âh-ı dil-süz çeküp ... (2, 265^b / 5-6).

Bu zarf-eylem ekinin *Seyahatnâme*'de kalıplaştığı örneğe de rastlanır. Burada meydana gelen yapı artık zarf-eylem değildir. Zaman zarfı olarak işlev gören bir sözcüktür. Bu örnekte süre bildirir:

giderek (zamanla) terhîm ile serâ keys [di]diler. (7, 149^b / 2), ... beni balık yudup *giderek* (yavaş yavaş, gittikçe) vücūdum mağv olup aña gîdâ olurum. (1, s. 163^b / 19-20).

-dügi gibi

-dIK sıfat-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatından oluşan bu zarf-eylem yapısı, aşağıdaki cümlede durum zarf-eylemi oluşturmuştur. *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır: *bu hâcî nâsır dağı bir gemiye binüp rubbânlar buña 'abâ kebe verüp şarup şarmalayup ertesi gün harqavada muştafâ paşaya gelüp sergüzeşt [ü] serencâmın, haqîre naql et-dügi gibi anla[a] naql idince cümle halkı hayret alup hâcî nâsırın yüzilen derilerine 'ilâc iderler.* (1, 164^a / 4-7).

-ı

Bu zarf-eylem ekiyle oluşmuş zarf-eylem, *Seyahatnâme*'de sadece birleşik eylemlerde tasvir görevi yüklenmiş zarf-eylem olarak seyrek kullanılır:

⁴³⁰ Ekin yapısı hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk.: Zeynep Korkmaz, "Türkçedeki -arak / -erek Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 128-132.; N. Yüce, *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, 41-43.

... añ[a] da bir kīse in[‘]ām **al-ı+verdim** ... (5, 61^b / 17).

-madan, -meden⁴³¹

Bu zarf eylem eki aşağıdaki örneklerde "-mAkSIZIn" anlamında durum bildiren zarf-eylemler oluşturmuştur:

*yine böyle iken şun[‘]-ı hūdā bu bahriñ eṭrāfında sākin olan ġarīb u ġurebālar cümle bu bahırda esbābların ġasl etdikde **aşlā şābūn sür-meden** ol kadar pāk u beyāz u nazīf eşvāb yıkanır kim ġüyā pembe olur.* (4, 237^b / 34-35), *bu kavim çerkeziñ şāġake nām kabilesiyle ġardaş olup çerkezden kız alup lākin **hürre kız ver-meden** çerkezle akrabā olup bu şāġake çerkezistānında yur[d] idinüp sākin olurlar.* (7, 146^b / 29-30), ... *"siz celenge lāyık degilsiz zīrā ibtidā **yara bere ura dura vura gör-meden** ve **bir ceng et-meden** firār etdiġiñiz için size ‘azl-i ebed ile eşedd-i ‘uġūbet lāzımdır kim bir daġı siziñ gedigiñizde olan ümerālara ‘ibret ola." deyü ġaġīr gerçekden ġākimāne vekāletim ġasebiyle ġāzab-ālūd olup ...* (5, 61^b / 33-34 - 5, 62^a / 1), ... *bu ġal[‘]a varoşı keferelerin cümle evli evlerinde bulup **bir cān ġalāş ol-madan** cümlesin esīr idüp ...* (6, 19^b / 28-29).

-p, -up, -üp, -yüp

Seyahatnāme'de en çok kullanılan zarf-eylem ekidir. Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde durum zarf-eylemleri meydana getirmiştir. Bu işlevle oldukça sık kullanılır:

*şaltık şulṭān eydir "imdi iy ġral ejder öldürmek kerāmetdir. bu rāhib ile beni bir ġazġana koyup şu içinde fıķır fıķır kaynadıñ. ġanġımız ejderi öldürdi ise pişmeyüp ġalāş olur. **kızb söyle-yüp** ben öldürdüm diyen büryān olur" deyü ...* (2, 266^b / 20-22), *meydān-ı bezm [ü] rezm ġüni bu cengelistān ve aġşābistān içre ġāzīler **ceyrān gibi şıġra-p** atlar ile güzer iderlerdi.* (6, 24^a / 20-21), ***kāh önine ve kāh iġtizāsına göre yemīn ü yesārına dutun-up** ġudurmuş ayı gibi cenge girir.* (7, 150^a / 16-17), ... *küffār topa tutulmuş maymūna dönüp henüz ġābdan bīdār olur gibi ġudurmuş yılana dönüp **eyle ġıyel ü şeyṭanat ve āteşbāzlıklar id-üp** cümle ġuzāt-ı müslimīni kebāb eyledi.* (2, s. 271^b / 3-5), *ġattā bizler*

⁴³¹ Bu zarf-eylemin yapısı hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk.: Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < mağın < meğin Zarf-fil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, Ankara 1995, s. 151-159.; N. Yüce, *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, 100-102.

leh diyārına gitdigimizde bu kal' a kapudanına serdār ismā' il paşa elçi gönderüp varan elçiyi katl idüp tevābi'lerin dög-üp sög-üp kovmuşlar. (6, 22^b / 30-31).

Aşağıdaki örnekte zarf-eylem ekinin tekrarıyla oluşmuş zarf-eylemler kullanılmıştır:

ve her gün eflāke şu'ūd iden duḥāniñ delāleti ile kıraç belidelere gidüp gelin-üp māl-ı ḡanīmetler alınurdu. (6, 26^a / 17).

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örnekte tasvir eylemi içerisinde kullanılmıştır:

... 'īsā için babaları ol bānū-yı cihān kızları vaḳf etmişler. niçe biñi fertūte-i cihāne olup çürü-yüp kalmışlar. bu zümre-i bıtrīkān 'aceb zalāletde kadid ol-up kalmışlar. (6, 29^b / 29-31), bā-ḥuşuş aşağı sūr-ı kebīriñiñ ḥandaḳ-ı 'amīki içre nehr-i seykel deverān u cereyān idüp leb-ber-leb olup güyā bir buḥeyre vār talatṭum ve temevvüc id-üp durur. (6, 23^a / 3-4).

Aşağıdaki örnekte -An geniş zaman sıfat-eylemi işlevinde kullanılmıştır:

... "ve 'aleykümü's-selām, göndür-üp getiren ve duran beglerimiz ve kethudā efendimiz sağ olsun." deyü du'ā etdiler. (5, 61^b / 23-24).

-yü

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örnekte -ArAk işlevinde durum bildirir:

... "bu ḥālī görmemek yegdir" di-yü (... diyerek) parmağıyla kendi gözün çıkarup la'īn oldu. (2, 272^a / 28-29), ba'zı 'āḳıbet-endiş papas ve bıtrīḳ ve ḳıssis ruhbanlar eydür "vay biz bu 'oşmānlı ḳalyonun ve kızları ve atların bu şehirde görmemek gerek idik. şimden gerü bu cezīre elden gitdi. zīrā kitābımızda eyle yazar kim bu cezīre-i giride 'oşmānlı ḳalyonı gele ve atları gele ve kızları gele ardı sıra türk gelüp gemisine ve atlarına binüp kızlarıyla cimā' idüp bu cezīrede mülk idinüp evlād şāḫibi ola" deyü çalıpapaslar böyle de-yü feryād iderler. (2, 268^b / 26-30).

2.1.2.6.2.3.2. Zaman zarf-eylemleri

-al, -alı, -eli (< -gAll)⁴³²

Bu zarf-eylem eki geçmişte başlayıp devam eden zamanda süreklilik bildirir. Bu zamanın bitiş noktası belirli değildir:

ḥamd-i ḥudā bu kulle-i bālā binā ol-alı kazak ve ḳalmıḳ kırımıñ nām [u] nişānın añmaz oldılar. (7, 143^a / 15), ve bu t̄ā'ife-i ḳabarti müselmān ol-alı şimdi beyāz 'abā ḳalpaḳ ve beyāz eşvāblar geyüp cümle saçların tırāş ider oldılar. (7, 157^a / 24-25).

Aşağıdaki örnekte geçmişte başlayan zamanın başlangıç ve bitiş noktası belirlidir.

... yine bu arbaḫ burnından ḳalmıḳ bu ḳadar māl-ı ḡanā'imle üç gün olur gid-eli hemān ḡāzī meḥmed geray ḥān kırık yedi biñ 'aded tatar ḡāzileriyle t̄arfetül-'ayn içre atlanup kırımıñ or ḳal'asından taşra çıkup gid-eli üç gün olmuş ... (7, 143^a / 8-10).

Bu zarf-eylem ekinin *Seyahatnâme*'de *+dAn berü* edatıyla ve *+dAn* durum ekiyle genişletilmiş biçimleri de kullanılır. Bu kullanımlarda *-All* zarf-eylem eki, *I'sı* düşmüş hâlde olduğundan *-al* biçiminde kullanılır:

sergüzeşt [u] serencāmımızıñ ibtidāsından gemi ḡarḳ ol-al+dan (... battıktan sonra) üç gün üç gece aç u zāc u muḫtāc şandal ile gezdik. (2, 265^b / 36), ... elçi nāmesi ḳırāt olun-al+dan berü ḡumūm [u] elem beni almışdı. (2, 275^a / 31-32), ... ammā küffār-ı dūzaḫ-ḳarār niḡebolı ve silisre ḡāzileri küffārıñ meterislerin baş-al+dan berü ḡayli kırılıp ḡayli keferesi esir ve ḡaylisi mecrūḫ ve niçe biñi firār id-el+den berü küffār bu ḳadar raḡne ile sehel cengden el çeküp ... (5, 59^b / 8-10).

-anda, -ḡanda (< ḡanda)

-ḡan sıfat-eylem eki ve *+da* durum ekinin birleşmesiyle oluşan bu zarf-eylem eki⁴³³ *Seyahatnâme*'de "-dığı zaman, -dığında" anlamında zaman zarf-eylemi meydana getirmiştir. *-anda* biçimi ise sıfat-eylem ekinin *g'sinin* düşmesi sonucu meydana gelmiştir.

⁴³² Ekin yapısı hakkındaki görüşler için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1009.

⁴³³ N. Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, 222.

Seyahatnâme'de *-anda* ve *-ğanda* zarf-eylem ekleri birbirinin eş değeri olarak kullanılmıştır. *-ğanda* zarf-eylem eki, Evliya Çelebi'nin Nogay Türkçesi için verdiği *toyum bolğanda* "ganimet elde edildiğinde"(7, 147^b / 8) örneğinde geçer. Bu ifadenin anlamını Evliya Çelebi *doyum olanda* (7, 147^b / 9) şeklinde verir. İfadenin anlamını bu şekilde vermesi, *-anda* zarf-eylem ekinin 17. yüzyılda kullanımda olduğunun göstergesidir. Çünkü Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'yi bilgi vermek amacıyla yazmıştır. Ayrıca bu durum, Evliya Çelebi'nin *-ğanda* zarf-eylem ekini gezileri sırasında öğrendiğini de gösterir. Aşağıdaki örnek, inceleme metnimizde geçen tek örnektir: *toyum bol-ğanda "doyum ol-anda"* "doyum olduğunda, ganimet elde edildiğinde" (7, 147^b / 8-9).

-anda zarf-eylem eki, inceleme metnimiz dışında kalan bazı bölümlerde seyrek olarak kullanılmıştır⁴³⁴.

-dığımız gibi, -dikleri gibi

-DİK sıfat-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatından oluşan bu zarf-eylem yapısı, aşağıdaki cümlelerde zaman zarf-eylemleri oluşturmuştur. *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır:

... *şandala atla-dığımız gibi* (atladığımızda) *şandal içre olan kefereler şandalıñ ipin kesüp iki kefere bizim üzerimize dal bıçağ olup ...* (2, 265^a / 19-20), ... *ibtidā āl-i 'oşmān pādīşāhı sulţān mehemmed han-ı rābī'e du'ā etdikde 'azamet-i hudā cümle yer götürmez küffārlar başların açup cümle küffār āl-i 'oşmān ismin işit-dikleri gibi* (... işittiklerinde) *cümle secde etdiklerinde kıral ayağ üzre kalkup başından kuğa şorgucın çıkarup ...* (6, 30^b / 5-7).

⁴³⁴ ... *bu kazağ tarafiyla maskov mabeyni şiddet-i şitāda bu baħr muncemid olup yedi ay sedd-i yaħ-bend olup üzerinden kalmağ tatarları 'ubūr idüp diyār-ı maskovı nehb ü gāret idüp esirlerin çin-i hıta ve hotende fūrūht id-ende bay kişi olurlar.* (2, 315^a / 31-33).

-digimde; -dığında; -digimizde, -duğumuzda; -dıklarında, -diklerinde, -duklarında, -düklerinde

İyelik ekli sıfat-eylem ekine durum eki +dA'nın eklenmesiyle oluşmuş bu zarf-eylem eki *Seyahatnâme*'de zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme*'de bu ek biçimleri içerisinde en çok *-diklerinde* biçimi kullanılmıştır:

... *şıyt u şadā-yı top u tüfenk evkāt-ı hamsede üç yaylım atıl-dığında zemīn ü āsumān ve deryā-yı bī-pāyān cūş [u] hurāşa gelirdi.* (2, 272^a / 24-25), *bunlar paşaya dilgīr olup git-diklerinde der-‘aşab Daşnik mirzā ve hanifi halīfe bu güft [u] gūyī istimā‘ idüp ...* (3, 99^a / 27-28), *yetmiş ‘aded ādemleri dağı ser-nigūn olduğın gör-düklerinde kararları firāra mü‘eddī olup ...* (3, 100^b / 29-30), *sāhilinde olan ahālī-i kurā nisvānları esbāb gasl et-düklerinde ašlā šābūn sürmeyüp üçer kerre yıkasalar pāk ve beyāz dülbend gibi olur.* (2, 277^b / 3-4), *ey han qarındaşım, biz senin sene 1045 tārīhinde fātīh-i revān sulṭān murād han efendimizle bu sarāyına gelüp mihmān ol-duğumuzda ben murād hanıñ silāhdāri ve muşāhibi idim.* (4, 235^b / 28-29), ... *saña bir muhabbetnāmem ile kapucular kethudāmı gönder-digimde ...* (4, 236^a / 10), *muḳaddemā halkın gūlgulesinden "āyā bir haber kim ala." deyü paşa efendimiz buyur-dıklarında bir ferd-i āferīde ḳādir olmadı kim "ben haber getireyim" dimedi.* (3, 103^a / 14-15), *anıñ için bu ḳal‘aya gel-digimizde berbād buldık.* (6, 19^b / 33), *el-ḳıssa şehri bitlisde bu on gün teḳā‘ūd eyle-digimizde rüz-merre gördüğimiz ‘acā‘ibāt u garā‘ibātları taḫrīr eylesek bir tomar-ı laṭīfe olurdu.* (4, 233^b / 2-3), ... *vaḳt-i šāfi‘ī+den evvelce ḳal‘aya ḳarīb gel-diklerinde görseler kim ne ceng ve ne cidāl var.* (5, 57^a / 17-18).

-dıka, -dikce, -duka, -dükce

-dik sıfat-eylem ekinin *-çA* durum ekiyle birleşmiş biçimi⁴³⁵ olan bu zarf-eylem eki *Seyahatnâme*'de zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

taşradan bād-ı şabā ur-duka cāmekānda olan ādemleriñ dimāğları mu‘aṭṭar olur. (4, 229^b / 23), *ammā şolu-duka büyümede ve gözleri meş‘al gibi şu‘le vermede ve dendānları fil dişi kadar olmada ve ceyrān tügi gibi tügleri nümāyān olmada.* (4, 232^a / 8-10), ... *‘araba tekerlekleri dön-dükce degirmen çarḫları tekerlege dokunup dönerek un ögüdir.* (1, 160^b / 18-19), ... *ba‘zı mūmlarıñ şu‘lesinden niçe biñ ādemler şarı ve kırmızı ve yeşil ve alaca yüzli ādemler görünüp cümle temāşācılara ḫavf u ḫaşyet ḫāşıl olup*

⁴³⁵ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1023.

ba'zı fişek mūmları yan-dıkca mūm içinde olan fişekler āmedāne top gibi çatlayup halka bir vehm tārī olur. (1, 168^a / 2-4), "*bu balık dur-duğca* oturduğum maḥal ḳarnıdır" deyüp elimle yoḳlayup bildim ki incecik deridir. (1, 163^b / 34-35), ve *gūnā-gūn āvīzelere ve çarhlara ve tıhtāb-ı maşlūb ḫas-ı ser-nigūnlara şazırvānlara işābet et-dıkce* ol dollāb-ı muşanna'ātlar deverān etmededir. (4, 230^a / 18-19), *bir şıgır çarḫı çevir-dıkce* bir ādem durup hem şıgıra hay der hem şeker ḳamışın çarḫıñ ağızına ḳoyup *çarḫ deverān it-dıkce* sūkker şerbeti cereyān idüp andan alup 'azīm ḳazğanlarda ḳaynadup 'amel-i keşir ile sūkker ederler; tafşīle muhtācdır. (P 10, 268^b / 24-26; Q 10, 271^b / 24-26).

Bu zarf-eylem ekinin *Seyahatnāme*'de kalıplaştığı örneğe de rastlanır. Burada meydana gelen yapı artık zarf-eylem değildir. Zaman zarfı olarak işlev gören bir sözcüktür. Bu örnekte süre bildirir:

ammā vūcūdum gitdikce şiddet-i şitādan erimede. (1, 163^b / 17-18), *hemān kāfir meterislerin gitdikce* dahı ileri sürüp gelirken ḳal'adan bunlara balyemez topları urınca balyemezler anlarıñ [ne] bal fiçısı siperlerin ḳodı ve ne İngilis topların ḳodı. (5, 57^b / 29-30).

-dıkda, -dikde, -duğda, -dükde

-dik sıfat-eylem ekiyle durum eki +da'nın birleşmesinden oluşan bu zarf-eylem eki⁴³⁶, *Seyahatnāme*'de zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. Sık kullanılır: *hızır-ilyāsda ḳuzuya narḫ veril-dikde* bunlarda olan zevḳ u şafā bir yerde olmaz. (1, 167^a / 12-13), *melek aḫmed paşa efendimiz şadria'zam ol-duğda* altı aylık ḳul mevācibi çıkmamış idi. (3, 96^b / 23-24), ve *rīḫ-ı ğarbī ve cenūbī es-dikde* 'azīm fırtınası olur. (4, 237^b / 36), *ḫaḳir var-dıkda* selām verdim. (4, 240^b / 6), *ammā fātih-i revān sultān murād ḫan gör-dükde* engüşt-ber-dehen etmişdir. (4, 229^b / 11), *maḫall-i sā'at gel-dikde* şāhibiniñ parmağın sā'at nişterlerdi kim kac sā'at olduğı andan ma'lūm idi. (4, 228^a / 25-26), ... *rūm ādemi anları gör-dükde* ḫayrān olur. (4, 234^a / 3), ... *bu şırçalarıñ altısı biri biri üzre dur-duğda* bir ādem ḳaddinden 'ālī oldu. (4, 231^a / 11), ... 'askeriñ yarusı geçüp *yarusı yerinde ḳal-dıkda* 'asker iki bölük olunca yā berisin yā ötesindeki 'askeri urup esir ider çok olmuştır kim hem berisin ve hem ötesin urur bir muḫāḫara nehr-i perezen'dir. (5, 54^a / 22-23).

⁴³⁶ N. Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, 233.

-dikden soñra, -dukdan soñra

-*dIK* sıfat-eylem eki, +*den* durum eki ve çekim edatından oluşan bu zarf-eylem yapısı, aşağıdaki cümlelerde zaman zarf-eylemi oluşturmuştur. *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır:

bu bālāda taħrīr olınan eṣnāflar 'ubūr et-dikden soñra etmekcibaşınıñ metā' larınıñ soñı 'ubūr etmege başlar ... (1, 161^a / 20-21), *ammā 'imāret-i şālīşi ebū'l-fetħ mağāzī ya'nī sulṭān meħemmed ġāzī islāmbolı fetħ et-dikden soñra 'imār olmuşdur.* (2, 276^b / 10-11), *ve evkāt-ı ħamse edā olın-dukdan soñra yetmiş ħoldan ceng-i ħarbīler çalınup ...* (2, 272^b / 7-8).

-diñ "-dıġı zaman, dıġında, -ınca"

Görülen geçmiş zamanın 2. teklik kişi çekiminin zarf-eylem eki işlevi kazanmış biçimi olan *-diñ*, *Seyahatnâme*'de sadece aşağıdaki örnekte kullanılmıştır:

'aceb ħikmetdir kim sirkeniñ evvel şırası ħarām, ortası sirke olur ħalāl, āħiri şarāb olur yine ħarām, hemān şarāba bir avuç tuz bıraġ-dıñ (... koyduğunda, bıraktıġında) *sirke olup yine ħalāl olur, 'aceb şun'-i ħudādır.* (1, 170^b / 21-22).

-ıcaġ, -icek⁴³⁷

Bu zarf-eylem eki *Seyahatnâme*'de "-ınca, -dıġında, -dıġı zaman" anlamlarında zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. Kullanımı seyrekdir:

pādişāh-ı cem-cenābıñ bu ħapudanlar raġbet ü iltifātların gör-icek cümle eṣnāfa raġmen bā-ħuşuş nizā'ları olan ħaşşāb tā'ifesine ve aġrānları olan ħaradeñiz re'islerine tafāzzu[ān] māl-ı ħārūn bezl idüp bir alay-ı 'azīm etmişlerdir kim taħrīr mümkündür. (1, 164^b / 18-20), *cümlesi ġāyetü'l-ġāye hāzımu'l-ıfrāṭ āb-ı ħayātlar olduğundan bir ādem bir ġūsfend-i semīn yeyüp bu mā-i cān-perverlerden bir kāse nūş ed-icek derħāl aç olur.* (8, 221^b / 16-17), *şehirden taşra tūħ-ı naşārā ħurāsı rāhına ħadem baş-ıcaġ 'alī aġayı şancı dutup "bire ah, bire vah" diyerek ol maħalde cān verir.* (P 10, 264^b / 7-8; Q 10, 267^b / 5-6).

⁴³⁷ Bu zarf-eylem ekinin yapısı hakkındaki görüşler için bk.: K. Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, 142.

-inca, -ince, -yince (< -gInçA)⁴³⁸

Bu zarf-eylem eki *Seyahatnâme*'de genellikle zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. Sık kullanılan bir zarf-eylem ekidir:

... *ağzındaki zeyti taşra birağ-inca* *tarfetül'-^çayn içre dühn-i zeyt rû-yı deryâya müstevlî olup ...* (1, 163^b / 1-2), *"ileride zorbabaşınıza giderim" de-yince* *'aqlum gitdi.* (3, 103^b / 4-5), *şabâh ol-inca* *cümle küffâr târumâr olup bu şahrâdan göçüldi.* (6, 30^b / 22-23), *anı gördük, geminiñ kıçından dümen ignecigi kırılıp dümen deryâya düş-ince* *cümle keştibânlar ellerin dizlerine urup pes-i perdeden birbirleriyle helâlleşmeğe başladılar.* (2, 265^a / 6-7), *âl-i 'oşmân donanmasınıñ nişfi karaya düşmiş, nişfi yedi sâ'at ceng etmiş bî-tâb u bî-mecâl gemiler içre malta gemileri gir-ince* *venedik küffârları taze cân bulup üç sâ'at dağı ceng-i 'azîm idüp ...* (3, 97^b / 25-27), *andan içeri hammâm-ı germâdır kim âdem dâhil ol-inca* *güyâ nûr içre girmiş olur.* (4, 230^a / 1-2), *cânbe geray sultân bunda müsâfir iken bunuñ olan veled-i nâ-pâk[i] ol gice anası maşdarından dünyâya gel-ince* *cânbe geray sultânın ismini koyup cângirey derler.* (7, 151^a / 20-21).

Bu zarf-eylem eki, aşağıdaki örnekte *+dan* eki ile "-den sonra" anlamında paralel bir yapıda kullanılmıştır:

bu kadar kelimât+dan (+dan sonra) *ve bu kadar tahşil-i mâl id-ince* (-dikten sonra) *top içinde çig kalmayup endi.* (P 10, 267^a / 29; Q 10, 270^a / 29).

-ken, -yken

Adlardan sonra *Seyahatnâme*'de çok sık kullanılır. Sadece ek eylem almış yapılarla kullanılması bakımından diğer zarf-eylem eklerinden farklıdır⁴³⁹. Kullanıldığı örneklerde çoğunlukla zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. Bu kullanımlarda ek eylem genellikle düşmemiş hâldedir⁴⁴⁰:

küffâr bu cânibe meşgûl i-ken *aşağı varoşa âteş uruldu.* (6, 23^a / 28), *ve balıklı hammâm kırbında el-mevlâ ya'kûb kütâhiyye monlâsı i-ken* *merhûm olup mükellef ü müzeyyen türbesi vardır.* (9, 13^b / 22-23), *'imâret müderrisi-yken* *merhûm olup medrese kırbında*

⁴³⁸ Ekin yapısı hakkındaki görüşler için bk.: Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 1004-1005.

⁴³⁹ Ekin kullanımı ve yapısı ile ilgili görüşler ve değerlendirmeler için bk.: Hanifi Vural, "-ken Eki ve Bir Terim Önerisi: Zarflayan", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir) - Bildiriler Kitabı V*, Lazer Ofset Matbaa Tesisleri, Ankara 2007, s. 2287-2291.

⁴⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.3.6. "(i-)ken" zarf-eylemi adlı bölümüne bakınız.

şāhrāh üzre medfündür. (3, 107^a / 32), *cümle kurd, kuş ve koyun ve benī ādem şeherin kalķup rahmet kapuları açık i-ken du'ā idüp kimi dünyā kimi āhiret ister.* (3, 99^b / 34-35).

-ken zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde ek eylem aracılığıyla geniş zaman ekinden sonra kullanılmıştır⁴⁴¹. Burada ek eylem bazen düşmemiş hâlde bulunur. Zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme*'de çoğunlukla bu işlevde kullanılır:

... *direk deryāya düşer-ken on bir ādemi ezüp helāk etdi.* (2, 265^a / 9), ... *niçesi kaçar-ken mülhid gibi darı kuyularına düşüp ...* (5, 60^b / 30-31), *hemān zekerin eline alup hevāda tayerān ider-ken bu sarāy meydānı içre māl-ā-māl olan temāşacılarıñ üzerlerine serpe serpe ol kadar işedi kim cümle halk şırşıklam olup ancak koltuķları altı kuru kalup niçe ādemler firārī tahallüş etdi.* (4, 231^b / 2-4), *vaķt-i şāfi'ide göz gözi görmez i-ken top u tü-fengiñ bārūd-ı siyāhı dūdından ādem ādemi dibelik seçmez olup ...* (5, 57^b / 5-6), ve *tatar serdārı şāh polad ağaya hil'at-i pādişāhī geydirilir i-ken hil'atı geymeyüp ...* (6, 24^a / 28).

Bu zarf-eylem ekinin öğrenilen geçmiş zaman ekinden sonra gelerek kullanıldığı örneklere *Seyahatnâme*'de sık rastlanır⁴⁴². Aşağıdaki örneklerde zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

... *ittişāline sehl kalmış-ken "vāfir genc ve 'ömr-i nūh gerekdir." deyü izmit halkınıñ iğvāsıyla ferāgat etdiler.* (2, 277^b / 9-10), ... *yüzi üzre düşmiş-ken kendi kendiye kıbleye müteveccih olup arķası üzre yağdı.* (3, 101^b / 10-11).

-ken ekinin şimdiki zaman ekinden sonra kullanımına *Seyahatnâme*'de çok seyrek rastlanır⁴⁴³. Aşağıdaki örnekte zaman bildiren zarf-eylem meydan getirmiştir:

... *cümle bizim keştiler biri biri üzerine düşüp hırāş-ı cān çekmede i-ken küffār gemileri bizim donanma içine girüp ...* (3, 97^b / 17-18).

⁴⁴¹ Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.2.4.1. Geniş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi adlı bölümüne bakınız.

⁴⁴² Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.2.4.2. Öğrenilen geçmiş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi adlı bölümüne bakınız.

⁴⁴³ Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.2.4.3. Şimdiki zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi adlı bölümüne bakınız.

-madan, -meden

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde "-mAdAn önce" anlamında kullanılarak zarf-eylemdeki hareketin önce gerçekleştiğini ifade eden zarf-eylemler oluşturmuştur. Yani bu zarf-eylemlerde zamanda öncelik söz konusudur:

ve'l-ḥāşıl iki sâ'at-i nücümîye var-madan kal'aya daḥı amān vermeyüp fetḥ olup girildi ve el kaldıran kāfirlere kılıçlar uruldu ... (6, 23^a / 28-29), ḥamd-i ḥudā bir yüz qaralığı ol-madan kal'a dest-i düşmandan ḥalāş oldu. (5, 61^b / 12-13), ... "bire yaḳîn imiş daḥı 'asker-i ḥaşerāt cem' et-meden irelim ve yetişelim" deyü ... (3, 96^b / 9-10), her sene anı zirā'at iderler. kemālin bul-madan daḥı sebz-gün iken tarlalarda 'avret oḡlan cem' olup bu ḥaşḫāşı bıçağıla her tarafından zaḥm-dār idüp ol zaḥm yerlerinden zamḳ gibi bir şey cereyān idüp anı cem' iderler. (9, 17^a / 26-29).

-up, -üp, -yup

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde zaman bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme'*de bu işlevle kullanımı seyrektr:

ḡulām sehel dur-up merḥūm olup atı berk bağlayup ḡulāmı zemîne biraḡup yine 'alem dibinde fetḥ-i şerīfe başladım. (3, 100^b / 21-22), cüzām ve ger olan bir ādem ḥammāmda kīse sürün-üp (... süründükten sonra) ol yağlı türābdan sürünse bi-emrillah ḥalāş olur. (1, 158^b / 13-14), ve bu şehriñ zamān-ı 'imāretinde atdan ḡayrı bu şehre bir hayvān girmezmiş ve zī-rūḥ kısmı boğazlanmazmış. cümle taşrada boğazlan-up (... kesildikten sonra) şehre getirirlermiş kim yedi biñ hemān kaşşāb dükkānları var imiş. (4, 240^a / 27-28), ... küffār-ı ḥāksār bu şadā-yı allah allahı işid-üp gerüye dönüp baḳdı ... (6, 21^a / 19).

Bu zarf-eylem eki bazen kip eklerinin tekrarını önlemek için onların yerine de kullanılabilir. Bu kullanılıştta zarf-eylemli biçim ile yüklem arasında öncelik-sonralık ilişkisi vardır. Zarf-eylemli biçim önce gerçekleşmiştir. Bu kullanımlar *Seyahatnâme'*de sık karşımıza çıkar:

bu kulleleriñ öñinden özi nehriyle urus şayḳaları geçmemek için kırḳ 'aded demir kapaḳlı top kapuları içre kırḳ yedi 'aded balyemez ve şayḳa ve ḳolumburuna ve pıranḳa toplar[1] var kim nehr-i özü üzere degil qaradeñizde on beş mil ve heyhāt çölünde beş sâ'at yerde ḳuş kondırma-yup ḳuş uçurmaz. (5, 55^a / 32-34), anlar daḥı māl-ı ganā'im

*almadan muğtenim olup bay olmuşlar zîrâ cümle sekiz yüz yigit böyle şehri mu'azzamda ne **al-up** ne götürseler gerek.* (6, 22^a / 27-28).

-sa, -se

-sA eki *Seyahatnâme*'de zaman bildirme işleviyle de kullanılır. Bu işlevlerde -*IncA*, -*dlkdA* ... vb. zarf-eylem ekleriyle denk düşen bir işlevsel özelliğe sahiptir. Bu nedenle bu tarz kullanımlar zaman zarf-eylemleri başlığı altında değerlendirilmiştir:

*... gözleme ve loğmaya şay yağı komasınlar deyü birer yahūdî didebân bekler, **didebân olma-sa** yahūdîler ol dükkānlardan loğma ve gözleme yemezler ...* (1, 160^a / 21-22), ***bir evde sirke olma-sa** (... olmayınca) anda berekāt olmaz.* (1, 170^b / 21), *ol ecilden **han ile paşanıñ maḥabbetleri münkaṭı'** olmayup paşa-yı müdebbir kırım hanına bir maḥabbetnâme gönder-se kırık elli biñ tatar murād edindiği yerde ḥāzır-bāş idi.* (5, 52^b / 13-14), *Ve **karadan devr olun-sa** konağ ḥesābınca qaradeñiziñ eṭrāfi yüz elli konağ ve beş aylık yoldur.* (2, s. 268^a / 28-29), *... **kaçan bir gemi bat-sa** ol geminiñ iplerin ve demirleri ve palamarların kesmege ol bıçaqları taşırılar ...* (1, 163^b / 12), *ve **konağbāniñ ya'ni ev şāhibiñ bir tavuğa muḥtāc ol-sa** gayret idüp her şeyi ödünc gevinc alup seni şıylar ya'ni doylayup ri'āyet ider. lākin **sen daḥı gidecek zamān bir şey-i kalil verir-[i]-se+ñ** cihān anıñ olup ḥāz ider.* (7, 152^b / 10-11), *ve **va'z u naşihat et-se** ḥasan-ı başrıdır. ve 'ilm-i tefsirde gūyā 'abdullah bin 'abbāsdır.* (4, 228^b / 3-4), *bāni ebü'l-fetḥ sulṭān meḥemmed 'aşrında sene 857 tārīhinde büyük betlen isvan binā etmişdir lākin **krallar şaz vilāyetine gel-se** bunda mihmān olur.* (6, 17^b / 19-20), *ve bu çerkez vilāyetleriniñ ḥālları oldır kim **oğlı doğ-sa** müsāfiriniñ ismini oğluna qor isterse müsāfiri müslim ve kefere olsun.* (7, 154^b / 13-14).

Seyahatnâme'de *kaçan kim*, *kaçan* bağlayıcılarının kullanıldığı cümleler genellikle zaman bildiren zarf-eylemlerin kullanıldığı cümlelerdir. -sA eki de bu cümlelerde zaman bildiren zarf-eylem eki işlevinde kullanılmıştır:

***kaçan bir kişiniñ mālı uğurlan-sa** hemān zann-ı gālibleri olduğı kişiyi penç ḥasan ziyāretine götürüp kapusuna el urdırırlar.* (7, 156^a / 22-23), *kaçan kim **bir arslan gāzaba gelüp halka hücum et-se** (... hücum edince) derḥāl arslancı elindeki ceyrān etiyle mülemma' dārūyı burnına dutınca hemān şem etdiği dem dem-beste olup mest olup bu güne zābt iderler yoḥsa ašlā zābtı mümkün degildir.* (1, 169^a / 10-13), *kaçan **bir ādem elinde bu yaprağdan ovala-sa** bir ḥefte elinden rāyiḥa-i tayyibesı gitmez.* (7, 153^a / 8-9).

Aşağıdaki örneklerde *-se* eki ile *-ince* eki birbiriyle eş değer kullanılmıştır:
cüzām ve ger olan bir ādem ḥammāmda kīse sūrünüp ol yağlı tūrābdan sūrün-se
 (sürününce) *bi-emrillah ḥalāş olur.* (1, 158^b / 13-14), ... *kanı içilen ādemīñ yüzine gözine*
obur kanın sūr-ince bi-emrillahi te‘ālā ḥasta şifā bulup oburı āteşe yaqarlar. (7, 152^a /
 27-28).

2.1.2.6.2.3.3. Amaç (hedef) zarf-eylemleri

İnceleme metnimizde amaç bildiren zarf-eylemler oldukça seyrek kullanılmıştır. Bunlar *Seyahatnâme*'de çeşitli zarf-eylem biçim birimleriyle meydana getirilmiştir:

-mağa, -mege "-mAk için"

Bu zarf eylem eki, *-mAK* ad-eylem eki ile +A durum ekinin birleşmesinden oluşmuştur. *Seyahatnâme*'de amaç bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

... *diyār-ı rūmda şāhib-i seccāde ol-mağa me'zūn olup ...* (2, 266^a / 12-13), ... *cümle*
yigirmi yedi biñ ‘asker olup boğazhişāra git-mege me‘mūr oldılar. (2, 269^b / 7-8), ...
kaçan bir gemi batsa ol geminiñ iplerin ve demirleri ve palamarların kes-mege ol
bıcaqları taşırılar ... (1, 163^b / 12).

mağ için, -mek için

nemrūd-ı la‘īn bu şahşı āteşe göyindir-mek için bu kayaya kayd [u] bend idüp ... (4,
 238^a / 23), ... *bu kulleleriñ öñinden özü nehriyle urus saykaları geçme-mek için kırk*
‘aded demir kapaıklı top kapuları içre kırk yedi ‘aded balyemez ve sayka ve kolum-
buruna ve pırança toplar[1] var... (5, 55^a / 32-33), ḥattā tatar serdāri olan şāh polad āğa
laḫife ol-mağ için serdāra eydir: "sulṭānım bir bārgīr verseñiz şu şehre bir çapul civerüp
şu şılğa kızlardan ve devkelerden alup kırımğa doyum varsağ ölyüvdigimizge ğam
yimezdik." didikde ... (6, 19^b / 4-6).

-mağ üzere

... *ikişer günlük yemlerin aqçeleriyle alup ve me'külât [u] meşrübâtların alup dağlarda yat-mağ üzere yola revâne oldılar ...* (3, 96^b / 7-8).

-masıçün, -mesiçün

Bu zarf eylem eki, *-mA* ad-eylem eki, iyelik eki ve *+(y)çün* ekinin birleşmesinden oluşmuştur. *Seyahatnâme*'de amaç bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

yeñiçeri ve tatar mabeyni işlâh olun-masıçün serdâr-ı 'âkıbet-endiş bir başka otağ ve serâperde-i şoqağ kurup bir 'azîm ziyâfet tertîb olunmuşdur ... (6, 24^b / 15-16), ve *pâdişâh-ı cem-cenâb için ve cemi'ci vüzerâ ve sulţânlara pâdişâh tarafından koyun eti ta'yîn veril-mesiçün beher yevm beşer yüz koyun zebh olup ta'yîn verilir.* (1, 169^b / 12-13).

2.1.2.6.2.3.4. Sebep zarf-eylemleri

... *-a ... -a, ... -e ... -e*

Seyahatnâme'de sebep bildirme işleviyle seyrek kullanılır:

... *"geçen aylarda babası ölmüş. işte taşra havlısındaki büyük ağacıñ dalına babasınıñ leşin şandūk ile komuş. bal arıları babasınıñ siki ve taşığı ve budı arasında arılar bal yapmış. şimdi size maħabbeten babası taşığı kıllarıyla balı getirmiş. kılların çıkarup balın yersiz. arı boķı yeyecegiñize qarı boķı yeyiñ."* deyüp *'alî cân taşra çıkınca hemân haķîr kus-a kus-a cigerim taşra çıkayazup taşra çıktım.* (7, 155^a / 28-32), *cümle ağavât ol fütühât şâdmânında haķîre gül-e gül-e bî-hüş oldılar.* (6, 21^b / 12), ... *bir zamāndan gördüm ki berķ-i hâtif gibi gitdiğim hayâllendim, bir zamāndan soñra gördüm ki kâhî baş aşığı kâhî baş yukarıya taķla at-a at-a (... takla atmaktan) bî-tâb kaldım.* (1, 163^b / 23-25).

-arak, -erek

Bu zarf-eylem eki, aşağıdaki örnekte sebep bildiren zarf-eylem yapısı meydana getirmiştir:

bu cebel-i elheme kavmi tenāsül bul-arak ve ispanya kefereleriyle ihtilā id-erek lisān-ı ‘arab-ı kureyşi unudup arnavud lisānın peydā idüp kavm-i ‘arnavud kavm-i ‘arab-ı kureyşden mürted olup ‘arnābüddan ğalaṭ arnavud olmuşlar ya‘nī ‘ār ve nāmūsların terk idüp kefere olduklarından ‘arnābūd derler. (7, 148^b / 27-29).

-duğından, -diginden, -duğından, -düginden; -digimden

-dIK sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +dAn durum ekinin birleşmesi sonucu oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirir:

ammā deryāda atılan top-ı küpleriñ gülleleri niçe kerre bizim ‘asker-i İslāma işābet it-düğinden donanma tobcıbaşısına ğayrı fermānlar gitti. (2, 272^a / 4-6), def‘-i ğam için şehzādeleri oynadırken birkaçının burunları kanayup niçe gūne temāşālar müşāhade et-digimden dibelik ğumūm-ender-ğumūm hāşıl etdim idi. ḥamd-i ḥudā şimdi ibrahīm in-şāallah giridi oğlum mehemmedle fetḥ iderim di-diginden cümle ğumūm def‘ olup sürür [u] şādmāna vāşıl oldum. (2, 275^a / 32-35), cümleñ piri vardır illā at degirmeniniñ piri yokdur, zīrā ḥayvānlara azāb-ı elīm ol-duğundan ekmeğinde ğinā yokdur. (1, 161^a / 16-17), mürūr-ı eyyām ile evkāfi za‘īf ol-duğundan ve ekrād kavmına kemīngāh ol-duğundan niçe yerleri münhedim olmuşdur. (4, 236^b / 25-26), ... yüzi ādem kanı iç-diginden kıbkırmızı olmuş. (7, 152^a / 12-13).

-duğı ecilden, -dügi ecilden "-diğİ için, -diğİndAn"

-dIK sıfat-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatından oluşan bu zarf-eylem eki, *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirir:

... yahyā nebī "mezheb-i dīnimizde bu meşrū‘ degildir." deyü fetvā verme-dügi ecilden kavm-i yahūd ğulüvv-i ‘ām idüp ... (8, 223^a / 16), ... ahālī-i ahlādūñ bir cāy-ı menāşları olma-duğı ecilden erzurūm altında selīm ḥan-ı evveliñ pāy-ı semendlerine yüz sürüp ... (4, 239^a / 23-24).

-dıklarıçün; -digiçün, duğıçün; digiñiz için

-dIk sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +(y)çün ekinin birleşmesi sonucu oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirir:

... *vaqt-i şitâda çamurun fil-i mahmûdî ve pîl-i menkerûsî ve adana cāmûsı ve boğası çamurun sökemeyp beher sene niçe biñ at ve 'araba garç olduğundan çamurun karışdır-dıklarıçün "karışdıran" derler.* (3, 107^b / 1-2), *alaca minâreli ol-duğıçün alaca cāmi' derler.* (8, 226^b / 10), *bu dutkalcılar başcılardan koyun paçası al-dıklarıçün başcılara yamaqdırlar.* (1, 170^a / 22), ... *"siz çelenge lâyıķ degilsiz zîrâ ibtidâ yara bere ura dura vura görmeden ve bir ceng etmeden firâr et-digiñiz için size 'azl-i ebed ile eşedd-i 'uķûbet lâzımdır kim bir dahı siziñ gedigiñizde olan ümerâlara 'ibret ola." deyü haķîr gerçekden hâkimâne vekâletim hasebiyle ğazab-âlûd olup ...* (5, 61^b / 33-34 - 5, 62^a / 1).
... *bu kavala kal'asın feyleķos binâ idüp hükümetin kavala nâm bir oğlına verüp 'imâr et-digiçün aniñ ismiyle müsemmâ olup rûm tevârihlerinde bile kavala derler.* (8, 215^b / 16-17),

-di

Seyahatnâme'de, aslında görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılan bu ekin aşağıdaki örnekte sebep bildiren bir zarf-eylem eki işlevi kazandığını düşünebiliriz:

meşelâ vücûdına hoķķasından bir yağ-ı ber-efsûn sürün-di (... süründüğünden, süründüğü için) *kendüyi zekersiz ve hayâsız gösterdi ve kırağı ve çiyik yağı sürün-di kendüyi berhevâ gösterdi.* (4, 232^b / 9-10).

-diklerince

-dIk sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +nce durum ekinin birleşmesinden oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekte sebep bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

yine her bâr 'asâkir-i kerrâr tekrâr-be-tekrâr yek ü yek durmayup foğraş handaķı dibin-deki şaranpav içre olan keferelerden esîr almağa kaşd etdiklerince (... kastettikleri için, amaçladıkları için) *kal'adan geceli ve gündüzli biñ pâre balyemezler atardı.* (6, 27^b / 3-5).

-duğundan; -diklerinden, -düklerinden

-dik sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +ndAn durum ekinin birleşmesinden oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirir: ... **karşu kırırma** 'asker geçirir gemileri çok ol-duğundan kalafat ve marankozları vardır. (5, 54^b / 29), **dā'imā çavdar ekmeği ye-diklerinden** efvāh-ı nāsda çavdarlı şeyh derler. (9, 13^b / 19), **mezkūr şomunı dağı bu şu ile yoğurup ekmek et-düklerinden** pembe mişāl ekmeği olur. (2, 277^b / 4-5), **imdi oğ yay böyle mübarek silāh-ı resūl ol-duğundan** kāfire müyesser olmamışdır. (4, 233^b / 26-27), ... **kürdler "ey han sen dağı gür-be-gür olup harāb u yebāb olasın."** di-diklerinden cümlesiniñ evlerini kelevvel 'imār etmişdir. (4, 229^b / 19-20), **esirlerimden bu şahrāniñ ismin su'āl etdim, bilme-diklerinden** taħrīr olinmadı. (6, 28^b / 28-29).

Aynı işlev için birbirinden farklı yapıların bazen aynı cümlede kullanıldığı da görülür. Burada Evliyā Çelebi'nin cümlelerde tekrara yer vermeme amacı başlıca etken olarak düşünülebilir:

ve **tarīk-ı 'āmları eniş ve yoğuş ol-duğundan** ve **daracık ziyk yollar ol-mağıla** 'arabalar bu şehre giremez. (9, 25^a / 10-11).

-duğdan sonra

-dik sıfat-eylem eki, +dan durum eki ve çekim edatından oluşan bu zarf-eylem eki, *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylem meydana getirir. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örneğine rastlanmıştır:

... **harc-ı maşrafı kıraldan ol-duğdan sonra** (... olduğu için) **bir mümessek bahārlı bir ziyāfet-i 'azīm olmuştır.** (6, 18^b / 9-10).

-eli

Genellikle zaman bildiren zarf-eylemler meydana getiren bu zarf-eylem eki aşağıdaki örnekte sebep bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

ammā anlarıñ dağı atları muqaddemā bizimle vaqt-i şāfi'iden berü ceng id-eli bī-tāb u bī-mecāl **çalup āħir-i kār dağlara yan verir** şeklinde olinca ... (3, 100^b / 25-26).

-inca, -ince

... *nākūshāneleri üzre hāç 'alemleri ser-nigün olup yerine yeşil 'alem-i resūlullah zeyn olduğın gör-ince ceneral-i mel'ün "bu hāli görmemek yegdir" diyü parmağıyla kendi gözin çıkarup la'in oldı. (2, 272^a / 27-29), ba'zısı cān u başı ile şināverlik ederek bizim şandalımız üzre gelirken kıssa han emir çebebi gelüp anı kolundan yapışup şandala al-inca dağı gayrılar birer taqrīb ile bizim şandala geliyorlar. (2, 265^a / 26-28).*

-mağıla, -megile, mağ ile

Bu zarf eylem eki, -mAK ad-eylem eki ile +IIA araçlık (vasıta) durumu ekinin birleşmesinden oluşmuştur. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir ve işlektir:

ve kendülerinde 'alā-şüret-i aşfaru'l-levn ol-mağıla şeyh aḥmed yesevī ḥazretleri kendülere şaltık bay nāmıyla künye demişler idi. (2, 266^a / 24-25), ... ammā bu diyārda pirinc olma-mağ ile (pirinç olmadığı için) pirinc pilāvı yok idi ... (6, 18^b / 7), ... ammā alçağ yerde ol-mağ ile şoqaqları çamurdur. (5, 55^a / 18), bu liman mora ceziresindeki kabaca burnına altmış mil qarīb ol-mağıla ibtidā ṭodori ḳal'ası ve bu liman fetḥ oldı ... (2, 271^a / 9-10), la'in-i bī-dīn küffār, āl-i 'oşmān ile kıbrıs gazāsından berü ceng [ü] cidāl ve ḥarb [u] kıtāl etme-megile 'askeri dinc ve cebeḥānesi gülünc ve sā'ir mühimmātları mütekāşir ve solṭatları vāfir, şeb [u] rüz ārām etmeyüp ... (2, 271^a / 31-33), islāmbolda bundan gayrı şu degirmenleri yoḳdur. ve bunları islāmbol ḥalkı dağı bilmezler, ammā bu ḥaḳiriñ semti ol-mağıla deverān iderken biñ kerre manzūrımız olmışdır. (1, 160^b / 24-25), cümle kūh-ı bülendleri çamlık ol-mağıla ḳurālarında ikişer ḳulplı çam bardaqları olur. (3, 95^b / 1), ammā şeb-i muzlim ol-mağıla ne cünbüş [ü] ḥarekātda idikler[i] ma'lümümüz degil idi. (5, 59^b / 13).

-mağın

Bu zarf eylem eki, -mAK ad-eylem eki ile +in araçlık (vasıta) durumu ekinin birleşmesinden oluşmuştur. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

bu āsitāneniñ evḳāf-ı keşiresi ol-mağın (... olduğundan) maḫbaḥ-ı 'imāretinde ni'met-i nefisesi cemī'i pīr ü cüvāna ve bay u gedāya ni'metleri mebzöldür. (8, 227^a / 14-15), ve

iklīm-i sādīsde ol-mağın (... olduğundan) *şiddet-i şitāsı şedīd olup ...* (7, 152^b / 14), ... *ammā yine halkıñ gözleri doymaz ve yüzleri gülmez ve bir kimse bir kimseye hayır söylemezlerdi ammā karınları tok ol-mağın derūn-ı dilden ve cān [u] gönülden bu hāl üzre üç gün üç gece maḥzūr olup kemākān her bār ceng-i şadkār olurdu.* (5, 58^b / 4-6).

Aşağıdaki cümlede iki farklı sebep zarf-eylem eki kullanılmıştır:

ferdenyān nām bir kral-ı zāl bu kal'ayı binā et-megile ol kefereniñ ismiyle müsem mā bir kal'a-i ra'nadır kim erdel kralları hükmindedir lākin seykel vilāyeti hākinde ol-mağın kefereleri krala çokluk mutī' degillerdir ... (6, 23^a / 18-20).

-mağ üzre "-duğundan"

Bu zarf eylem eki, *-mak* ad-eylem eki ile çekim edatının birleşmesinden oluşmuştur. *Seyahatnâme*'de sebep bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

her konağı on ikişer sā'at ol-mağ üzre qaradeñiz beş ayda devr olunur. (2, 268^a / 29).

-maları ḥasebiyle "-diklerinden"

Bu zarf eylem eki, *-ma* ad-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatının birleşmesinden oluşmuştur. Sebep bildiren zarf-eylem meydana getirir. *Seyahatnâme*'de oldukça seyrek kullanılır:

bu meş'aleciyān ṭabankeş ol-maları ḥasebiyle ve kantūra taşdııkları ḥayşiyyet ile 'amr-ı 'ayyār pīrimizdir derler. (1, 161^b / 10-11).

-ması sebebiyle, -mesi sebebiyle "-diğİndAn"

Bu zarf eylem eki, *-me* ad-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatının birleşmesinden oluşmuştur. Sebep bildiren zarf-eylem meydana getirir. *Seyahatnâme*'de oldukça seyrek kullanılır:

... *iskenderiñ bir boynuzı bu 'ayn-ı zülālden nūş et-mesi sebebiyle gā'ib olduğiyçün bu 'ayn-ı ḥayātūñ ṭulū' etdügi kıya zeylinde bir çemenzār ve lāle-'ızār zemīnde bir ḥıyābān maşṭaba inşā etmişdir.* (4, 234^b / 32-34), ... *cān ḥavliyle şināverlikde bi-sehl mahāretimiz ol-ması sebebiyle el kol atarağ çabalayarağ cenāb-ı ḥaḳḳa bir āh-ı dil-süz çeküp ...* (2, 265^b / 5-6).

-up, -üp, -yup, -yüp

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde sebep bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme*'de bu işlevle kullanımı seyrektr:

evliyā efendi eydür "pādişāhım üçünci gün serdārīñ cümle celālīyi qatl idüp on ikinci gün pādişāhıma müjde gelir. ol celālīleriñ devām [u] şebātları yoqdur. seyl şuyı gibi gecgincidir. serdārīñ murād paşa anlarıñ leşini kıyulara doldur-up (... doldurduğu için) nāmına kıyucı murād paşa deyü tevārīhlere tahrīr oluna." deyü keşf ider. (2, 274^a / 15-17), hūlāşa-i kelām deryāda böyle nehengler ve böyle ğavvāşlar olup niçe biñ benī ādemi balık yud-up hālāş olmamışdır. ammā hāzret-i yūnus ile bu hācı nāşır hālāş olduğu meşhūr-ı āfākdır. bu hācı nāşır'ın pīri hāzret-i yūnus olmuş olur. (1, 164^a / 12-14), bu eşnāflarıñ alayları pādişāha hoş gel-üp beş kīse ğuruş ihsān olındı. (1, 169^a / 25), hālā anıñiçün sūnnet-i resūldır deyü niçe biñ huccāc cebel-i ebī [kı]beys üzre kıyın kellesi ye-yüp bi-emrillah şudā^c marāzı bir dağı görmezler. (1, 169^a / 35-36), hāzret-i resūl rāyīha-i tayyibeden hāz idüp bunlar dā'imā hāzret[e] gülāb hedāyā getirirlerdi. (1, 158^b / 8-9), hāzret-i mūsānıñ gözi ağı-yup cenāb-ı bārī "yā mūsā ol hātuna var kim göziñe 'ilāc etsin." buyurduklarında (1, 158^a / 17-18), bir gün kıyıkda^c avretler dürüst o[tu]rma-yup kıyık devrilüp ... (4, 229^b / 16).

Aşağıdaki örnekte sebep bildiren iki farklı zarf-eylem eki (-mağıla ve -up) arka arkaya birbirinin eş değeri olarak kullanılmıştır:

ve bu şehri dırama kūh-ı pīrnaz yaylası dibinde vāki^c ol-mağıla āb [u] hevāsı ğāyet laţif ol-up maħbūbı ve maħbūbesi ğāyet nāzūk ve nerm ü rām ve sīm-endām bānū-peyker ve melek-manzar perī-rū maħbūb u maħbūbeleri olup cümle ğarīb-dostlardır. (8, 218^a / 11-12).

2.1.2.6.2.3.5. Karşıtlık zarf-eylemleri

-ken

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örneklerde "-dığı hâlde, rağmen" anlamında karşıtlık bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme*'de bu işlevle kullanımı oldukça seyrek⁴⁴⁴:

âhır şulţân 'oşmân hotin gâzâsına giderken ana-baba bir birâder-i kihterî i-ken şehzâde-i mazlûm mehemmedi nâ-ħağ [ve] bi-gayr-ı ħağ bilâ-sebeb ve bilâ-mücib şehîd idüp hotine gitdi. (2, 275^b / 1-3), ... kuvveti gitmiş zann olur-ken yine çâpük ü çâlâk âdemlerdir. (8, 220^a / 26), ... evlâd-ı nâ-resîdeleri babalarından gayrı er yüzün gö[r]meyüp ve merd sözün işitmemiş-ken niçe biñ güzîde âlü'l-âl şâhib-cemâl bedr-i mâhtâb mişâl gûlmân ve bintânlar ele girdi ... (6, 23^b / 33-34), ... cemî'î küffâr bir ağızdan "yajuj ve yajuj" deyü çağırup aşlâ tabıl çalmamışlar i-ken ertesî gün torombete ve dankiyo tulumların ve düdükleri ve nâķūs-ı erganonların çalup... (5, 58^a / 18-19), ammâ niçe fevvâreleriñ deligi bir i-ken ol delikden kırk elli 'aded âb-ı zülâl geysü-yı dilberân gibi târ [u] mâr olur. (4, 229^a / 36 - 4, 229^b / 1), kendüleri ekmek yemezler-ken "ħâcı çâķu aşarmış" deyü beyâz külde pişmiş ekmek getirirler. ekmege bu diyârda çâķu derler. (7, 150^a / 32), cemî'î pîr-i nâ-tüvânlarıñ bile rûy-ı aħmer-cebinleri ħumret üzre olup kemâl mertebe müsinn ü mu'ammer zâl-ı zamân olup kuvveti gitmiş ve hey'eti yitmiş ve 'ömr-i 'azîzleri yüz yetmişe yetmiş i-ken yine at biñüp kılıç kuşanup cimâ'a kâdirlerdir. (8, 228^b / 15-16).

-sa, -se

Bu ek aşağıdaki örneklerde karşıtlık bildiren zarf-eylem eki işlevinde kullanılmıştır. Meydana getirdiği zarf-eylemler karşıtlık zarf-eylemleridir. *Seyahatnâme*'de seyrek kullanılır:

ħattâ kırk gün dur-sa kuruyup lezzeti müteğayyir olup küflenmek ihtimâli yokdur. (2, 277^a / 29-30), bu ħaķîr-i pür-taķşiriñ serencâmıdır kim eger terk-i edeb i-se (edepsizlik olmasına rağmen) de ma'zür buyrulup dâmen-i 'afv ile setr olına. (6, 21^a / 28-29).

⁴⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için çalışmamızın 2.1.2.6.1.2.2.4.1. Geniş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi, 2.1.2.6.1.2.2.4.2. Öğrenilen geçmiş zamanın "(i-)ken" zarf-eylemi, 2.1.2.6.1.3.6. "(i-)ken" zarf-eylemi adlı bölümlerine bakınız.

Aşağıdaki örnekte karşıtlık *yine* edatı ile kuvvetlendirilmiştir⁴⁴⁵:

idemez def^c şakınmağla kaçāyı kimse / biñ şakın-sa+ñ yine öñ şoñ olacağ olsa gerek
(Bin defa da sakınsan mutlaka olacak olur) (2, 269^b / 3-4).

-üp, -yüp

Bu zarf-eylem eki aşağıdaki örnekte kip eki tekrarını önlemenin yanı sıra karşıtlık işlevine de sahiptir:

bal suyu iç-üp boza içmezler. (7, 155^b / 14).

Aşağıdaki örnekte *-mişken* yapısının tekrarını önlemek için kullanılmıştır.

Burada aynı zamanda bir karşıtlık işlevi de vardır:

... evlād-ı nā-resideleri babalarından gayrı er yüzün gö[r]me-yüp ve merd sözün işit-me-mişken niçe biñ güzide ālü'l-āl şāhib-cemāl bedr-i māhtāb mişāl gilmān ve bintānlar ele girdi ... (6, 23^b / 33-34).

2.1.2.6.2.3.6. Şart zarf-eylemleri

Bu zarf-eylemler eylemin gerçekleşmesini şarta bağlayan zarf-eylemlerdir.

Seyahatnâme'de seyrek kullanılırlar ve çeşitli zarf-eylem ekleriyle oluşturulurlar:

-ince

bizim gibi fakir siziñ gibi pādīşāh-ı 'azimü's-şāna eylece maşşüldār cezireyi ver-ince (... verirsek, verdiğimiz takdirde) *sizcileyin pādīşāh-ı 'ālī-veķārdan ricā [ve] temennāmız oldur kim ...* (2, 274^b / 6-8).

-sa, -se

eger bunlarıñ evşāfların ol alay güninde tahrir et-se+k⁴⁴⁶ bir mücellad olur. (1, 158^b / 27-28), *eger gözleri öñinde şoğanı yumruğ ile urup pārele-se+ñ ol ān anlar ol ādemi katl*

⁴⁴⁵ H. Develi, "{sA} Moorfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme", 129.

iderler. (1, 171^a / 7-8), ... *inşāallah böyle it-se+ñiz kal'anıñ fetħi müyesser olur.* (2, 271^b / 30), *eger her birin taķrîr et-se+k taṭvîl-i kitâbet olur.* (6, 19^a / 22-23).

-yıcaķ

Bu zarf-eylem eki aṣağıdaki örnekte şart bildirir:

allahu a'lem pâdişâh-ı islâm keferi ile ol zamân şulħ eylemek meşrû' olur kim kâffe-i müslimîne menfa'at ola. olma-yıcaķ (olmasa) *aşlâ şulħ meşrû' degildir. menfa'at müşâhede olunup mü'ebbed veyâhüd muvaķķat olduğından soñra menfa'atlü zamânda şulħ bozulması enfa' görölse elbette bozmaķ vâcibdir ve elzem-i levâzımîndendir.* (2, 269^a / 28-31).

2.1.2.6.2.3.7. Sınırlandırma zarf-eylemleri

Zamanda veya *yerde* sınırlandıma bildiren zarf-eylemlerdir. Bu zarf eylemler *Seyahatnâme*'de aṣağıdaki zarf-eylem ekiyle oluşturulmuştur:

-mca, -ince, -ymca, -yince

el-hâşıl ol gice iki kavim oburlarınıñ tâ ħoroslar ötmege başla-ymca (... başlayıncaya kadar) *seyr[ü] temâşâların idüp ...* (7, 151^b / 31-32), ... *yine cümle kefereler tâ aĥşam ol-mca* *ta'am yeyüp gücile âĥir oldı.* (6, 18^b / 19), *ĥattâ ġavri Sultân 'aşırında kertbay, ĥâkim-i ĥaleb iken bu süd mücurından bi-emrillah süd taşup câmi'den taşra çıkup iç kal'adan aṣağı ĥandaķa cereyân idüp tâ selim ĥan, ĥaleb kal'asım fetħ etme-yince* (fethedene kadar) *süd cereyân idüp diñmemiştir.* (1, 167^b / 7-9), *ammâ ĥudâ 'âlimdir bir ter ü tâze peynirdir kim bal ile maĥlûṭ olsa, ısıcak ekmek ile tenâvül olınsa âdem şehid olmalı ol-mca* (... oluncaya kadar) *yemek mümkindir.* (1, 167^b / 27-29), *hemân ĥâķir minâreden ezân perdesinde "bire ümmet-i muĥammed, size müjde olsun. deryâ mişâl aķkirmân 'askeriyle melek aĥmed paşa 'askeri geliyor." deyü ĥayķırarak aṣağı inüp cümle ġuzâta boġazım boġul-mca* *çaġıra çağıra muştulayup niçe âdemler daĥı minâreye çıkup gördiler kim ...* (5, 60^b / 12-14), *lâkin muĥaddemâ 'asker-i islâm tise kenârına giderken tatar 'askeri tâ bu maĥalle gel-ince* *çapul civerüp ne şaz kavımı ve ne laz ve ne*

⁴⁴⁶ Evliya Çelebi, *tahrîr etsek* biçimindeki ifadeleri *Seyahatnâme*'de çok sık kullanılır. Bu kullanımlarda kendisi için 1. çokluk kişi ekini tercih eder.

*çok ve ne az bilüp bu al'a varoşı keferelerin cümle evli evlerinde bulup bir cān alāş olmadan cümlesin esir idüp ... (6, 19^b / 26-29), **öl-ince** maḥbūs idüb kirdimana oşub köpek necāseti içinde al olup tā'ib ve tāhir olup andan post şāḥibi olur. (9, 16^b / 3-4),*

2.1.2.6.2.3.8. Karşılaştırma zarf-eylemleri

-diklerince

-dik sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +nce durum ekinin birleşmesinden oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekte karşılaştırma bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

... şulḥa raġbet etdikleri+nce (barışa raġbet kadar) necātiye şūret yok şeklinde aşlā yüzlerine bakmayup ... (6, 25^a / 7-8).

-yeceġiñize

-ecek sıfat-eylem eki, iyelik eki ve +e durum ekinin birleşmesinden oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. İnceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekte karşılaştırma bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

... "geçen aylarda babası ölmüş. işte taşra ḥavlısındaki büyük ağacıñ dalına babasının leşin şandūḳ ile omuş. bal arıları babasının siki ve taşāġı ve budı arasında arılar bal yapmış. şimdi size maḥabbeten babası taşāġı ıllarıyla balı getirmiş. ılların çıkarup balın yersiz. arı boḳı ye-yeceġiñize arı boḳı yeyiñ." deyüp 'alī cān taşra ıkınca hemān ḥaḳīr usa usa cigerim taşra ıkayazup taşra ıḳdım. (7, 155^a / 28-32).

-ken

Bu zarf-eylem eki inceleme metnimizde sadece aşağıdaki örnekte karşılaştırma bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir:

... uş gözi aḳçe ile ehl-i sūḳdan altun yüz seksen aḳçeye i-ken ḥurde aḳçe ile yüz yigirmi aḳçeye istediler. (3, 102^a / 5-6).

-madan ise, -meden ise "-mAktAnsA"

-mA ad-eylem eki, +dAn durum eki, ek eylem ve dilek-şart ekinin birleşmesinden oluşmuş bu zarf eylem eki, karşılaştırma bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir. *Seyahatnâme'*de oldukça seyrek kullanılır:

... *hemân haķır cüst u çāpük ve çālāklık idüp bu baħr-i siyāh-ı bī-amānda ğarķ ol-madan ise bu levħaya şarılayım deyüp ...* (2, 265^b / 13-14), *ve bu bizim mülkimizi iste-meden ise siziñ ecdād-ı ıẓāmlarıñızdan berü irşiyile intiķāl iden vilāyetleriñizi celālī ve cemālī elinden ħalāş etseñiz daħı ma'ķül idi ve'sselām.* (2, 274^b / 11-12).

-madan, -meden

-mA ad-eylem eki ile +dAn durum ekinin birleşmesinden oluşmuş bu zarf eylem eki, karşılaştırma bildiren zarf-eylem meydana getirmiştir. *Seyahatnâme'*de oldukça seyrek kullanılır:

küffār içerde iki fırķa olup rūmlar ķal'ada kırıl-madan (kırılmaktansa) *ķal'ayı 'oşmānlıya virüp ħarāc-güzār re'āyā olalım derler.* (2, 271^b / 25-26), *murād ğazabından zemīn üzre aĝlayup eydür "ibrāhīm, beni urduĝın gör-meden* (... görmektense) *ölmek yegdir."* der. (2, 265^a / 23-24).

2.1.2.6.2.3.9. Görelilik zarf-eylemleri

-duĝı üzre

-duĝ sıfat-eylem eki, iyelik eki ve çekim edatının birleşmesinden oluşmuş bir zarf-eylem ekidir. İnceleme metnimizde görelilik bildiren zarf-eylemler meydana getirmiştir:

... *ammā mesmū'ımız ol-duĝı üzre* (işittiĝimize göre) *anda daħı bir meydān ve cānib-i erba'ası üç yüz 'aded ħānedāndır.* (4, 227^b / 19-20), *ħaķķā ki ħaķiriñ ma'lūmı ol-duĝı üzre* (bildiĝime kadarıyla, bilgilerime göre) *elli 'aded sarāy ħammāmları vardır.* (8, 220^a / 14).

SONUÇ

Hazırlamış olduğumuz "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Biçim Bilgisi Özellikleri" adlı tez çalışması sonucunda ortaya çıkan tespitler maddeler hâlinde şunlardır:

1. *Seyahatnâme*, Evliya Çelebi'nin at üzerinde elli bir yıl boyunca Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatlerini anlatan on ciltlik eseridir. Eser sadece bir gezi yazısı değildir; aynı zamanda Evliya Çelebi'nin yaşamını, duyduklarını, çeşitli kaynaklardan öğrendiklerini de anlatım bütünlüğü içerisinde veren muazzam bir eserdir.
2. *Seyahatnâme* farklı anlatım tarzı, sözcük hazinesi ve sahip olduğu dil özellikleriyle Türkçenin en önemli eserlerinden biridir.
3. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de yeni öğrendiği lehçelere özgü biçimleri de kullanmıştır. Özellikle *+an*, *+deş*, *+ğa* gibi addan ad yapma ekleriyle oluşturulmuş *olanlar* (< ol "oğul" + an) "*olan*: şehzade" (5, 51^a / 23), *emildeş* "süt kardeş" (5, 51^a / 23), *şavğa* (< şav "sağ, canlı, diri" + ga) "tutsak vergisi" (5, 52^a / 7), *kızılğalar* "altınlar" (P 10, 261^a / 14; Q 10, 264^a / 15) gibi sözcükler Tatar Türkçesi etkisiyle kullanılmış yapılardır.
4. *+lap* ekiyle türetilmiş olan *ayaqlap* "ayaklı, yürüyerek" (7, 151^a / 18) sözcüğünün kullanımında Nogay Türkçesinin etkisi vardır.
5. Çeşitli işlevlerde adlar türeten *+cA* ekinin dil adları türettiği bir örnekte *tatarşa* "Tatarca" (7, 145^a / 30) *+şa* biçiminde kullanıldığı da görülür.
6. *+cI*, *+II*, *+IİK* ekleri *Seyahatnâme*'de en sık kullanılan addan ad yapma ekleridir. Türkçe ve yabancı sözcüklere gelerek çeşitli işlevlerde adlar türetmiştir.
7. *+ağan* / *+egen* ekiyle türetilmiş olan *yetegen* "tazi" (9, 28^a / 11) ağız özelliğini yansıtır. Bu ekle türetilen *kağan* "mermer" (8, 216^b / 27), *olağandır* "*olağan*: normal,

hep olagelen” (7, 152^a / 30) sözcükleri Tarama Sözlüğü'nde yer almaz. Dolayısıyla bu sözcükler, Tarama Sözlüğü'ne katkı olabilecek nitelikte sözcüklerdir.

8. Taradığımız çeşitli tarihî sözlüklerde rastlamadığımız *olağan* sözcüğü, günümüz Türkiye Türkçesindeki *olağan* sözcüğünün 17. yüzyıldaki kullanımınıdır.

9. *Seyahatnâme*'de çoğunlukla sıfat-eylem eki olarak kullanılan *-An* ekinin seyrek olarak kalıcı adlar türettiği de görülür. Bu ekin *-çoğunlukla-* *kazgan* "kazan" ve *Kazan* sözcüklerinde *-gan* ve *-an* olmak üzere iki biçimli kullanımına da rastlanır.

10. *Seyahatnâme*'de eylemden ad yapan *-c* ekiyle türetilen *Kazan* (5, 54^b / 25), *ödün* "borç" (7, 152^b / 10), *gülün* "çok, bol" (2, 271^a / 32) sözcükleri Tarama Sözlüğü'nde yer almadıklarından bu sözlüğe katkı niteliğindedir. Ve *gülün* sözcüğüne taradığımız tarihî sözlüklerde rastlayamadık.

11. *Seyahatnâme*'de çok seyrek kullanılan *-anağ*, *-ğic* / *-kıc*, *-kal*, gibi eylemden ad yapma ekleriyle türetilen *şaganak* "şiddetli ve kısa süreli yağmur" (2, 274^b / 21), *dalgıç* "dalğıç" (1, 164^a / 15), *patlanık* "su tabancası" (1, 160^b / 14), *dutkal* "tutkal, zamk" (1, 170^a / 6) gibi çoğunluğu günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan sözcükler Tarama Sözlüğü'ne katkı niteliğindedir.

12. *-mal*, ve *-muğ* addan eylem yapma ekleriyle türetilmiş olan *şağmal* "süt veren, sağılan" (1, 167^a / 12) ve *kuşmuğına* "*kuşmuğ*: kusulan şey, kusuntu" (5, 58^a / 1) sözcüklerine taradığımız tarihî sözlüklerde rastlanmamıştır ve bu sözcükler Tarama Sözlüğü'ne katkı niteliğindedir.

13. *Seyahatnâme*'de oldukça işlek olan *-dir-* eki, *kıydırarak* "*kıydır-*: izlemek, takip etmek, gitmek?" (4, 239^b / 5) sözcüğünde dönüşlülük işleviyle de kullanılmıştır.

14. *Seyahatnâme*'de bazen *başla-n-ıl-dı* "başlandı" (5, 56^b / 16) örneğinde olduğu gibi edilgenlik bildiren iki ekin üst üste kullanıldığı da görülür.

15. Çokluk, *Seyahatnâme*'nin en tipik biçimsel özelliklerinden biridir. Adlar Türkçe, Arapça ve Farsça çokluk biçimleriyle çoğul yapılmıştır. Özellikle Türkçe, Arapça ve

Farsça sözcüklerin *+IAr* ekli çokluk biçimleri ve Arapça kırık çokluk biçimleri *Seyahatnâme*'de sık kullanılmıştır.

16. Arapça kırık çokluk biçimleri -günümüz Türkçesinde olduğu gibi- bazen tekil anlamda kullanılmıştır. Hatta Arapça kırık çokluk biçimlerine -çoğunlukla- Türkçe ve Farsça çokluk ekleri getirilerek ikili çokluk biçimlerinin ve ikili çokluk biçimlerine *+IAr* eki getirmek suretiyle üçlü çokluk biçimlerinin meydana getirildiği de görülür. Arapça ve Farsça çokluk biçimlerinden sonra sık sık *+IAr* ekini getirebilen Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'de *+IAr* ekini almış bir sözcüğe hiçbir Arapça ve Farsça çokluk ekini getirmemiştir.

17. Türkçe sözcüklerin bazen Farsça ve Arapça çokluk ekleriyle çoğul yapıldığı örneklere rastlanmıştır.

18. *Seyahatnâme*'de çokluk biçimlerinin bir anlatım tarzı olarak da kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır. Bu tarz örneklerde, özellikle sözcük tekrarıdan kaçınarak anlatımı tekdüzelikten kurtarma amacıyla ardı ardına sıralanan cümlelerde farklı çokluk biçimleri kullanılmıştır.

19. Sayı sıfatlarıyla oluşturulan sıfat tamlamalarında, sayı sıfatı birden büyük rakamsa tamlanan unsur olan ad, *Seyahatnâme*'de genellikle çoğul yazılır. Kullanılan çokluk biçimi, Türkçe, Arapça veya Farsça olabilmektedir.

20. *Seyahatnâme*'de iyelik ekleri bazen farklı kişileri karşılamak için de kullanılmıştır. Özellikle 3. teklik kişi eki olan *+sI*, 1. teklik kişi ve 3. çokluk kişi iyelik ekleri işlevinde; 1. ve 2. çokluk kişi iyelik, ekleri saygı veya alçak gönüllülük ifadesi olarak 1. ve 2. teklik kişi iyelik ekleri işlevinde kullanılmıştır. 1. ve 2. çokluk kişi iyelik çekimlerinin bazen eksiz (Ø) olduğu görülmüştür.

21. *Seyahatnâme*'de ad durumunun işlevsel olarak *amaç (hedef)*, *araçlık*, *ayrılma*, *benzerlik*, *birliktelik*, *bulunma*, *görelilik*, *karşılaştırma*, *karşılık*, *karşılıklılık*, *karşıtlık*, *kaynak (çıkma)*, *nicelik*, *niteleme*, *özne*, *sebep*, *seslenme*, *sınırlandırma*, *varma*, *yineleme*, *yönelme*, *yükleme (nesne)* durumu ve *tamlayan* durum olmak üzere 23 farklı çeşidi ile karşılaşılmıştır.

22. Zamirler, *Seyahatnâme*'de sık kullanılan sözcüklerdir. 1. teklik kişi zamiri *Seyahatnâme*'de pek kullanılmaz. Çünkü Evliya Çelebi, genellikle kendisi için bir alçak gönüllülük ifadesi olarak çoğunlukla *hakîr* "değersiz", bazen de *kemter*, *hakîr-i kemter-i fakîr*, *abd-i kemter*, *hakîr-i pür-taksîr* ... gibi ifadeleri kullanır. 1. teklik kişi zamiri çoğunlukla aktarma cümlelerde geçer.
23. 1. teklik kişi zamirinin *men* biçiminde aktarma cümlelerde karşımıza çıkan kullanımları Azeri Türkçesi özelliğidir.
24. 1. çokluk kişi zamiri *biz*, bazen *ben* işlevinde kullanılmıştır. 3. teklik kişi için - durum eki olarak çoğunlukla- *an* ve bunun yanı sıra seyrek olarak *ol* ve -çok nadir- *o*; 3. çokluk kişi için *anlar* kullanılmıştır.
25. Dönüşlülük zamiri olarak *kendü* ve *öz* sözcükleri kullanılır. *öz* sözcüğü nadiren karşımıza çıkan lehçesel (Azeri, Tatar) bir kullanımdır.
26. Gösterme zamirleri *Seyahatnâme*'de *an / ol / o*, *bu / mu*, *şu*, *şol*, *şolay / şolqay bunlar*, *ötesi*, *berisi* sözcükleriyle karşılanmıştır. *mu* Azeri Türkçesi, *şolay / şolqay* Tatar Türkçesi özelliği taşıyan lehçesel kullanımlardır.
27. *olancası*, *barısı*, *hamusu* sözcükleri "hepsi" anlamında kullanılan farklı belirsizlik zamirleridir.
28. *Seyahatnâme*'de nitelik sıfatları ve sayı sıfatları en çok kullanılan sıfatlardır. Nitelik sıfatlarının renk, biçim vb. pek çok işlevde kullanıldığı görülür. *Seyahatnâme*, sayı sıfatları bakımından Türkçenin en zengin eserlerinden biridir.
29. Asıl sayı sıfatlarında büyük rakamlar genellikle *altı kerre yüz biñ dükkân* (4, 240^a / 7) örneğinde olduğu gibi *kerre* sözcüğü kullanılarak ifade edilir. Tek bir sözcükle ifade edilen en büyük rakam *milyon*'dur.
30. *beri*, *öte*, *bu*, *iş bu*, *şol*, *şu*, *o biri / öbür*, *o*, *ol* sözcükleri *Seyahatnâme*'de kullanılan başlıca gösterme sıfatlarıdır.

31. *dükeli* "her", *hamu* "bütün", *var* "bütün" gibi sözcükler *Seyahatnâme*'de karşımıza çıkan farklı belirsizlik sıfatlarıdır. *bir iki gün, bir iki ay, beşer onar âdem* gibi ifadelerde yer alan sayı ifadelerinin de belirsizlik sıfatı olarak kullanıldığı görülür.

32. *Seyahatnâme*'de çoğunlukla *ne* olmak üzere *kankı, ne kadar, kaç, her kankı* (hangi), *her kansı* (hangi), *nice* sözcüklerinin soru sıfatı olarak kullanıldığı görülür. Bu sıfatlar, genellikle aktarma cümlelerde yer alır.

33. *Seyahatnâme*'de zengin kullanım özellikleriyle karşımıza çıkan zarflar, *durum* (niteleme), *zaman, yer ve yön, nicelik* (miktar / azlık-çokluk), *tekrar, sebep, kesinlik, ekleme, ihtimal, birliktelik, araçlık* (vasıta), *benzetme, görelilik, karşılaştırma, karşılıklılık, gösterme, karşıtlık, amaç* (hedef), *oru* olmak üzere on dokuz farklı işlevde kullanılmıştır.

34. *Seyahatnâme*, edatlar bakımından oldukça zengin bir eserdir. *Seyahatnâme*'de edatlar kullanım özellikleri ve işlevlerine göre *çekim, bağlama* (bağlaç), *ünlem, tekrar* ve *olumsuzluk* edatları olmak üzere beş grupta değerlendirilmiştir.

35. *Seyahatnâme*'de çekim edatları *amaç* (hedef), *araçlık* (vasıta), *benzerlik, birliktelik, yer ve yön, zaman, görelilik, karşılaştırma, karşılık, karşılıklılık, karşıtlık, niteleme, nicelik* (miktar), *sebep, aitlik ve ilgili olma, başkalık* işlevleriyle kullanılmıştır. Çoğunlukla zaman, yer ve yön, sebep ve benzerlik işlevleri ön plana çıkar.

36. Köken olarak -çoğunlukla- Türkçe, Arapça ve -seyrek olarak- Farsça çekim edatlarından faydalanılmıştır. *yüzinden, yanında, uğurına, karşı, deyü, için, bile, gibi, varınca, gelince, berü, dek, demek* gibi pek çok Türkçe kökenli edat kullanılırken *kadar, karîb, mânend, âsâ, maķûle(si), vār, veş, evvel, berāber, mu'âdil, ecilden, mişâl(i), mikdār(i)* gibi pek çok Arapça ve Farsça kökenli edatlar da kullanılmıştır.

37. *Seyahatnâme*'de sık sık uzun cümlelere başvurulması bağlama edatlarının (bağlaçların) da kullanımını sıklaştırmıştır. Özellikle eserin bilgi verme ve açıklama gibi bir amacının olması her türden bağlama edatının sık kullanılmasını sağlamıştır.

38. *Seyahatnâme*'de geçen bağlama edatları işlevlerine ve kullanım özelliklerine göre *sıralama edatları, cümle başı edatları, karşılaştırma - denkleştirme edatları, açıklama edatları, cümle sonu edatları ve kuvvetlendirme edatları* olarak sınıflandırılmıştır.

39. *andan* "ve", *dağı* "ve", *ile*, *ve*, *şoñra* ... gibi sıralama edatları; *güyā*, *çünkü*, *tā ki*, *zīrā*, *şimdi*, *yoğsa*, *ammā*, *lākin*, *meger*, *eger*, *elbette*, *hele*, *hatta*, *şoñra*, *bolay kim*, *ola kim*, *kaçan ki* ... gibi cümle başı edatları; *eger ... eger ...*, *gāh ... gāh ...*, *yā ... yā ...*, *ve*, *veyā*, *yoğsa* ... gibi karşılaştırma - denkleştirme edatları; *ki*, *kim*, *ya' nī* gibi açıklama edatları; *ancağ*, *bile*, *de / da*, *dağı*, *illā*, *ise*, *yalnız* gibi kuvvetlendirme edatları ve *da*, *ola*, *yā* gibi cümle sonu edatları *Seyahatnâme*'de kullanılan başlıca bağlama edatlarıdır.

40. Ünlem edatları (ünlemler) genellikle aktarma cümlelerde kullanılmıştır. Bunlar *Seyahatnâme*'de, *ah*, *aman*, *ha*, *hay*, *hele*, *vah* ... gibi duygu ve heyecan anlatan; *ala*, *işte*, *tā* gibi gösterme bildiren; *a*, *be*, *behey*, *bire / bre*, *ey / iy*, *hele*, *hey* gibi seslenme bildiren; *belī*, *hayır*, *nola* "tamam, evet" biçiminde cevap ifade eden ve *acabā*, *yā*, *ha* (acaba), *āyā* (acaba) gibi soru bildiren edatlardır.

41. *Seyahatnâme*'de *ne*, *çe*, *değil* sözcükleri olumsuzluk edatı işleviyle de kullanılmıştır. *bār*, *kat*, *kerre* sözcükleri tekrar edatı olarak kullanılmıştır.

42. Eylemlerin kişi çekiminde seyrek de olsa lehçesel kullanımlara rastlanmıştır. 1. teklik kişide *+Am*, 2. teklik kişide *+sen*, 1. çokluk kişide *+ih* eklerinin kullanımı Azeri Türkçesi; 1. teklik kişide *+men*, 1. çokluk kişide *+mız*, *+miz* eklerinin kullanımı Tatar Türkçesi özellikleri taşır.

43. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi için *-mIş'a* ek olarak nadiren *-Ip*, *-kan* ve *-olumsuz çekiminde- digi yok* (-memiş) biçim birimleri kullanılmıştır. *-Ip* ve *-kan* lehçelere özgü kullanımlardır.

44. Şimdiki zaman çekimi için *Seyahatnâme*'de *-mAdA* ve *-yor* ekleri kullanılmıştır.

45. *Seyahatnâme*'de oldukça seyrek kullanılan gelecek zaman çekimi için *-ecek*, *-eser*, *-ici*, *-sA gerek / -seler gerek* kullanılan başlıca yapılarıdır.

46. *Seyahatnâme*'de en çok kullanılan kip geniş zaman kipidir ve çoğunlukla 3. teklik ve çokluk kişi çekimlerinde kullanılır. *-(D)'nin* yanı sıra nadiren *-sa gerek* biçimi de görülür. *-mazdır*, *-meziz* ekleri geniş zaman kipinin olumsuz çekiminde kullanılan farklı yapılarıdır.

47. İstek kipi, *Seyahatnâme*'de farklı kullanım özellikleriyle diğer kiplerden ayrılır. "dua, temenni", "beddua", "tavsiye" anlam işlevlerinin yanı sıra emir, gelecek zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kipleriyle ortaklaşan işlevsel kullanımlara da sahiptir.

48. Gereklilik kipi *Seyahatnâme*'de *-mağ*, *-malı*, *gerek*, *-mAK gerek*, *-mAK lâzım* biçim birimleriyle oluşturulmuştur.

49. Emir kipinin 2. teklik kişi çekiminde Azeri Türkçesine özgü bir özellik olarak sadece aktarma cümlelerde *-gilen* eki kullanılmıştır.

50. Birleşik kiplerde, *disemiz olsa* "demişsek" biçiminde Tatar Türkçesine özgü lehçesel bir kullanımla karşılaşmıştır.

51. *Seyahatnâme*'de, *-dIK* sıfat-eylem eki ek eylem (i-) almış adlarla da sık kullanılmıştır.

52. *Seyahatnâme*'de ad-eylem, sıfat-eylem ekleri eylemsilik işlevlerinden farklı olarak bazen eylemden ad yapma eki işleviyle de kalıcı adlar meydana getirmiştir.

53. *Seyahatnâme*'de *-ı / -i* eki geçmiş zaman sıfat-eylemi olarak da kullanılmıştır.

54. *-AcAK* eki *Seyahatnâme*'de gelecek zaman ve geniş zaman sıfat-eylemi olarak sık kullanılmıştır.

55. *-malı* eki, *Seyahatnâme*'de kip eki işlevinin yanı sıra seyrek olarak gelecek zaman sıfat-eylem eki olarak da kullanılmıştır.

56. *-An* sıfat-eylem eki, *Seyahatnâme*'de geniş zaman ve geçmiş zaman sıfat eylem eki olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Tatar Türkçesine özgü *-ğan* sıfat-eylem ekinin de aktarma cümlelerde nadiren kullanıldığı tespit edilmiştir.

57. *-IcI* eki, oldukça seyrek olan kip eki işlevinin yanı sıra çoğunlukla geniş zaman sıfat-eylem eki işlevinde kullanılmıştır.

58. *-miş* sıfat-eylem eki, tasvir birleşik eylemi içinde *-Ip* zarf-eylem eki işlevinde de kullanılmıştır.

59. Genellikle şimdiki zaman eki olarak kullanılan *-mada*, seyrek olarak geniş zaman sıfat-eylem eki işlevinde kullanılmıştır.

60. Geniş zaman sıfat-eylem eki olarak kullanılan *-mAz* eki, *Seyahatnâme*'de *-madan* zarf-eylem eki işlevinde de kullanılmıştır.

61. *Seyahatnâme*'de, zarf-eylem ekleri oldukça sık kullanılmıştır. Zarf-eylem eklerinin sık kullanılması, işlev zenginliğini de beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan zarf-eylem ekleri oldukça farklı işlevsel özelliklere sahiptir.

62. Zarf-eylem ekleri, *Seyahatnâme*'de *durum (niteleme)*, *zaman*, *amaç (hedef)*, *sebep*, *karşıtlık*, *şart*, *sınırlandırma*, *karşılaştırma* ve *görelilik* işlevleriyle kullanılmıştır. *Zaman* ve *durum* işlevli zarf-eylem ekleri sık kullanılmıştır.

63. *Seyahatnâme*'de durum zarf-eylem eki olarak kullanılan *-A*, söz içi ses uyumu oluşturmak amacıyla ad-eylem eki işlevinde de kullanılmıştır.

64. *Seyahatnâme*'de en sık kullanılan zarf-eylem eki *-(y)Up*'tur. Durum, zaman, sebep ve karşıtlık bildirme işleviyle kullanılmıştır. Ayrıca seyrek olarak tasvir birleşik eylemlerinin oluşumunda da kullanılmıştır.

65. Yinelemeli zarf-eylem eki ... *-A* ... *-A*, durum ve sebep bildirme işleviyle kullanılmıştır.

66. *-Al(I)* zarf-eylem eki, çoğunlukla zaman bildirme ve seyrek olarak sebep bildirme işleviyle kullanılmıştır.
67. *Seyahatnâme'*de, zaman bildiren *-anda* ve *-ğanda* zarf-eylem ekleri oldukça seyrek kullanılmıştır. *-ğanda* eki lehçesel özellik taşır.
68. *Seyahatnâme'*de zaman bildiren *-dIKcA*, *-dIKdA* zarf-eylem ekleri sık kullanılmıştır.
69. Görülen geçmiş zaman ekiyle 2. teklik kişi ekinin kalıplaşmasıyla oluşan *-dũñ eki*, *zaman* zarf-eylem eki işlevinde kullanılmıştır.
70. *-IcAK* zarf-eylem eki, *Seyahatnâme'*de zaman ve şart işlevinde kullanılmıştır.
71. *Seyahatnâme'*de oldukça sık kullanılan *-IncA* zarf-eylem eki zaman, sebep, şart ve sınırlandırma işlevlerinde kullanılmıştır.
72. *-ken* zarf-eylem eki karşıtlık, karşılaştırma ve *-çoğunlukla-* zaman işlevleriyle kullanılmıştır.
73. *-sA* zarf-eylem eki zaman, karşıtlık ve şart işlevlerinde kullanılmıştır.
74. *-mağın* ve *-mAGIIA* sebep zarf-eylemleri *Seyahatnâme'*de sık kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abik A. D. (2002). "Tarama Sözlüğü'nde Seyahatname'den Sözler", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa, s. 1-18.
- Adalı O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçim birimler*, Papatya Yay., İstanbul.
- Ahterî Mustafa Efendi (2009). *Ahterî-i Kebir*, (hzl.: Ahmet Kırkkılıç, Yusuf Sancak), TDK Yay., Ankara.
- Akalın Ş. H., vd. (hzl.) (2011). *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- Akalın Ş. H., vd. (hzl.) (2012). *Yazım Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- Akalın Ş. H. (2011). *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*, TDK Yay., Ankara.
- Akar A. (2004). "-ĠAn eki", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-I (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yay., Ankara, s. 84-95.
- _____ (2012). "Yer Adları Bilimi Bakımından Evliya Çelebi Seyahatnâmesi", *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, hzl.: Yusuf Akçay, Gelişim Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 15-30.
- Akkuş M. (1995). *Kitab-ı Gunya*, TDK Yay., Ankara.
- Aksoy Ö. A., Dilçin D. (hzl.) (2009). *Tarama Sözlüğü I-VIII*, TDK Yay., Ankara.
- Alyılmaz C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, (Basılmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Atabay N. vd. (2003). *Sözcük Türleri*, (Yöneten ve Yayına hazırlayan: Doğan Aksan), Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Atalay B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul.
- _____ (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, TDK Yay., Ankara.
- Aydemir İ. A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Grafiker Yay., Ankara.
- Aydın M. (2012). "Seyahatnâme'deki 'Türkmen Lehçesi'", *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, (hzl.: Yusuf Akçay), Gelişim Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 81-91.
- Aydın S. (2011). "Seyahatnâme'yi Bir Etnoğrafya Metni Gibi Okumak ya da İlk Etnologlardan Biri Olarak Evliyâ Çelebi", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 391-407.
- Banguoğlu T. (2000). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Bayraktar N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, TDK Yay., Ankara.
- Baysun M. C. (2001). "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, 4. Cilt, MEB Yay., Eskişehir, s. 400-412.
- Bilgegil K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yay., İstanbul.
- Biray H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, TDK Yay., Ankara.
- Biray N. (2009, Kış). "Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, s. 338-361.
- Boeschoten H. (2009). "Evliya Çelebi'nin İmlâsı ve Bizim Transliterasyonumuz", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (hzl.: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten), İletişim Yay., İstanbul, s. 127-142.
- _____ (2009). "Dilbilim Araştırmaları İçin Bir Kaynak Olarak Seyahatnâme", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (hzl.: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten), İletişim Yay., İstanbul, s. 143-181.
- Boz E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +{A} Durum Biçim birimi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

- _____ (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi)*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara.
- _____ (2012). "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Belirli ve Belirsiz Nesne Yapıları", *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, (hzl.: Yusuf Akçay), Gelişim Üniversitesi Yay., İstanbul, s. 119-134.
- Bozkurt F. (2000). *Türkiye Türkçesi*, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara.
- Börekçi M. (2007). "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, TDK Yay., Ankara, s. 245-276.
- _____ (2009). *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum.
- Bruinessen M. v. (2009). "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, (hzl.: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten), (çev.: Tansel Güney), İletişim Yay., İstanbul, s. 25-38.
- Bulut C. (2002). "Evliya Çelebi As Linguist and Dialectologist: 17th Century East Anatolian and Azeri Turkic Dialects", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa, s. 49-64.
- _____ (2007). "Evliya Çelebi'ye Göre Eski Ahlat Türkçesi", *Uluslararası Osmanlı Türkçesi Öncesi Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı -Bildiriler- (03-04 Aralık 1999)*, TDK Yay., Ankara, s. 9-17.
- Buran A. (1996). *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- _____ (1999). "Türkçede İsim Çekimi Ekleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara, s. 263-277.
- Clauson S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Çağatay S. (1963). "Evliya Çelebi", *Türk Lehçeleri Örnekleri -VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili-*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, s. 341.
- _____ (1964). "Türkçede ki < erki", *TDAY-Belleten 1963*, TDK Yay., Ankara, s. 245-250.
- Çağbayır Y. (2007). *-Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı- Ötüken Türkçe Sözlük 1-5*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çetişli İ. (2008). *Edebiyat Sanatı ve Bilimi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Dağlı Y. (1999). "Evliya Çelebi Hayatı ve Seyahatnâmesi", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., C 8, Ankara.
- Dankoff R. (2002). "Şu Rasadı Yıkılım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa, s. 99-118.
- _____ (1996). "Evliya Çelebi'de Gramer Ve Üslûp Hususiyetleri", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988 – 3 Ekim 1988) (Bildiriler)*, TDK Yay., Ankara, s. 147-152.
- _____ (2008). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, (katkılarla çev.: Semih Tezcan), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- _____ (2008). "The Languages of The World according to Evliya Çelebi", *From Mahmud Kaşgari To Evliya Çelebi -Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures-*, The İsis Press, İstanbul, s. 277-290.

- _____ (2008). "Evliya Çelebi on the Armenian Language of Sivas in 1650", *From Mahmud Kaşgari To Evliya Çelebi -Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures-*, The İsis Press, İstanbul, s. 291-298.
- _____ (2008). "Turkic Languages and Turkish Dialects according to Evliya Çelebi", *From Mahmud Kaşgari To Evliya Çelebi -Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures-*, The İsis Press, İstanbul, s. 259-276.
- _____ (2010). *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (çev.: Müfit Günay), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Dankoff R., Tezcan N. (2011). *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl in ahbâr-ı Nil"*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Dankoff R., Tezcan S. (1998). "Seyahat-name'den Bir Atasözü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C 8, İstanbul, s. 15-28.
- Dankoff R., Tezcan S. (2011). "Evliyâ Çelebi Kaynakçası", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2011, s. 1-57. (CD biçiminde)
- Daşdemir M. (2000). *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Demir N. (2006). "Türkçede Gerekliklik Kipleri ve Anlamdaşları", *TDAY-Belleten 2003/I*, TDK Yay., Ankara, s. 11-21.
- Demirci K. (2010). *Teorik Bir Yaklaşımla Zamirler -Ural ve Altay Dillerindeki Zamirlerin Toplu Listesi-*, Grafiker Yay., Ankara.
- Deny J. (2012). *Türk Dil Bilgisi - Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği -*, (çev.: Ali Ulvi Elöve), (Günümüz Türkçesine uyarlayan: Ahmet Benzer), Kabcacı Yay., İstanbul.
- Develi H. (1995). "-sA Eki Nedir? Kip mi, Zarf-Fiil mi?", *İlmî Araştırmalar (Dil, Edebiyat ve Tarih İncelemeleri)*, S 1, İstanbul, s. 91-94.
- _____ (1997). "{sA} Moorfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme", *TDAY-Belleten 1995*, TDK Yay., Ankara, s. 115-152.
- _____ (2004). "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan-Türkmen Ağzı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yay., Ankara, s. 767-786.
- _____ (2011). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Verilerine Göre 17. Yüzyıl Yunanistan'ında Dilsel Dağılım", *Evliyâ Çelebi Konuşmaları / Yazılar*, (hzl.: M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 160-170.
- Devellioğlu F. (2000). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (hzl.: Aydın Sami Güneçal), Aydın Kitabevi Yay., Ankara.
- Dilçin C. (hzl.) (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Duman M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK Yay., Ankara 1995.
- _____ (1997). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi", *TDAY-Belleten 1995*, TDK Yay., Ankara, s. 153-178.
- _____ (1999). "Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili", *3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1996*, TDK Yay., Ankara, s. 331-359.
- _____ (2002). "XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa, s. 125-133.
- Duman M., Korkmaz F. (2003). "Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Tür Değiştiren Kelimeler Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 37, s. 43-60.

- Durgut H. (2006), "Türkçede Yalın Hâl Kavramı Üzerine", *TDAY-Belleten*, 2004/II, s. 71-78.
- Ediskun H. (2005). *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Efendioğlu S. (2006). "Cümle Menşeli Edatlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 31, Erzurum, s. 193-207.
- Eker S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara.
- Emecen F. (2011). "Evliya Çelebi'nin Anadolu Seyahati Üzerine Notlar", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 135-147.
- Ercilasun A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara.
- _____ (2007). "-maç, -meç Eki Üzerine", *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, (hzl.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara, s. 353-358.
- _____ (2007). "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, (hzl.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara, s. 364-370.
- Erdal M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to The Lexicon I-II*, Otto Harrassowitz - Wiesbaden.
- Eren H. (1993). "Değerlendirmeler: Robert Dankoff: An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1, S 497, s. 376-390.
- _____ (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Eren M. (1960). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Ergin M. (1981). *Azeri Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- _____ (1998). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul.
- _____ (2006). *Osmanlıca Dersleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Ergönenç Akbaba D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-*, Grafiker Yay., Ankara.
- Erkılıç C. (1954). *Evliya Çelebi -Hayatı, Sanatı, Eseri-*, Varlık Yay., İstanbul.
- Ertaş M. Y. (2012). "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Gazâ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVII, S 1, s. 79-100.
- Gabain A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- Gaddar Z. (2012). *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dil Bilgisel Özellikleri ve Dizini*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Gemalmaz E. (1996). "STT'nde İşaretsiz (/./) Görev Ögeleri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 6, s. 1-4.
- Gencan T. N. (2001). *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Gökyay O. Ş. (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 1. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Gül M. (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde başkasına ait söz ve düşünce aktarımı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Gülensoy T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I- II*, TDK Yay., Ankara.
- Gülsevin G., Boz E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara.
- Gülsevin G. (1990). "Türkçede –SA Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1990/II, S 467, s. 276-279.
- _____ (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara.

- _____ (2012). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diller ve Osmanlıda İki Dillilik", *Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu Bildirileri*, (hzl.: Yusuf Akçay), Gelişim Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 183-215.
- Hacıeminoğlu N. (1991). *Türk Dilinde Yazı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- _____ (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul.
- Halasi-Kun T. (1979-1980). "Evliya Çelebi as Linguist", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/24, s. 376-382.
- Hatiboğlu V. (1981). *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara.
- İlgürel M. (1995). "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 529-533.
- İlker A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara.
- İz F. (1079). "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C VII, s. 61-79.
- Kahraman S. A., Dağlı Y., Dankoff R., Kurşun Z. ve Sezgin İ. (hzl.) (2011). *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-1 1 ve 6. Kitaplar*, ed.: M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Kahraman S. A., Dağlı Y. ve Dankoff R. (hzl.) (2011). *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-2 7 ve 10. Kitaplar*, Dizin, ed.: M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Kahraman T. (1999). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara, s. 278-297.
- _____ (2005). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Dumat Basımevi, Ankara.
- Kanar M. (2003). *Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yay., İstanbul.
- _____ (2010). *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul.
- Kara F. (1996). *Sait Faik'in Kısa Hikâyelerinde Söz Dizimi*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- _____ (2001). *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- _____ (2009, Kış). "Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, s. 1281-1300.
- Kara M. (2004). *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Çağlar Yay., Ankara.
- Karaağaç G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Karadoğan A. (2008). "Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-Fiil Eki: -I", *Bilig*, S 46, s. 57-66.
- Karahan L. (1994). "-sa /-se Eki Hakkında", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1994/II, S 516, s. 471-474.
- _____ (1999). "Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler", *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara, s. 605-611.
- _____ (2004). "Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yay., Ankara, s. 1615-1624.
- _____ (2009). *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara.
- _____ (2009). "Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine", *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 27-28 Ağustos 2007 Bildiriler*, (Ed.: Hayati Develi), İstanbul Kültür Üniversitesi Yay., C 1, İstanbul, s. 313-321.

- _____ (2011). ""Sonra, Önce" Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu", *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, (hzl.: Ekrem Arıkoğlu), Dilek Ergönenç Akbaba, Akçağ Yay., Ankara, s. 271-282.
- Karateke H., Aynur H. (hzl.) (2012). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*, TTK Yay., Ankara.
- Karpuz H. Ö. (1991). *Abdurrahîm Karahisârî'nin Vahdetnâme'si* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- _____ (2000). *Türkçe'de Zarflar -Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi-*, Ege-Doğuş Yay., Denizli.
- _____ (2000). "Türkiye Türkçesinde Zarfların İşlevsel ve Yapısal Özellikleri" *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S Özel Sayı, Eskişehir, s. 27-43.
- _____ (2007). "Türkiye Türkçesinde Zarf Yapan Morfemlerin İşlevsel Dağılımları", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, TDK Yay., Ankara, s. 993-1006.
- Kaya C. (1989). "Evliya Çelebi'de Geçen Bir Yer Adı Hakkında", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S 4, Yıl: 1988, İstanbul, s. 236-247.
- Kemik F. (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde halk etimolojisi (I-II. Ciltler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- _____ (2009). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Halk Etimolojisi Örnekleri Üzerine", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, YKY Yay., (hzl.: Nuran Tezcan), İstanbul, s. 217-227.
- Kreutel R. (1972). "Neues zur Evliyâ Çelebi-Forschung", *Der Islam*, 48, s. 269-279.
- Kúnos I. (1902). *Şejh Sülejman Efendi's Çağataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- Kocasavaş Y. (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*, TDK Yay., Ankara.
- Koç N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Yay., İstanbul.
- Korkmaz Z. (1995). "Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara, s. 3-11.
- _____ (1995). "Türkçedeki -arak / -erek Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara, s. 128-132.
- _____ (1995). "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < mağın < meğin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara, s. 151-159.
- _____ (1995). "Türkçede İsimden Fiil Türeten +r, +ar / +er Eki ve Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara, s. 168-178.
- _____ (1995). "Türkiye Türkçesinin *ki* Bağlacı ile *ki* Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara, s. 620-624.
- _____ (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara.
- _____ (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.
- _____ (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Köktekin K. (2001). "-mAktA, -mAdA Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 2001/I, S 594, s. 634-638.
- _____ (2007). "İsmarla- Fiili Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 22, Konya, s. 121-127.

- Lamers H. (2009). "Evliya Çelebi'nin Üslubu", *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, (hzl.: Martin van Bruinessen), Hendrik Boeschoten, İletişim Yay., İstanbul, s. 117-125.
- Li Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.
- Mackay A. P. (1976). "The Manuscripts of Seyahatname of Evliya Çelebi", Part I: the Archetype, *Der Islam*, 52, s. 278-298.
- Mengi M. (2009). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Bir Üslup Özelliği Olarak Türler Arasılık", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 281-291.
- Meninski F. á M. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae I-IV*, Simurg Yay., İstanbul.
- Mütercim Asım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*, (hzl.: Mürsel Öztürk, Derya Örs), TDK Yay., Ankara.
- Nalbant M. V. (2002). "-DUK Eki Ve Divânü Lûgati't Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", *Türkoloji Dergisi*, C 15, S 1, Ankara, s. 193-194.
- _____ (2008). *Divânü Lugât't-Türk Grameri - I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.
- Nişanyan S. (2007). *Sözlerin Soyağacı -Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü-*, Adam Yay., İstanbul.
- Nurmâmet A. (1999). *Oğuz Yurdu -tarihî roman-*, Yüpek Yolu Gaznası Neşirleri, Ankara.
- Öner M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara.
- _____ (2003). "Türkçede Çekim Edatlarının Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları", *TDAY-Belleten*, 1999 / I-II, s. 147-157.
- _____ (2004). "Türkçede -LIG > -LI Ekli Niteleme Sözlerinin Edatlaşması", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yay., Ankara, s. 2239-2251.
- _____ (2007). "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (ed.: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yay., s. 681-748.
- _____ (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Öz S. (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre Anadolu'da Yer Adları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Özkan M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özmen M. (1997). "Türkçe'de Değil Kelimesi ve Kullanımları", *TDAY-Belleten 1995*, TDK Yay., Ankara, s. 315-368.
- Öztürk M. (1988). *Farsça Dilbilgisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Redhouse S. J. W. (2006). *Turkish and English New Edition*, Çağrı Yay., İstanbul.
- Sağol G. (2002). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa, s. 209-229.
- Salan E. (2011, Aralık). "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde ne ... ne (de) ... Bağlacı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 4, S 7, s. 223-240.
- _____ (2011, Kış). "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Çağdaş Türk Lehçelerine "Dahi" Sözcüğü", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Evliya Çelebi Özel Sayısı, C 11, S 2, s. 227-243.
- Sarı C. (2010). *Evliyâ Çelebi'de Muğla ve Antalya (Metin-Dizin)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

- Sarıca B. (2009). "Evliya Çelebi'ye Göre Van Gölü Çevresinde Türkler ve Türkçe", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 40, Erzurum, s. 37-45.
- Sarıkaya M. (2009). "Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağzlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine", *TÜBAR*, S XXV, s. 145-157.
- Sarıkaya Y. (1999). *Türkmen Türkçesinde Arapça Kelimeler (Ses Bilgisi - Anlam Bilgisi - Sözlük)*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Savran H. (2010). *Kırım Tatar Türkçesi -Dil Özellikleri Metinler Sözlük-*, Roza Yayınevi, Balıkesir.
- Schönig C. (2009). "Evliya Çelebi'de Moğolca Kelimeler", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hızl.: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 373-376.
- Sev G. (2004). "Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*, TDK Yay., Ankara, s. 2655-2666.
- _____ (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Sheridan-Aksoy R. A., Sheridan M. D. (2011). "Evliyâ Çelebi'nin Hayatı: Zamandizimsel Bir Döküm", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (ed.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 20-36.
- Söyegov M., Barcakov A., Sarihanov M., Hocayev B., Arnazarov S. (1999). *Türkmen Diliniñ Grammatikası -Morfologiya-*, "Ruh", Aşgabat.
- Steingass F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yay, İstanbul.
- Şahin E. (2007). "Ödül Kelimesi", *Hediye Kitabı*, (ed.: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yay., İstanbul, s. 273-289.
- Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi (1999). *Lehçetü'l-lügat*, (hızl.: Ahmet Kırkkılıç), TDK Yay., Ankara.
- Taş İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, TDK Yay., Ankara.
- Tekcan M. (2005). "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 27, Erzurum, s. 67-75.
- Tekin T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- _____ (2005). "daha Zarfının Anlam ve Kullanılışları", *Makaleler 3*, (hızl.: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 79-82.
- _____ (2012). "Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine", (çev.: Ümit Özgür Demirci), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 47, Erzurum, s. 374-375.
- Tepeli Y. (2007). "Türkçede Hâl Kategorisi Olarak Yalın Hâl (+Ø)", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)*, TDK Yay., Ankara, s. 1757-1767.
- _____ (2009). "Türkiye Türkçesinde Zarf Tamlaması", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S 19, s. 35-56.
- Tezcan N. (2002). Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hızl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa 2002, s. 231-243.
- _____ (2009). "Seyahatnâme", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 16-19.
- _____ (2011). "Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman öldü?", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hızl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 37-42.

- _____ (2011). "Evliya Çelebi'nin Gün Işığında Çıkan Eseri Nil Haritası", *Toplumsal Tarih*, S 207, s. 58-63.
- _____ (2011). "1814'ten 2011'e Seyahatnâme Araştırmalarının Tarihçesi", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi, Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 78-115.
- Tezcan S. (2011). "Evliya Çelebi'nin Doğum Günü", *Toplumsal Tarih*, S 207, s. 64-67.
- _____ (2011). "Evliyâ Çelebi'nin Okçuluğu", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan, Semih Tezcan), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- _____ (2011). "Türk Dilinin Büyük Ustası Evliyâ Çelebi", *Evliyâ Çelebi Konuşmaları / Yazılar*, (hzl.: M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 275-282.
- Tietze A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı A-E*, Simurg Yay., Cilt 1, İstanbul.
- _____ (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie de Wissenschaften (Avusturya Bilimler Akademisi Yay.), Cilt 2, Wien.
- Tiken K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, TDK Yay., Ankara.
- Timurtaş F. K. (1983). *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III Osmanlı Türkçesi Grameri*, Umur Reklâmçılık ve Matbaacılık Kollektif Şirketi Yay., İstanbul.
- Tulum M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yay. Ankara.
- Turan F. (1998). "Türkçede Zarflar Üzerine", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, s. 301-306, http://turkoloji.cu.edu.tr/.../fikret_turan_turkcede_zarflar_uzerine.pdf (01/09/2012).
- _____ (2002). "Seyahatname'de Sentaks, kelime Çekimi ve Ton", *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, (hzl.: Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy), Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Gazimağusa 2002, s. 255-262.
- Türkyılmaz F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, TDK Yay., Ankara.
- Tütüncü M. (2009). "Seyahatnâme'de Kitabeler ve Evliyâ'nın Hattât ve Hakkâklığı Hakkında", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (hzl.: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Uğurlu M. (1999). *Memlûk Türkçesinde Zarf-filli Parçaların Dizimi*, TDK Yay., Ankara.
- _____ (2008). "XVII. Yüzyılda Kırım Türkçesi -Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Verileri Işığında-", *Uluslar arası II. Türkoloji Kongresi Bildiriler (22-24 Mayıs 2008) Kırım-Ukrayna*, (hzl.: Fahri Unan), Simferopol, s. 604-609.
- Uygur C. V. (1997). "Eşitlik (Ekuvatif) Eki ve Eşitlik (Ekuvatif) Grubu Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1, S 546, s. 547-548.
- _____ (2007). "İsimden Eylem Yapma Eki +la-, +le- Ekinin "Vasıftan/Nesneden Uzaklaşma, Arınma" Fonksiyonu Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000)*, TDK Yay., Ankara, s. 1875-1880.
- _____ (2009). "Modal Söz ve Modal Söz Terimi Işığında Türkiye Türkçesinde Kelime Türlerinin Sınıflandırılmasına ve Söz Dizimine Bir Bakış Denemesi", *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 27-28 Ağustos 2007 Bildiriler*, (Ed.: Hayati Develi), İstanbul Kültür Üniversitesi Yay., C 1, İstanbul, s. 423-442.
- _____ (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yay., İstanbul.
- Üstünova K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Kesit Yay., İstanbul.

- _____ (2010). "Özne Durumu", *Dil Bilgisi Sorunları*, (Ed.: Hayati Develi), Kesit Yay., İstanbul, s. 163-171.
- _____ (2010). "Nesne Durumu", *Dil Bilgisi Sorunları*, (Ed.: Hayati Develi), Kesit Yay., İstanbul, s. 173-180.
- _____ (2012). "Yüzey Yapıda Ek Almayan Ad Soylu Sözcükler Yalın Durumda mı Sayılmalı?", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri 22-24 Aralık Muğla*, (ed.: Mehmet Naci Önal), I. Cilt, Ankara, s. 45-50.
- Vural H. (2007). "-ken Eki ve Bir Terim Önerisi: Zarflayan", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir) - Bildiriler Kitabı V*, Lazer Ofset Matbaa Tesisleri, Ankara, 2287-2291.
- Yılmaz E. (2004). *Narspi Metin, Yazıçevrimi, Sözlük - Dizin*, Öncü Kitap, Ankara.
- Yüce N. (1999). *Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, Simurg Yay., İstanbul.
- Zülfikar H. (1995). *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK Yay., Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kahramanmaraş'ta tamamladı. 1999 yılında başladığı lisans öğrenimini Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümünden 2003 yılında mezun olarak tamamladı. Aynı yıl Erzurum'a Türkçe Öğretmeni olarak atandı. 2006 yılında Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında başladığı yüksek lisans öğrenimini "Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî Keşfü'l-Esrâr (Giriş - İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)" adlı teziyle 2009 yılında tamamladı. Hâlen Nazilli Cumhuriyet Ortaokulunda Türkçe Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.